

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՐԱՆ

ԱՐՄԵՆ ՎԱԼԵՍՅԱՆ ԼԵՍՎԵԼ ՎԱԼԵՍՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԲՈՒՋԵՐԻ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2005

ՀՏԴ 911:32.001 (07)
ԳՄԴ 26.8+66y7
Վ 152

Հրատարակության է երաշխավորվել
ԵՊՀ աշխարհագրական ֆակուլտետի
խորհրդի կողմից

Խմբագիր՝ պատմ.գիտ.դոկտ. Ն.Յովիաննիսյան

Գրախոսներ՝ ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագի-
տության ամբիոն,
աշխ.գիտ.դոկտ. Ա.Ավագյան

Վ 152 Վալեսյան Ա., Վալեսյան Լ., Քաղաքական աշխարհագրություն
- Եր., ԵՊՀ հրատ. 2005, 339 էջ:

Կասագրքում հայ իրականության մեջ առաջին անգամ քաղաքական աշխարհագրությունը ներկայացվում է որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ. աշխարհագրական գիտությունների համակարգի ենթահամակարգ. որն զբաղվում է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպման հիմնավորիներով: Նախատեսված է աշխարհագրական և հասարակագիտական մասնագիտությունների ուսանողների, ասպիրանտների համար: Կարող է օգտակար լինել հասարակական աշխարհագրության հարակից գիտություններով՝ քաղաքագիտությամբ, տնտեսագիտությամբ, պատմագիտությամբ, իրավագիտությամբ, սոցիոլոգիայով զբաղվողների, պետական կառավարման ու տեղական ինքնակառավարման ոլորտի պրակտիկ աշխատողների, հանրակրթական դպրոցի ուսուցիչների, բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրված են աշխարհում, մեր տարածաշրջանում ու Դաշտանի Հանրապետությունում տեղի ունեցող քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական երևույթներով:

Վ 1805060000
704102105 2005 թ.

ԳՄԴ 26.8+66y7

ISBN 5-8084-0683-8

© Ա.Վալեսյան, Լ.Վալեսյան, 2005 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	3
ՕՐԱՎԼԵՆԻԵ	5
CONTENTS	7
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	9
ԳԼՈՒԽ 1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:	
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՅՈՒԴԻ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄ	12
1.1 ՈՒՍՏՈՒՄԱՆԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ԵԿ ԱՌԱՐԿԱՆ՝ ՏԵՂ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍՎԱՐՊԱՍՆ ՃԱՍՎԱՐԳՈՒՄ: ՆԵՐԵՒՆ ԿԱՈՒՑՎԱԾՔԸ	12
1.2 ԶՐԱՊԱՍՄԱՆ ԱՊԱՇԽԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԳԼԽԱՎՈՐ ՓՈՒԵՐԸ	20
ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐԸ	26
2.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԵՂ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ...	26
2.2 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵԿ ՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ԿԱՈՒՑՎԱԾՔԸ	31
2.3 ԶՐԱՊԱՍՄԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ԿԱՈՒՑՎԱԾՔԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ: ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՆԹԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ	35
ԳԼՈՒԽ 3 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ:	
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	40
3.1 ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՏ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ԵԿ ԴԱՍՎԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԴԱՏԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	40
3.2 ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱՈՈՒՅԹԵՐԸ	42
3.3 ԵՐԿԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՈՒՑՎԱԾՔԸ	45
3.4 ԵՐԿԻՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ ԶՐԱՊԱՍՄԱՆ ՈԵԺԻՄ	48
ԳԼՈՒԽ 4 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ	
ՔԱՂԱՔԱՍԵՆԻԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	58
4.1 ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔ	58
4.2 ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՅԱԱՆ: ԿԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՅԱԱՆ	66
4.3 ԶՐԱՊԱՍՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՎԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՅ	80
4.4 ՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ: ՎԱՐՉԱՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ	85
4.5 ՍԱՅՐԱՎԱՐԱՔ	98
ԳԼՈՒԽ 5 ՊԵՏԱԿԱՆ ԶՐԱՊԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:	108
5.1 ԶՐԱՊԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴՐՈՍԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆԵՐՆԵՐԸ	109
5.2 ՆԵՐԵՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ...	114
5.3 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	120
5.4 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՅՆԵՐՆԱ	125
ԳԼՈՒԽ 6 ԱՇԽԱՐԴԻ ՏԱՐԱԾՔՎՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ	
ԲԱԺԱՆՈՒՄ ՈՒ ՎԵՐԱԲԱՆԱՈՒՄՆԵՐԸ	134
6.1 ԱՇԽԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆԱՆԱ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	135
6.2 ԱՇԽԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ ԴԱՎԱԳԻՅԵ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆԵՐԿ 20-ՐԴ ԴՐՈՒ ՍԿՀԲԸ..	138
6.3 ԱՇԽԱՐԴԻ ՎԵՐԱԲԱՆԱՈՒՄՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴՐՈՒ: ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐՏՅԵ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄ	145

6.3.1 ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼՈՒՆԵՐ ԱՌԱՋԻ ԴԱՍՏԱԿԵՐՎԱՅԻՆ		
ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ՄՐՅԱՅԻՆՔԵՐՈՒՆ.....	146	
6.3.2 ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼՈՒՆԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՍՏԱԿԵՐՎԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ԵՎ		
ԳՈՂՈԽԱՅԻՆ ԴԱՍՏԱԿԵՐՎԱՅԻՆ ՓՈՂՔԱՅԻ ՄՐՅԱՅԻՆՔԵՐՈՒՆ	153	
6.3.3 ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼՈՒՆԵՐ ԱՍՈԾ ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ՄՐՅԱՅԻՆՔԵՐՈՒՆ:		
ԱՆԻՄՐԴԻ ՄՐՄԻ ԲԱՐՁՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՎԵՐ ԵՎ ՎԱԿԱՊՈՒՄՆԸ	159✓	
ԳԼՈՒԽ 7 ԵՐԿԻՐ ՍՈԼՈՐԱԿԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ		
ՍԱԿՐՈՎԾԵՎԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ...	166	
7.1 ԱՇԽԱՐԴԱԿԵՐՄԱԿԱՆԻԹԵՅՅԻՆ (ԳԵՂՈՊՈՒՏԵՏԿԱԿ)		
ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂՈՌՈՒՅՅԻ ԵՎԿԱԿՈՐՈՒՄՆԱ ԼԱԽԱՐԵՅԱՆԵՐԸ....	166	
7.2 ԴԱՆԱԿԱՆ ՏԵԽՈԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴԱՅԵՑՎԱԿՐԳԵՐԸ	174	
7.3 ԹԻՎԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ ԵՎ ԴԱՍՏԱԿԵՐՎԱՅԻՆ		
ԼԻԴԵՐՈՒԹՅՅԻ ԴԱՅԵՑՎԱԿՐԳԸ....	204	
7.4 ԱՇԽԱՐԴԱԿԵՐՄԱԿԱՆԻԹԵՅՅԻՆ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ		
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒՅՅԻ ՈՒՂԻՆԵՐԸ.....	209	
7.5 ԵՐԿԻՐ-ԴԵՏՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԿԻ ՈՒՏՈՒՄՆԵՐՈՎ		
ԱՊԱՐԿՎԱԾՈՒԹՅՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐԴԱԿԵՐՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ.....	223	
ԳԼՈՒԽ 8 ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ԵՎ ԽԱՎԱՐՈՒՅՅԻՆ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
8.1 ՊԱՏԵՐԱԳՄՈՒՆ ՈՐՊԵՏ ՍՊԹԱՎԱԿԱՆ ԵՐԿՎԻՆՅԹ:		
ԿՎՊԸ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆԻԹԵՅՅԻՆ ԴԵՏ.....	233	
8.2 ՀԱՄԵԼԵՐԱԾՈՒՐ ԽԱՎԱՐՈՒՅՅԻՆ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ		
ԱՇԿԱՆԳՈՒԹՅՅԻՆ ԴԱԽԱԿԱՆ ԴԵՏ.....	239	
8.3 ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՎԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒՅՅԻՆ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ		
ԿԱԶԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	243	
8.4 ՏԱՐԱԾՈՅԻՆ ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	249	
8.5 ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՅՅԻՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՈՅԻՆ		
ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱԿՈՐԻՒՄԸ..	255	
ԳԼՈՒԽ 9 ԴԱՐԱՎԱԿԱՆԱՅՅԻՆ ՏԱՐԱԾԾԲԱՅԻՆ		
ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	266	
9.1 ԿՈՎԿԱՍ ԹԱԽԱԿԱՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐԴԱԿԵՐՄԱԿԱՆ		
ԾԱՐԵՐԻ ԲԱԽԱՆԻ ԴԱՎԱԿԵՏԸ:		
ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱԽԱՆԱՐԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	266	
9.2 ՎՐԱՅ - ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ	273	
9.3 ՎՐԱՅ - ՅԱՐԱԿՈՆԵԹԱԿԱՆ ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ	275	
ԳԼՈՒԽ 10 ՀԱՅ-ԱՊՐԵՔԱՆԱԿԱՆ (ԱՊՐԵՔԱՆԱ - ԴԱՐԱԲԱԴՅԱՆ)		
ԴԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԻՆ.....	279	
10.1 ՀԱԿԱՆԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ.		
ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ ԱԱՏՈՒՐԻՆ.....	279	
10.2 ԴԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ԴԱԽԱԿԱՆ ԴԵՏԸՆԱ ԻՐԱԿԱԿԱՆ		
ԴԱՎԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐՏՆԵՐԸ.....	289	
ԳԼՈՒԽ 11 ԴԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏՈՒՊԵՏՈՒԹՅԱՆ		
ՔՄԱՔԱՍՀԵՎԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ		
11.1 ՔՄԱՔԱՍՀԵՎԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՅԲԸ: ԱՅՆ ՈՐՊԵՏ ԱՐՏԱԲԵՐԸ	300✓	
ՔՄԱՔԱՍՀԵՎԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՅԲԸ ՊԳՐԾՈՒՆ.....	300✓	
11.2 ՆԵՐԵՒՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆԻԹԵՅՅԻՆ: ՏԱՐԱԾՈՅԻՆ ԿՈՎԿԱՐՈՒՄ ԵՎ		
ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆԵՐԱԿԱՆԱԿՐՈՒՄ.....	315✓	
11.2.1 ՏԱՐԱԾՈՅԻՆ ԿՈՎԿԱՐՈՒՄ ԿՈՎԿԱՐՈՒՄԸ	317	
11.2.2 ԲԱԽԱՆԻ ԿՈՎԿԱՐՈՒՄԸ	326	
ԸՆԹԱՑՔՈՒՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	337	

Валесян А., Валесян Л., Политическая география, Еր., Издат ЕГУ, 2005. 370 с.

В книге, в первый раз в армянской действительности политическая география представлена в качестве самостоятельной отрасли науки, подсистемы в системе географических наук, занимающейся изучением проблем территориальной организации политической сферы общественной жизни. Предназначена для студентов и аспирантов, квалифицирующихся в географических и общественных науках. Книга может быть полезной для представителей смежных с общественной географией наук – политологии, экономики, истории, социологии, юридических наук, для работников сферы государственного управления и местного самоуправления, для учителей средней школы и всех тех, кто интересуется происходящими в мире, нашем регионе и в Республике Армения политическими и социально-экономическими явлениями.

ОГЛАВЛЕНИЕ

РПЧЦИЛЧНЧЗНН	3
ОГЛАВЛЕНИЕ	5
CONTENTS	7
ВВЕДЕНИЕ	9
ГЛАВА 1 ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ.	
ФОРМИРОВАНИЕ ОТРАСЛИ НАУКИ	12
1.1 ОБЪЕКТ И ПРЕДМЕТ ИЗУЧЕНИЯ. МЕСТО В СИСТЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ НАУК. ВНУТРЕННЯЯ СТРУКТУРА	12
1.2 ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ. ГЛАВНЫЕ ЭТАПЫ	20
ГЛАВА 2 ПОЛИТИЧЕСКАЯ СФЕРА ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ	26
2.1 СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ.	
МЕСТО В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ	26
ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ	31
2.3 ЕДИНИЦЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ. ИЕРАРХИЧНОСТЬ ЕДИНИЦ	35
ГЛАВА 3 СТРАНА-ГОСУДАРСТВО.	
3.1 ГОСУДАРСТВО КАК ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ И КАК ИНСТИТУТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ	40
3.2 ПРИЗНАКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВА	42
3.3 ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО СТРАНЫ	45
3.4 ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ СТРАНЫ. ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ	48
ГЛАВА 4 ГЛАВНЫЕ ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРАНЫ-ГОСУДАРСТВА..	58
4.1 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ТЕРРИТОРИЯ	58
4.2 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА НАДГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА	66
4.3 ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ	80
4.4 ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ.	
АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДЕЛЕНИЕ	85
4.5 СТОЛИЦА	98
ГЛАВА 5 ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА	108
5.1 СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИКИ. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ	109
5.2 ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА	114

5.3 ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА	120
5.4 ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА	125
ГЛАВА 6 ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ	
МИРА И ЕГО ПЕРЕДЕЛЫ	134
6.1 СОДЕРЖАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОДЕЛЕНИЯ МИРА	135
6.2 ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДЕЛение МИРА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАЧАЛА 20-ОГО ВЕКА	138
6.3 ПЕРЕДЕЛЫ МИРА В 20-ОМ ВЕКЕ: ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРТЫ	145
6.3.1 ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	146
6.3.2 ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И РАСПАДА КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ	153
6.3.3 ПЕРЕДЕЛЫ В РЕЗУЛЬТАТЕ «ДОЛЖНОЙ ВОЙНЫ» ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРТЫ МИРА	159
ГЛАВА 7 МАКРОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УСТРОЙСТВО ЗЕМЛИ	166
7.1 ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ГЕОПОЛИТИКИ	166
7.2 ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ И КОНЦЕПЦИИ	174
7.3 ЦИКЛИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И КОНЦЕПЦИЯ МИРОВОГО ЛИДЕРСТВА	204
7.4 ГЕОПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПУТИ СООБЩЕНИЯ	209
7.6 ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ СТРАН-ГОСУДАРСТВ ЕСТЕСТВЕННЫМИ РЕСУРСАМИ КАК ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР	223
ГЛАВА 8 ГЕОГРАФИЯ ВОЙНЫ И МИРА	233
8.1 ВОЙНА КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ: СВЯЗЬ С ПОЛИТИКОЙ	233
8.2 ПРОБЛЕМА ВСЕОБЩЕГО МИРА И МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	239
8.3 МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ	243
8.4 ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ	249
8.5 МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И УРЕГУЛИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ	255
ГЛАВА 9 ЮЖНОКАВКАЗСКИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ	266
9.1 КАВКАЗ – УЗЕЛ ПРОТИВОБОРСТВА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ. ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТОВ	266
9.2 ГРУЗИНО-АБХАЗСКИЙ КОНФЛИКТ	273
9.3 ГРУЗИНО-ОСЕТИНСКИЙ КОНФЛИКТ	275
ГЛАВА 10 АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ (АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКИЙ) КОНФЛИКТ	279
10.1 ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, ХОД И АНАТОМИЯ КОНФЛИКТА	279
10.2 ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ	289
ГЛАВА 11 ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ	300
11.1 ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАК ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЙ ФАКТОР	300
11.2 ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА. ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ	315
11.2.1 СТРУКТУРА ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ	317
11.2.2 МНОГОПАРТИЙНОСТЬ. ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ	326
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ	337

Valesyan A., Valesyan L., Political Geography, Yerevan: YSU Publish., 2005, 370 p.

This book, for the first time in Armenian experience, presents Political Geography as an independent scientific branch, a subsystem in the system of Geographical sciences engaged in exploring the issues of the territorial organization of the social life's political domain.

This book is intended for senior and post-graduate students specializing in Geography and Social Sciences. It can be also useful for the specialists of Social Geography's adjacent sciences like Political Science, Economy, History, Law, Sociology, as well as high school teachers and all those who are interested in the political and socioeconomic phenomena in the modern turbulent world, including our troubled region and the Republic of Armenia.

CONTENTS

ԲՈԿԱՆԱԿԱՐԱՅԻՆՆԵՐԸ.....	3
ОГЛАВЛЕНИЕ	5
CONTENTS	7
INTRODUCTION	9
CHAPTER 1 POLITICAL GEOGRAPHY:	
FORMATION OF THE BRANCH OF SCIENCE..	12
1.1 THE OBJECT AND SUBJECT OF RESEARCH. ITS PLACE IN THE SYSTEM OF SCIENCES INTERNAL STRUCTURE	12
1.2 THE CHARACTERISTICS AND MAIN STAGES OF DEVELOPMENT	20
CHAPTER 2 THE POLITICAL DOMAIN OF SOCIAL LIFE	26
2.1 THE CONTENT OF THE POLITICAL DOMAIN, ITS PLACE IN THE SOCIAL LIFE	26
2.2 THE TERRITORIAL ORGANIZATION AND TERRITORIAL STRUCTURE OF THE POLITICAL DOMAIN	31
2.3 THE UNITS OF THE TERRITORIAL STRUCTURE OF POLITICAL DOMAIN. HIERARCHY OF THE UNITS	35
CHAPTER 3 COUNTRY-STATE. THE FEATURES OF STATEHOOD	40
3.1 THE STATE AS A GEOGRAPHICAL OBJECT AND AN INSTITUTION OF POLITICAL DOMAIN OF SOCIAL LIFE	40
3.2 THE FEATURES OF STATEHOOD THE FUNCTIONS OF STATE	42
3.3 THE STATE STRUCTURE	45
3.4 THE STATE SYSTEM POLITICAL REGIME	48
CHAPTER 4 THE MAIN POLITICAL-GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF THE COUNTRY-STATE	58
4.1 THE STATE TERRITORY	58
4.2 THE STATE BORDER: SUPRASTATE BORDER	66
4.3 POLITICAL-GEOGRAPHICAL POSITION	80
4.4 TERRITORIAL ORGANIZATION. POLITICAL-ADMINISTRATIVE DIVISION	85
4.5 THE CAPITAL	98
CHAPTER 5 THE STATE POLICY.....	108
5.1 THE CONTENT OF THE POLICY, THE MAIN PRINCIPLES	109
5.2 HOME POLICY	114
5.3 FOREIGN POLICY	120
5.4 FOREIGN POLICY DOCTRINE	125
CHAPTER 6 THE TERRITORIAL - POLITICAL DIVISION AND REDIVISIONS OF THE WORLD	134

6.1 THE CONTENT OF THE POLITICAL DIVISION OF THE WORLD	135
6.2 THE POLITICAL DIVISION OF THE WORLD FROM ANCIENT TIMES TILL THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.	138
6.3 THE REDIVISION OF THE WORLD IN THE 20TH CENTURY	
THE FORMATION OF THE MODERN POLITICAL MAP	145
6.3.1 THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF WORLD WAR I	146
6.3.2 THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF WORLD WAR II AND THE COLLAPSE OF THE COLONIAL SYSTEM	153
6.3.3 THE REDIVISIONS AS THE RESULT OF THE COLD WAR THE FORMATION OF MODERN POLITICAL MAP OF THE WORLD	159
CHAPTER 7 THE POLITICAL MACROGEOGRAPHICAL STRUCTURE OF THE EARTH	166
7.1 THE PRECONDITIONS OF THE FORMATION OF GEOPOLITICS AS A SCIENCE	166
7.2 THE MAIN THEORIES AND CONCEPTS	174
7.3 THE CYCLICAL DEVELOPMENT AND THE CONCEPT OF WORLD LEADERSHIP	204
7.4 GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL COMMUNICATION ROUTES	209
7.5 COUNTRY-STATES' POSSESSION OF NATURAL RESOURCES AS A GEOPOLITICAL FACTOR	223
CHAPTER 8 THE GEOGRAPHY OF WAR AND PEACE	233
8.1 THE WAR AS A SOCIAL PHENOMENON ITS RELATIONS WITH POLICY	233
8.2 THE PROBLEMS OF UNIVERSAL PEACE AND INTERNATIONAL SECURITY	239
8.3 INTERNATIONAL COOPERATION AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS	243
8.4 TERRITORIAL CONFLICTS	249
8.5 THE INTERNATIONAL LAW AND THE RESOLUTION OF TERRITORIAL CONFLICTS	255
CHAPTER 9 THE TERRITORIAL CONFLICTS OF THE SOUTH CAUCASUS	266
9.1 THE CAUCASUS AS A KNOT OF CONFRONTING ETHNIC AND GEOPOLITICAL INTERESTS. PECULIARITIES OF THE CONFLICTS	266
9.2 GEORGIAN-ABKHAZIAN CONFLICT	273
9.3 GEORGIAN-OSETIAN CONFLICT	275
CHAPTER 10 ARMENIAN-AZERBAIJANI (KARABAKH-AZERBAIJANI) CONFLICT	279
10.1 THE HISTORICAL ROOTS OF THE CONFLICT, ITS DEVELOPMENT AND ANATOMY	279
10.2 THE LEGAL BASIS AND THE WAYS FOR THE RESOLUTION OF THE KHARABAKH PROBLEM ..	289
CHAPTER 11 THE POLITICAL-GEOGRAPHICAL CHARACTERISTIC OF THE REPUBLIC OF ARMENIA	300
11.1 THE POLITICAL-GEOGRAPHICAL POSITION AS A FACTOR IN FOREIGN POLICY	300
11.2 DOMESTIC POLICY. TERRITORIAL ADMINISTRATION AND LOCAL SELF-GOVERNANCE	315
11.2.1 THE STRUCTURE OF TERRITORIAL ADMINISTRATION	317
11.2.2 MULTI-PARTY SYSTEM. GEOGRAPHY OF ELECTIONS ..	326
BIBLIOGRAPHY	337

ՆԵՐԱԾՈՒՅՑՈՒՆ

Մարդկային հասարակությունն իր ներքին կյանքը կազմակերպում և փոխհարաբերությունները բնական միջավայրի հետ կարգավորում է տարածության մեջ: Մարդկության առանձին տարածքային հատվածները՝ ցեղերը, ազգությունները, ժողովուրդները պատմական զարգացման ընթացքում գործ են ունեցել իրենց բնակության վայրի, արեալի, շրջանի, պետական տարածքի հետ և կազմակերպվել են դրանց սահմաններում: Հասարակական առաջընթացի համեմատ այդ սահմանները փոփոխվել են, ընդարձակվել կամ սեղմվել: Դրան համեմատ էլ փոխվել է բնական պայմանների, որպես զարգացման գործոնի դերը: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների, հաղորդակցության միջոցների, գիտության ու տեխնիկայի աննախընթաց զարգացման շնորհիկ 18-19-րդ դարերից սկսած և հատկապես 20-րդ դարում մարդկության զարգացումը պայմանավորող և դրան ուղեկցող երևույթները ստացել են **համամոլորակային ընդունություն**: Մարդկությունը վերածվել է մեկ միասնական սույնությամակարգի, որի ամեն մի բաղադրիչ՝ նշակութային, էրնիկական, քաղաքական կամ այլ տարածքային միավոր սերտ փոխազդեցության մեջ է գտնվում մյուս բաղադրիչների՝ մեծ ու փոքր **համակարգերի** ու **ենթահամակարգերի** հետ:

«Համաշխարհային պատերազմ», «համաշխարհային տնտեսություն», «Ժողովրդագրական պայթյուն» «համամոլորակային էկոլոգիական հիմնախնդիր», «մարդկության ինքնառօչնչացման վտանգ», «միջազգային անվտանգություն», «աշխարհաքաղաքականություն», «աշխարհականություն» երևույթներն ու հասկացությունները դարձել են համայն մարդկությանը հուզող խնդիրներ, որոնք իրենց լուծումը կարող են գտնել աշխարհի բոլոր ժողովուրդների համատեղ ջանքերով միայն:

Նոր իրադրությունը նոր խնդիրներ է որեւ գիտության առաջ, որը 20-րդ դարում վիթխարի առաջընթաց արձանագրեց **աշխարհի գիտական ճանաչողության**, նրա նորագույն գիտական պատկերի կերտման գործում: Ծնվեցին նոր գիտական տեսություններ ու գիտությունների ամբողջ ճյուղեր (կիբեռնետիկա, ինֆորմատիկա, սիներգետիկա), հեղափոխական փոփոխություններ տեղի ունեցան գիտության ավանդական ճյուղերում՝ դրանց ներկայացվող նոր սոցիալական պատվերին համապատասխան:

Բովանդակային ու տեսական, մեթոդաբանական վերակառուցում ապրեց աշխարհագրական գիտությունների համակարգը. Զևավորվեց և վերջին տասնամյակներում բուռն զարգացում է ապրում քաղաքական աշխարհագրությունը, որը զբաղվում է անընդհատ բարդացող հասարակական լյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպման հիմնախնդիրներով: Այժմ տասնյակներով են հաշվում աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվող գիտության այդ ճյուղին վերաբերող նասնագիտական ամսագրերն ու պարբերականները, գործում են համաշխարհային, տարածաշրջանային ու ներպետական քաղաքաշխարհագրական գործընթացների ուսումնասիրությամբ գրաղվող հետազոտական կենտրոններ, հրավիրվում են միջազգային գիտաժողովներ, ստեղծվում են գիտական ասոցիացիաներ, տպագրվում են հիմնարար մենագրություններ ու դասագրքեր:

Այդ բոլորը վկայությունն է այն բանի, որ կտրուկ մեծացել է քաղաքական աշխարհագրության հասարակական արժեքը, նրան ներկայացվող *սոցիալական պատվերը*. Ներկայումս գիտության այդ ճյուղի վիճակով է գնահատվում այս կան այն ժողովրդի, հասարակության *ոչ միայն աշխարհագրական այլև քաղաքական մշակույթի մակարդակը*:

Մեզանում քաղաքական գործընթացների աշխարհագրական ասպեկտների նկատմամբ հետաքրքրությունը կտրուկ աճեց դարարադյան շարժման տարիներին և հատկապես Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո, եթե մեր երկիրը դարձավ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ: Պատմագիտական, քաղաքագիտական, սոցիոլոգիական, իրավագիտական ուսումնասիրությունների քանակական ու որակական աճի հետ մեկտեղ նկատվեց *աշխարհագրական հետազոտությունների ընդհանուր ուղղվածության փոփոխություն դեպի քաղաքական երևույթները*: Քաղաքական աշխարհագրության սկսեց համեստ գալ որպես աշխարհագրական *գիտության ինքնուրույն ճյուղ*:

Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական ֆակուլտետում 1995թ. սկսած «Քաղաքական աշխարհագրություն» ավանդվում է որպես պարտադիր առարկա: ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից դեռևս 90-ականների սկզբին հաստատված «Աշխարհագրություն առարկայի հայեցակարգի» համաձայն «Քաղաքական աշխարհագրության հիմունքներ» հաստուկ դասընթացը մտավ հանրակրթական դպրոց, հրատարակվեց առաջին համանուն փորձարկվող դա-

սագիրքը: Ընթերցողների ուշադրությանն առաջարկվող սույն ուսումնասիրությունը մեր իրականության մեջ լինելով գիտության այս ճյուղի բազմակողմանի վերլուծման ու գնահատման առաջին փորձը, կոչված է ծառայելու որպես բուհական դասագիրք:

Ներկայացված են գիտության այդ նոր ճյուղի բովանդակությունը, տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում, հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի աշխարհագրական հետազոտության տեսական ու մեթոդաբանական իինունքները, տարածքային կազմակերպման առանձնահատկությունները, աշխարհաբանագրական հիմնական տեսություններն ու հայեցակարգերը, երկիրակետության քաղաքաշխարհագրական բնութագրիչները: Քննարկված են աշխարհի բաժանման ու վերաբաժանման հիմնական փուլերը, երկիրակի նոլորակի ներկայիս աշխարհաքաղաքական կառուցվածքը: Վերլուծված ու գնահատված են այդ կառուցվածքի միջազգային գործընթացների վրա աշխարհագրական գործոնների ազդեցության ուղղություններն ու հետևանքները:

Գրքում հատուկ տեղ է հատկացված պատերազմի ու խաղաղության աշխարհագրությանը, տարածքային հակամարտություններին: Մասնավորապես վերլուծված են Կովկասյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և հարավկովկասյան հակամարտությունները, աղբբեջանա-դարաբաղյան հակամարտությունը, նրա պատմական արմատները, ընթացքն ու անատոմիան:

Առանձին բաժին նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաշխարհագրական բնութագրմանը, վերլուծված են աշխարհագրական այն գործոնները, որոնք ուղղակի ազդեցություն են ունենում միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի կարգավիճակ ստացած Հայաստանի Հանրապետության արտաքին և ներքին քաղաքականության վրա:

Ներկաները շնորհակալություն են հայտնում ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի աշխատակիցներ Ժ. Մնացականյանին, Ա. Նանյանին, Լ. Սարգսյանին, Մ. Չիքիլիզյանին գրքի ձեռագիրը տպագրության նախապատրաստելու համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՅՈՒՂԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1.1 ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԸ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆ: ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ: ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ ծևավորվել է 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին, թեև «քաղաքական աշխարհագրություն» տերմինը շրջանառության մեջ է եղել դեռևս 18-րդ դարից սկսած:

Գիտության նորաստեղծ ճյուղի զարգացման ուղին եղել է հակասական և պայմանավորվել է այն տատանումներով, որ կրել է հասարակության գործնական հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ: Իսկ այդ հետաքրքրության աճը կամ նվազումը կախված է եղել տնտեսության զարգացման ցիկլից, միջազգային հարաբերությունների վիճակից և աշխարհագրական գիտության զարգացման մակարդակից:

Քաղաքական աշխարհագրության որպես ինքնուրույն ճյուղի ի հայտ գալը, նրա իմնարար հայեցակարգերի ու գիտական դրույթների ծևավորումը համընկնում է Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանի հետ, երբ պետությունների միջև սրվում էր պայքարը աշխարհի վերաբաժանման համար, կատարվում էր ուժերի վերադասավորում, ծևավորվում էին պետությունների նոր ռազմաքաղաքական խմբավորումներ, խորանում էին տարածքային վեճերը:

Քաղաքական աշխարհագրության նկատմամբ հասարակական հետաքրքրության նոր ալիքը բարձրացավ Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, երբ պայքար սկսվեց Առաջին պատերազմի արդյունքների վերանայման և աշխարհի քաղաքական քարտեզի նոր վերածնման համար.

Դայտնվեցին ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական ուղղվածություն ունեցող բազմաթիվ աշխատություններ: Զևավորվեց գեոպլիտիկա (աշխարհաքաղականություն) ուղղությունը: Խիստաճն քաղաքական աշխարհագրության վարկը, դրա շնորհիվ էլ ուղղակի ազդեցությունը պետությունների արտաքին և ներքին քաղաքակա-

նության վրա:

Երկրորդ աշխարհամարտի և դրան հաջորդած տարիներին հետաքրքրությունը քաղաքական աշխարհագրության նկատմամբ նվազեց, և դա առաջին հերթին այն պատճառով, որ գեղապես խիլան ուղղակիորեն սպասարկելով գերմանական ֆաշիզմին և տեսական հիմք ծառայելով նրա ռասիստական ու նվաճողական քաղաքականության համար, վարկարեկվել էր միջազգային հանրության աքրում.

Որոշ ժամանակ անց, 1960-70-ական թվականներից սկսած քաղաքական աշխարհագրությունը նոր վերածնունդ ապրեց և այժմ էլ հանդես է գալիս որպես գիտության արագ զարգացող մի ճյուղ, որի գիտածանաչողական և գործնական, կառուցողական հնարավորությունները շատ բարձր են գնահատվում:

Գաղտնիք չէ, որ ինչպես գիտության մյուս ճյուղերի, այնպես էլ քաղաքական աշխարհագրության անցած ուղին տարբեր երկրներում պետք է տարբեր լիներ: Տարբեր պետք է լինեին նաև զարգացման մակարդակները:

Այդ առումով մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն ներկայացնում են Ռուսաստանը և նախկին Խորհրդային Միությունը, որոնց նաև է կազմել Հայաստանը: Հատկանշական է, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ռուսական քաղաքաշխարհագրական միտքը ոչնչով չէր գիշում եվրոպական մակարդակին (հայտնի էն հատկապես Ն.Պ. Օգարյովի և Վ.Պ. Սեմյոնով-Շյան Շանսկու աշխատությունները): Խորհրդային առաջին տասնամյակներում նույնպես մի շարք առաջատար աշխարհագետներ շարունակում էին գրադարձել քաղաքաշխարհագրական ուսումնասիրություններով, թեև այդ ուսումնասիրությունների շրջանակները թեմատիկ առումով խիստ կրնատվել էին: Տոտալիտար ռեժիմի և ծայրահեղ քաղաքականացկած հասարակական մթնոլորտի պայմաններում, երբ քաղաքական աշխարհագրությունը նույնացվում էր հակագիտական ու ռեակցիոն ռոշակված առանձին տեսությունների ու գաղափարների հետ, դրանք սահմանափակվում էին արտասահմանյան առանձին երկրների թեմատիկայով՝ ԽՍՀՄ-ին վերաբերող հարցերից թույլատրելի էին ռամարվում երկրի քաղաքական կյանքի տարածական դիմերենցում, և այն էլ կապված տնտեսական շրջանացման և արտադրողական ուժերի տեղաբաշխության հետ: Համաշխարհային մակարդակի քաղաքաշխարհագրական սուր հարցերը խորհրդային հետազոտողների համար փականքի տակ էին գտնվում:

Դրությունը նկատելիորեն փոխվում է 70-ական թվականների

կեսերից ակսած, երբ գաղափարախոսական սահմանափակումները որոշ չափով թուլացել էին: Քաղաքաշխարհագրական հետազոտությունները կտրուկ ձևով ակտիվանում են 80-ականի վերջերին, երբ սրվում է քաղաքական իրադրությունը երկրի Անդրսոն, պայքում են առաջին ռեգիստրատոր, հատկապես ազգամիջյան հակամարտությունները (Միջին Ասիա, Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, Մոլովական): Խորանում են անժատողական և անկախացման (սուվերենիքացման) տրամադրությունները, ֆեդերալիզմի հիմունքներով կառուցված ԽՍՀՄ-ի վիլուգման վտանգը դառնում է իրական:

Քաղաքաշխարհագրական հետազոտությունների համար առաջնակարգ թեմա են դառնում երկրի երնդքաղաքական միավորների կարգավիճակի, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության և միութենական հանրապետությունների միջև կառավարման գործառույթների վերաբաշխման, այլընտրանքային ընտրությունների տարածքային կազմակերպման, նոր ստեղծված և գործունեության ազատություն ստացած կուսակցությունների ու այլ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության տարածքային տարրերությունների և այլ հարցեր, որ ուղարկիորեն առնչվում են հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածական կառուցվածքի ու կազմակերպման հետ:

Այդ ամենի շնորհիվ քաղաքական աշխարհագրությունը հայտնվում է հասարակական կյանքի կիզակետում գտնվող գիտությունների շարքում և բարձր սոցիալական վայրք է ծեռօք բերում. Դրա հետ մեկտեղ ավելի ցցուն է դառնում քաղաքաշխարհագրական գիտահետազոտական կենտրոնների անհամաչափ տեղաբաշխումը, այն վաստը, որ քաղաքաշխարհագրական գրեթե բոլոր շատ թե թիւ արժեքավոր ուսումնասիրությունները կատարվում են Մոսկվայի և Պետերբուրգի մի քանի գիտական կենտրոններում ու համալսարանների աշխարհագրական ֆակուլտետներում.

Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ վիլուգումից հետո անկախություն նվաճած բոլոր նախկին միութենական հանրապետությունները, քացառությամբ Ուստաստանի Դաշնության, հայտնվեցին նի վիճակում, երբ քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ծյուղ խսպառ բացակայում էր, կամ գտնվում էր սաղմնային վիճակում:

Բացառություն չեր կարող կազմել և Հայաստանի Դանրապետությունը: Ստեղծվել էր նի անտրամարանական վիճակ. նորաստեղծ պետությունը հայտնվել էր դեմ-հանդիման բոլորովին նոր խնդիրների, որոնք ծագել էին՝ կապված մի կողմից երկրի քաղաքական

կարգավիճակի փոփոխության ու միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ դառնալու և նյութ կողմից՝ ամբողջատիրական հասարակարգից դեպի ազատական, ժողովրդավարական հասարակարգ անցում կատարելու և հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման նոր սկզբունքներ ներդնելու հետ: Այդ խնդիրներից շատերի լուծումը կարիք ուներ քաղաքացիսարհագրական մեկնաբանությունների ու հիմնավորումների: Մինչդեռ հանրապետությունում **գրեթե բացակայում էին այն գիտական ուժեղը**, որոնք ի վիճակի էին կատարել արդիական նակարդակի քաղաքացիսարհագրական հետազոտություններ և հասունացած հարցերի լուծնան գիտական հիմնավորումներ տալ:

Նոր անկախացած Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական աշխարհագրությունը ըստ եռթյան **ստիպված էր սկսել գրոյից ինչպես մասնագետների պատրաստման**, այնպես էլ գիտահետազոտական աշխատանքների կազմակերպման և հետազոտությունների գերակա ուղղությունների որոշման ասպարեզում:

*
* * *

Գիտության որևէ ճյուղի կամ նոր ուսումնական դիսցիպլինի ուսումնասիրությունը ընդունված է սկսել հետևյալ պարտադիր հարցերի պարզաբանումից:

1. Ո՞րն է գիտության ճյուղի բովանդակությունը, ի՞նչ է այն ուսումնասիրում, այլ կերպ ասած՝ **ո՞րն է նրա ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան**:

2. Ո՞րն է նրա տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում:

Սկսենք առաջին հարցից, Գյոյնթյիւն ունի քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի և նրա ուսումնասիրության օբյեկտի ու առարկայի սահմաննան բազմազանություն: Այդ սահմանումները փոխվել են գիտության ճյուղի զարգացման համեմատ սկսած 19-րդ դարի վերջերից, երբ Ֆ. Ռատցելը հրատարակեց իր «Քաղաքական աշխարհագրություն» գիրքը: Դրա ազդեցության տակ տարածում ստացվ այն պատկերացումը, որ **քաղաքական աշխարհագրությունը ուսումնասիրում է քաղաքական երևույթների վրա երկրի աշխարհագրական դիրքի և բնական պայմանների ազդեցությունը և դրա հետ կապված՝ միջազգային հարաբերությունների տարածական-ասպեկտները**. Այս մոտեցումն իր բոլոր տարա-

տեսակներով հանդերձ բնորոշ էր տարբեր հեղինակների կողմից քաղաքական աշխարհագրությանը տրվող բոլոր սահմանումներին¹:

Ներկայումս տիրապետող է այն տեսակները, որ քաղաքական աշխարհագրությունը հասարակական աշխարհագրական գիտություն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի և նրա քաղադիչների տարածքային կազմակերպման մասին: (Քաղաքական ոլորտին և նրա բաղադրիչներին նանրանասն կծանոթանանք գրքի հաջորդ բաժնում):

Դիշենք, որ ընդհանրապես տարածքային կազմակերպում ասելով հասկանում ենք ինչպես բուն գործունեությունը, տարածքի կազմակերպման գործընթացը և նրա բովանդակությունը, այնպես էլ գործընթացի արդյունքը:

Գործընթացի բովանդակությունը կանխորոշվում է տարաբնույթ գործուների համատեղ ազդեցությամբ: Այդպիսի գործուներ են կոնկրետ աշխարհագրական տարածքի բնածին և մարդածին առանձնահատկությունները, դրանց փոխազդեցությունն ու փոխկախվածությունը: Կարենոր գործոն է տարածական-քաղաքական համակարգերի (ՏՔՀ) տարբեր տիպերի առկայությունը, դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Դայտնի է, որ աշխարհագրական տարածքի առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը աշխարհագրական գիտության ավանդական ուղղություններից է և բավարար մակարդակով մշակված է: հայտնի են դրանց տեսականին, կազմը (աշխարհագրական դիրք իր տարատեսակներով, բնական պայմաններ ու ռեսուրսներ, հասարակական հարաբերություններ, ժողովրդագրական, տնտեսական, հոգևոր-մշակութային ներուժ և այլն), բացահայտված ու գնահատված են դրանց փոխազդեցությունները և հետևանքները: Դամենատարբար նոր բնագավառ է տարածքային-քաղաքական համակարգերի (ՏՔՀ) տիպերի, դրանց ընդհանրությունների ու տարբերությունների ուսումնասիրությունը.

Առանձնացվում են տարածքային-քաղաքական համակարգերի երկու տիպ՝ ՏՔՀ դեյուրե և ՏՔՀ դե ֆակտո:

Դեյուրե տիպին են պատկանում այն տարածքային-քաղաքական համակարգերը, որոնց սահմանները հաստատված են պաշտո-

¹ Քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի տարբեր սահմանումների և դրա հետ կապված զարգացման փուլերի մանրանասն վերլուծությունը տվել է ուս աշխարհագետ Վ. Կոլոսօվ, Հ. Ս. Միրոնենկո, Геополитика и политическая география. М., 2002, с. 239-297.

նապես և իրավական ուժ ունեն: Այդպիսիք են պետությունները, պետությունների միավորումները (միությունները), պետության ներքին քաղաքական ու վարչական բաժանման միավորները, ընտրական տարածքներն ու տեղանասերը, հատուկ գոտիները (արեալները), որոնք ստեղծվում են կոնկրետ գործնական խնդիրներ լուծելու համար (ազատ առևտուրի գոտիներ, արգելված գոտիներ, չեզոք գոտիներ և այլն), նման տիպի այլ տարածքները:

S27 դե ֆակտո տիպը նույնպես ունի իր արտաքին սահմանները (ինչը պարտադիր է ամեն մի տարածքային համակարգի համար ընդհանրապես), բայց դրանք իրավական ձևակերպում չունեն և չեն համընկնում պաշտոնական սահմաններին (եթնիկական, լեզվական, կրոնական և այլն):

‘ Դենց դրանով էլ պայմանավորվում է այդ երկու տիպերի գիսավոր՝ կառավարելիության տարրերությունը. Դե յուրէ տիպը հասարակության տարածքային-քաղաքական կազմակերպման սուբյեկտ է. Նրա կոնկրետ միավորների (պետություն, վարչական մարզ, քաղաք, գյուղական համայնք և այլն) օրենսդրութեն սահմանված մասնակցությամբ է իրականացվում պետության տարածքային կառավարումը. իսկ համանուրակային ու տարածաշրջանային մակարդակում՝ պետությունների տնտեսական ու ռազմաքաղաքական միությունների ստեղծումով: Մինչեւ դե ֆակտո տիպի միավորները ձևավորվում են օբյեկտիվորեն, առանց իրավաբանական ձևակերպման: Դրանք ունեն ակնհայտ յուրահատկություններ, տարբերիչ գույք, որոնք արդյունք են բնաաշխարհագրական, եթնոաշխարհագրական, տնտեսաշխարհագրական պայմանների և պատմական գարգացման տարբերությունների, որոնք սակայն իրավական ձևակերպում չեն ստանում:

Քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության օրյեկտի ու առարկայի հարցում կարող ենք հանգել հետևյալ հետևությանը: Ուսումնասիրության օրյեկտը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտն է, որն ընդհանուր է մի աճրող շարք հասարակական գիտությունների համար (քաղաքագիտություն, միջազգային իրավունք և այլն):

Ուսումնասիրության առարկան հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումն է, որը, ինչպես տեսանք, բուն գործունեությունից, գործընթացից բացի ներառում է դրա արդյունքը՝ ձևավորված տարածքային-քաղաքական կառուցվածքը և նրա միավորները:

Վերը շարադրվածի հիման վրա կարող ենք տալ պատասխանը

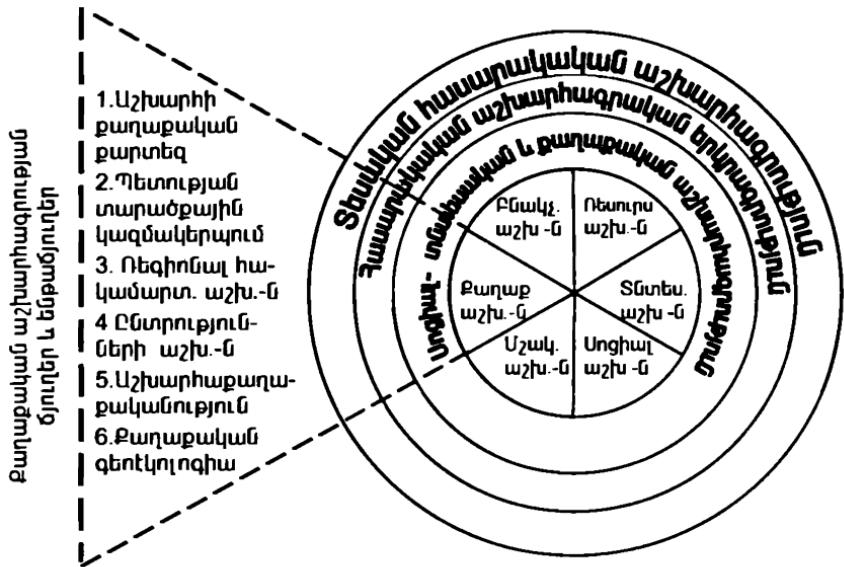
նաև երկրորդ հարցի՝ ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում:

Հայտնի է, որ գիտական ճանաչողության զարգացման հազարամյակների ընթացքում, սկսած Արիստոտելից, տարբեր սկզբունքներով գիտությունների տարրերը դասակարգումներ են կատարվել: Ներկայումս պաշտոնական կարգավիճակ ունեցող և առավել տարածվածը դասակարգման օրյեկտային սկզբունքն է, որի համաձայն ինքնուրույն կոչվելու կարող է հավակնել գիտության այն բնագավառը, որն ունի ուսումնասիրության սեփական օրյեկտ և առարկա:

Քաղաքական աշխարհագրությունը, ինչպես տեսանք, այդ պարտադիր պահանջը բավարարում է. նրա օրյեկտը պատկանում է հասարակական կյանքին (հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտին), հետևապես այն պատկանում է հասարակական գիտությունների համակարգին: **Դասարակական գիտությունները բնական, տեխնիկական և փիլիսոփայական գիտությունների հետ միասին կազմում են գիտություն կոչվող գերհամակարգը:**

Միաժամանակ մենք տեսանք, որ քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության առարկան հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի **տարածքային կազմակերպումն է:** Հայտնի է, որ աշխարհագրական թաղանքի ոլորտների և դրանցից յուրաքանչյուրի բաղադրիչների **տարածքային կազմակերպումը աշխարհագրության և նրա ճյուղային գիտությունների ուսումնասիրության առարկան է:** Ուստի և քաղաքական աշխարհագրությունը նույնպես, ինչպես և աշխարհագրական թաղանքը և այնտեղ ընթացող երևութներն ուսումնասիրող մյուս բոլոր գիտությունները **սահմանային, միջանկայլ դիրք են գրավում և դրանով իսկ միաժամանակ պատկանում են նաև աշխարհագրական գիտությունների համակարգին:**

Աշխարհագրական գիտությունների դասակարգման համակարգում հասարակական աշխարհագրության և մյուս ճյուղային բաղադրիչների տեղի խնդիրը մենք առիթ ենք ունեցել հանգանառուն քննարկելու մեր «Դասարակական աշխարհագրության ներածություն» (1999թ.) և «Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ» (2004թ.) աշխատություններում: Այստեղ սահմանափակվենք հասարակական աշխարհագրության կառուցվածքի և դրանում քաղաքական աշխարհագրության և նրա ճյուղերի ու ենթաճյուղերի գրաֆիկական պատկերումով (տե՛ս գծ.1):

ԳԸ. 1. Քաղաքական աշխարհագրության (և նրա ենթայիշտերի) տեղը հասարակական աշխարհագրական գիտությունների ենթականակառում

Հիշյալ գրաֆիկը, ինչպես տեսնում ենք, պատկերում է քաղաքական աշխարհագրության ներքին կառուցվածքը նույնպես: Ժամանակակից պատկերացնամբ քաղաքական աշխարհագրությունը որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ, չնայած համեմատաբար երիտասարդ հասակին՝ ընդամենը մեկ հարյուրամյակ, ունի բավկանին բարդ կառուցվածք: Այն բաղկացած է մեծաքանակ ենթաճյուղերից, ուղղություններից, ուսմունքներից, տեսություններից, հայեցակարգերից:

Ենթաճուղերից համընդհանուր ճանաչում են ստացել աշխարհի քաղաքական բաժնում՝ քաղաքական քարտեզը¹, պետության տարածքային կազմակերպումը, ռեգիոնալ հակամարտությունների աշխարհագրությունը, ընտրությունների աշխարհագրությունը, աշխարհաքաղաքականությունը, քաղաքական գեոէկոլոգիան (երկրաբնապահպանությունը):

¹ Քաղաքական աշխարհագրության ճյուղը՝ «Աշխարհի քաղաքական քարտեզ» են անվանում պայմանականորեն։ Տվյալ դեպքում ընդունվում է, որ աշխարհի քաղաքական քարտեզ անեղով նկատի է առնվում ոչ թե քարտեզի վրա պետությունների լոկ տեղադիրքն ու սահմանները, այլ աշխարհի քաղաքական դրույթը։ Եթա քանայիշների տարածքային կառուցվածքն իր ամբողջ բրումանականությամբ, պետությունների փոխարարենությունները, խմբակցությունները, միջազգային իրադիրությունը։

Հիմնականում ծևավորված հիշյալ ենթաճյուղերի կողքին ուրվագծվում են նոր ենթաճյուղեր, որոնք արդյունք են քաղաքական աշխարհագրության և մյուս աշխարհագրական գիտությունների փոխհամագործակցության ու ինտեգրման: Մասնագետներն այդպիսի նոր սաղմնավորվող ենթաճյուղեր են համարում քաղաքական շրջանացումը, քաղաքական լանդշաֆտությունը, իշխանության և էլիտոգենեզի աշխարհագրությունը, քաղաքական քարտեզագրությունը, արդյունաբերության զարգացման ու տեղաբաշխման քաղաքական գործուները, պրոգնոզային քաղաքական աշխարհագրությունը և նի քանի ուրիշներ: ¹Դրանք առայժմ ներկայանում են որպես գիտական ուղղություններ, ուսմունքներ կամ տեսություններ, բայց ինքնուրույն ենթաճյուղ դառնալու նախանշաններն ակնհայտ են:

Ինչպես աշխարհագրական մյուս գիտություններին, այնպես էլ քաղաքական աշխարհագրությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները դասակարգվում են նաև ըստ տարածական ընդգրկման: Առանձնացվում են երեք հիմնական մակարդակներ՝ մակրոմակարդակ (համամոլորակային և խոշոր տարածաշրջաններ), մեզոմակարդակ (երկիր-պետություններ) և միկրոմակարդակ (պետության ներսում տարբեր մեծության շրջաններ, առանձին քաղաքներ, քաղաքական հետաքրքրություն ներկայացնող տարածքներ՝ անկյավներ, երնիկական փոքրամասնությունների արեալներ և այլն):

1.2 ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ,

ԳԼԽԱՎՈՐ ՓՈԽԼԵՐԸ

~~Հայաստանի Հանրապետություն~~

Օրինաչափ է, որ քաղաքական աշխարհագրության ներկա կառուցվածքը ծևավորվել է ոչ միանգամից: Այն ապրել է զարգացման որոշակի փուլեր՝ պայմանավորված հասարակական կյանքի զարգացման, համաշխարհային տնտեսության ընդհանուր աճի ու կառուցվածքային փոփոխությունների, միջազգային հարաբերությունների զարգացման առանձնահատկությունների և դրանց առաջադրած ու լուծում պահանջող նոր խնդիրներով, իհարկե նաև գիտության այդ ճյուղի իմքնազարգացման, ներքին ռեֆլեքսիայի ավելի բարձր տիպի՝ մեթոդոգիզմի ամրապնդման ու խորացման հանգամանքով:

¹ Քաղաքական աշխարհագրության ավանդական և նոր ծևավորվող ճյուղերի ու ենթաճյուղերի ուշադրության արժանի վերլուծություն է տվել ուսւ երիտասարդ աշխարհագետ Տուրպկին: Տե՛ս Պ.Փ. Դյուբեկի, Պոլитическая география, Սպասարկություն, 1999.

Ոուս հայտնի քաղաքաաշխարհագետ Վ.Ա.Կոլոսովը քաղաքական աշխարհագրության զարգացումը բաժանում է 4 փուլի: Այդ փուլերը ներկայացված են Աղյուսակ 1-ում:

Սոացին փուլը. (1897-1914թ.) ինչպես երևում է աղյուսակից, բնութագրվում է ի հմատիալիստական մրցակցության սրումով: Դա ակնհայտ էր հատկապես Անգլիայի, ԱՄՆ-ի ու Գերմանիայի միջև, որոնք ծգուում էին համաշխարհային հեգեմոնիայի: Հատկանշական էին նաև աշխարհի առավել զարգացած երկրներում տնտեսական և սոցիալքաղաքական փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված էին ինդուստրացման և ուրբանիզացման բարձր տեմպերով: Կարևոր գործոններ էին նաև քաղաքական ծախսի զարգացման մեջ այդ ժամանակաշրջանը, – ինչպես նշվում է, «աչքի է ընկնում տեսական ընդհանրացումների առաջին ալիքով»:

Քաղաքական աշխարհագրության զարգացման երկրորդ փուլի ձևավորման (1915-1949թ.) նախադրյալներից գլխավորները **Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմներն են, որոնց արդյունքում լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան մոլորակի աշխարհագրաքական (գեոպոլիտիկական) կառուցվածքում և աշխարհակարգում ընդհանրապես: Էապես փոփակեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը, փլուզվեցին կայսրություններ, վերածավեցին պետական սահմանները, ստեղծվեց սոցիալիստական գաղափարախոսությանը հետևող ԽՍՀՄ պետությունը, աշխարհում հաստատվեց երկրներ (կապիտալիստական և սոցիալիստական) գեոպոլիտիկական կարգը:**

Գիտության ճյուղի զարգացման այս փուլի համար բնորոշ էր կիրառական ուղղվածություն ունեցող աշխատությունների գերակշռությունը, որոնցում հատուկ ըննության էին առնվազն տարբեր պետությունների տարածքների ու ազդեցության գոտիների կազմի, ձևավորման հանգամանքների, պետական սահմանների հիմնավորված լինելու, վիճելի տարածքների, կայսրությունների վերացման և նոր պետությունների ստեղծման հարցերը:

Բարձրացավ քաղաքական աշխարհագրության և քաղաքաշխարհագետների սոցիալական վարկը: Շատ մասնագետներ հրավիրվեցին պատասխանատու պետական քաղաքական պաշտոնների, դարձան մասնագիտացված քաղաքագիտական հաստատությունների և հայտնի քաղաքական գործիչների խորհրդականներ:

Քաղաքական աշխարհագրության զարգացման փուլերը¹

Փուլը և նրա մոտավոր տևողութ- յունը	Դիմական սոցիալական գործ- ընթացները և պատմական փու- լենիշները	Դետագուտու- թյունների գերակշռող մակարդակը (մասշտաբը)	Կենտրոնական դեմքերը (առաջատար գիտնական- ները)
1897-1914թթ.	Աշխարհի առաջատար պետութ- յունների (Անգլիա, ԱՄՆ, Գերմա- նիա և մյուսներ) ինպերիալիս- տական մրցակցություն, բռնը ինրուստրացում և ոլորանիզա- ցում, զանգվածային ծախ կու- սակցությունների տարածում, ազգային պետությունների կայա- ցում	Աշխարհին ամբողջու- թյամբ, պետություն	Ֆ.Ռատցել, Շ.Մաքինոներ, Ա.Չիգֆրիդ
1915-1949թթ.	Առաջին և Երկրորդ համաշխար- հային պատերազմներ և աշխար- հի գեռապոլիտիկական վերակազ- մավորում, ԽՍՀՄ-ի ստեղծում և աշխարհի երկրներ գեռապոլիտի- կական կարգի հաստատում	Աշխարհին ամբողջութ- յամբ, պետու- թյուն. Երկու մակարդակ- ների միա- ձուլումը	Շ.Մաքինոներ, Ս.Բոումեն, Ռ.Ջարտշորն, ուրիշներ
1950-1975թթ.	Զարգացած երկրներում արո- յունաբերության արագ աճ և հարաբերական սոցիալական կայունություն, Արևելքի և Արևմուտքի գեռապոլիտիկական մրցակցություն, զարդության համակարգի վերջնական փլու- զում, համընդհանուր ճճա- ժամի նշանների աճ և ԱՄՆ-ի գերիշխանության ճգնելու ակն- հայտ նշաններ	բոլոր մակար- դակներն իրենց օրգա- նական միասնու- թյան մեջ	Ռ.Ջարվի Պ.Թեյլոր, Զ.Էգնյու, Կ.Կոկս
1975թ. սկսած	Դետինուտուրիալ ժամանակա- շրջանի ծավալում, էկոնոմի- կայի և ողջ հասարակական կանքի ինտերնացիոնալացում, ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական համակարգի վլուզում, ԱՄՆ-ի գերիշխանության ուժեղացում		

¹ Ըստ В.А.Колосов, Н.С.Мироненка Геополитика и политическая география, М., 2002, էջ 246 (մասնակի փոփոխություններով և կրնառումներով)

Գիտական հետազոտությունները ի տարբերություն առաջին փուլի, երբ գլխավոր օբյեկտը առանձին պետությունն էր, ընդգրկում էին նաև աշխարհը, իսկ երկու՝ մեզո ու մակրոմակարդակները հանդիս էին գալիս միասնական, միաձուլված տեսքով:

Երրորդ փուլը. որ ընդգրկում էր 20-րդ դարի մոտավորապես եղրորդ քառորդը (1950-1975թթ.) նշանավորվում է զարգացած երկրների արագ տնտեսական աճով, որը հենվում էր եղրորդ երկրների մերմուծվող արդյունաբերական հումքի ու վառելիքի վրա: Դա բերեց բնակչության սոցիալական վիճակի որոշակի բարելավման: Կերծնականապես փլուզվեց հայուրամյակներ տևած գաղութային համակարգը. տասնյակ երկներ ստացան քաղաքական անկախություն, բայց նրանց տնտեսական կախվածությունը նախկին մոնոպոլիաներից գրեթե չքուլացավ: Փուլի համար բնութագրիչ էր այն, որ զարգանում ու խորանում էր երկու բևեռների՝ ԱՄՆ-ի ու ԽՍՀՄ-ի, նույնն է թե Արևմուտքի ու Արևելքի նրանկացությունը: Չնայած դրան, ուժերի հավասարակշռությունը հիմնականում չէր խախտվում, որի շնորհիվ էլ աշխարհի գեղագիտիկական իրադրությունը շարունակում էր մնալ համեմատաբար կայուն:

Միևնույն ժամանակ գիտական հետազոտությունների ոլորտում նկատվում է քաղաքական աշխարհագրության ակտիվության նվազում, որը պայմանավորված էր վերը թվարկված արտաքին գործուներից բացի, նաև աշխարհագրական գիտությունների համակարգի ներսում զննացող մեթոդաբանական-տեսական գործնքացների (ներքին ու ֆլեքսիայի) առանձնահատկություններով:

Չորրորդ փուլը, որ ընդգրկում է նաև ներկա ժամանակաշրջանը, ի տարբերություն նախորդ փուլի, աչքի է ընկնում հետազոտությունների բանակի կտրուկ աճով և նոր մոտեցումներով ու գաղափարներով: Բնորոշ է հատկապես գիտության ծյուղի տեսականացման. ինքնաճանաչման՝ ներքին ու ֆլեքսիայի բարձրացումը նոր մակարդակի և սոցիալական տեսության հետ կապերի սերտացումը: Ընդհանուր է քաղաքական աշխարհագրության գրաղվող մասնագետների շրջանակը, հայտնվում են նոր գիտական ամսագրեր ու այլ պարբերականներ:

Հետազոտողների կարծիքով պատահական չէր, որ այդ վերելքը համընկավ **1975թ. նավթային ճգնաժամի** հետ, որը բերեց համաշխարհային շուկայում մասնավորապես նավթի գների տասնապատիկ աճին և ընդհանրապես բեկումնային դարձավ համաշխարհային տնտեսության զարգացման համար: Դրանով նշանավորվեց ավարտը

արևմտյան երկրների էքստենսիվ զարգացման, որը հենվում էր բնական ռեսուրսների շահագործման ընդայնման վրա, և սկիզբը հետինդրստրիալ ժամանակաշրջանի: Այս անցումն ուղեկցվում էր լուրջ որակական փոփոխություններով՝ հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ արտադրության մեջ, սոցիալական հարաբերություններում, մարդկանց կենսապայմաններում ու ապրելակերպում, բարոյական-արժեքային համակարգում, քաղաքական գերակայություններում:

Այս տեղաշարժերով են պայմանավորված այն նոր պահանջները, որ այժմ հասարակությունը ներկայացնում է քաղաքական աշխարհագրությանը: Կոլոսովը առանձնացնում է այն պրոբլեմներն ու բնագավառները, որոնք արդի փոլում հայտնվել են գիտության այդ ճյուղի ուշադրության կենտրոնում: Դրանք են՝ « պետության և տեղական իշխանությունների քաղաքական դերը (1970 թվականների վերջերից սկսած), ժամանակակից աշխարհաքաղաքականության եռությունը (1980-ականներից սկսած), անդրազգային և համամոլորակային պրոբլեմների քաղաքական ասպեկտները (հատկապես 1980-ականի կեսերից սկսած)»¹ (ընդգծումը մերն է, Ա.Վ., Լ.Վ.):

ԻՆՔԱՍՏՈՒԳԱՍԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հայաստանի Հանրապետությունում ե՞րբ և ինչպիսի՝ պայմաններում հանդես եկան քաղաքաշխարհագրական հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթներն ու խնդիրները:
2. Ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության ուսումնասիրության օբյեկտը և առարկան:
3. Ո՞րն է քաղաքական աշխարհագրության տեղը գիտությունների դասակարգման համակարգում: Որո՞նք են նրա ուսումնասիրության ճակարդակները:
4. Ինչպիսի՞ն է քաղաքական աշխարհագրության՝ որպես գիտության ճյուղի կառուցվածքը:
5. Համընդհանուր բնույթի ինչպիսի՝ պրոցեսներով են պայմանավորված քաղաքական աշխարհագրության զարգացումը և կառուցվածքի հարստացումը:
6. Որո՞նք են քաղաքական աշխարհագրության զարգացման հիմ-

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, հիշատակված աշխատությունը, էջ 249

Նական փուլերը:

7. Ո՞վ և ի՞նչ բնութագրիչների հիման վրա է կատարել զարգացման փուլերի առանձնացումը:
8. Բնութագրեք յուրաքանչյուր փուլը ըստ բնութագրիչների՝ փուլի տևողության, հիմնական սոցիալական գործընթացների ու պատմական փուլենիշերի, գիտական հետազոտությունների գերակշռող մակարդակի:
9. Թվարկեք յուրաքանչյուր փուլի առաջատար գիտնականներին (կենտրոնական դեմքերին):
10. Ի՞նչ պայմաններում սկսվեց քաղաքական աշխարհագրության զարգացման արդի փուլը և որո՞նք են նրա գլխավոր բնութագրիչները:

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐԾԸ

2.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐԾԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԵՂՄ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Հասարակական կյանքը չափազանց բարդ, բազմաբովանդակ և հակասություններով լի երևույթ է: Ինչպես արդեն ասվել է, ընդունված է այն բաժանել չորս հիմնական ոլորտների՝ տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային և քաղաքական:

Հիշենք, որ տնտեսական ոլորտը (կամ տնտեսությունը՝ բարիս լայն իմաստով) ընդգրկում է հասարակական կյանքի այնպիսի բնագավառներ, ինչպիսիք են նյութական արտադրությունը, փոխանակումը (առևտուրը), սպառումը, դրամաֆինանսական գործունեությունը:

Հոգևոր-մշակութային ոլորտին են պատկանում լեզվական, գաղափարական, գիտակրթական, կրօնական, ազգային, երնիկական, արվեստի բնագավառները:

Սոցիալական ոլորտը ընդգրկում է հասարակական կյանքի այն բնագավառները, որոնք վերաբերում են մարդկանց կենսաձևին, ապրելակերպին, բարեկեցությանը, կենսամակարդակին, ամփոփ ծևով ասած՝ կյանքի որակին, նրա բարելավմանը. Իսկ կյանքի որակը ծևավորվում է ոչ միայն կյանքի օբյեկտիվ պայմաններով (բնակարանով ապահովածություն, սպառվող սննդամթերքի քանակ ու որակ, գրադարձություն, կրթության հնարավորություն, առողջապահություն և այլն), այլև սուբյեկտիվ գործոններով, ինչպիսիք են մարդկանց բավարարվածությունը աշխատանքից ու կյանքի պայմաններից, հասարակության մեջ, աշխատանքային կոլեկտիվում ու միկրոշրջանում տիրող բարոյահոգեբանական նբնուրություն, քաղաքացիական ազատությունների ու պաշտպանվածության աստիճանից:

Քաղաքական ոլորտը ի տարրերություն մյուս ոլորտների ավելի ընդգրկում է ու համապարփակ: Այն ընդգրկում է այն ամենը, ինչ առնչվում է հանայն նարդկության՝ նարդկային հասարակության, նրա տարրեր ոլորտների ու հատվածների կառավարման, պետական իշխանության և նրա տարրեր մակարդակների նվաճման, պահ-

պանման և օգտագործման հետ: Քաղաքական ոլորտին է վերաբերում նաև աշխարհի ու առանձին երկիր-պետության քաղաքական -տարածական կառուցվածքը, պետությունների երկողմանի ու բազմակողմանի տարաբնույթ հարաբերությունները, ընդհանուր միջազգային ու տարածաշրջանային իրադրությունը.

Ընդունված է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բովանդակությունը կազմող բազմաբնույթ երևույթներն ու տարրերը խմբավորել ըստ հետևյալ 3 հիմնական բաղադրիչների (բնագավառների): քաղաքական հարաբերությունների, քաղաքական գործունեության, հատուկ հաստատությունների (ինստիտուտների) (գծ.2):

**Քաղաքական
հարաբերություններ**

**Դատուկ
հաստատությունների
(ինստիտուտների)
համակարգ**

**Քաղաքական
գործունեություն**

Գծ. 2 Դասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական բաղադրիչները

Քաղադիչ առաջին՝ քաղաքական հարաբերությունների համակարգ:

Դասարակության մեջ առկա են բազմապիսի, ամենատարբեր բնույթի հարաբերություններ՝ սկսած միջանձնային մտերմիկ-ընկերական ու պաշտոնական հարաբերություններից մինչև միջազնուական, միջազգային հարաբերությունները:

Քաղաքական հարաբերությունները հատուկ տեսակի հարաբերություններ են, որոնց հիմքում ընկած են կառավարման, մասնավորապես պետական իշխանության նվաճման, պահպանման ու օգտագործման հարցերը.

Քաղաքական հարաբերությունները լինում են պետությունների, ազգերի, բնակչության սոցիալական խմբերի, կուսակցությունների, առանձին հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, հասարակության ու անհատի, պետության ու անհատի, ինչպես նաև առանձին անհատների միջև:

Քաղադրիչ երրորդ՝ հասուն հաստատությունների (ինստիտուտների) համակարգ, որոնք իրականացնում են քաղաքական և պետական գործունեություն: Դրանք պետական իշխանության մարմիններն են, որոնք մեծաքանակ են ու բազմազան՝ կենտրոնական, տեղական, դատական, պետական անվտանգության, բանակ, ռատիկանություն:

Քաղաքական գործունեություն իրականացնող հաստատություններ են նաև քաղաքական կուսակցությունները, արհեստական միությունները, հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններ:

Քաղադրիչ երրորդ՝ քաղաքական գործունեություն: Այդպիսի գործունեություն են ընտրությունները, հանրաքվեները, հանրահավաքները, խաղաղ երթերը, քաղաքական գործադրությունները և նաև տիպի այլ զանգվածային միջոցառումներ, որոնք դարձյալ առնչվում են պետական իշխանության նվաճման, պահպաննան կամ օգտագործման հետ:

Քաղաքական գործունեություն իրականացնում են ինչպես պետական իշխանության մարմինները, այնպես էլ քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունները:

Ասկածից դժվար չէ եզրակացնել, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտը ոչ միայն բազմաբովանողակ, այլև դիմացիկ, անընդհատ շարժման ու փոփոխության մեջ գտնվող բնագավառ է: Եվ դրա ամեն մի մասնակից՝ լինի պետական իշխանության մարմին, թե հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն, ծգուում է այդ շարժումը և դրա ամեն մի փոփոխություն ենթակեց իր քաղաքական նպատակներին՝ մշակելով ու իրականացնելով որոշակի քաղաքականություն:

Քաղաքականությունը հասարակական գործունեության տարատեսակ է, որի միջոցով կարգավորվում են պետությունների, ազգերի, սոցիալական խմբերի ու կուսակցությունների, պետության ու անհատի, ինչպես նաև առանձին անհատների միջև եղած հարաբերությունները:

Քաղաքականությունը որպես հատուկ տեսակի պետական-հասարակական գործունեություն, ընդգրկում է հասարակական կյանքի բոլոր՝ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային ոլորտները:

Կարևոր է այն հարցի պարզաբանումը, թե հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտն ու քաղաքականությունը ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում մյուս ոլորտների, հատկապես տնտեսական ոլորտի հետ.

Նախկինում այն կարծիքն է տիրապետել, որ քաղաքականության և հասարակական կյանքի ոլորտների միջև որևէ կապ գոյություն չունի: Ուստի և քաղաքական գործողությունների ու շարժումների դրդապատճառը համարել են ընդհանրապես մարդու բնույթը. այն, որ մարդն ի ծնն մղում ունի գրադՎելու քաղաքականությամբ, որովհետև դա նրա եւրոյունն է: Այստեղից հետևություն էր արփում, որ քաղաքականությունը ծագել ու գարգանում է հասարակական կյանքի ոլորտներից անկախ:

Կա նաև այնպիսի կարծիք, որ քաղաքական հարաբերությունները, ըստ եւրյան, դասակարգային հարաբերություններ են, իսկ քաղաքականությունը դասակարգային շահերի բախնան արտահայտություն է և ծնվել է դասակարգերի հետ մեկտեղ: Դրանից բխեցնում են, որ քաղաքականությունը պատճական կատեգորիա է և երբ չեն լինի դասակարգեր, չի լինի նաև քաղաքականություն.

Ներկա պատկերացումն այն է, որ մարդկային հասարակությանը ներհասուկ են որոշակի հարաբերություններ, դրանք ձևավորվում են մարդկային հասարակության ներսում ընթացող բազմաբնույթ երևույթների, այնտեղ առկա ազգային, երնիկական, կրոնական, սոցիալական տարրերություններից: Այդ հարաբերությունները ենել են, կան ու կլինեն նաև ապագայում: Քաղաքականությունը ծնվել է հասարակական հարաբերությունների կարգավորման ու կատարելագործման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունից:

Այժմ քաղաքական ոլորտի (քաղաքականության) և հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների, մասնավորապես տնտեսական ոլորտի փոխազդեցությունների եւրյան մասին համառոտակի:

Դայտնի է, որ մարդկության պատճական գարգացման ընթացքում ձևավորվել և անընդհատ զարգացել ու կատարելագործվել է հասարակության տնտեսական բազիսը՝ հիմքը, այսինքն տնտեսական հարաբերությունները: Տնտեսական բազիսի զարգացման ու կատարելագործման համեմատ ձևավորվել ու գարգացել է հասա-

բակության քաղաքական վերնաշենքը. Այն պայմանավորված լինելով տնտեսական բազիտվ, մշտապես հակադարձ ազդեցություն է ունեցել վերջինիս վրա:

Դասարակության քաղաքական վերնաշենքը այն ամենն է, ինչ վերաբերում է քաղաքական ոլորտին, այսինքն՝ պետությունը, քաղաքական կուսակցությունները, մյուս հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, դրանց միջև եղած հարաբերությունները: Այստեղից էլ՝ տնտեսության և քաղաքականության կապի առանձնահատուկ բնույթը, դրանց փոխպայմանավորվածությունը.

Սկզբունքորեն քաղաքականությունը կախման մեջ է տնտեսությունից, ածանցյալ է դրանից: Սակայն, միշտ պետք է հիշել, որ այդ կախվածությունը մեծ մասամբ ոչ թե ուղղակի է, այլ անուղղակի, միջնորդված, հանդես է գալիս ոչ թե բացահայտ, այլ բոլոր կապերուն ուղղված մասամբ:

Լինում է նաև այնպես, որ որոշակի պայմաններում քաղաքականությունը կարող է ազատվել տնտեսությունից և ծեռք բերել հարաբերական ինքնուրույնություն, դառնալ անկախ: Ավելին, ինքը հակադարձ ազդեցություն ունենալով տնտեսական, ինչպես նաև սոցիալական և հոգևոր մշակութային ոլորտների վրա, կարող է դառնալ առաջնային, որոշիչ:

Ներկայումս բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ քաղաքականությունը հանդես է գալիս որպես հզոր առաջնային ուժ, որի միջոցով լուծվում են թե՛ տնտեսական և թե՛ ազգային, կրոնական, միջազգային խնդիրները, պատերազմի և խաղաղության հարցերը:

Ինչպես պատճական անցյալի, այնպես էլ ներկայի բազմաթիվ օրինակներով ապացուցվում է, որ քաղաքականությունը դառնալով անկախ, այդուհանդերձ չի կարող հաջողել իր նպատակների մեջ, եթե չի հանձնանեցվում հասարակական կյանքի մյուս ոլորտների հետ, եթե հաշվի չեն առնվում հասարակության տնտեսական և հոգևոր մշակութային առանձնահատկությունները, հնարավորությունները և շահերը:

Դասարակական կյանքը կայուն առաջընթաց է ապրում, եթե ապահովված է դրա բոլոր՝ քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, սոցիալական և տնտեսական ոլորտների ներդաշնակ, փոխպայմանավորված զարգացումը:

Սեծ ծախողումներ են լինում հատկապես այն դեպքում, երբ գերազանահատվում է քաղաքական ոլորտի նշանակությունը, և տնտեսությունը, մյուս ոլորտները բացարձակ կախման մեջ են պահպում քաղաքականությունից: Այդպիսի վիճակ էր, օրինակ, նախկին ԽՍՀՄ-

ում և Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում 1970-1980-ական թվականներին: Նրանք ետ էին մնում իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացնան տենպերով և Արևմուտքի երկրների հետ մրցակցությունում տանով էին տալիս: Դասունանում էր քաղաքական փոփոխությունների անհրաժեշտությունը: Սակայն այդ փոփոխությունները տեղի չունեցան, քաղաքականությունը չհարմարվեց տնտեսական զարգացման շահերին, և ամբողջ հասարակական համակարգը փլուզվեց:

Այժմ մասնագետները վերլուծելով ԽՍՀՄ-ի փլուզման պատճառները, առաջնակարգ են համարում հենց այն փաստը, որ հասարակական կյանքում գերազահատվում էր քաղաքականության դերը և անհարկի քաղաքականացվում էին մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառները.

2.2 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Դամայն մարդկության և որևէ առանձին երկրի կայուն և արդյունավետ զարգացումը կախված է ոչ միայն հասարակական կյանքի ոլորտների ներդաշնակ ու փոխայնանավորված գործունեությունից, այլև դրանց օրինաչափ ու արդյունավետ տարածքային կազմակերպումից:

Գիտականորեն ապացուցված է, որ երկիր մոլորակի վրա տարածության մեջ օրինաչափ ծևով են բաշխվում աշխարհագրական թաղանթի բոլոր բաղադրիչները՝ թե՛ բնական, թե՛ հասարակական, օրինակ, նայրցանաքներն ու օվկիանոսները, անապատներն ու անտառները, օդային գանգվածները, բնակչությունը, արտադրական գործունեությունը, դրա ճյուղերը: Այլ կերպ ասած, երկրի աշխարհագրական թաղանթի բոլոր բաղադրիչները, ինչպես նաև աշխարհագրական թաղանթն ամբողջությամբ վերցրած, կազմակերպվում են տարածականորեն, գոյացնում են տարածական միավորներ, որոնք միմյանց հետ գտնվում են մշտական կապերի ու փոխներգործության մեջ, ծեռք են բերում հատկանիշ, որն ընդհանուր է բոլոր տեսակի երկրահամակարգերի համար, այն է՝ կառուցվածքայնություն և ամբողջականություն:

Աշխարհագրական թաղանթի թե՛ բնական, թե՛ հասարակական բաղադրիչներն այդ ընդհանուր հատկանիշի հետ միասին ունեն նաև եական, սկզբունքային տարբերություններ:

Բնական բաղադրիչների, նույնն է թե բնական երկրահամակարգերում դրանց տարածական միավորների սահմանները կերտել է ինքը՝ բնությունը, և դրանք տեսանելի են անզեն աչքով։

Բնության մեջ ակնհայտ են ծովն ու ցանաքը, անտառն ու տափաստանը, լեռներն ու հարթավայրերը իրենց ֆիզիկական հատկանիշներով ու սահմաններով։ Այդ բոլորը բնական տարածքային միավորներ են, որոնք կարող են պատկերվել ֆիզիկական, կիմիայական, հողերի, բույսերի քարտեզների վրա։ Այդ սահմանները բնական սահմաններ են։

Այլ է վիճակը հասարակական կյանքի տարածքային միավորների դեպքում։ Դրանք նույնպես բազանաթիվ են ու բազմաբնույթ։ Այդպիսիք են օրինակ, պետությունները, մարզերն ու նահանգները, վարչական շրջանները, ազգերի, քաղաքակրթությունների, լեզուների ու լեզվարնտանիքների տարածնան արեալները, տնտեսական շրջանները, բնակչության տարածքային համակարգերը, կոնկրետ նպատակով առանձնացված տարածները։ Բայց այդ ամենը և դրանց բաժանող սահմանները աչքի հանար տեսանելի չեն։

Հասարակական կյանքի տարածքային միավորների սահմանները, ի տարբերություն բնական տարածքային միավորների սահմանների, կարելի է որոշել մտովի և արտահայտել միայն քարտեզների վրա։ Այդպիսի տարածքային միավորները և դրանց սահմանները մարդկային գործունեության արգասիք են և պատկերվում են տարբեր տիպի բենատիկ, մասնագիտական, օրինակ, քաղաքական, վարչական, բնակչության ու տարաբնակեցման, տնտեսական, ազգերի, կրոնների, լեզուների քարտեզներում։ Ընդունված է դրանք անվանել արհեստական սահմաններ։

Եվ իրոք, ժամանակակից աշխարհն իրենից ներկայացնում է տարբեր բնույթի ու տարբեր մեծության տարածքային միավորների և դրանք բաժանող տեսանելի ու անտեսանելի, բնական ու արհեստական սահմանների մի չափազանց բարդ խճանկար։

Մյուս կարևոր տարրերությունն այն է, որ հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպումն ու կառուցվածքը, վերջինիս միավորներն ու սահմանները, ի տարբերություն բնական միավորների ու սահմանների, լինելով մարդկային գործունեության արդյունք, շատ ավելի արագ ու հաճախակի են փոփոխվում, քան բնական միավորներն ու դրանց սահմանները։ Բնական միավորների փոփոխությունների տևողությունը սովորաբար հաշվվում է հազարավոր ու միլիոնավոր տարիներով, հասարակական միավորներինը՝ հարյու-

բավոր, տասնյակ, միավոր տարիներով ու նույնիսկ օրերով:

Չատ ավելի արագ ու հաճախակի են փոխվում հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորները և դրանց սահմանները: Դրանք կարող են փոխվել անխմների, օրերի և նույնիսկ ժամերի ընթացքում:

Եվ ոչ միայն դա: Բնորոշ է նաև, որ այդպիսի փոփոխությունները սովորաբար ծևակերպվում են պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից պետական որոշումների կամ միջազգային երկկողմ ու բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով:

Վերլուծենք ոչ վաղ անցյալից մի քանի օրինակ:

Գերմանիան Երկրորդ համաշխարհային ապատերազմում պարտվելով ու օկուպացվելով դաշնակից պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, 1945թ. նայսի 8-ից դադարեց գոյություն ունենալ որպես անկախ պետություն ու բաժանվեց չորս օկուպացիոն գոտինների: Այնուհետև ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի որոշմանք դրանց օկուպացիոն գոտինները միավորվեցին, և ստեղծվեց Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը (Արևատյան Գերմանիա): Դրան հաջորդեց Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության (Արևելյան Գերմանիա) ստեղծումը խորհրդային օկուպացիոն գոտում:

Գրեթե 40 տարի Գերմանիան մնում էր տրոհված հաղթող պետությունների գծած պետական սահմանով: 1989թ. հոկտեմբերի 3-ին այդ սահմանը վերացավ և **Գերմանական միասնական պետությունը վերականգնվեց**.

1922թ. դեկտեմբերի 30-ին Խորհրդների 2-րդ համագումարի որոշմանք ստեղծվեց մի վիթխարի բազմազգ պետություն՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը: Այն հասավ տնտեսական և հատկապես ռազմական մեծ հզորության: Երկրի ներսում և նրա շուրջը ծավալված արտաքին իրադարձություններն ի վերջո, կործանեցին այդ պետությունը: 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն Խորհրդի որոշմանք Խորհրդային Միությունն ինքնալուծարվեց. Մեկ պետության փոխարեն ստեղծվեցին 15 անկախ պետություններ՝ իրենց պետական սահմաններով ու մայրաքաղաքներով, արմատապես փոխվեց նրանց կապերի ու փոխհարաբերությունների բնույթը:

Մեկ օրինակ ևս. Եթովպիա պետության հս.-արլ. ծովափին գտնվում էր արաբներով բնակեցված Երիտրեա տարածքը, որի բնակչությունը դարեր շարունակ պայքար էր մղում պետական ան-

կախություն նվաճելու համար: Կիրառվել են պայքարի տարրեր մերդուներ: Ի վերջո, Երիտրեայի ազգային-ազատագրական պայքարի պարագլուխների և Եթովպիայի պետական իշխանության միջև ծեռք բերված Երկկողմ հանձնայնության հիմնան վրա անցկացվեց բնակչության հանրաքվե: Դանրաքվեի արդյունքում 1991թ. մայիսին Աֆրիկայում ծնվեց Լս մեկ անկախ պետություն՝ Երիտրեան, որն անմիջապես պաշտոնապես ճանաչվեց ինչպես Եթովպիայի, այնպես էլ աշխարհի մյուս պետությունների կողմից:

Ուժորմներով ու որոշումներով կատարվում են նաև պետության ներքին՝ վարչական բաժանման փոփոխությունները:

Այսպես, ուրեմն, ի տարրերություն բնական տարածքային միավորների սահմանների, հասարակական կյանքի տարածքային միավորներն ու դրանց սահմանները փոխվում են անհամեմատ հաճախակի ու արագընթաց. Դրանք անընդհատ շարժման մեջ են, վերանում են հները, գոյանում են նորերը, փոփոխվում են տարածքներն ու սահմանները, վերագծվում են դրանք պատկերող քարտեզները:

Դատկանշական է նաև, որ հասարակական կյանքի, մասնավորապես նրա քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորների սահմանային փոփոխությունները հաճախ կատարվում են ոչ հարթ, ոչ խաղաղ եղանակով: Սրվում է հակասությունը հասարակության ներսում, ուժեղանում են քախումները սոցիալական, էքնիկական ու կրոնական խնբերի, ազգերի ու պետությունների միջև: Այդպիսի հակամարտությունների սրումը ի վերջո, կարող է հասցնել զինված բախումների՝ մեծաքանակ մարդկային զոհերով ու վիրիսարի ավերածություններով հանդերձ:

Ինչո՞ւ է այդ ամենը տեղի ունենում, ի՞նչն է ընկած դրանց հիմքում, որո՞նք են այդ փոփոխությունների շարժիք ուժերը:

Դրանք բազմաբնույթ են, բազմաշերտ և գտնվում են հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում և կարգավորվում են քաղաքականության միջոցով:

Դասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտում այդ փոփոխությունների պատճառները կապված են քաղաքական ուժերի դասավորության ու վերադասավորման, ինչպես նաև քաղաքական շարժումների և ոլորտի բարձր կարգի տարածքային միավորների տեղաբաշխման մեջ ընթացող պրոցեսների հետ:

Այդ բոլոր պրոցեսներն ու փոփոխությունները, դրանց պատճառներն ու հետևանքները գտնվում են քաղաքական աշխարհագրության ու շահության կենտրոնում:

2.3 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ: ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՆԹԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրքի նախորդ բաժիններում մենք ծանոթացանք քաղաքականության իրականացման ձևերին ու նակարդական կազմի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպման ու կառուցվածքի, այլ կերպ ասած **հասարակական կյանքի շրջանացման հիմնական դրույթներին**: Մենք տեսանք, որ այդ տարածքային տարբերությունների երեք՝ նակրո, մեզո և միկրո-մակարդակներն իրարից տարբերվում են ոչ միայն ընդգրկման տարածքի մեծությամբ, այլ նաև բովանդակությամբ ու խնդիրներով։ Ընդունված է ըստ այդ մակարդակների ել քննարկել քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքը և այդ կառուցվածքի միավորների ենթակարգությունը (*հիերարխիան*)։

Այդ ենթակարգության ամենաբարձր՝ մակրոմակարդակի գլխավոր բովանդակությունը առանձին վերցրած պետությունների ու դրանց միավորումների փոխհարաբերություններն են, աշխարհի քաղաքական բաժանման փոփոխությունները և համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական, տնտեսական ու ռազմաստրատեգիական ուժերի հարաբերակցությունը։

Մեզոմակարդակի գլխավոր օղակը երկիր-պետությունն է որպես ամբողջական միավոր, նրա հասարակական-քաղաքական կարգը, արտաքին քաղաքականությունը, կառավարման ձևը, վարչատարածքային բաժանումը, հարևանների հետ հարաբերությունները։ Կարևոր տեղ են գրավում բնակչության կազմի (հատկապես ազգային ու կրոնական) և սոցիալական ու քաղաքական ներքին լարվածության հետ կապված հարցերը։

Միկրոմակարդակը գործ ունի առանձին պետության ներքին քաղաքական վիճակի, նրա մասը կազմող տարածքային միավորի, քաղաքական ուժերի հարաբերակցության և սոցիալ-քաղաքական երևույթների հետ։

Ինչպես արդեն նշել ենք, մարդկության քաղաքական-տարածքային կառուցվածքի առաջատար, կենտրոնական օղակը՝ առավել կազմակերպված տարածքային միավորը եղել և այժմ ել շարունակում է մնալ **անկախ ինքնիշխան երկիր-պետությունը**. Այն միջանկյալ ոիլոք է գրավում հասարակական կյանքի տարածքային կառուցված-

քի միավորների Ենթակարգային շղթայում: Պետությունից վեր գտնվող մակարդակները ծևավորվում են պետությունների ու ժողովուրդների տարրեր բնույթի խմբավորումներից:

Աշխարհի վերպետական՝ մակրոնակարդակի միավորներից բաղկացած տարածքային կառուցվածքը ընդունված է անվանել **աշխարհաքաղաքական** (գեոպլիտիկական) կամ **գեոստրատեգիական կառուցվածք**: (Աշխարհաքաղաքականությանը և երկրի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքին նվիրված է գրքի հատուկ՝ 7-րդ գլուխը):

Դասարակական կյանքի տարածքային կառուցվածքի Ենթակարգային շղթայի պետություն կոչվող օղակից (աստիճանից) ցած գտնվող, այսինքն միկրոնակարդակի միավորները որպես կանոն ծևավորվում են երկիր-պետության սահմանների ներսում: Այսուղ է գտնվում նաև հասարակության տարածքային-քաղաքական կազմակերպման ինչպես ուն ֆակտո, այնպես էլ ուն յուրեւ տիպի (տես գլ.1) **ամենափոքր ստորին միավորը**. Այդ միավորը ընդունված է կոչել **տարրական քաղաքաշխարհագրական վայր (ՏՔՍՎ)**:

Քաղաքաաշխարհագրական շրջանացման այդ ստորին միավորից՝ սկզբնական քաղաքաշխարհագրական վայրից (ՔՍՎ) էլ սկսենք հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի միավորների բովանդակության և Ենթակարգության վերլուծությունը:

Ի՞նչ է սկզբնական ՏՔՍՎ-ը:

Ուստի աշխարհագետ Կ.Ե.Ակսենովը¹ առանձնացնում է տարրական ՔՍՎ-ի հետևյալ գլխավոր հատկանիշները. **բնակչության քաղաքական կուլտուրայի տեղական յուրահատկությունները և մարդկանց կայուն տարածքային ընդհանրությունը**, որի առկայության պայմաններում միայն կարող են ծևավորվել քաղաքական արժեքներ և կողմնորոշումներ: Կարևոր հատկանիշ է նաև այն, թե հատակ դրսնորվու՞ն է բնակչության լոկալ ինքնությունը, տվյալ վայրին պատկանելու զարգացած զգացմունքը, այսպես կոչված «տեղական հայրենասիրությունը»:

Տարրական ՔՍՎ-երը ըստ եռթյան այն «աղյուսիկներն» են, որոնցից էլ կառուցվում են քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի բոլոր Ենթակարգային միավորները՝ Ենթաշրջանից ու շրջանից սկսած և պետությունների խմբավորումներով ավարտած:

¹ Аксенов К.Э. Понятие места в политической географии и особенности пространственной организации власти в США. «Известия ВГО», 1990, т. 122, вып. 1

Դժվար չեն կատել, որ տարրական ՔԱՎ-ը որպես կանոն իրակաբանական ծևակերպում չի ունենում. Այն ընկալվում է որպես հարևան տարրածքներից որոշակի հատկանիշներով տարրերվող մի վայր, որի բնակչության մեծամասնությունը դրսնորում է տվյալ վայրին պատկանելու գգացում և դրանից բխող լոկալ ինքնություն. Այդ հատկանիշների ծևակորման պատճառները կարող են տարբեր լինել, օրինակ, բնաաշխարհագրական, երևաշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական, ազգագրական, պատճական: Դայաստանի դեպքում այդպիսի տարրական ՔԱՎ-ի օրինակ կարող են ծառայել ազգագրական շրջաններն ու ենթաշրջանները և ազգային փոքրանասնությունների տարրածման արեաները:

ღաղաքաաշխարհագորական շրջանին հաջորդող Ենթակառզային միավորը **քաղաքաաշխարհագորական տարածաշրջանն** (ռեգիոնը)։

Քաղաքացիարկան ուժինի օրինակ կարող են ծառայել Յուսիսային Կովկասը Ռուսաստանի Դաշնությունում, ԱՄՆ-ի Դարավը, Իտալիայի հարավը (թերակղզային մասը):

Քաղաքասխարհագրական ռեգիոնից վեր կանգնած միավորը երկիրն է՝ Երկիր-պետությունը.

Հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքում երկիր-պետություն նիշավորի տեղը և դերը, ինչպես ասվեց, բացառիկ է: Այն կապող օղակ է մի կողմից տարածքային համակարգերի երկու՝ դե ֆակտո և դե յուրե տիպերի և մյուս կողմից բազմատեսակ սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգերի միջև, որոնք ինչպես հայտնի է, բազմաբանակ են:

Հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքում «Երկիր» կոչված տարածքային միավորը նույնանում է «պետության» հետ: Իսկ պետությունը, չնայած հասարակական կյանքի բուռն ինտերնացիոնալացմանը և միասնականացմանը, շարունակում է մնալ քաղաքական գործունեության ամենաուժեղ սուբյեկտը. Նա է, որ որոշում է հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքի ինչպես ավելի բարձր մակարդակի միավորների (պետությունների խմբավորումներ), այնպես էլ դրանից ցած գտնվող մակարդակների բովանդակությունն ու առանձնահատկությունները: Վերջապես, **սեփական պետության** (Երկրի) հետ նրա ազգաբնակչության ինքնանույնականացման (ինքնախղենտիֆիկացման, լատ. *identificare*-նույնականացում, նույնացում) զգացմունքը քաղաքական մշակույթի ամենաուժեղ քաղադրիչներից է, որի շնորհիվ Երկիր-պետությունը դառնում է հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածք-

քի ոչ միայն ծևական (դե յուրե), այլև իրական (դե ֆակտո) միավոր:

Պետության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական կառուցվածքի կենտրոնական տարածքային միավորի հանգանական ըննարկմանը մենք կանորադառնանք գրքի հաջորդ գլխում:

Աշխարհի քաղաքական դիֆերենցան ենթակարգային համակարգում երկիր-պետությունից վեր գտնվող միավորները՝ աշխարհաքաղաքական ռեգիոնները (կամ գեոստրատեգիական շրջանները), ինչպես ասվեց, ընդունված է պայմանականորեն անվանել աշխարհի աշխարհաքաղաքական բաժանման միավորները. Մինչդեռ երկիր-պետությունը և դրանից ցած գտնվող միավորները համարվում են աշխարհի քաղաքական-տարածքային բաժանման, այլ կերպ՝ քաղաքական քարտեզի (ներ ինաստով) միավորներ:

Այդ բաժանմանը կիետևենք նաև մենք և գրքում հիշյալ երկու մակարդակները՝ աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական բաժանման միավորները) և քաղաքական-տարածքային (քաղաքաաշխարհագրական) բաժանման միավորները, կըննարկենք առանձին-առանձին:

ԻՆՔՍԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բովանդակությունը: Ի՞նչ տեղ է այն գրավում հասարակական կյանքի ոլորտների շարքում:
2. Որո՞նք են քաղաքական ոլորտի բովանդակային բաղադրիչները: Տվե՞ք յուրաքանչյուր բաղադրիչի սահմանումը:
3. Ի՞նչ է քաղաքականությունը: Այն ի՞նչ հարաբերության մեջ է գտնվում հասարակական կյանքի ոլորտների հետ:
4. Դասարակական հարաբերություններում քաղաքականության տեղի ու դերի մասին ինչպի՞սի տեսակետներ գիտեք:
5. Ի՞նչ է տարածքային կազմակերպումը: Ինչպե՞ս է այն դրսերվում աշխարհագրական թաղանքում:
6. Ինչպի՞սին է աշխարհագրական թաղանքի հասարակական բաղադրիչի տարածքային կազմակերպումը: Որո՞նք են նրա միավորները:
7. Որո՞նք են աշխարհագրական թաղանքի բնական բաղադրիչների և հասարակական բաղադրիչների տարածքային միավորների ընդհանրությունները և տարբերությունները: Բերե՞ք տարբերու-

թյունները բացահայտող օրինակներ:

8. Ի՞նչ պատճառներով ու եղանակներով են կատարվում հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային միավորների սահմանային փոփոխությունները:
9. Ինչպիսի՞ն է քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի ենթակարգությունը (հիերարխիան):
10. Բնութագրե՛ք ենթակարգային մակարդակներից յուրաքանչյուրի բովանդակությունը:
11. Ի՞նչ է տարրական քաղաքաաշխարհագրական վայրը (ՏԶԱՎ): Որո՞նք են նրա գլխավոր հատկանիշները:
12. Ինչպի՞սին է երկիր-պետություն միավորի տեղը և դերը հասարակական կյանքի քաղաքական տարածքային միավորների ենթակարգային շարքում:
13. Ո՞րն է աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման և աշխարհագրական բաժանման սկզբունքային տարրերությունը:

ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ: ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՍ ՀԱՏԿԱՆԻՉՆԵՐԸ

3.1 ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՉԱԳՐԱԿԱՆ ՕԲՅԵԿՏ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ի՞նչ է պետությունը: Այդ հարցի պատասխանն այնքան էլ ոյուրին չէ, հատկապես, որ «պետություն» բառն օգտագործվում է տարբեր իմաստներով: Օրինակ, ի՞նչ իմաստ ենք տալիս «պետություն» բառին, եթե ասում ենք «Խտալիա պետությունը գտնվում է Ապենինյան թերակղզու վրա», «Բյուզանդիան եղել է միջնադարի խոշորագույն պետություններից մեկը»: Բոլորը հասկանում են, որ խոսքը որոշակի երկիր, այսինքն երկրագնդի ինչ-որ նասում գտնվող տարածքային-քաղաքական կազմավորման՝ մարդկային հասարակության քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքային միավորի մասին է, որն ունի իր սահմանները և ինչ-որ որոշակի հատկանիշներ, որոնք հատուկ չեն այլ տարածքային միավորներին, որոնք պետություն չեն կոչվում:

«Պետություն» բառն իր այդ իմաստով արտահայտում է **աշխարհագրական իրողությունը, օրենսդր և ամենից շատ օգտագործվում է աշխարհագրության, պատմության, միջազգային իրավունքի ու դիվանագիտության կողմից:**

Այսպիսով, դրանց համար գլխավորն այն է, որ **պետությունը որոշակի երկիր, տարածք է իր սահմաններով, մայրաքաղաքով, բնակչությամբ, տնտեսությամբ, միասնական օրենքներով և այլն:**

«Պետություն» տերմինի այս մեկնաբանությունը պարզ է ու հասկանալի, բայց ոչ սպառիչ:

Ասում ենք «Անքողջատիրական հասարակությունում պետության իրավունքներն անսահմանափակ են» կամ «Ծվեղիան ժողովրդավարական պետություն է»: Այս օրինակներում «պետություն» բառն արդեն այլ իմաստ ունի: **Այս դեպքում խոսքը գնում է պետության՝ որպես հասարակական հարաբերությունները կազմակերպող հատուկ հաստատության, «հասարակական ինստիտուտի» մասին:**

Նա գոյանում է հասարակության ներսում և բնորոշ է քաղաքական քարտեզում պատկերված բոլոր երկիր-պետություններին:

↑ **Պետության՝ որպես հաստուկ հաստատության, գործունեությունն առնչվում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներին:**

Բայց եթե տնտեսական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում պետությունը որպես հաստատություն միայն օժանդակ դեր է կատարում, ապա քաղաքական ոլորտի համար այն գլխավորն է: **Պետությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական հաստատությունն է (ինստիտուտը):**

Ընդհանուր ձևով կարող ենք ասել, որ պետություն կոչվող հաստատությունը (ինստիտուտը) պատճական զարգացման ընթացքում ծագել է կառավարում իրականացնելու, այլ կերպ ասած՝ **հասարակության անդամների՝ մարդկանց և հասարակական խմբերի համատեղ գործունեությունը և հարաբերությունները կազմակերպելու, դրանց ուղղություն տալու և կառավարելու համար.**

«**Պետությունը» իր երկրորդ իմաստով՝ **առաջին հերթին հետաքրքրում է քաղաքագիտությանը և իրավագիտությանը:****

Սարդկության հազարամյակների փորձը ցույց է տալիս, որ երկիր-պետության ներսում հասարակության կազմակերպումն ու կառավարումը կարող է լինել հաջող կամ անհաջող:

Դետաքրքրական է, որ դեռևս 2400 տարի առաջ Հին Յունաստանի խոշոր փիլիսոփիա **Պլատոնը** (Ք.ա. 427-347) իր «Պետություն» հայտնի երկասիրության մեջ իշխանության՝ պետական կառավարման 5 ձևն է առանձնացնում:

1. **Արիստոկրատիա.** սա կառավարման ամենահաջող ձևն է՝ լավագույնների իշխանություն:
2. **Տիմոկրատիա.** վատագույնների և շահամոլների իշխանություն:
3. **Օլիգարխիա.** մի խումբ ուժեղների և հարուստների իշխանություն:
4. **Տիրանիա.** բռնությանք պահպող իշխանություն, **բռնատիրություն:**
5. **Դեմոկրատիա.** ժողովրդի իշխանություն, ժողովրդավարություն:

Դետաքրքիր է, որ **Պլատոնը** ժողովրդավարությունը համարում է աղքատների ապստամբության արդյունք, եթե նրանք ոչնչացնելով ու ցրելով իրենց հակառակորդներին, իշխանությունը բաժանում են իրենց և հնից մնացած պաշտոնյաների միջև: Դեմոկրատիան նա անվանում է «քանակի» կամ բազմազանության իշխանություն: Իշխանության ձևերը **Պլատոնը** բաժանելով «վատի» ու «լավի», **դեմոկրատական ծեր համարում է «վատից լավ, բայց լավից վատ»:**

«**Պետությունը» իր առաջին՝ «Երկիր» իմաստով քաղաքական**

քարտեզի վրա արտացոլված մի որոշակի տարածք է, որը մենք ընկալում ենք իր որոշակի սահմաններով, բնական պայմաններով, ներքին հասարակական կյանքով և արտաքին աշխարհի հետ ունեցած հարաբերություններով: Դա **աշխարհագրական (տարածքային) օրյեկտ է:**

3.2 ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՍ ՐԱՏԿԱՆԻԸՆԵՐԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՎ ԳՈՐԾԱՈՌԻՉԹԱՆԵՐԸ

Աշխարհի քաղաքական քարտեզում պատկերված երկրների թիվը 200-ից ավելի է, բայց միայն 195-ն են անկախ, ինքնիշխան պետություններ: **Անկախ, ինքնիշխան (սուվերեն) է այն պետությունը, որն անկախ է թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործերում:**

Ինքնիշխանությունը երկիր-պետության անքակտելի հատկանիշն է: Չկա անկախություն, չկա և երկիր -պետություն:

Երկիր-պետությունն ունի իր անկախության խորհրդանիշերը. դրանք են՝ **պետական դրոշը, պետական հիմնը (օրիններգը) և պետական զինանշանը.**

Եթե պետությունը կայացել է իրականում և պաշտոնապես ճանաչվել այլ պետությունների կողմից, այդ դեպքում ծեռք է բերում միջազգային գործերին մասնակցելու իրավունք, այսինքն՝ դառնում է միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, այլ կերպ ասած պետություն դե ֆակտո և դե յուրէ:

Կան օրինակներ, երբ երկիրը հոչակել է իր անկախությունը, ձևավորել է պետականության հատկանիշները և դարձել է ինքնիշխան պետություն դե ֆակտո, **աշխարհագրական ինքնուրույն օրյեկտ, բայց ոչ պետություն դե յուրէ**, որովհետև այլ պետությունների կողմից պաշտօնապես չի ճանաչվել, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չէ: Ներկայումս այդպիսի, այսինքն ինքնահոչակ, դե ֆակտո կարգավիճակում են Լեռնային Ղարաբաղի Ղանրապետությունը, Արխագիան, Մերձնեարյան Ղանրապետությունը, Ղարավային Օսեթիան, Կիպրոսի Թուրքական Ղանրապետությունը, Տայվանը և մի շարք այլ պետական կազմավորումներ:

Իր երկրորդ՝ հաստատություն (ինստիտուտ) իմաստով պետությունը տվյալ երկրի հասարակական կյանքի մի քաղադրիչն է, դրա քաղաքական ոլորտի մի մասը: Նկատի է առնվում այն, որ հասարակական կյանքի մյուս քաղադրիչները, որոնք կարող են համեմատվել

պետություն բաղադրիչի հետ, անհատ մարդն է և հասարակությունը՝ անբողջ բնակչությունը, ժողովուրդը (գծ. 3): Ստացվում է, որ Ի՞ր Երկրորդ իմաստով պետությունը մի հաստատություն է, որը կոչված է միջնորդի դեր կատարել նույն Երկրի անհատ քաղաքացու և հասարակության (ժողովորդի) միջև:

Գծ.3 Հասարակական կյանքի բաղադրիչները

Հասարակական-քաղաքական զարգացման բարձր մակարդակի հասած Երկրներուն մարդ անհատը, հասարակությունը և պետությունը համեմեն են գալիս որպես համազոր միավորներ, որոնց միանությունը և համատեղ կյանքը կառուցվում է պայմանագրային հիմունքներով։ Ամեն մի Երկրի համար այդպիսի համապարփակ պայմանագիր է սահմանադրությունը՝ Երկրի հիմնական օրենքը։

Քանի որ պետությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հիմնական հաստատությունն է, կարևոր նշանակություն ունի այն հարցի պարզաբանումը, թե որո՞նք են հասարակական կյանքում նրա կոնկրետ գործառույթները։

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԱՆԵՐԸ

Այդ հարցով զբաղվել ու զբաղվում են պետության տեսության մասնագետները՝ սկսած անտիկ աշխարհի իմաստուններից մինչև

ներկայիս տեսաբանները:

↑ Այժմ գիտությունը առանձնացնում է «պետություն» կոչվող հաստատության երեք զինավոր գործառույթ: |

↑ **Առաջին՝ կազմակերպման, կառավարման գործառույթ:** Դրա միջոցով պետությունը լուծում է երկրի, հասարակության ընդհանուր գործերը, հետապնդում է այնպիսի ընդհանուր նպատակներ, ինչպիսիք են երկրի բարեկեցությունը, միասնությունը, կարգուկանոնի հաստատումը, անհատ քաղաքացիների ու բնակչության խմբերի միջև հարաբերությունների կարգավորումն ու կառավարումը: |

↑ **Երկրորդ՝ տիրապետման և ճնշման սպեցիֆիկ գործառույթ:** Այնեն մի երկրում իշխանություն կրողը պետությունն է, որի շնորհիվ էլ հասարակական կյանքում դրա դիրքը տիրապետող է: Պետության ծեզորում կենտրոնացված է տիրապետման ու ճնշման մեջ ուժ, որը և գործողության մեջ է դրվում միշտ այն դեպքում, եթե հասարակական կյանքի ընթացքը խախտվում է, երկրի անվտանգությունը, քաղաքացիների ու հասարակության շահերը վտանգի տակ են հայտնվում:

↑ **Երրորդ՝ երկրի ներսում իրավական համակարգի ստեղծման գործառույթ:**

↑ Ընդունված է ասել, որ պետությունը իրավունքի և օրենքի աղբյուր է, որպես այդպիսին նա կարողանում է իրականացնել իր նաև առաջին և երկրորդ գործառույթները, կազմակերպել հասարակության բարդ ու բազմաբովանդակ կյանքը: Պետությունն է, որ կերտում է օրենքներ և կիրառում կյանքում, կարգավորում է ոչ միայն անհատների ու հասարակական խմբերի փոխհարաբերությունները, այլև պետական մարմինների գործունեությունը և դրա միջոցով էլ՝ իշխանության ու ժողովրդի, կառավարողների ու կառավարվողների հարաբերությունները: |

Երկրի հասարակական կյանքի կազմակերպման գործում առանձնահատուկ դեր ունեն պետության ղեկավարը և կառավարության ղեկավարը: Պետության ղեկավարի պաշտոնը կարող է կոչվել քաջավոր, սուլթան, նախագահ և այլն, կառավարության ղեկավարի պաշտոնը՝ վարչապետ, նախարարների խորհրդի նախագահ, կառավարության նախագահ, կանցլեր և այլն:

Կառավարության ղեկավարը երկրի կառավարության գործունեությունը ղեկավարող պաշտոնատար անձն է: Մի շարք երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ, Մեքսիկա և այլն, պետության և կառավարության ղեկավարների պաշտոնները միավորված են մեկ՝ երկրի նախագահի (պրեզիդենտի) պաշտոնի մեջ:

Ոչ պաշտոնական փաստաթղթերում հաճախ օգտագործում են ոչ թե այս կամ այն «Երկրի կառավարություն» բառակապակցությունը, այլ դեկավարության նստավայրի անունը: Օրինակ՝ «Դառնինգ ստրիթ» ասելով հասկանում են բրիտանական կառավարությունը (դրա նստավայրը գտնվում է Լոնդոնի Դառնինգ ստրիթ, 10 հասցեով): Եթե խոսքը Ֆրանսիայի պրեզիդենտի մասին է, կարող են օգտագործել «Ելիսեյան պալատ» անվանումը (պրեզիդենտի նստավայրը): Եթե ասում են «Սպիտակ տուն», հասկանում են ԱՄՆ-ի բարձրագույն պետական դեկավարությունը, «Կրեմլ»՝ Ռուսաստանի Դաշնության դեկավարությունը:

3.3 ԵՐԿՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Դանրահայտ է, թե աշխարհի երկրներն (պետությունները) ու ժողովուրդները ինչքան տարբեր են: Տարբեր են թե՝ աշխարհագրական միջավայրով, բնակչության լեզվական, ազգային-էթնիկական, կրոնական, ժողովրդի հոգեբանության և թե՝ տնտեսապես կյանքի ու լուծելիք խնդիրների առանձնահատկություններով:¹ Յուրաքանչյուր երկրի իր առանձնահատկություններին հաճապատասխան ստեղծում է իր պետական կառուցվածքը:

Երկրի պետական կառուցվածքը՝ դա պետական կառավարման ձևը և կառավարման սուբյեկտներն՝ են՝ միասին վերցրած:¹

Երկրի պետական կառուցվածքի բնութագրման համար օգտագործում են երկու գլխավոր բնութագրիչներ և դրանց հիման վրա ել կատարում են պետությունների տիպաբանական դասակարգում:

Դիշենք, թե՝ ընդհանրապես ի՞նչ է իրենից ներկայացնում տիպաբանությունը (տիպաբանական դասակարգումը): Դա օբյեկտների՝ գիտության մեջ կիրառվող տրամաբանական բաժանումն է, որը կատարվում է ըստ դրանց էական հատկանիշների: Երկիր-պետությունների, որպես աշխարհագրական օբյեկտների համար պետական կառուցվածքից բացի էական են համարվում վերը բվարկված առանձնահատկությունները նույնպես: Եվ ոչ միայն դրանք:

| Պետությունները դասակարգվում են նաև ըստ աշխարհագրա-

¹ Կառավարման սուբյեկտ են կոչվում այն գործող մարմինները, որոնք պետության կառավարմանը նաև ակտելու իրավունք ունեն: Այդպիսիք են պատլամբնող, կառավարությունը իր նախարարություններով ու տարբեր մակարդակի գերատեսչություններով հանդերձ, դատական համակարգը, վարչատարածքային միավորները:

կան դիրքի, տարածքի մեծության ու ձևի, բնական ռեսուրսներով ապահովածության նակարդակի, բնակչության խտության և այլն:¹

Այս դասակարգումներից շատերը, ինչպես տեսնում ենք, իրենց բովանդակությամբ գուտ քաղաքաշխարհագրական չեն, բայց քաղաքական աշխարհագրության հետ ուղղակի առնչություն ունեն: Այդ դասակարգումների համար օգտագործվող հատկանիշները, օրինակ, աշխարհագրական դիրքը (հատկապես դրա տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաշխարհագրական տարատեսակները), տնտեսական զարգացման մակարդակը, ռեսուրսներով ապահովածությունը, բնակչության ազգային ու կրոնական կազմը մեծապես ազդում են երկրի քաղաքականության վրա, ունեն նաև քաղաքաշխարհագրական նշանակություն: Անժխտելի է դրանց ազդեցությունը պետական կառուցվածքի և դրա գլխավոր բնութագրիչների վրա: Ընդունված է այդպիսի բնութագրիչներ հանարել պետական կարգը և տիրապետող քաղաքական ռեժիմը: Մինչև դրանց՝ որպես երկրների տիպաբանական դասակարգման ցուցանիշների, վերլուծություն կատարելը (տե՛ս 3.4) նշենք, որ աշխարհի պետությունների ընդհանուր աշխարհագրական տիպաբանության ավանդական ու առավել տարածված ցուցանիշներ են տարածքի մեծությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնակչության թիվը, պետական կառուցվածքը, պետական իշխանության տարածքային կազմակերպումը:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆԵՐԸ ԴԻՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

- Տարածքի մեծություն
- Աշխարհագրական դիրք
- Բնակչության թիվ
- Պետական կառուցվածք
- Դասարակության քաղաքական տարածքային կազմակերպում

Դատկանշական է, որ շատ հետազոտողներ աշխարհի երկրների ավանդական դասակարգումները չժիշտելով հանդերձ, առաջարկում

Են նոր դասակարգումներ և: Նորագույն տեսակետներից հատկապես հետաքրքիր է ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ *Սամուել Դանտինգտոնի տեսակետը*. Նրա կարծիքով ժամանակակից աշխարհի համար ավելի կարևոր է պետությունները և ժողովուրդները դասակարգել ըստ այն հատկանիշի, թե նրանք *ո՞ր չշակույթին ու քաղաքակրթության են պատկանում*: Նա ելնում է այն փաստից, որ միասնական մարդկային քաղաքակրթությունը միասեռ չէ: Դանտինգտոնը առանձնացնում է 7-8 հիմնական քաղաքակրթություններ (արևմտյան, կոնֆուցիական, ճապոնական, իսլամական, հինդուիստական, սլավոնական պատկանում ունեցողական, լատինամերիկյան և, հնարավոր է աֆրիկյան): Այդ քաղաքակրթությունները տարբերվում են իրենց պատմությամբ, լեզվով, մշակույթով, ավանդույթներով և, որ գլխավորն է, կրոնով: Տարբեր քաղաքակրթություններին պատկանող ժողովուրդները տարբեր պատկերացնում ունեն Աստծո և մարդու, անհատի և հասարակության, քաղաքացու և պետության, ծնողների ու երեխաների, անուսնու և կոնց փոխհարաբերությունների մասին: Տարբեր է նաև նրանց վերաբերմունքը մարդու իրավունքների ու պարտականությունների, ազատության և իշխանության, հավասարության ու անհավասարության, մարդկային մյուս բարոյական արժեքների հանդեպ:

Դանտինգտոնի կարծիքով քաղաքակրթությունների այս տարբերությունները տեսանելի ապագայում աշխարհակարգի վրա ավելի մեծ ազդեցություն են ունենալու, քան մյուս տարբերությունները¹:

Այսպես թե այնպես, երկրների տիպաբանության համար հիմք ծառայող վերը թվարկած հատկանիշների ամբողջությունն է, որ ձևավորում է պայմանները, որոնցից ծնվում է երկրի պետական կառուցվածքի տիպը:

Քննարկելով պետական կառուցվածքը, ըստ երթյան պատասխանում ենք այն հարցին, թե տվյալ երկրի հասարակական կյանքում ինչպիսի՞ն է պետություն կոչվող հաստատության (ինստիտուտի) դերը, այլ կերպ ասած, ինչպիսի՞ն է հասարակությունը, այն ենթակա՞ է պետությանը, եթե այն, ապա ի՞նչ չափով, թե՞ ուղղորդված է դեպի ինքնազարգացումն ու ինքնակառավարումը:

Կերպութեանը պետական կառուցվածքի երկու գլխավոր բնութագրիները՝ պետական կարգը և տիրապետող քաղաքական ուժիմությունը:

¹Տե՛ս, Խանտինգտոն Ս. Столкновение цивилизаций? Полис, 1944, №1

h

3.4 ԵՐԿՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ: ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄ

Պետական կարգը ցույց է տալիս երկրի կառավարման ծեր: Այն կարող է լինել **հանրապետական կամ միապետական:**

Դանրապետական կառավարման ծև ընտրած պետությունը կոչվում է հանրապետություն (լատ. respublica, res-գործ և publica-հանրային, համաժողովրդական բառերից): Դանրապետության համար բնորոշ է կառավարման այն ծեր, երբ գերազույն իշխանության իրավունքը պատկանում է ժողովրդին՝ երկրի բոլոր գործունակ քաղաքացիներին կամ նրանց մեծամասնությամբ:

Իսկ ինչպես կարող է ժողովուրդը, որ բաղկացած է միլիոնավոր զանգվածներից, իրականացնել այդ իրավունքը: | Ժողովուրդը ուղղակի ընտրությունների կամ ներկայացուցիչներ առանձնացնելու միջոցով ընտրում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները և նրանց լիազորում է իրականացնելու իր իրավունքը. |

Ընդունված է նաև համապետական սկզբունքային հարցերի մասին վճիռներ ընդունելու համար անցկացնել հանրաքվեներ:

Դանենատարար հստակ է նաև **իշխանությունների տարանջատումը.** Դա նշանակում է, որ իշխանությունը օգտագործելու իրավունքը սահմանադրությամբ և այլ օրենքներով հստակորեն բաժանված է իշխանության բոլոր 3 ճյուղերի՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների միջև: Որոշված են յուրաքանչյուր ճյուղի իրավունքներն ու պարտականությունները, ըստ որում՝ մի ճյուղը մյուս ճյուղերի գործերին խառնվելու իրավունք չունի:

Ներկայում հանրապետությունը հանարկում է առավել ժողովրդակարական պետական կազմակրում, թեև հանրապետություն կոչվող տարբեր երկրներում պետական իշխանության մեջ քաղաքացիների մասնակցության չափը և ծերը տարբեր են:

Առաջին հանրապետությունները ծագել են դեռևս հին դարերում: Դայտնի էին, օրինակ, Դին Շոռնի հանրապետությունը, Դին Շոռնաստանի քաղաք պետությունները: Ներկայում հանրապետական կառավարման ծեր ամենատարածվածն է. աշխարհի պետությունների ճնշող մեծամասնությունը՝ 140-ը հանրապետություններ են: /

| Գոյություն ունի **հանրապետության երկու տարատեսակ՝ նախագահական և խորհրդարանական (պարզամենտական).** |

Նախագահականի դեպքում հանրապետության նախագահը, ինչպես և պարզամենտը, ընտրվում է ժողովրդի կողմից ուղղակիորեն ընդհանուր ընտրությունների միջոցով: **Նախագահը հաշվետու**

չ պառլամենտին և դրա հետ գործում է զուգահեռ: Նա ինքն է կազմում կաշավարություն, նշանակում ու ազատում վարչապետին ու նախարարներին, իսկ որոշ երկրներում էլ՝ անձանք ղեկավարում է կառավարության գործունեությունը:

Կան երկրներ, որտեղ նախագահի առանձին իրավունքներ որոշ չափով սահմանափակված են: Ընդունված է այդպիսի երկրների կառավարման ձևը կոչել կիսանախագահական:

Խորհրդարանական (պառլամենտական) հանրապետություններում նախագահը ընտրվում է պառլամենտի կողմից, որին և հաշվետու է: Նրա իրավունքները համեմատաբար սահմանափակ են, նա պակաս անկախ է իր գործողությունների և վճիռներ կայացնելու մեջ: Դրան հակառակ, **ավելի լայն են պառլամենտի իրավունքները:**

Պառլամենտական հանրապետության օրինակ են՝ Շնդկաստանը, Գերմանիան, Իտալիան:

| **Պետական կարգի մյուս տիպը միապետությունն է** (մոնարխիա. հուն. *monarchia* - միջիշխանություն) (տե՛ս սխեման, էջ 53):

Ներկայում աշխարհում հաշվվում է 30 միապետություն, որից 14-ը Ասիայում, 12-ը՝ Եվրոպայում, մնացած 4-ը Աֆրիկայում և Օվկիանիայում: Խոշորագույն միապետություններ են ճապոնիան, Մեծ Բրիտանիան, Թաիլանդը, Իսպանիան, Շվեյչարն, Սաոււդյան Արաբիան:

Միապետությունների համար ընդիանուրն այն է, որ միապետի պաշտոնը, անկախ նրանից, թե դա կոչվում է թագավոր, կայսր, սուլթան, շեյխ, թե որևէ այլ կերպ, **ցմահ է: Այն փոխանցվում է ժառանգաբարյաց:** Բացառություն են Մալայզիայի թագավորությունը և Միացյալ Արաբական Էմիրությունները, որտեղ պետության ղեկավարի՝ միապետի պաշտոնն ընտրովի է: Ընտրությունները կատարվում են 5 տարին մեկ:

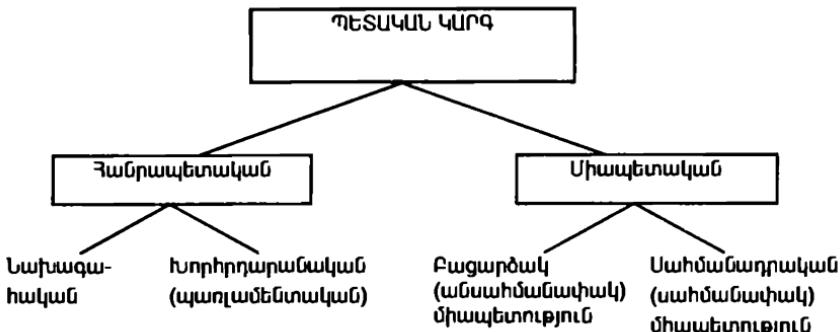
Միապետական կարգը նույնպես ծագել է շատ հին ժամանակներում: Դին աշխարհի և միջին դարերի գրեթե բոլոր պետություններն ունեցել են միապետական կառավարման ձև: Յիշենք, թեկուզ Դին Եգիպտոսը, Ասորեստանը, Ջայաստանը, Ջին Ջունը միապետության ժամանակաշրջանում, Ջինաստանը, Բյուզանդիան, Ուսւաստանը, Պարսկաստանը, Օսմանյան կայսրությունը:

Միապետության տարատեսակներն են, ինչպես ցույց է տրված սխեմայում, **բացարձակ (անսահմանափակ) միապետությունը և սահմանադրական (սահմանափակ) միապետությունը:**

Ներկայումս **բացարձակ միապետություններն** իրենց նախկին՝ դասական ձևով չեն պահպանվել: Դրանց համար բնորոշ է եղել, որ

միապետի պաշտոնը իր մեջ միավորել է իշխանության բոլոր ճյուղերի իրավունքները: Միապետը ընդունել է օրենքներ ու որոշումներ, ինքը իրականացրել ու վերահսկել է դրանք, ինքը կայացրել դատական վճիռներ, որոշել պատժաչափը՝ ընդիուզ մինչև նահապատիժը և ներումը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ (ԵՐԿՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ) ԶԵՎԵՐԸ

Ներկայումս այդ իրավունքները սահմանափակված են: Այդուհանդերձ, պետական իշխանությունը հիմնականում կենտրոնացած է մեկ անձի՝ միապետի ծեռքում, որը կառավարում է ցմահ և պաշտոնն էլ փոխանցում ժառանգաբարդ: Բացարձակ միապետություններ են Սառույան Արարիան, Օնանը և մի քանի ուրիշներ:

Ժամանակակից աշխարհում ավելի տարածված են սահմանադրական միապետությունները: Այդպիսիք են, օրինակ՝ Եվրոպայի բոլոր 12 միապետությունները, բացառությամբ Վատիկանի, և Ասիայի 14 միապետություններից 9-ը:

Սահմանադրական միապետությունների մասին ընդունված է ասել, որ միապետը «թագավորում է, բայց չի կառավարում»: Դա նշանակում է, որ միապետը չի նասնակցում երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ծևավորմանը և իրականացմանը, չի ընդունում միանձնյա վճիռներ: Նրա ղերը ավելի շատ խորհրդանշական և ներկայացուցչական-ծխակարգային է: Նա հանդես է գալիս որպես տվյալ երկրի պետականության խորհրդանշ:

Միապետը միաժամանակ իր երկիրը կարող է ներկայացնել արտասահմանում ու միջազգային գագաթաժողովներում: Երկրի ներքին հասարակական կյանքում քաղաքացի - ժողովուրդ - պետություն համակարգում միապետը ներկայացնում է պետությունը:

Սահմանադրական միապետությունում միապետի իրավունքների մասին լավ պատկերացում է տալիս Մեծ Բրիտանիայի օրինակը: Մեծ Բրիտանիան այն փոքրաթիվ երկրներից է, որ չունի սահմանադրություն՝ որպես երկրի միասնական իշխնական օրենք: Սահմանադրությանը փոխարինում են պառլամենտի ընդունած օրենքները, որոնց թիվը հասել է հազարների:

Պետության ղեկավարը միապետն է (1952 թվականից՝ Ելիզավետա 2-րդ թագուհին): Թագուհին համարվում է պետության իշխանության գերագույն կրողը, դատական համակարգի ղեկավարը, զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը, անգլիական եկեղեցու աշխարհիկ ղեկավարը: Նա իրավունք ունի իրավիրել պառլամենտի նստաշրջան, հաստատել պառլամենտի ընդունած օրենքների նախագծերը, վավերացնել միջազգային պայմանագրերը: Նրա լրիվ թագավորական տիտղոսը հնչում է այսպես. «Աստծո ողորմանությամբ Մեծ Բրիտանիայի միացյալ թագավորության ու Յյուսիսային Իռլանդիայի և նրան ենթակա տիրույթների ու տարածքների թագուհի, Յանձնագործակցության ղեկավար, հավատքի պաշտպան, բրիտանական ասպետական օրդենների գերիշխան»:

Դատելով ասվածից, կարելի է ենթադրել, որ երկրի ամբողջ պետական իշխանությունը կենտրոնացած է միապետի ծեռքում: Բայց իրականում թագուհու այդ բոլոր իրավունքները ծևական են: Իր պետական գործողություններում նա խստորեն առաջնորդվում է պառլամենտի և կառավարության որոշումներով: Անեն տարի թագուհին պառլամենտի առաջ հանդես է գալիս գահական ծառով, որտեղ նշվում են պետական քաղաքականության գլխավոր ուղղությունները: Սակայն այդ ճարդի հեղինակը կառավարությունն է, և թագուհին դա միայն ընթերցում է: Բոլոր պետական օրենքները նշակվում և ընդունվում են պառլամենտի և կառավարության կողմից, բայց իրապարակվում են «Թագուհու անունից»:

Ավելացնենք, որ Ելիզավետա թագուհին աշխարհի ամենահարուստ անձերից մեկն է: Նրա կարողությունը գերազանցում է 5 մլրդ ֆունտ ստեղնինգը: Բացի այդ, թագուհին և իր պալատը բյուջեից սեփական ծախսերի համար ստանում են տարեկան 6 մլն ֆունտ ստեղնինգ: Թագուհուն են պատկանում 110 հազ. հեկտար կալվածքներ և 4 ընտանեկան պալատ-դյուակներ:

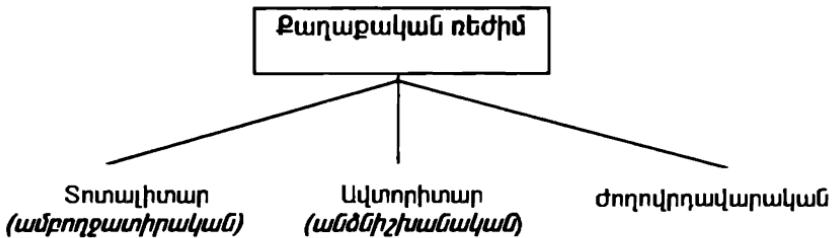
Պետական կարգից (երկրի կառավարման ձևից) բացի, ինչպես ասվեց, պետական կառուցվածքը բնութագրող հատկանիշ է գործող քաղաքական ռեժիմը (լատ. regimēn-կառավարել բարից), կամ նույն է,

թե քաղաքական իշխանության (վարչակարգի) տիպը (վարքագիծը):

Քաղաքական ռեժիմի տիպից է կախված քաղաքացու՝ անհատի ազատության աստիճանը, հասարակության մեջ նրա դերը, իրավունքներն ու պարտականությունները, քաղաքականությանը և երկրի կառավարնանը քաղաքացիների, հասարակության մասնակցության չափը և բնույթը:

Տարբերում են քաղաքական ռեժիմի երեք տիպ՝ **ամբողջատիրական** (տոտալիտար), **անձնիշխանական** (ավտորիտար) և **ժողովրդավարական** (դեմոկրատական):

ՏԻՐԱՊԵՏՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄԻ (ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ) ՏԻՊԵՐԸ

¶ *Տոտալիտար* (լատ. totalitas- լրիվ, ամբողջ, համապարփակ բառից), **ամբողջատիրական** է կոչվում այն քաղաքական ռեժիմը, որը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները պահում է պետության քաղաքակ վերահսկողության տակ. Տոտալիտար պետության օրինակներ են նացիստական Գերմանիան, Խորհրդային Միությունը, իսկ ներկայում՝ Հյուսիսային Կորեան, Կուբան:

Առանձնացվում են տոտալիտար քաղաքական ռեժիմի հետևյալ բնորոշ գծերը:

- **Միակուսակցություն.** Բոլոր կուսակցությունները, բացառությամբ իշխող կուսակցության, և պաշտոնական ընդդիմությունը արգելված են:

- **Դասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների անհարկի գաղափարայնացում:** Օրինակ, սոցիալիստական երկրներում պետության ամեն մի որոշում ու միջոցառում պետք է հագեցած լիներ կոմունիստական գաղափարախոսությամբ և մարքս-լենինյան տեսական որույթներով:

- **Պետական ահաբեկչության՝ որպես կառավարման միջոցի,** լայնածակալ օգտագործում. Պետական քաղաքականության մա-

կարդակով ոչնչացնում են քաղաքական հակառակորդներին և ամբողջ հասարակությունը պահում ահ ու սարսափի մեջ:

• **Զանգվածային լրատվության միջոցների հաճապարփակ վերահսկողություն:** Բնակչությունն ստանում է միայն այն տեղեկատվությունը, որն անցել է ամենախիստ պետական գրաքննությունը: Պաշտոնական տեսակետից տարբերվող կարծիքների տարածումը պատժվում է խստագույնս:

• **Էկոնոմիկայի վերահսկողություն:** Ամբողջ նյութական արտադրության ոլորտը, ինչպես նաև դրանաֆինանսական հանակարգը պատկանում է պետությանը կամ գտնվում է նրա ամենախիստ վերահսկողության տակ: Դրա միջոցով պետությունը քաղաքական ուժ լինելուց բացի, նաև հզոր տնտեսական ուժ է, ինտենսիվ՝ ավելի ներգրածուն ազդեցություն ունի երկրի ամբողջ հասարակական կյանքի վրա:

Ավտորիտար (լատ. *au(c)toritas-* իշխանություն, ազդեցություն բարից՝ անձնիշխանական քաղաքական ուժին ունեցող երկրներում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված է մեկ անձի կամ մեկ մարմնի (պետական կամ քաղաքական) ծեռքում:

Ավտորիտարիզմի ծայրահեռ դրանորումը տոտալիտարիզմն է: Բոլոր տոտալիտար պետությունները միաժամանակ ավտորիտար պետություններ են: Ավտորիտար պետության օրինակ են նաև (բացի տոտալիտար պետություններից), Իրանը, Լատինական Ամերիկայի ու Աֆրիկայի պետությունների մեծ մասը, որոշ արաբական երկրներ:

Նախկին ԽՍՀՄ-ում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր իշխող՝ կոմունիստական կուսակցության բարձրագույն մարմնի ծեռքում, որը կոչվում էր **Քաղջուրուր:**

Ավտորիտար քաղաքական ուժինի բնորոշ հատկանիշներն են.

- իշխանության կենտրոնացում,
- կառավարման հրամայական մեթոդների լայն տարածում,
- կառավարվողների անառարկելի ենթակայություն կառավարողներին:

Ժողովրդավարական կոչվում է պետության քաղաքական ուժինի այն տիպը, որտեղ քաղաքական իշխանությունը իրականացվում է ժողովրդի կողմից:

Ժողովրդավարությունը կամ միջազգային տերմինով՝ դեմոկրատիան (հուն. *demos*-ժողովլուրդ և *cratos*-իշխանություն բառերից) մարդկությանը հայտնի է հնագույն ժամանակներից: Դեռևս նախնա-

դարյան ցեղերն ու ցեղային միությունները կառավարվում էին ժողովրդավարական սկզբունքներով: Սակայն, ին և միջին դարերում ավելի լայն տարածում ուներ բացարձակ միապետությունը և դրան համապատասխան՝ քաղաքական ռեժիմի ավտորիժտար տիպը:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհում, ինչպես ասվեց, տիրապետող են դառնում երկրի կառավարման հանրապետության ձևը և դրա հետ մեկտեղ՝ քաղաքական ռեժիմի ժողովրդավարական տիպը.

Բայց ինչպես որոշել, թե ո՞ր պետությունն է ժողովրդավարական և ո՞րը՝ ոչ: Դրա համար գիտությունը առանձնացրել է մի քանի հատկանիշներ, որոնց վերլուծության միջոցով հնարավոր է լինում գտնել հարցի պատասխանը:

Այդ հատկանիշներից գլխավորներն են.

- անծի ազատություն և ինքնիշխանություն,
- պետական կառավարման սահմանադրական եղանակ,
- կառավարվողների (ենթակաների) ընդհանուր հանաձայնություն,
- լոյալ՝օրինապահ քաղաքական ընդդիմության առկայություն:

Մարդկության փորձով ապացուցված է, որ պետական կառավարման դենուրատական սկզբունքների շնորհիվ ավելի հեշտ է լինում հասարակական կյանքի կազմակերպումը: Թեև հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ ժողովրդավարության հաստատումով սրվել են ներքին հակասությունները: Դա նշանակում է, որ ժողովրդավարական սկզբունքով կառուցված պետությունը ևս կատարյալ չէ, այն ևս կատարելագործման ու բարելավման կարիք ունի.

Այդ առիթով արժե կրկին հիշել Սեծ Պլատոնին, որը պետական կառավարման ժողովրդավարական ձևը համեմատելով միապետական ձևի հետ, երկուսն էլ համարում էր վատ ձև, միապետականը՝ այն պատճառով, որ իշխանությունը «շատ է», իսկ ժողովրդավարականը այն պատճառով, որ իշխանությունը «քիչ է, պակաս է»:

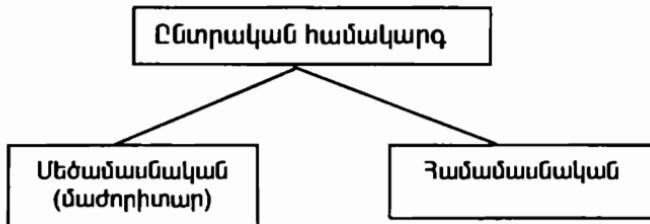
Ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի իրականացման գլխավոր ձևը համաժողովրդական ընտրություններն են, կատարյալ ընտրական համակարգը և դրա հետևողական կիրառումը:

Ընտրական համակարգը իշխանության կազմակերպմանը, պետական կառավարման մարմինների ձևավորմանը հասարակայնությանը մասնակից դարձնելու կանոնների ու եղանակների ամբողջությունն է: Ի նկատի են առնվում կառավարման մարմինների բոլոր տեսակները՝ ներկայացուցչական, օրենսդիր, գործադիր և դատական: Ընտրությունների միջոցով, եթե դրանք արդար են ու բացա-

ոռում են կեղծիքները, բացահայտվում է բնակչության մեծամասնության կամքը, ցանկությունը: Ավելի կատարյալ ու ժողովրդավարական է հաճարվում այն ընտրական համակարգը, որն ավելի ճիշտ է բացահայտում այդ կամքը և ապահովում է հասարակության ավելի լայն խավերի մասնակցությունը պետական կառավարմանը:

Տարբերում են ընտրական համակարգի երկու հիմնական տիպ՝ մեծամասնական (մաժորիտար) և համամասնական:

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՏԻՊԵՐԸ

Մեծամասնական ընտրական համակարգի դեպքում յուրաքանչյուր ընտրատարածքից ընտրվում է այն թեկնածուն, որը ստանում է ձայների մեծամասնությունը:

Համամասնական ընտրական համակարգի դեպքում ընտրվում են ոչ թե անհատները, այլ քաղաքական կուսակցությունները: Անհատ պատգամավորների հարցը լուծում է կուսակցությունը ըստ նախօրոք կազմված ցուցակների:

Որոշ երկրներում գործում է ընտրական խառը համակարգ. պատգամավորների մի մասը ընտրվում է մեծամասնական, մյուսը համամասնական կարգով: Այդպիսի համակարգ է ՀՀ-ում:

ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ կարող են լինել ուղղակի և անուղղակի:

Ուղղակի ընտրությունների դեպքում պատգամավորը ժողովրդի կողմից ընտրվում է ուղղակիորեն: Այդպես է երկրների մեծ մասում:

Անուղղակի ընտրությունների ժամանակ բնակչությունը ընտրում է իր ներկայացուցիչներին (ընտրողներին), որոնք ել նրա անունից ընտրում են պատգամավորներ: Այդպես է կազմավորվում, օրինակ, ԱՄՆ-ի պառլամենտի վերին պալատը՝ սենատը: Յուրաքանչյուր նահանգ սենատ է ուղարկում երկու սենատոր, որոնց ընտրում են համընդիանուր ընտրություններում հաղթած ներկայացուցիչները (ընտրողները):

ԻՆՔՍԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՍՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են «պետություն» բառի ընդհանուր աշխարհագրական և քաղաքացիարհագրական իմաստները:
2. Ո՞րն է պետության՝ որպես աշխարհագրական օբյեկտի (Երկիր-պետություն) բովանդակությունը:
3. Ո՞րն է պետության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի հաստատության բովանդակությունը:
4. Չին Դունաստանի փիլիսոփիա Պլատոնը պետական կառավարման ո՞ր հինգ ծևերն եր առանձնացնում:
5. Որո՞նք են պետություն հաստատության գլխավոր գործառույթները: Թվարկե՞ք և բացատրե՞ք:
6. Ի՞նչ ցուցանիշների հիման վրա է կատարվում Երկիր-պետությունների տիպաբանական դասակարգումը: Ո՞րն է այդ ցուցանիշների քաղաքացիարհագրական իմաստը:
7. Ամերիկացի քաղաքագետ Սամուել Ջանտինգտոնը ի՞նչ սկզբունք և ցուցանիշներ է դնում Երկիր-պետությունների ու ժողովուրդների տիպաբանության հիմքում: Ի՞նչ հիմնական քաղաքակրթությունների է նա բաժանում աշխարհը:
8. Ի՞նչ է պետական կառուցվածքը: Տվե՞ք սահմանումը: Որո՞նք են այն բնութագրող գլխավոր հատկանիշները:
9. Ո՞րն է «պետական կարգ» հասկացության բովանդակությունը, ի՞նչ է այն ցույց տալիս:
10. Որո՞նք են պետական կարգի (Երկրի կառավարման ծեփ) տարատեսակները: Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք:
11. Թվարկե՞ք պետական կարգի միապետական ծեփ տարատեսակները և տվե՞ք դրանց հանենատական բնութագիրը:
12. Որո՞նք են Երկրի պետական կառավարման հանրապետական կարգի նախագահական և խորհրդարանական տեսակների ննանություններն ու տարբերիչ գծերը:
13. Ջանենատե՞ք հանրապետական կարգի նախագահական կառավարման և միապետական կարգի սահմանադրական (սահմանափակ) միապետության ծևերը և վերլուծե՞ք:
14. Տիրապետող քաղաքական ռեժիմի (վարչակարգի) ի՞նչ տիպեր են առանձնացվում և ի՞նչ սկզբունքներով:
15. Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք տուտախտար (ամբողջատիրական) քաղաքական ռեժիմի բնորոշ գծերը:

16. Ի՞նչ հատկանիշներ են բնորոշ ավտորիտար (անձնիշխանական) քաղաքական ռեժիմին:
17. Ի՞նչ հատկանիշներով է առանձնանում ժողովրդավարական (դեմոկրատական) քաղաքական ռեժիմը: Ո՞րոնք են դրա իրականացման գլխավոր ծները:
18. Ի՞նչ է ընտրական համակարգը: Տվե՛ք դրա մեծամասնական (մատորիտար) և համանասնական տիպերի համեմատական բնութագիրը:
19. Ո՞րն է ուղղակի և անուղղակի ընտրությունների տարրերությունը: Դամենատե՛ք և գնահատե՛ք, բերե՛ք օրինակներ:

ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ

Նախորդ գլխում մենք ծանոթացանք հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի պետություն կոչվող հաստատության գլխավոր հատկանիշներին: Տեսանք, որ այդ հաստատությունն իր հատկանիշների ամբողջությամբ հանդերձ կարող է գոյություն ունենալ կոնկրետ երկրում, երկիր-պետությունում, որը համեմ է գալիս որպես աշխարհագրական օբյեկտ: Հետևապես պետության՝ որպես քաղաքական ոլորտի հաստատության բնութագրիչները դառնում են և երկիր-պետության բնութագրիչները: Բայց երկիր-պետություն աշխարհագրական օբյեկտն ունի իր ուղղակի հատկանիշները ևս, որոնք բնութագրում են նրա տեղը, դիրքը, ընդհանուր ու տարբերիչ գծերը, կշիռը ժամանակակից աշխարհում: Այդ հատկանիշները կարող են լինել բնաաշխարհագրական, տնտեսաշխարհագրական, ժողովրդագրական, պատմանշակութային, իհարկե նաև քաղաքաաշխարհագրական:

Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչներից գլխավորներն են՝ պետական տարածքն ու սահմանները, քաղաքաաշխարհագրական դիրքը, պետական-հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպումը, մայրաքաղաքը:

4.1 ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔ *Յիւլյ*

Դայտնի է, որ ամեն մի աշխարհագրական օբյեկտի գոյության առաջին և անհրաժեշտ պայմանը աշխարհագրական տարածքն է, որն ունի որոշակի տեղադիրք և որոշակի սահմաններ: Բացառություն չի կազմում նաև երկիր-պետությունը, որը նույնպես աշխարհագրական օբյեկտ է:

Որևէ պետություն կարող է գոյություն ունենալ միայն որոշակի սահմաններով եզրագծված տարածքում: *Տարածքը պետության ու պետականության կարևորագույն նյութական հիմքն է:*

Պետական տարածքը է կոչվում երկրագնդի մակերեսի որևէ հատված, որը գտնվում է որոշակի պետության գերիշխանության տակ և առանձնանում է պետական սահմաններով:

Պետական տարածքը բաղկացած է ցամաքային տարածքից (ներիտորիա), ջրային տարածքից (արվատորիա) և օդային տարածքից (ալրոտորիա):

Ցամաքային պետական տարածքը ներառում է պետության գերիշխանության տակ գտնվող ամբողջ ցամաքը՝ ընդերքի հետ միասին, ջրային տարածքը (ներքին ջրավազանները և արտաքին ափամերձ ջրային տարածությունները որոշակի միջազգային իրավունքով հաստատված լայնության շերտով) դարձյալ ընդերքի հետ միասին: Այդ շերտը մայրցամաքային շելքն է՝ ծանծաղութը, և կարող է ունենալ մինչև 12 ծովային մղոն լայնություն: Միջազգային իրավունքով այդպիսի գոտի է համարվում այն ջրային տարածքը, որի խորությունը չի գերազանցում 200 մ, իսկ հատակի ռեսուրսներն ել տեխնիկապես նատչելի են:

Օդային տարածքը՝ ալրոտորիան ընդգրկում է ցամաքային և ջրային պետական տարածքի վրա գտնվող մինչև 25 կմ բարձրությամբ մթնողութիւն շերտը.

Միջազգային իրավունքի կարևորագույն պահանջներից է պետական տարածքի ամբողջականությունն ու անձեռնմխելիությունը: Արգելված է ուրիշի տարածքների զավթումը և սահմանների միակողմանի փոփոխությունը ռազմական ուժի գործադրումով: Բոլոր տեսակի տարածքային վեճերը կարող են և պետք է լուծվեն խաղաղ միջոցներով:

Դայտնի է, որ Երկրի մակերեսը պետությունների միջև բաժանված է ոչ միատեսակ սկզբունքներով և ոչ հավասարաչափ: Տարբեր պետական տարածքներ ունեն տարբեր մեծություն (մակերես), տարբեր ծև և այլ հատկանիշներ: Եթե օրինակ, աշխարհի ամենաընդարձակ պետական տարածքը (Ռուսաստանյան Դաշնություն) արևմտացից արևելք և հյուսիսից հարավ գգվելով հազարավոր կիլոմետրեր, Եվրասիա մայրցամաքում գբաղեցնում է ավելի քան 17 մլն քկմ մակերես, ապա ամենափոքրը, որը գտնվում է Կատիկան պետության գերիշխանության տակ, զբաղեցնում է Խոտալիայի մայրաքաղաք Ջոնի մի փոքր՝ 0.44 քկմ (440 հա) մակերեսով քաղանասը միայն:

Պետական տարածքի չափերն ունեն շատ մեծ քաղաքաշխարհագրական, ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական նշանակություն: Օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին Խորհրդային Սիությունը կորցրեց իր Եվրոպական ամենախիտ բնակեցված ու տնտեսապես զարգացած պետական տարածքի մեծ մասը, որը հավասար էր Եվրոպական մի քանի պետու-

թյունների մակերեսին՝ միասին վերցրած: Պատերազմը տևեց չորս տարի: Բայց երկիրը չկործանվեց: Չգրավված ընդարձակ տարածքների, դրանց մարդկային ու բնական ռեսուրսների շնորհիվ հնարավոր եղավ պատերազմից հաղթանակով դուրս գալ: Մինչդեռ ավելի փոքր տարածք ունեցող շատ պետություններ, օրինակ, Բելախան, Շոլանդիան, նույնիսկ Լեհաստանն ու Չեխոսլովակիան ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից նվաճվեցին հաշված օրերի ընթացքում:

Ինչպես տեսնում ենք, տարածքն ինքնին կարևորագույն ռեսուրս է: Բայց եթե այդ նույն տարածքում առկա են ընդերքի ու մակերևույթի բազմազան հարստություններ, ապա այն դառնում է **երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը խթանող հզոր գործոն**:

Միշտ չէ, որ երկիր-պետության աշխարհագրական չափերի մեծությունն ինքնին ուղիղ համեմատական է տնտեսական զարգացման նակարդակին: Դայտնի է, որ Եվրոպայի միջին և փոքր պետությունների մեծ մասն ունի բարձր զարգացած տնտեսություն: Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ դեռևս միջնադարում դրանց ոչ ընդարձակ տարածքի յուրացումը ավարտված էր, և տնտեսությունը սկսել էր զարգանալ ինտենսիվ ուղղով:

Դրան հակառակ, Ուստաստանի անծայրածիր տարածությունների մեծ մասը նոր միայն յուրացվում էր, որը պահանջում էր լրացուցիչ ծախսեր: Այդ հանգամանքով է կամխորոշվել, որ նրա տնտեսությունը զարգանա էքստենսիվ ուղղով և դանդաղեցնի առաջընթացը.

Ընդունված է պետություններն ըստ տարածքի մեծության դասակարգել հետևյալ կերպ:

Հաստ փոքր – մինչև 25.000 քկմ: Այդպիսին են աշխարհի պետությունների ավելի քան մեկ քառորդը:

Փոքր – 25.000-150.000 քկմ: Այս խումբը ամենամեծաքանակն է: Դրա մեջ մտնում են մասնավորապես Դայաստանը և մեր երկու հականները՝ Վրաստանը և Ադրբեյջանը, ընդամենը 55 պետություն:

Միջին մեծության – 150.000-350.000 քկմ, այս խմբին են պատկանում, օրինակ, Մեծ Բրիտանիան, Լեհաստանը, ճապոնիան, ընդամենը 24 պետություն:

Խոշոր – 350.000-2.500.000 քկմ (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեքսիկա, Իրան, Թուրքիա, ընդամենը 46 պետություն):

Հաստ խոշոր – 2.500.000 քկմ-ից ավելի (10 պետություն): Դրանք պատկերված են քարտեզում (նկ. 1, էջ 62-63):

Աշխարհի 10 խոշորագույն պետություններին բաժին է ընկնում երկրագնդի բնակելի ցանքաքի մոտ 45%, մինչդեռ մնացած 185 պետություններին ընդամենը 55 %:

Կարևոր տնտեսաշխարհագրական ու նաև քաղաքաշխարհագրական հատկանիշ է **պետական տարածքի ծեր, գծագրությունը**:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի օգնությամբ դժվար չէ առանձնացել պետությունների խմբերն ըստ տարածքի ծերի (գծագրության): Դրանք են **ծգված տարածքները** (օրինակ, Չիլի, Նեպալ, Չամբիա), **հավաք (կոնպակտ)** տարածքները (Ֆրանսիա, Լեհաստան, Ուրուգվայ, Չեխիա), **կղզային** (Մեծ Բրիտանիա, Մադագասկար, Շրի Լանկա, Իւլանդիա), **կղզախմբային** (արշակելագային)՝ Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, ճապոնիա:

Տարբեր ծերի պետական տարածքի նմուշները պատկերված են նկ. 2-ում (էջ 64):

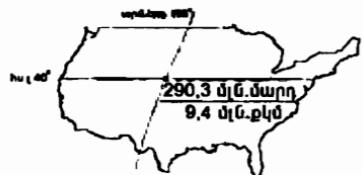
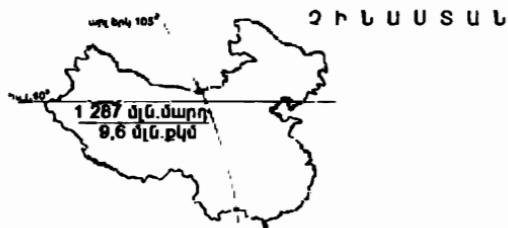
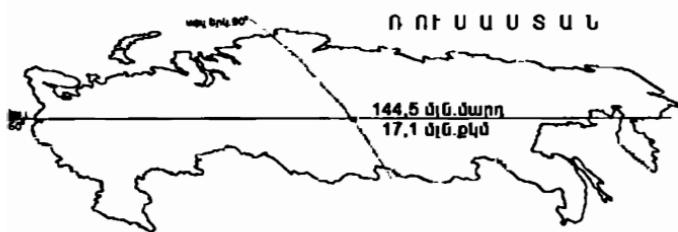
Պետական տարածքի ծեր ազդում է տրանսպորտային ցանցի գծագրության ու խոտության, նայրաքաղաքի, այլ տնտեսական կենտրոնների աշխարհագրական դիրքի, մատչելիության ու խոցելիության, տարբեր տարածանասերի հեռավորության ու տարանջատվածության վրա, պայմանավորում է բնակչության տարաբնակեցման ու տնտեսության տարածքային կառուցվածքի շատ առանձնահատկություններ:

Կան դեպքեր, երբ պետության տարածքը միասնական չէ, այլ ընդհատված է այլ պետությունների տարածքներով: Այդպիսի անջատ տարածքեր են, օրինակ, Այսական ԱՍՍ-ի համար, Կալինինգրադի մարզը Ռուսաստանի Դաշնության համար կամ Նախիջևանի Դանրապետությունը Աղրբեջանի համար: Նման տարածքները հայտնի են **էքսկլավային տարածքներ (էքսկլավներ)** անունով:

Հայտնի են նաև այնպիսի դեպքեր, երբ որևէ պետության սահմանները աշխարհագրականորեն ներառում են այլ պետության տարածքն ամբողջությամբ կամ դրա մի հատվածը: Այդպիսին են, օրինակ, Լեսոտո պետությունը, որը բոլոր կողմերով շրջապատված է մեկ պետության՝ Ջարավ-Աֆրիկյան Ջանրապետության տարածքով: Այդպիսիք հայտնի են անկլավային տարածքներ (անկլավներ) անունով:

Պետական տարածք են համարվում ուրիշ երկրների սահմաններում գտնվող ծովային նավերը, տիեզերանավերը, ինքնարիոները, եթե բարձրացված է իր երկրի դրոշը, ինչպես նաև օտարերկրյա դեսպանատների տարածքը:

Պետությունն իր տարածքի նկատմամբ ունի բացարձակ գերիշխանություն:

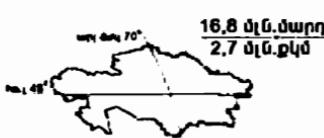
1250 կմ 0 1250 կմ

Նկ. 1. Աշխարհի տարածքով խոշորագույն 10 պետություններ

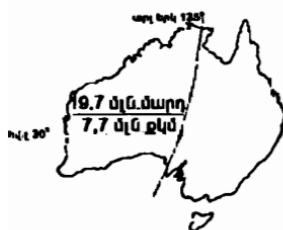
ԲՐԱԶԻԼԻԱ

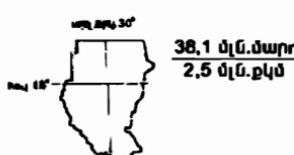
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ

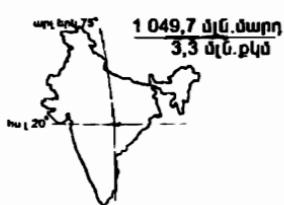
ԱՎՍՏՐԱԼԻԱ

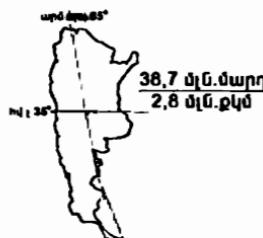
ՍՈՒԴԱՆ

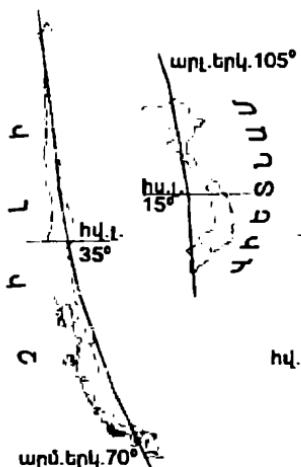
ՀԱԴԿԱՍՏԱՆ

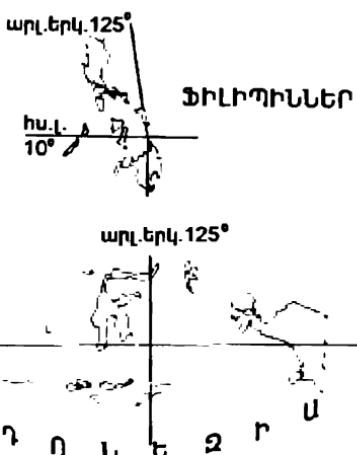
ՄՐԳԵՆՏԻՆ

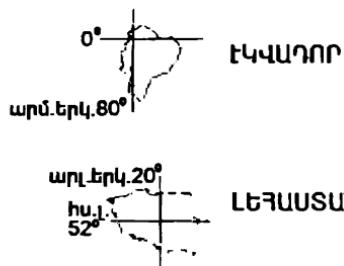
Զգված տարածք

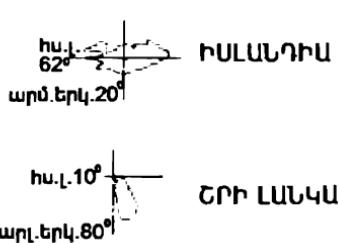
Կղզիախմբային տարածք

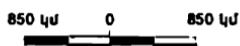
Կոմպակտ տարածք

Կղզային տարածք

— — — — — Պետության ցանաքային սահման
————— Պետության ափագիծ

Նկ. 2. Պետական տարածքի ձևի (գծագրության) ննուշեր

Բայց ծովային երկրներն ունեն նաև այնպիսի տարածքներ, որոնք չինեղով պետական տարածք, պետության պատկանում են տնտեսապես: Կա տվյալ պետության տարածքի անմիջական շարունակությունը կազմող աքվատորիայի 200 մղոնանոց շերտն է, այսպես կոչված տնտեսական գոտին: Պետությունն այդ շերտի նկատմամբ գերիշխանություն չունի, բայց ունի ջրի և հատակի ռեսուրսներն օգտագործելու, խողովակագծեր ու կարեներ անցկացնելու բացարձակ իրավունք:

Տնտեսական գոտու նշանակությունը շատ մեծ է: Դաճախ դրա մակերեսը գերազանցում է պետության ցամաքային տարածքը և կտրուկ մեծացնում պետության ռեսուրսային ներուժը.

Դայտնի է այսպիսի դեպք: 1988թ. ճապոնիայի կառավարությունը հատուկ նիստ նվիրեց Խաղաղ օվկիանոսում ընկած իր մի փոքր, աննարդաբնակ ու չօգտագործվող կղզու ճակատագրի քննարկմանը: Կղզու հատակային նաև ջրի ազդեցությանք քայլայվելով, ննանվել էր գինու գավաթի ոտքին: Կղզու վլուզման վտանգ էր ստեղծվել: Որպեսզի հատակը ամրացվի և կանխվի կղզու անհետացումը, հսկայական միջոցներ էին պահանջվում (30մլրդ իւն): Արդյո՞ք այդպիսի մեծ ծախսերն արդարացված էին: Պարզվում է, այս: Դեռավոր աննարդաբնակ կղզու պահպանումով ճապոնիան պահպանեց 400 հազ. քկն մակերեսով ծովային տնտեսական գոտին, որն ավելին է, քան նրա ցամաքային պետական տարածքը:

Տարածքի քանակական բնութագրիչներից ոչ պակաս, գուցե և ավելի կարևոր են տարածքի որակական հատկանիշները: Այդ հատկանիշներով է որոշվում պետության, նրա գրանցրած տարածքի բնառեսուրսային ներուժը: Բոլորովին տարբեր բնառեսուրսային ներուժ կարող են ունենալ տարածքի նույն քանակական ցուցանիշներ ունեցող պետությունները, եթե տարբեր են նրանց կիմայական պայմանները, հողածածկն ու բուսածածկը, ջրային պաշարները, ընդերքի հարստությունները: Մոտավորապես նույն չափի տարածքներ ունեն, օրինակ, Սաույան Արաբիան ու Դանիային պատկանող Գրենլանդիա կղզին, Մոնղոլիան ու Իրանը, Չեխիան ու Դուրդանանը: Բայց աշխարհագրության նույնիսկ դպրոցական դասագրքերից է հայտնի, թե ինչքան տարբեր են այդ երկրների բնակչության կյանքի ու արտադրական գործունեության բնական պայմանները, այլ կերպ ասած՝ տարածքների բնառեսուրսային ներուժը, հետևապես և երկրի զարգացման ու հզուցման բնական նախադրյալները.

Դեռևս նույն միանշանակ է՝ որևէ երկիր-պետության տեղը և դիրքը աշխարհում ու տարածաշրջանում, նրա աշխարհաքաղաքական կշիռը

որոշվում է ոչ միայն տարածքի չափերով, գծագրությամբ ու աշխարհագրական դիրքով, այլ նաև որակով, բնառնուրսային ներուժով:

ԱՐԴՅ
4.2 ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՐՄԱՆ: ՎԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՐՄԱՆ

Ինչպես ասվեց, Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական կարևոր բնութագրիչներից է նաև **պետական սահմանը**:

Դայտնի է, որ «**սահման**» կատեգորիան ընդունվում է որպես փիլիսոփայական և համագիտական հիմնարար կատեգորիա: Այն դրսերվում է մատերիայի շարժման բոլոր ձևերում, ինչպես նյութական աշխարհում, այնպես էլ մարդկային գործունեության ու հասարակական հարաբերությունների ոլորտներում, մտածողության ու գիտական ճանաչողության մեջ: Դայտնի է Յեգելի այն միտքը, որ «. միայն սահմաններուն և շնորհիվ իր սահմանների ինչ-որ բան այն է, ինչ-որ նա կա»:

Դայտնի է, որ «սահմանների» ուսումնասիրությամբ զբաղվում են տարբեր գիտություններ՝ աշխարհագրական, հասարակական, տեխնիկական, որոնց փոխազդեցության ու փոխափականցման հատվածում ծևավորվել է «լիմոլոգիա» (լատ.limes – սահման բառից) գիտական ուղղությունը: Երկար ժամանակ աշխարհագրական լիմոլոգիան կենտրոնացած էր սահմանների նկարագրության վրա, ուշադրության չարժանացնելով նրանց ծևավորման և էվոլյուցիայի տեսական հարցերը: Անցյալ դարի կեսերին, երբ համաշխարհային պատերազմների արդյունքում մասսայաբար փոփոխվում էին պետական տարածքներն ու սահմանները, ակտիվացան աշխարհագրական սահմաններին նվիրված ուսումնասիրությունները և բարձրացավ դրանց տեսական մակարդակը:

Աշխարհագրական սահմանի միջոցով է, որ հնարավոր է լինում ներկայացնել Երկրի աշխարհագրական քաղանքի դիսկրետ, այսինքն տրոհված, տարածական առանձին միավորներից բաղկացած ամբողջական պատկերը, առանձնացնել աշխարհագրական գոտիները, գոնաները, տարբեր բովանդակության ու մեծության Երկրահամակարգերը.

Դասարակական կյանքում նույնպես «սահմանը» դրսերվում է ամենուրեք՝ հասարակության տարածքային կազմակերպման ոլորտներում (տնտեսության, քաղաքականության, հոգևոր-մշակութային և այլն), դրանց մակարդակներում (աշխարհաքաղաքական

ուզիոններ, պետություններ, վարչաքաղաքական միավորներ, տնտեսական շրջաններ ու ենթաշրջաններ և այլն¹:

«Սահման» կատեգորիային առաջնային դեր է հատկացվում քաղաքական աշխարհագրության մեջ: Անվիճելի փաստ է, որ համամոլորակային, տարածաշրջանային, լոկալ ընդգրկում ունեցող բոլոր տեսակի տնտեսական, էկոլոգիական, քաղաքակրթական, էթնիկական, միջանուական ու ազգամիջյան հիմնախնդիրներն այսպես թե այնպես հանգում են ին սահմանների վերանայման ու նոր սահմանների հաստատման հիմնախնդրին:

Վերլուծելով մարդկությանը համակած ներքին հակասությունները, հակամարտությունները, մոլորակի տարբեր շրջաններում ընթացող բացահայտ ու թաքնված պատերազմները, նաև ազգետնությունները հանգում են այն հետևողանքը, որ այդ բոլորը, ի վերջո խոտացված է սահմանների հիմնախնդրի մեջ: Չե՞ որ սահմաններն են կանխորշում մարդկային հասարակության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքը, նրա բազմաբնույթ ու բազմաշերտ գործունեության տարածքային կազմակերպումը, ամեն մի ժողովրդի գոյատևման, ինքնաճանաչման ու պետականութեն դրսնորման պայմանները, հարևան ժողովրդների ու պետությունների փոխհարաբերությունների ներկան ու ապագան:

Մասնագետները միակարծիք են նաև այն հարցում, որ սահմանների հիմնախնդրը նոր սրություն է ծեռք բերում՝ կապված հասարակական լյանքի ներկայումս ծավալվող գլոբալիզացիայի երևույթի հետ: Գլոբալիզացիան օբյեկտիվորեն նվազեցնում է երկրներին տարածառող պետական սահմանների նշանակությունը. վերջիններս դառնում են թափանցիկ և ինչ-որ իմաստով նույնիսկ ծևական: Այդպիսին են, օրինակ՝ Եվրամիության անդամ 25 պետությունների սահմանները:

Մյուս կողմից, մեծանում է հակագլոբալիստական շարժման ակտիվությունը: Այդ շարժումը նպատակ ունի չեզոքացնել կամ մեղմել այն վտանգը, որ գլոբալացման արդյունքում կախվում է փոքր ու միջին ազգային պետությունների և դրանց ժողովրդի ազգային-մշակութային ինքնության պահպանման վրա:

Նոր միջազգային իրադրությունը քաղաքաաշխարհագրական լինուագիայի առջև նույնպես նոր խնդիրներ դրեց: Դա վերաբերում էր

¹ Սանրաման տես L Վալեսյան, Աշխարհագրական սահմանները և տարածքը որպես գիտական կատեգորիա: Դրսուրումը բնության մեջ և հասարակական լյանքում: Գիտ. աշխատությունների ժողովածու «Материалы конференции, посвященной 70-летию географического факультета ЕГУ». Խմբ-во Ереванского университета, Е., 2005, с. 209-218

հատկապես կուտակված հարուստ փաստական նյութի գիտական ընդհանրացմանը և տեսական ինաստավորմանը: Մշակվեցին քաղաքական սահմանների աշխարհագրական հետազոտության մի քանի տեսական մոտեցումներ: Առանձնացվում են մասնավորապես պատմաքարտագրական, կլասիֆիկացիոն (դասակարգաբառական), գործառույթային, իհարկե նաև աշխարհաքարտագրական մոտեցումները¹:

Դետաքրքիր աշխատանքներ հայտնվեցին մասնավորապես **քաղաքական սահմանների դասակարգման** բնագավառում: Առաջարկվեցին տարբեր սկզբունքներ, բայց լայն տարածում ստացան հետևյալ չորսը՝ ըստ ծևաբանական հատկանիշների, ծագումնաբանական (գենետիկական) հատկանիշների, ըստ իրավական վիճակի և ըստ գործառույթների:

1.Ըստ ծևաբանական հատկանիշի առանձնացվում են.

ա) **Երկրաչափական սահմաններ,** երբ դրանք քարտեզի վրա գծված են քանոնով, առանց հաշվի առնելու տարածքի ֆիզիկական պայմանները: Երկրաչափական սահմանների տարատեսակ են աստղաբաշխական սահմանները, որոնք անցնում են միջօրեականներով ու զուգահեռականներով: Երկրաչափական սահմանները շատ են հատկապես Աֆրիկայում (Եգիպտոս - Սուդան, Լիբիա - Չադ, Ալժիր-Մալի և այլն) և Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ - Կանադա):

բ) **Բնական սահմաններ.** Դրանք հանդիսնում են գետերի, լեռնաշղթաների և ռելիեֆի այլ ծերի բնական սահմանագծին:

2.Ըստ ծագումնաբանական հատկանիշի տարրերվում են.

ա) **սահմաններ,** որոնք ծևալիրվել են մինչև տարածքի բնակեցումն ու յուրացումը: Դրանք մեծ մասամբ համընկնում են երկրաչափական սահմանների հետ: Դրանց անցկացումը մեծ բարդությունների հետ կապված չի եղել և լուրջ բախումներ չի առաջացրել:

բ) **Վրայիր սահմաններ՝** անցկացվել են արդեն յուրացված ու խիստ բնակեցված տարածքով, որի տրոհումն ու տարաբաժանումը կատարվել են լուրջ բախումների հետևանքով և անցել են հիվանդագին: Այդպիսիք են Ներկայիս պետությունների ծնշող մեծամասնության սահմանները: Սրանց հետ է կապված նաև ներկայիս սահմանային վեճերի մեծ մասը:

գ) **Ռելիեֆային (մնացորդային) սահմաններ:** Դրանք պատմա-

¹Աշխարհագրական սահմանների տեսական մոտեցումների համայնայի վերլուծությունը տվել է Վ.Ա.Կոլտսովը իր արդեն հիշատակած «Геополитика и политическая география» (Վ.Ա.Սիրոնենկոյի համահեղինակությամբ) գրքում: М., 2002, էջ 301-302

կանորեն ժառանգված սահմաններ են, որոնք եղել են նախկին, այժմ վերացած ցեղային միությունների կամ այլ պետական կազմավորումների միջև։ Այդպիսիք են, օրինակ, Լատինական Ամերիկայի երկրների, ինչպես նաև Եվրոպայի ու Ասիայի երկրներից շատերի Շերկայիս սահմանները։

3. Ըստ իրավական վիճակի առանձնացվում են.

ա) **Միջազգային իրավունքով ճանաչված սահմաններ:** Այս կարգավիճակն ունեն աշխարհի պետությունների գերակշիռ մեծամասնության սահմանները։ Այդ սահմաններն են պատկերվում աշխարհի քաղաքական քարտեզներում։

բ) **Ֆիկսիվ, շինժու սահմաններ:** Սա այն դեպքն է, երբ պետական սահմանն ունի միջազգային ճանաչում, անրագրված է իրավական փաստաթղթում ու քարտեզի վրա, բայց գոյություն չունի իրականում։ Այդպիսին է օրինակ, Խորայել պետության 1947թ. ԱԱԿ-ի կողմից հաստատված սահմանը։

գ) **Իրականում գոյություն ունեցող, բայց միջազգային իրավունքով չճանաչված սահմաններ:** Դրանք ինքնահոչակ, դե ֆակտո գոյություն ունեցող քաղաքական-տարածքային կազմավորումների սահմաններն են։ Այդպիսին են, օրինակ, Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետության, Տայվանի Չանրապետության, Արխազիայի Չանրապետության, Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության և մի քանի այլ ննանատիպ կազմավորումների սահմանները։

4. Ըստ գործառույթների առանձնացվում են.

ա) **Անցրպետող (արգելափակող) սահմաններ:** Դրանց հիմնական գործառույթն է թույլ չտալ տնտեսական, մշակութային և այլ ազատ շփումներ հարևան պետությունների միջև։ Այդպիսին էն ԽՍՀՄ պետական սահմանները («Երկաթյա վարագույր»)։ Այդպիսին են Թուրքիայի ու Ալբրեժանի սահմանները Չայաստանի հետ, Արխազիայի ու Չարավային Օսերիայի սահմանները Վրաստանի հետ։

բ) **Կոմտակտային (շփման) սահմաններ:** Դրանք այսպես կոչված «բաց» սահմաններ են, որոնք հատելու համար հարևան պետության քաղաքացիներից հատուկ թույլտվություն չի պահանջվում։ Այդպիսին են, օրինակ, Եվրամիության ներքին սահմանները։

գ) **Զտող սահմաններ.** Զտոնան գործառույթ ունեն այն պետությունների սահմանները, որոնք մուտքի ու ելքի թույլտվություն տալիս են ոչ բոլոր ապրանքներին (կատարում են գտում)։ Արգելվում են, օրինակ, շների, այլ կենդանիների, բույսերի ու դրանց սերմերի, սննդի որոշ տեսակների ազատ ներմուծումն ու արտահանումը։

Աշխարհագրական լիմոլոգիայի համար ավանդական է համարվում սահմանների ուսումնասիրությունը տվյալ պետության և նրա հարևանի, այսինքն լոկալ մակարդակով:

Զարգացման ներկա փուլում հատուկ կարևորություն է ստանում պետական սահմանների ուսումնասիրությունը գենպոլիտիկական մակարդակով: **Դեռազոտողներն այդ երևույթը բացատրում են մի կողմից համաշխարհային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու բարեկարգության հարածուն տեսպերով, կյանքի ինտերնացիոնալացումով ու մշակույթի ունիֆիկացումով, մյուս կողմից՝ ազգային ու տարածաշրջանային ինքնազիտակցության աճով, այսինքն հակադիր ուղղվածություն ունեցող, բայց դիալեկտիկական միասնության մեջ գտնվող երևույթներով:** Իսկ դրանք երևույթներ են, որոնք ուղղակի ազդեցություն են ունենում ոչ միայն պետական սահմանների, այլև բոլոր տիպերի (պետական, վարչական, երնիկական, կրոնադավանական, տնտեսաշխարհագրական, ազգագրական) ու մակարդակների (պետությունների, նրանց տնտեսական, ռազմաքաղաքական և այլ տիպի միջազգային միավորումների) սահմանների ծևավորման վրա:

Մինչ այդ հարցի քննարկմանն անցնելը հստակեցնենք «պետական սահման» հասկացության բովանդակությունը: **Պետական սահմանը պետական տարածքը եզրավորող գիծն է Երկրի մակերեսին և այդ գծով անցնո՞ղ՝ Երկրի մակերեսին ուղղահայաց երևակայական հարթությունը դեպի մթնոլորտ (25 կմ բարձրությամբ) և Երկրի խորքը:**

Ինչպես պետական տարածքը, այնպես էլ պետական սահմանը կարող է լինել **ցամաքային, օդային և ջրային:**

Ուշադրություն դարձրեք աշխարհի քաղաքական քարտեզին: Այն բազմաթիվ կարծ ու երկար, գալարուն և ուղղագիծ սահմանագծերով տարանջատված տարածքների մի վիրխարի խճապատկեր է, որն իր բարդությամբ հանդերձ, հստակ պատկերացում է տալիս ներկայիս քաղաքական բաժնեմասն մասին: Այդ վիճակը ստեղծվել է ոչ միանգամից և ոչ պատահականորեն: Դա մարդկության բազմադարյան զարգացման արդյունք է: Արդյունք է արյունահեղ պատերազմների ու խաղաղ բանակցությունների, ժողովուրդների կամավոր տեղաշարժերի ու բռնագաղթերի, երնիկական ու կրոնական հակամարտությունների ու միությունների, հին պետությունների կործանման ու նորերի ծնունդի: **Եվ ամեն մի այդպիսի իրադարձություն անխուսափելիորեն իր հետ բերել է պետական սահմանների փոփոխություն:**

Աշխարհը վերաբաժնելու և պետական սահմանները վերա-

զծելու ծգտումը երկու համաշխարհային պատերազմների պատճառ է դարձել: Չատ ավելի շատ են եղել տեղական նշանակության մեծ ու փոքր պատերազմները: Գիտնականները հաշվել են, որ մարդկության ամբողջ պատմության ընթացքում դրանց թիվը կազմել է առնվազն 15 հազ, որոնց մեծ մասը ավարտվել է պետական սահմանների փոփոխությամբ:

Այդ փաստը նույնպես վկայում է, որ նախկինում սահմանային փոփոխությունները ընթանում են գրեթե բացառապես ուժի դիրքերից, միշտ հաղթում եր ուժեղը և «արդարացի» եր ուժեղը՝ «հաղթողին չեն դատում» հայտնի սկզբունքով: Ներկայումս էլ աշխարհի իրադրության վրա ազդող գիշավոր գործոնը ուժն է, բայց ոչ միայն ռազմական, այլ նաև **տնտեսական, ֆինանսական, հոգևոր-մշակութային**: Դեռևսապես միշտ չէ, որ միջազգային ասպարեզում ուժերի հարաբերակցությունը որոշողը ռազմական ուժն է: Ավելի մեծ նշանակություն են ստանում մյուս գործոնները: Դրանք ազդում են ավելի դանդաղ, փոփոխությունը կատարվում է աստիճանաբար ու խաղաղ ճանապարհով, առանց ռազմական բախումների ու արյունահեղության:

Վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի հզոր ուժի է վերածվում **միջազգային իրավունքը**.

Միջազգային իրավունքը պետությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող իրավաբանական սկզբունքների ու նորմերի ամրապնդությունն է: Այդ սկզբունքներն ու նորմերը ստեղծվում են պետությունների միջև կնքվող համաձայնագրերով (Երկողմ կամ բազմակողմյուն):

Միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքներն են՝ պետական իշխանության հարգումը, պետությունների խաղաղ գոյակցությունը, միջազգային պարտավորությունների կատարումը, ազգերի իրավահավասարության ու ինքնորոշման իրավունքը, վիճելի հարցերի խաղաղ լուծումը, ուժ չգործադրելը (տե՛ս սխեման): Այս սկզբունքները ամրագրված են Միավորված Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) Կանոնադրությունում:

Անկախ նրանից, թե ինչպիսիք են պետական սահմանների փոփոխության դրդապատճառը և եղանակները, ի վերջո հասնում է այն պահը, երբ փոփոխությունը պետք է ձևակերպվի պաշտոնապես՝ Երկողմ, հաճախ նաև բազմակողմ պայմանագրի միջոցով: Երբ սկզբունքային փոխհամաձայնությունը ձեռք է բերվել, սկսվում է որա **իրականացման գործընթացը**. Այն կատարվում է Երկու փուլով:

ՄԻՏԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԴԻՄՈՒԿԱՆ ԱԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պետական ինքնիշխանու- թյան հարգում	Սիցազգային պարտավորություն- ների կատարում	Վիճելի հարցերի խաղաղ լուծում	
Պետությունների խաղաղ գոյակցություն	Ազգերի իրավահավասա- րության և ինքնորշման իրավունք	Ուժի չգործադրում	

Առաջին փուլում կատարվում է սահմանի դելիմիտացիա (լատ.delimitatio-«սահմանել» բառից), այսինքն՝ տեքստային նկարագրությամբ և դրան կցվող փորձանաշտաբ քարտեզով որոշվում է սահմանի ընդհանուր ուղղությունը: Սովորաբար սահմանների դելիմիտացիայի մասին համաձայնագիրը և քարտեզը հանարկում են պետությունների միջև կնքվող պայմանագրի բաղկացուցիչ մաս:

Դելիմիտացիայի հիման վրա կատարվում է երկրորդ փուլը՝ սահմանի դեմարկացիա (լատ. demarcatio- անջատում, տարաբաժնում): Սա աշխատանքի այն փուլն է, երբ երկու կողմերի մասնագետներից (զինվորականներ, աշխարհագետներ, քարտեզագիրներ և այլն) բաղկացած հանձնախումբը տեղանքում ճշում է սահմանագիրը, տեղադրում են պետական սահմանանշանները և որոշվում են դրանց ծզրիտ աշխարհագրական կոորդինատները. Այնուհետև կատարվում է սահմանաշերտի մանրամասն տեղագրական կամ աերոհանույթ, և կազմվում է խոշորամաշտաբ քարտեզ (հատակագիծ), որի պաշտոնապես հաստատված ու կնքված օրինակները պահպան են շահագրգիռ կողմերի համապատասխան նախարարություններում:

Նոր՝ ժամանակակից քաղաքական աշխարհագրությունը եկնում է այն մեթոդաբանական դրույթից, որ այժմ ծևավորվել է քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգ և կոնկրետ, ցանկացած տիպի ու մակարդակի սահմանի ուսումնասիրությունը պետք է կատարվի այդ համակարգի հաշվառմամբ և դրա կազմում:

Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի մասին տեսության համաձայն առանձնանում են սահմանների հետևյալ մակարդակները.

տեղական

շրջանային (պետության ներսում)

պետական

մակրոշրջանային (վերպետական)

համանողորակային:

Դժվար չէ նկատել, որ ընդհանրացված ձևով այդ մակարդակները երեքն են՝ **ներպետական, պետական և վերպետական:**

Սահմանների համաշխարհային համակարգերին նվիրված տեսություններից մեկի, օրինակ, ֆրանսիացի աշխարհագետ ու դիվանագետ *Մ. Ֆուշեի* տեսության համաձայն պետական սահմանների տեսակը ձևավորվում է կախված այն բանից, թե պետությունը ինչ խնդիր է պատկանում: Ըստ նրա, այդ խնդիրը երեքն են՝ **համաշխարհային տերություններ» («կայսրություններ»), կայացած («նորմալ») ինքնիշխան պետություններ և կայացող պետություններ: Վերջին խնդիրը նաև միավորում է այն պետությունները, որտեղ թույլ է արտահայտված համազգային քաղաքական նույնականությունը, առկա են ներքին հակասություններ և կենտրոնական իշխանությանը չենթարկվող տարածքներ:**

Ըստ այդն էլ Ֆուշեն առանձնացնում է սահմաններ, որոնք բաժանում են՝

1. «կայսրությունները» և «նորմալ» պետությունները,
2. «կայսրությունները» և կայացող պետությունները,
3. «նորմալ» պետությունները մինյանցից,
4. «նորմալ» և կայացող պետությունները,
5. կայացող պետությունները մինյանցից:

Ֆուշեի տեսության համաձայն պետական սահմանի տեսակով, որը կախված է անմիջական հարևանի «տեսակից», պայմանավորված է պետության սահմանամերձ տարածքի սոցիալտնտեսական, քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական իրադրությունը, որը չի կարող իր ազդեցությունը չունենալ ամբողջ պետության վրա:

Դանառութակի վերլուծենք համանողորակային սահմանների երեք ընդհանրացված մակարդակների գլխավոր առանձնահատկությունները:

Համանողորակային կամ նույն է, թե վերպետական մակարդակը գործ ունի պետական սահմանները շրջանցող, դրանց հետ հաշվի չնստող երևույթների հետ: Դայտնի է, որ այդպիսի երևույթներ են ապրանքների, կապիտալի, ինֆորմացիայի, մարդկանց, բնական միջավայրն աղտոտող քիմիական տարրերի անդրսահմանային հոսքերը, որոնք հասարակության տնտեսական գործունեության ինտերնացիոնալացման արդյունք են: Այդպիսին է նաև տարբեր բնույթի միջազգային կազմակերպությունների իրավասությունների ընդլայ-

նումը և երկիր-պետությունների վրա նրանց ազդեցության մեծացումը: Մասնագետներն այդ երևույթների անխուսափելի աճը բացատրում են աշխատանքի միջազգային բաժանման անընդհատ խորացման, կոմունիկացիաների և կապի միջոցների հարածուն զարգացման օբյեկտիվ բնույթով: Արդյունքում նվազում է պետական սահմանների նշանակությունը: Դրանք փոխում են իրենց գործառույթները, դառնում են ավելի «քափանցիկ ու մատչելի» և աստիճանաբար կորցնում են իրենց բաժանարար գործառույթը:

Այս տեսակետի ծայրահեղ տարատեսակն այն է, որ մարդկության զարգացման հիշյալ միտումը ի վերջո պետք է հանգեցնի ազգային պետությունների և պետական սահմանների վերացմանը:

Այլ մասնագետներ համարում են, որ **հասարակական կյանքի ինտերնացիոնալացումը չի կարող ստեղծել աշխարհ առանց ներքին սահմանների**, այլ հակառակը՝ այդ պրոցեսը հետևանք է այն բանի, որ աշխարհը բաժանված է **հարաբերականորեն անկախ հատվածների**՝ ինքնիշխան պետությունների: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական օրենքները, արտադրական մասնագիտացումը, ներքին կյանքի կազմակերպման յուրահատկությունները, զարգացման ներուժը, որոնցով տարբերվում է մյուսներից: Իսկ կյանքի ինտերնացիոնալացումը, հատուկ շարժումներն ու հոսանքները (կապիտալի, ապրանքների, ինֆորմացիայի, միգրանտների և այլն) տեղի են ունենում, երբ կա «պոտենցիալների տարրերություն»: Հետևությունն այն է, որ պետական սահմաններով առանձնացված տարածքային միավորները հասարակական կյանքի զարգացման անհրաժեշտ պայմանն են: Այլ հարց է, թե ի՞նչ հատկանիշներով են առանձնացված տարածքային միավորները, ի՞նչ սկզբունքով են դրանք սահմանագատվել և ի՞նչ գործառույթներ են իրականացնում:

Այս հարցերի վերլուծությունը վերաբերում է արդեն **սահմանների համաշխարհային համակարգերի հաջորդ մակարդակին՝ պետական սահմաններին**.

Արդեն ասել ենք, որ պետական սահմանը պետական տարածքի հետ միասին աշխարհի քաղաքական տարարաժանման ամենատարածված առանձքային բաղադրիչն է: Սահմաններն իրավական (դեյյուրե) ծևակերպում ունեցող ռեալ իրողություններ են: Դրանք միաժամանակ արտահայտում են յուրաքանչյուր սահմանագծված տարածքում բնակվող մարդկանց **քաղաքական, ազային, սոցիալտնտեսական, մշակութային, դավանական նույնականությունը**.

Այդ նույնականությունը կարող է դրսևով երկակի: Մի դեպ-

քում, երբ բնակչության արդեն ծևավորված նույնականության հիման վրա գոյանում է Երկիր-պետություն իր որոշակի սահմաններով: Մյուս դեպքում այլ, ինչ-ինչ հանգամանքներում գոյանում է ինքնիշխան Երկիր-պետություն նախօրոք կանխագծված սահմաններով, իետո միայն, ժամանակի ընթացքում ծևավորվում է այդտեղ բնակվող մարդկանց նույնականությունը, որն ավելի հասունանալով, կարող է վերածվել աշխարհաքաղաքական հզոր գործոնի: Երկրորդ դեպքին է վերաբերում Հյուսիսային ու Կարավային Ամերիկաների և Աֆրիկայի ազգային պետությունների մեծ մասի ծևավորումը 19-20-րդ դարերում:

Ուստիմնասիրողներից շատերի կարծիքով նկարագրված Երևոյթը խթանում է ժողովրդի ազգային ինքնազիտակցությունը, որը հեշտությամբ կարող է վերածվել ազգայնականության: Վերջինս իր հերթին արագացնում է բնակչության քաղաքական, համապետական, ազգային, մշակութային նույնականության գգացումի հասունացումը:

Տարածված է այն գնահատականը, որ քաղաքական աշխարհագրության դիրքերից տրվում է ազգայնականությունը կոչվող Երևոյթին: *Դա հետևյալն է՝ ազգայնականությունը ուղղվում է դեպի ներս, որպեսզի միավորի ազգը, և դեպի դուրս, որպեսզի անջատի ազգը և նրա տարածքը հարևան ժողովուրդներից:*

Այդ եղանակով ազգային պետության ստեղծման դասական օրինակ համարվում է Ֆրանսիան: Նետագոտողները համարում են, որ Ֆրանսիան հզոր եվրոպական տերություն դարձավ այն ժամանակ, երբ նրա տարածքը բնակեցրած բրետոնցիները, էլզասցիները, կատալոնցիները, բասկերը, ֆլամանդացիները և մյուս էրեմիկան խմբեր սկսեցին *իրենք իրենց գգայ ֆրանսիացիներ:* Եվ դա տեղի է ունեցել ընդամենը 1870-ական թվականներին¹:

Նորագոյն ժամանակների նմանատիպ օրինակ կարող են ծառայել նախկին ԽՍՀՄ որոշ միութենական հանրապետություններ: Տիպիկ օրինակ է մեր արևելյան հարևանը, որը որպես Ադրբեյջան անունով անկախ պետություն ծևավորվեց Անդրկովկասի արևելյան այն տարածքներում, որոնք բնակեցված էին եկվոր թուրքալեզու և տեղաբնիկ ազգություններով (լեզգիներ, ավարներ, ուղիներ, հայեր, թաթեր, թալիշներ, քրդեր, թաթարներ և այլն):

ԽՍՀՄ կազմում միութենական հանրապետության կարգավիճակ ստացած Ադրբեյջանը յուրովի օգտագործելով Խորհրդային

¹Տե՛ս Բ.Ա.Կոլոսօս, հիշատակված աշխատությունը, էջ 323

Միության կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության հիմնադրույթները, կարողացավ բորբոքել ադրբեջանական ազգայնականությունը և հասնել նախկին բազմազգ, ինչպես խորհրդային պաշտոնական ելույթներում էր հնչում. «ինտերնացիոնալ հանրապետության» համատարած ադրբեջանականացման: Մարդահամարից մարդահամար փոխվում էր բնակչության ազգային կազմը հօգուտ «ադրբեջանցիների», և դա ներկայացվում էր որպես «ադրբեջանական ազգի կոնսոլիդացման» վառ օրինակ: Բոլոր օրինական ու հակաօրինական, խաղաղ ու բռնի միջոցներով ստիպում էին մյուս ազգություններին ու էրնիկական խմբերին «իրենց զգալ ադրբեջանցիներ»: Եթե դա չէր հաջողվում, կիրառում էին էրնիկական զտման, քաղաքական ու ազգային նույնականությունը չընդունողներին հետապնդելու և արտաքսելու քաղաքականություն:

Անցնելով **սահմանների համաշխարհային համակարգերի հաջորդ**՝ **ներապետական մակարդակին**, հարկ է ընդգծել, որ դրանք նույնական բնակչության մոտ նույնականացման զգացմունքներ բորբոքող հզոր գործոն են, առավել ևս երբ գումարվում են կրոնական, դավանաբանական ու տարածաշրջանային (մեր պայմաններում հայրենակցական միությունների ձևով) շարժումներին: Այստեղ ևս էական նշանակություն է ստանում սահմանների իրավական վիճակը, այսինքն դրանք ձևակերպված են օրենսդրություն, գոյություն ունեն դե յուրէ, թե՛ ընդամենը սահմաններ են դե ֆակտո: Դայտնի է, որ օրենսդրութեան կարգավորվում ու պաշտոնական ձևակերպում ստանում են **վարչական սահմանները**, որոնք կարող են ունենալ տարբեր մակարդակներ: Օրինակ, մեզանում առկա է երկու մակարդակ (մարզ, համայնք), Ֆրանսիայում՝ իինգ: Բայց կան նաև կրոնական, դավանաբանական, մշակութային, լեզվական, էրնիկական սահմաններ, որոնք իրավական ձևակերպում չունենալով հանդերձ, գոյություն ունեն դե ֆակտո և որոնց ներսում ձևավորվել է բնակչության համապատասխան նույնականացման (կրոնական, մշակութային, էրնիկական և այլն) զգացմունք: Եվ եթե այդ զգացմունքը հակասում, առավել ևս հակադրվում է նույնականացման պաշտոնական, պետական ուղղվածությանը, ապա դառնում է պետական սահմանների գործառույթների, սահմանամերձ շրջանների և ամբողջ պետության ներքին իրադրության վրա ազդող և նույնիսկ նրա տարածքային ամբողջականությունը վտանգող լուրջ գործոն:

Դայտնի են այս պնդումը հաստատող բազմաթիվ ժամանակակից օրինակներ: Նշենք թեկուզ Ղրիմի ոուս բնակչության տրամադրությունները Ուկրաինայում, բասկերի շարժումը ԽՍՊԱՆԻԱՅՈՒՄ,

քրդական շարժումը Թուրքիայում, իյուսիսային իոլանդացիները՝ Մեծ Բրիտանիայում, Կոսովոյի ալբանացիներինը ու մահմեդականց-ված սերբերինը Սերբիայում, Քվեթեկ նահանգի ֆրանսիախոս բնակչությանը Կանադայում: Այդպիսին է նաև, հետխորհրդային տարածքում ազգային-էթնիկական նույնականացման հիման վրա Արխազական, Մերձնեպյուան, Հարավոսեթական, Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական պետական կազմավորումների հնքնահրչակումը, որը նշանակում է Վրաստանի, Մոլդովայի ու Աղրբեջանի բնակչության նույնականացման պաշտոնական տեսակետի մերժում: Իսկ դա հանգեցրել է Վերջիններիս պետական սահմանների դե ֆակտո փոփոխության, որը լուրջ քաղաքական անկայունություն է ստեղծել ոչ միայն այդ պետություններում, այլև ամբողջ տարածաշրջանում:

Քաղաքաշխարհագրական տեսության ուշադրության կենտրոնում գտնվող հարցերի շարքում առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման հեռանկարը: Այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է համակարգի զարգացման օրինաչափությունների ու միտումների բացահայտման ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլ նաև ապագայի որոշման գործնական, կիրառական նշանակությամբ:

Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի, նրանց ֆունկցիաների զարգացման միտումների մասին արդեն ասվել է: Համարվում է, որ վերջին տասնամյակներում աշխարհի տարբեր երկրներում կատարված ուսումնասիրությունները կարողացել են ապահովել երևույթի գիտական ճանաչողության բավարար մակարդակ և գիտագործնական ուղղվածություն: Մշակված են քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման և դրանց ֆունկցիաների փոփոխությունների տարբեր հնարավոր սցենարներ՝ կախված այդ զարգացումն ու ֆունկցիաները կանխորոշող հասարակական զարգացումների ընթացքից:

Տարբերում են 3 տիպի սցենարներ՝ նեղիբերալ (նեռազատական), ռեալիստական (իրատեսական) և պեսիմիստական (հոռետ-սական):¹

Նեղիբերալ սցենարը նախատեսում է բոլոր տեսակի քաղաքական սահմանների միանման, մեկ ուղղությամբ զարգացում: Այդ ուղղությունը սահմանների տարանքատող ֆունկցիայի քուլացումը և միավորող, ինտեգրող ֆունկցիայի ուժնեցումն է:

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, նշված աշխատությունը. էջ 372

Ենթադրվում է, որ տնտեսության ինտերնացիոնալացումն ու ազատականացումը, որ սցենարի հեղինակների համոզմամբ համակել է աշխարհը, նոր տեխնոլոգիաների ու կոնունիկացիաների բուռն գարգացումը, ինչպես նաև համամոլորակային պրոբլեմների (էկոլոգիական, եներգետիկական և այլն) սրման վտանգի գիտակցումը անխուսափելի են դարձնում միջազգային համագործակցության խորացումը: Իսկ դա, ենթադրվում է, որ **հող պետք է նախապատրաստի խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով սահմանային վեճերի լուծման և բնակչության պետական, ազգային, մշակութային, տեղական նույնականացնան զգացմունքների հաշտեցման համար:**

Ուսիմստական սցենարը առավել հավանական է համարում միջազգային հարաբերությունների զարգացնան այն տարրերակը, երբ տարածքային սահմանային վեճեր ունեցող հարևան պետությունները ելնելով իրենց էգոիստական շահերից, պետք է նախընտրեն ոչ թե հակասությունների սրումը, որը կարող է հանգեցնել զինված բախումների. այլ բանակցային գործընթացի ծավալումն ու խորացումը: Այլ կերպ ասած, տվյալ դեպքում այն համոզնունքն է գործում, որ տարածքի պատկանելիության հետ կապված վեճերի լուծումը խաղաղ բանակցությունների ու փոխզիջումների միջոցով ապահովում է սահմանամերձ գոտինների բարգավաճում և բնակչության բարեկեցության աճ, որ տնտեսական գործոնը կիմի ավելի ուժեղ, քան բնակչության «տարածքային նույնականության» զգացմունքը, այսինքն էնոցիոնալ (զգացմունքային) գործոնը.

Ըստ մասնագետներ այժի առաջ ունենալով հետխորհրդային երկրների փորձը և Հարավսլավիայի վերջին իրադարձությունը՝ կապված Կոսովոյի հետ, այս **սցենարը համարում են ոչ իրատեսական ու դժվար իրազորելի** այն պատճառով, որ տարածքը որպես ռեսուրս, որպես բնական հարստությունների կրող և երկրի աշխարհագրական դիրքի վրա ազդող հզոր գործոն, էնոցիոնալ գործոնի հետ մեկտեղ պահպանում է իր գործնական կարևորությունը և առաջիկայում էլ շարունակելու է առաջատար դեր խաղալ քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի զարգացման գործում:

Պեսիմիստական սցենարի համաձայն քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի ապագան կանխորոշող գլխավոր ուժը **ներկա բազմազգ պետությունների կազմակուժումն** է, որը տեղի է ունենում էթնիկական սկզբունքով: Բանն այն է, որ ներկայում աշխարհում հաշվվող առնվազն 5000 տեղաբնիկ ժողովուրդները, որոնց մի զգալի մասը պահպանել է իր տարածման արեալները,

բանկում է առավելագույնը 200 պետությունների քաղաքական սահմաններում: Զիշ չեն նաև այն տեղաբնիկ ժողովուրդները, որոնք այժմ գտնվելով այլ պետության կազմում, պահպանել են նաև իրենց երնիկական, ազգային ու տարածքային նույնականությունը: Իսկ ամեն մի այդպիսի ժողովուրդ պետական տարածքի տրոհնան ու քաղաքական սահմանների վերաձևական վտանգ է իրենից ներկայացնում¹:

Պեսիմիստական սցենարի հեղինակները առավել հավանական են համարում այնպիսի զարգացումը, երբ միջազգային իրավունքի երկու հայտնի՝ ազգերի ինքնորոշման և պետական տարածքի ամբողջականության պահպանման սկզբունքները կշարունակվեն դիտվելու դրական համազոր սկզբունքներ, իսկ իրական կյանքում նոր ուժով կղրսնորվի առաջինը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Այդ հետևությունը հաստատող փաստարկ են համարում այն, որ աշխարհում ոչ թե մարում, այլ ավելի սրբում են ազգայնական ու շովինիստական տրամադրությունները: Ըստ որում դա նկատվում է հատկապես բազմազգ պետություններում և առաջին հերթին գլխավոր (տիտուլային) ազգի մոտ, որն իրեն նույնականացնում է պետության հետ: Դանարում են, որ հենց դրա հետևանք է ազգային փոքրամասնությունների ազգայնական տրամադրությունների խորացումը:

Բացի այդ, կուտակվում են նորանոր փաստեր, որոնք վկայում են ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ամրապնդման միջազգային միտումների զարգացման և միջազգային հանրային կարծիքի՝ հօգուտ այդ իրավունքի փոփոխության մասին: Դա հաստատող վեճին իրադարձություններից շեշտվում են հատկապես Արևելյան Թիֆլիսի անկախացումը Ինդոնեզիայից, որ տեղի ունեցավ հանրապետությունների միջոցով, Սուվամում ինքնորոշում պահանջող ազգությունների գինված պայքարի և կենտրոնական իշխանության հետ ռազմական բախումների դադարեցման և առաջիկայում հանրաքվեի միջոցով հիմնախնդրի լուծման մասին համաձայնագրի ստորագրումը, Սերբիայի կազմում գտնվող Կոսովոյի քաղաքական կարգավիճակը հանրաքվեի միջոցով որոշելու հարցի շուրջ տարվող բանակցությունները (Կոսովոյի մահմեդականություն դավանող բնակչությունը,

¹ Բնարկելով այս հարցը նախկին ԽՍՀՄ տարածքի օրինակով, ուսումնասիրողներն այն հետևությանն են հանգել, որ պետական տարածքի նաև առանձին հատկապն մեծ է քարծ զարգացած և բռու զարգացած երկները բաժանող, ինչպես նաև ուսումնական ու քիմալունական երկները բաժանող սահմաններին հարող տարածներում: Տե՛ս, Կռօսօվ Վ.Ա., Տրեյվիշ Ա.Ի., Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов. "Полис" 1996, N2

որը մեծամասնություն է կազմում, պահանջում է անկախություն Սերբիայից միջազգային հանրության կողմից իր ինքնորոշման իրավունքը ճանաչելու միջոցով):

Գլխավոր հետևողությունն այն է, որ տեսանելի ապագայում էլ պետական տարածքների ու սահմանների խնդիրը մնալու է մարդկային հասարակության քաղաքական տարածքային կազմակերպման և միջազգային քաղաքականության հանգուցային ու սուր հարցերի շարքում:

4.3 ՔԱՂԱՔԱՍԵԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

4r

Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը ամեն մի աշխարհագրական օբյեկտի անհրաժեշտ հատկանիշը հանդիսացող աշխարհագրական դիրքի տարատեսակն է: Նրա նշանակությունը մեծ է համապես քաղաքական տարածքային կազմավորումների, մասնավորապես երկիր-պետությունների համար:

Քաղաքաաշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական օրյեկտի դիրքն է իրենից դուրս գտնվող քաղաքական տարածքային օրյեկտների նկատմամբ, որոնք սովորաբար պատկերվում են աշխարհի քաղաքական քարտեզում:

Քաղաքաաշխարհագրական դիրք հասկացության մեջ է մտնում նաև **ռազմաստրատեգիական դիրք տարատեսակը**. Այստեղ գլխավորը համարվում է օրյեկտի դիրքը ռազմական խմբավորումների ու միությունների, ռազմական հենակետների ու հնարավոր ռազմական գործողությունների վայրերի նկատմամբ:

Աշխարհագրական դիրքի գրեթե բոլոր տեսակների համար ընդհանուր է և առանձնահատուկ նշանակություն ունի այն հանգամանքը, **թե օրյեկտը ի՞նչ դիրք ունի բաց ծովերի ու մայրցամարի նկատմամբ.**

ճիշտ է, օվկիանոսը և մայրցամաքը ֆիզիկաաշխարհագրական օրյեկտներ են, բայց քանի որ շատ մեծ է դրանց տնտեսական և ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, հավասար չափով հանդես են գալիս որպես **տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական օրյեկտներ**.

Աշխարհի մոտ 200 պետություններից ծովային սահման ունեն 160-ը: Մերմայրցամաքային երկրներ են, այսինքն դեպի ծով ելք չունեն, Դամաշխարհային օվկիանոս դուրս բերող ծովափից անջատված են այլ պետական տարածքներով: Դա, իհարկե,

այդ երկրների համար շատ անհարմարություններ է ստեղծում: Նրանք գուրկ են մնում համաշխարհային ծովային հաղորդակցության միջոցներից և չեն կարող ուղղակիորեն օգտվել Համաշխարհային օվկիանոսի ռեսուրսներից:

Միջազգային իրավունքի նորմերով ներմայրցամաքային պետությունները ծովային պետությունների հետ համահավասար իրավունք ունեն օգտվելու դեպի ծով տանող ելքից, նրանք կարող են տարանցիկ կապ հաստատել տրանսպորտի բոլոր միջոցներով: Բայց այդ իրավունքը պրակտիկայում կիրառելու համար հարկ է լինում շատ դժվարություններ հաղթահարել: Առաջին հերթին պետք է լինում կնքել երկկողմ կամ տարածաշրջանային բազմակողմ պայմանագրեր; որտեղ շարադրված են լինում ափազծին տիրապետող պետության տարածքով ուղևորների և բեռների փոխադրումների, նավահանգիստներից օգտվելու պայմանները Անհրաժեշտ է լինում նաև տարանցիկ տրանսպորտային կապի հանար մեծ գին վճարել: Այդ գինը շատ ավելի է մեծանում կախված ծովափի հեռավորությունից ու նաև այն հանգամանքից, թե տարանցիկ ճանապարհը կրում է մեկ, թե՝ նի քանի պետությունների տարածք:

Տարանցիկ փոխադրումների դժվարությունները միայն ֆինանսական չեն: Շատ հաճախ ծովափինյա պետությունն իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքն օգտագործում է հարևան մայրցամաքային երկրների վրա տնտեսական և քաղաքական ճնշում գործադրելու համար:

Դուք վաս օրինակը թուլքիայի և Արդեքանի քաղաքականությունն է Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, վերջինիս տրանսպորտային շրջափակումը:

Միջազգային իրավական նորմերի համաձայն Հայաստանը կարող է համապատասխան վճարով օգտվել հարևան երկրների նավահանգիստներից ու ճանապարհներից: Բայց դա հնարավոր է վերջիններիս բարի ցանկության և միջպետական համաձայնության դեպքում միայն, որոնք առայժմ առկա են հարևան Վրաստանի և Իրանի դեպքում:

Քաղաքականաշխարհագրական (ինչպես և տնտեսաշխարհագրական) դիրքը անփոփոխ չէ, ժամանակի ընթացքում այն կարող է եական փոփոխություններ կրել:

Ինչպես աշխարհագրական դիրքի մյուս տարատեսակները, այնպես էլ քաղաքականաշխարհագրական դիրքը քննարկվում է 3 մակարդակով՝ մակրո, մեզո և միկրո: Դիրքի նակարդակից կախված

Վիխսվում է որա բովանդակությունը և կոնկրետ նշանակությունը:

Այդ հարցերը քննարկենք մեր հարևան Թուրքիայի օրինակով:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի թոռուցիկ գննումն էլ ցույց է տալիս, որքրեկազմնի այն տարածաշրջանում, որն ընդգրկում է Եվրոպան, Հարավ-Արևմտյան Ասիան ու Յուսիսային Աֆրիկան և որոնց շփման հատվածում գտնում է Թուրքիան, գլուխություն ունի պետությունների ամենամեծ կուտակումը: Դա Թուրքիայի քաղաքաշխարհագրական մակրոդիրքի գլխավոր առանձնահատկությունն է:

Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ են գտնվում աշխարհի գլխավոր քաղաքական բևեռներից 2-ը՝ Արևմտյան Եվրոպան և Ռուսաստանի Դաշնությունը: Մյուս բևեռները, հատկապես ԱՍՍ-ը և մասսամբ Չինաստանն ու ճապոնիան, քավական հեռու գտնվելով հանդերձ, չեն թաքցնում այս տարածաշրջանում իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերը: Դրանով պայմանավորված էլ այդտեղ՝ Թուրքիայում և նրա անմիջական հարևանությանը բախվում են համաշխարհային գլխավոր տերությունների շահերը:

Մեզոդիրքի դեպքում հաշվի է առնվում օբյեկտի դիրքը տարածաշրջանում, ինչպես նաև պետությունների տարրեր հերթի հարևանությունը՝ անմիջական (դա կոչենք առաջին հերթի հարևանություն), միջնորդված (երկրորդ հերթի) և այլն: Թուրքիան, ինչպես ասվեց, տարածաշրջանի նկատմամբ կենտրոնական դիրք է գրավում: Դրա ցանքային անմիջական հարևանները 8-ն են՝ Սիրիան, Իրաքը, Իրանը, Աղրբեջանը (Էրսկւալվային Նախիջևանի միջոցով), Հայաստանը, Վրաստանը, Բուլղարիան և Հունաստանը: Ծովային հարևաններն են՝ Հունաստանը, Կիպրոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Իսրայելը, Եգիպտոսը, Բուլղարիան, Ուկրաինիան, Ռուսաստանը, Վրաստանը:

Այս պետությունների տարածքները պատճական տարրեր ժամանակաշրջաններում ամբողջությամբ կամ մասամբ գտնվել են Օսմանյան կայսրության կազմում, թուրքական լծի տակ, որը թոթափել են միայն 19-րդ դարում կամ 20-րդ դ. սկզբին:

Թուրքական տիրապետության տարիներն այդ ժողովուրդների համար եղել են դժողակ և խոր հետք են թողել նրանց պատճական հիշողության մեջ: Մնացել են չլուծված հարցեր, դրանց թվում նաև տարածքային վիճելի հարցեր, որոնք հաճախ խոչընդոտում են նրանց հարաբերությունների զարգացմանը Թուրքիայի հետ:

Թուրքիայի մեզոդիրքի համար բնորոշ է նաև այն, որ նրա թե՛ անմիջական, թե՛ միջնորդված հարևանները պատճականում են երկու տարրեր քաղաքակրթությունների՝ Եվրոպական (քրիստոնեական) և

իսլամական: Արևմուտքում, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում եվրոպական քաղաքակրթությանը հետևող երկրներն են, հարավում և հարավ-արևելքում՝ իսլամական (բացառությամբ Խորայելի):

Թուրքիայի վիճակը այս ինասուով երկալի է: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հետևում է իսլամին, ուստի ժողովրդի հոգնոր-մշակութային ավանդույթներով այն հարում է Յարավ-Արևմտյան և Կենտրոնական Ասիային: Մյուս կողմից, դեռևս 20-ական թվականներին Թուրքական Հանրապետությունը հայտարարել է կրոնի անջատումը պետությունից, կանգնել է աշխարհիկ պետություն ստեղծելու ուղղու վրա և նպաստում է եվրոպական քաղաքակրթության արմատավորմանը: Նա վարում է արևմտամետ քաղաքականություն և զգուշում է ըստ ամենայնի ամրապնդել ու զարգացնել իր տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կապերը Արևմուտքի հետ: Արևմուտքն էլ, իր հերթին, զգուշում է Թուրքիային օգտագործել մահմետական աշխարհի վրա իր ազդեցությունն ուժեղացնելու հանար: Թուրքիան Արևմտյան Երկրների ռազմական կազմակերպության՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ է և համառորեն պայքարում է նաև Եվրամիության անդամ դառնալու համար:

Աշխարհագրական դիրքի մեզոնակարդակին վերաբերող երևույթ է նաև այն, որ ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական ճամբարի վկուգումից հետո Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Սևծովյան ավազանի տնտեսական համագործակցություն կազմակերպությունը: Այդ նոր կազմակերպության անդամներ դարձան, Թուրքիայից բացի, նաև Չունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Մոլդովան, Ուկրաինան, Ռուսաստանը, Վրաստանը, Ղայաստանը և Ադրբեյջանը: Մի քանից ևս անդամ դառնալու հայտ են ներկայացրել:

Եվ վերջապես, երրորդ՝ **միկրոոլիոգը**. Այս դեպքում հաշվի են առնվում անմիջական հարևանություն ունեցող օբյեկտների հետ պետական սահմանի կոնկրետ հատվածների, ինչպես նաև ներքին շրջանների առանձնահատկությունները:

Կրկին ունենալով Թուրքիայի օրինակը, կարող ենք նկատել, որ Երկրի հարևանությունն իր տարբեր անմիջական հարևանների հետ տարբեր հիմնախնդիրներ է ծնում: Օրինակ՝ Ղայաստանի, Չունաստանի, մասամբ նաև Սիրիայի և Բուլղարիայի հետ հարաբերություններում մեծ բաժին ունեն պատմությունից ժառանգություն մնացած վեճերը (Ղայաստանի հետ հարաբերություններում՝ Սեծ եղենի ճանաչման և Արևմտյան Ղայաստանի խնդիրը, մյուսների հետ՝ սահմանային և այլ բնույթի հարցեր): Սիրիայի և Իրաքի հետ հարաբերությունը պահպանվում է առաջապես պատմությունից ժառանգություն ունացած վեճերի հետ կապված:

րություններում հատուկ նշանակություն ունի *Տիգրիս և Եփրատ գետերի ջրային ռեսուրսների օգտագործման հիմնախնդիրը*, Իրաքի (ինչպես նաև Սիրիայի ու Իրանի) հետ՝ նաև քուրդ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրը:

Թուրքիան թեև առաջիններից մեկն էր, որ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, բայց մինչև այժմ նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չի հաստատել և փակ է պահում ցանաքային սահմանը:

Թուրքիայի քաղաքաաշխարհագրական *միկրոդիրքով է թելադրվում նաև Բուֆոր և Դարդանել նեղուցների օգտագործման ոչ հասարակ հարցը*: Այդ նեղուցները Սևծովյան ավազանի երկրների ճանապարհն մի փական են, որի բանալին գտնվում է Թուրքիայի ծեռքին՝ դրանց բխող բոլոր տնտեսաաշխարհագրական ու քաղաքաաշխարհագրական հետևանքներով (այդ մասին մանրանասն տե՛ս գլուխ 7.4):

Ինչ վերաբերում է միկրոդիրքի՝ ներքին շրջաններին վերաբերող մասին, ապա բնորոշ է հետևյալը: Թուրքիայի եվրոպական տարածքի և ընդհանրապես Միջերկրականին հարող շրջաններում, ի տարբերություն արևելյան ու հարավարևելյան շրջանների, ավելի մեծ է արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցությունը, նկատելի է արդյունաբերական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, առկա են Եվրոպայի հետ սերտ կապեր: Երկրի մյուս, հետամնաց շրջաններում ավելի նկատելի է Արևելքի ազդեցությունը: Այդ ամենին գումարվում է քուրդ ժողովրդի արդեն տասնամյակներ տևող ազգային ազատագրական պայքարը, որը նպատակ ունի ստեղծելու անկախ քրդական պետություն: Այդ պատճառով էլ հարավ-արևելքը Թուրքիայի քաղաքաաշխարհագրական միկրոդիրքի ամենախոցելի կողմն է:

Ինչպես հետևում է Վերը շարադրվածից, քաղաքաաշխարհագրական դիրքը պետության զարգացման հզոր գործոն է: Այն, եթե նպաստավոր է, կարող է լրջորեն խփանել զարգացումը, իսկ եթե ան-նպաստ է՝ ստեղծել լրացուցիչ դժվարություններ:

Ըստ եւրյան, պետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի նշանակության գնահատականին է վերաբերում ֆրանսիացի հայտնի փիլիսոփա Շառլ Մոնտեսըյոյի այն միտքը, թե փոքր ազգերը (պետությունները) կործանվել են արտաքին ուժերի ճնշումից, իսկ խոշորները՝ ներքին հակասություններից:

Այդուհանդերձ չպետք է կարծել, թե աշխարհագրական դիրքի նշանակությունը բացարձակ է: Իրականում աշխարհագրական դիր-

ԹՌ լրկ պայման է, նախադրյալ: Այն պոտենցիալ գործոն է, որից պետք է օգտվել կարողանալ: Բավականին շատ են այն դեպքերը, երբ միանման դիրք ունեցող երկրները գտնվում են զարգացման ու բարգավաճման տարրեր մակարդակների վրա:

Վերևում խիստ աննպաստ զնահատեցինք աշխարհի դեպի բաց ծով ելք չունեցող մոտ 40 երկրների աշխարհաքաղաքական դիրքը: Բայց դրանց շարքում են այնպիսի բարձր զարգացման ու բարգավաճ երկրներ, ինչպիսիք են, օրինակ, Ավստրիան, Նվեյցարիան, Չեխիան, Լյուքսեմբուրգը, որոնց առաջընթացն ապահովող ներքին և արտաքին գործոնները շատ ավելի ուժեղ են, քան ոչ նպաստավոր համարվող ներցանաքային դիրքը: Միաժամանակ բազմաթիվ են աշխարհի տարրեր մասերում գերազանց դիրք ունեցող, բայց բույլ ու հետամնաց երկրները:

Աննպաստ աշխարհագրական դիրքի **բացասական ազդեցությունը կարելի է մեղմել խելացի ու ծկուն ներքին և արտաքին քաղաքականության՝ ժողովրդի մտավոր ու հոգևոր, ինչպես նաև տարածքի բնակչության ներուժի բաղադրիչները ճիշտ օգտագործելու միջոցով:**

4.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ: ՎԱՐՉԱԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

3 h,

Անեն մի երկիր-պետություն իր ներքին հասարակական կյանքը կազմակերպում է նաև տարածքայնորեն: Պետության ընդհանուր տարածքը, ինչպես արդեն նշել ենք, բաղկացած է ոչ միայն տեսանելի դաշտերից, լեռներից, լճերից, գետերից, գյուղերից ու քաղաքներից, այլ նաև վարչական կամ վարչաքաղաքական տարածքային միավորներից, որոնք սահմանվում են պետականորեն և պատկերվում են քարտեզի վրա: Այլ կերպ ասած, պետության տարածքը բաժանվում է տարրեր կարգավիճակ ունեցող մասերի, որոնց ամբողջությունն է կազմում է նրա տարածքային կառուցվածքը.)

Օրինական հարց է ծագում, ինչու՞ են միասնական պետական տարածքը պարտադիր կարգով տրոհում տարածանասերի և ծևավորում պետության քաղաքաաշխարհագրական կառուցվածքը: Պատասխանը միակն է՝ պետական գործունեության ընթացքում երկրի ներքին տարածքային աշխարհագրական առանձնահատկություններն ըստ ամենայնի հաշվի առնելու, հասարակական կյանքը կազ-

Մակերպելու և կառավարելու համար:

Այդ բաժանման համապատասխան կատարվում է իշխանության և կառավարման նարմինների բաշխում, կազմակերպվում է պետական հարկերի, վիճակագրական տեղեկատվության հավաքումը, իսկ ժողովրդավարական երկրներում՝ նաև պետական կառավարման ու ինքնակառավարման դեկավար նարմինների ընտրությունները:

Դասարակության ամենափոքր քծիքը ընտանիքն է (ծուխը): Դրանք միավորված են համայնքի, բնակավայրի (գյուղի, քաղաքի) մեջ: Իսկ բնակավայրերի թիվը շատ մեծ է: Անհնար է դրանց և պետության կենտրոնի միջև աննիջական մշտական կապ պահպանել, ապահովել դրանց ուղղակի կառավարումը: Այդ պատճառով էլ դրանք խնբավորում են և ստեղծում տարածքային միավորներ: Յուրաքանչյուր տարածքային միավոր համախմբում է բնակավայրերի որոշակի քանակություն:

Տարածքային միավորը կապող օղակ է մի կողմից բնակավայրերի ու համայնքների և մյուս կողմից կենտրոնական պետական իշխանության միջև:

Պետության տարածքային բաժանման հարցերը մշտապես քաղաքական բնույթ ունեն, քանի որ այդ բաժանումով է ի վերջո որոշվում, թե իշխանության և պետական կառավարման ի՞նչ մակարդակներ, ենթադասություն է հաստատվում և դրանք ինչպես են տեղաշխափում երկիր-պետության ներսում:

Չկա որևէ պետություն, որ չունենա իր քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքը, բաժանված չինի տարածքային միավորների: Այդ միավորների թիվը կարող է տարբեր լինել: Ներկայումս ամենամեծ թիվը Ֆրանսիայում է 96՝ (դեպարտամենտ) և Ռուսաստանում՝ 89 (հանրապետություն, երկրամաս, մարզ կամ օկրուգ անուններով) Աշխարհի պետությունների մեծ մասում տարածքային բաժանման միավորների թիվը տատանվում է 10-ից 50-ի միջև, որը համարվում է օպտիմալ:

Ընդհանրապես պետք է ի նկատի ունենանք, որ պետության քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքում նույնպես մշտապես առկա է ներքին հակասությունը, այնպիսի հակասությունը, որը հատուկ է նարդկային հասարակության քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքի նաև համամոլորակային մակարդակին: Այդ դեպքում ևս գուգահեռ ընթանում են տրոհման, դիֆերենցման, նոր պետությունների առաջացման և նաև միավորման, ինտեգրման, պետությունների խնբավորումների առաջացման երևույթները: Ինչպես համարու-

րակային, այնպես էլ առանձին երկիր-պետության մակարդակով, կախված կոնկրետ քաղաքական, տնտեսական ու էթնոնշակութային իրադրությունից, տիրապետող կարող է լինել **միավորման կամ տրոհման միտումը**.

Պատմական զարգացման արդի փուլում նույնպես աշխարհի շատ երկրներում «...բնորոշ իհմնախնդրի է վերածվել **ռեգիոնալիզմը**՝ անջատողականության «կրտսեր եղբայրը». Վարչական միավորները ավելի մեծ ինքնավարության են ծգություն, այնտեղ ծևավորվում է ռեգիոնալ բյուրոկրատիան, սեփական լիդերներ են հայտնվում, դրանց կենտրոնները վերածվում են քաղաքական ակտիվության կենտրոնների, տարածքային միավորի բնակչությունը սկսում է ռեգիոնալ նույնականությունը գերադասել համագգային նույնականությունից»¹: Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, ռեգիոնալիզմը բնորոշ է հատկապես բազմազգ պետություններին:

(**Պետություններն ըստ տարածքային կազմակերպման լինում են ունիտար (միացյալ), դաշնային (ֆեդերատիվ) և համադաշնային (կոնֆեդերատիվ):**)

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՊԵՐՆ ԸՍՏ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ

Ունիտար (միացյալ)	Դաշնային (ֆեդերատիվ)	Համադաշնային (կոնֆեդերատիվ)

Ունիտար (միացյալ) կոչվում է այն պետությունը, որի ամբողջ տարածքում գործում են կենտրոնացված պետական իշխանություն և կառավարման մարմինների միասնական համակարգ, **առկա է մեկ միասնական սահմանադրություն:** Դրան համապատասխան էլ երկիրը բաժանվում է նույն կարգավիճակն ունեցող տարածամասերի, **և ըստ այդմ էլ ծևավորվում է պետության տարածքային կառուցվածքը.**

Ունիտար պետության ներքին տարածական բաժանումը ընդունված է անվանել **վարչատարածքային բաժանում,** իսկ այդ բաժանման **միավորները՝ վարչատարածքային միավորներ:**

Աշխարհի երկրների ճնշող մեծամասնությունն ունիտար պետություններ են: Այդպիսիք են, օրինակ, Ֆրանսիան, Լեհաստանը, Բելա-

¹ Р.Ф. Туровский. Политическая география, М-Смоленск.1999, с.170.

ռուսը, ճապոնիան, Իրանը, Թուրքիան, Լիտվան, Հայաստանը:

Ունիտար պետությունների տարածքային կազմակերպումը թեև հենվում է միևնույն՝ վերը նշված սկզբունքների վրա, այնուամենայ-նիվ պետություննից պետություն նույնությամբ չի կրկնվում։ Տարբեր պետությունների վարչատարածքային բաժանումները տարբեր են թե՛ բաժանման աստիճանների թվով, թե՛ միավորների մեծությամբ ու ստորադասական կարգավիճակով և թե՛ կառավարման որոշ առանձ-նահատկություններով։

Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային կառուց-վածքը, ինչպես հայտնի է, երկաստիճան է՝ վարչական մարզ և մար-գին ենթակա համայնքներ (քաղաք, գյուղ)։ Առաջին կարգի միավոր-ները 11-ն են (10 մարզ և մարզային կարգավիճակով մայրաքաղաք Երևան)։ Մինչդեռ, օրինակ, Ֆրանսիայում այդ կառուցվածքը 5-աս-տիճան է։ Այստեղ ամենաբարձր աստիճանի միավորը ուժինն է։ Նրան ստորադաս է դեպարտամենտը (թվով 96), որը համարվում է հիմնական միավոր։ Դեպարտամենտը բաժանված է օկրուգների, օկ-րուգը՝ կանտոնների։ Ամենաստորին միավորը կոմունան է։ Այդպի-սից 36.5 հազ. են։

Տարբեր են նաև վարչատարածքային միավորների կառավար-ման ձևերը։ Պետությունների մեծ մասում այդ միավորները, անկախ նրանց ենթակարգային մակարդակից, կառավարվում են ընտրովի երկայացուցչական մարմինների կողմից։

Որոշ երկրներում տեղական ընտրովի մարմիններ չկան և յու-րաքանչյուր միավորի սահմաններում իշխանությունն իրականաց-վում է վերադասի նշանակած պաշտոնյայի (չինովնիկի) կողմից։ Կան նաև դեպքեր, երբ առկա են թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձեզ։

Ներկայումս մեր հանրապետությունում տեղական կառավարման խառը ձևն է։ մարզերի դեկավար մարմինները մարզանութիւնը գլխավո-րությամբ նշանակովի են, իսկ համայնքների դեկավարները՝ ընտրովի։

Դաշնային (ֆեդերատիվ) պետությունների տարբերություն ունիտար պետության, սահմանափակ պետական անկախություն ունեցող քաղա-քական տարածքային կազմավորումների միություն է՝ դաշնություն։

Դաշնության ամեն մի անդամի տարածքում համապետական օրենքներից ու իշխանության մարմիններից բացի գործում են սե-փական, տեղական օրենքներ ու իշխանության մարմիններ, առան-ձին դեպքերում՝ նաև սեփական սահմանադրություն։

Դաշնային պետությունների օրինակ են՝ Ռուսաստանի Դաշնու-թյունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Ավստրիական Հանրապե-

տությունը, Ղնդկական Դանրապետությունը, Գերմանիայի Դաշնային Դանրապետությունը, Բրազիլիայի Դաշնային Դանրապետությունը, Կանադան, Շվեյցարիան: Դաշնային պետությունների թիվն աշխարհում ավելի քան 2 տասնյակ է:

Դաշնային պետության առաջին աստիճանի տարածքային միավորները պետական կառավարման սուբյեկտներ են, այսինքն մասնակցում են պետության կառավարմանը և կարող են ազդել դրա վրա:

Դաշնային պետությունների տարածքային բաժանումն ընդունված է անվանել քաղաքական տարածքային բաժանում, իսկ բաժանման միավորները՝ քաղաքական տարածքային միավորներ:

Քաղաքական տարածքային միավորը, իր հերթին, բաժանվում է վարչատարածքային միավորների: Դա նշանակում է, որ դաշնային պետությունների առաջին՝ ամենաբարձր աստիճանի բաժանումը քաղաքական բաժանում է, իսկ դրամից ցածր աստիճանի բաժանումները՝ վարչական.

Դաշնային պետություններն ունիտար պետություններից տարբերվում են նաև պետական կառավարման առանձնահատկություններով: Օրինակ, օրենսդիր բարձրագույն մարմինը՝ պաղամենտը սովորաբար բաղկացած է երկու պալատից: Դրանցից մեկը՝ ստորին պալատը, կազմվում է ժողովրդի կողմից ուղղակիորեն ընտրված պատգամավորներից և ներկայացնում է անբողջ հասարակության ու պետության շահերը: Մյուս՝ վերին պալատի պատգամավորները նույնպես ընտրվում են համաժողովրդական քվեարկությամբ, բայց ըստ դաշնության սուբյեկտների, և ներկայացնում են նրանց շահերը: Յուրաքանչյուր սուբյեկտ ունի որոշակի թվով պատգամավորներ: Դրանով վերին պալատը ապահովում է այդ սուբյեկտների ներկայացուցչությունը՝ երկու պաղամենտում: Օրինակ, Ռուսաստանի պաղամենտի վերին պալատը Դաշնության խորհուրդն է, ԱՍՍ-ում՝ Սենատը, Գերմանիայում՝ Բունդեսրատը:

Պետությունների ներքին տարածքային բաժանման միավորների քանակի, ինչպես և կոնկրետ սահմանների որոշման ժամանակ հաշվի են առնվում տարաբնույթ գործոններ: Բազմազգ պետություններում (Ղնդկաստան, Ռուսաստան և այլն) կարևոր էթնոմշակութային գործն է՝ ազգերի տարածնան արեալները: Կարևոր գործոններ են հանարքում նաև բնակչության խորությունը և բնատարածքի յուրացվածությունը, տնտեսության ընդհանրապես և դրա առանձին ծյուղերի տեղաշխտումը, բնական պայմանները, բնակչության կրոնական կազմը:

Տարածված է այն թյուր կարծիքը, թե բոլոր դաշնային պետու-

թիւնները բազմազգ պետություններ են և դրանց քաղաքական-տարածքային բաժանման հիմքում ընկած է ազգային-երնիկական սկզբունքը: Իրոք, այդպիսի դաշնային պետություններ կան, օրինակ՝ Ռուսաստանը, Հնդկաստանը, Չվեցարիան, Բելգիան, Նիդերլանդներին: Դրանց դաշնային սուբյեկտների սահմանները մեծապես հաշվի են առնում ազգային-երնիկական տարածքները, կամ ուղղակի համընկնում են դրանց հետ:

Այդուհանդերձ, ներկայիս դաշնային պետությունների մեծ մասը բազմազգ պետություններ չեն, և ազգային-երնիկական սահմաններ գոյություն չունեն: Այդ պետությունները ծևավորվել են որպես դաշնային պետություններ իրենց պատմական և աշխարհագրական առանձնահատկությունների շնորհիվ: Օրինակ, Գերմանիան 19-րդ դարում ծևավորվեց որպես միասնական պետություն մինչ այդ անջատ-անջատ գոյություն ունեցող գերմանական անկախ իշխանությունների ու բազավորությունների միավորման միջոցով: Միավորվելով, դրանք իրենց բոլոր իրավունքները չեր, որ հանձնեցին նորաստեղծ կենտրոնական իշխանությանը, և տեղի ունեցավ պետական իշխանության բաժանում կառավարման կենտրոնական մարմինների և տեղական մարմինների միջև: Զևավորվեց Գերմանիայի դաշնային պետությունը, որի սուբյեկտները՝ դաշնային հոդերը (դրանք 16-ն են), հիմնականում գերմանական նախկին մանր իշխանություններն ու բազավորություններն են (Բավարիա, Սաքսոնիա, Թյուրինգիա, Ծլեզվինգ Հոլշտեյն և այլն):

Յուրահատուկ է ԱՍՍ-ի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի, Մեքսիկայի և մի քանի այլ երկրների դաշնային պետություններ լինելու պատճառը:

Դրանք Նոր աշխարհի այն տարածքներն են, որոնց յուրացումն ու տնտեսական զարգացումն սկսվեց Եվրոպացինների այստեղ հաստատվելուց հետո: Գաղութակալ պետությունները՝ Անգլիան, Իսպանիան, Ֆրանսիան, Պորտուգալիան, Օվաճած ընդարձակ տարածությունները կառավարելու համար սկզբնական շրջանում դրանք բաժանում էին գինվորական հրամանատարների միջև:

Անկախության նախօրյակին դրանց տարածքներն արդեն բաժանված էին գինվորական կառավարիչների միջև, ունեին իրենց որոշակի սահմանները և, ըստ եռթյան, կիսաանկախ տարածքային կազմավորումներ էին: Դրանք էլ հիմք ծառայեցին ԱՍՍ-ի, Ավստրալիայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի, Մեքսիկայի ներկայիս նախանձների, Կանադայի պրովինցիաների և մյուս դաշնային սուբյեկտների միջև:

առանձնացման համար:

Դետաքրքրական է *Միացյալ Արաբական Էմիրաթներ* կոչվող դաշնային պետության օրինակը:

Դրա տարածքը՝ ընկած Օմանի և Պարսից ծոցերի ափին, նախկինում պատկանել է արաբական նանր ցեղերի, որոնք զբաղվում էին խաշնարածությամբ ու ծկնորսությամբ: 19-րդ դարում ծովափ է քափանցում Մեծ Բրիտանիան, որն աստիճանաբար ամրապնդվելով, տեղի ցեղապետերին (Էմիրներին) պարտադրում է պայմանագրեր, որոնք Մեծ Բրիտանիային շատ լայն իրավունքներ էին տրամադրում: Երկիրը ըստ էության վերածվում է *բրիտանական պրոտեկտորատի* և ննում է այդպիսին մինչև 1970թ., երբ Բրիտանիայի գինված ուժերը հեռացան Պարսից ծոցից: Այդ ժամանակ էլ արաբական էմիրությունները որոշեցին միավորվել դաշնային պետության մեջ:

Միավորվեցին 7 էմիրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ըստ կառավարման ծկի *բացարձակ միապետություն* է և պահպանում է *բավական լայն անկախություն*. Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը Գերագույն խորհուրդն է՝ բաղկացած էնիրությունների կառավարիչներից: Նրանք իրենց կազմից ընտրում են պետության պետեղիդենտ:

Դաշնային պետությունը որպես հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման ծև իմնականում ծագել է 19-րդ դարում և տարածում է ստացել 20-րդ դարում: Այն ըստ էության, ի հակառակություն ռեզիդնալիզմի, ժողովուրդների համախմբման, ինտեգրման, միասնացման ծև է, որը դիմացել է ժամանակի փորձությանը:

Ընդհանրապես ինտեգրումը համանուրակային և տարածաշրջանային մակարդակներում, ինչպես նշել ենք, ներկայումս միջազգային կյանքի զարգացման տիրապետող ուղղություն է: Այն սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման նոր խնդիրներ ծնելու հետ միասին, լավագույն միջոց է թշնամանքի ու հակամարտությունների սաստկացումը կանխելու, ինչպես նաև արտաքին վտանգի դեմ պայքարելու համար: Բայց պարզվում է, որ դա հնարավոր է և սպասվող արդյունքը տալիս է միայն այն դեպքում, եթե ժողովուրդների ու պետությունների ինտեգրումը կատարվում է օրինաչափորեն, պատմական անհրաժեշտությունից ելնելով, իրավահավասարության ու կամավորության սկզբունքով: Հակառակ դեպքում ինտեգրումը ծախողվում է սկզբից և եթե, ռեզիդնալիզմը վերածվում է սեպարատիզմի իր հետ բերելով հակամարտության խորացում ու ողբերգություն:

Կատարգույնը կատարվեց, օրինակ, 20-րդ դարում ծնված երկու

դաշնային պետությունների՝ Հարավսլավիայի և Խորհրդային Միության հետ: Երկու դաշնություններն եւ փլուզվեցին միանգամից (ՀՍԴՇ-Ը՝ 1991թ. կեսերին, ԽՍՀՄ-Ը՝ 1991թ. վերջին): Ավելին, այդ փլուզումը ուղեկցվեց ազգային քշնամանքի ուժեղացմամբ և տնտեսական ու մշակութային կապերի խզումով: Մի շարք դեպքերում բանը հասավ զինված բախումների ու ռազմական ուժի կիրառման: Օրինակ, Հարավսլավիայում բախումներ տեղի ունեցան սերբերի ու սլովենների, սերբերի ու խորվաթների, մի կողմից սլավոն նուտուլմանների, մյուս կողմից սերբերի ու խորվաթների միջև:

ԽՍՀՄ տարածքում զինված բախումները հատկապես սուր բնույթ կրեցին մերձականացույցի ու մոլորվացիների, ուստի ու չչենների, օսերի ու ինգուշների, օսերի ու վրացիների, աբխազների ու վրացիների, Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ու ադրբեյջանցիների միջև:

Միակ դեպքը Եվրոպայում, երբ ռազմական բախումներ չեղան, դա Չեխոսլովակիայի բաժանումն էր Երկու՝ Չեխիա և Սլովակիա ինքնիշխան պետությունների:

Դիշյալ հակասությունների ու արյունալի բախումների պատճառը այն չէր, որ ժողովուրդները չեն ընդունում ինտեգրման գաղափարը, այլ այն, որ ԽՍՀՄ-ում և ՀՍԴՇ-ում ինտեգրումը ներդրվում էր վերկից, արագացվում էր արիեստականորեն, հաճախ ճնշման ու հետապնդումների միջոցով, ոչ թե կանավոր, այլ ստիպողական: Ժողովուրդների ու հանրապետությունների միասնացման օրեւէսիվ ու առաջադիմական գործմքացը անհարկի քաղաքականացվում էր, ծառայեցվում էր պետական գաղափարախոսության՝ կոմունիզմի, ինչպես նաև դաշնությունում կամ բազմազգ միութենական հանրապետությունում գերակշռող «գլխավոր» (սիստեմային) ազգի շահերին:

Պետությունների ու ժողովուրդների ինտեգրման պետական ձև է նաև համադաշնությունը՝ կոնֆեռացիան (լատ. confederatio- պայմանագրով կապել, միավորել բարից):

(Համադաշնությունը անկախ պետությունների միություն է: Պետությունները միավորվում են որոշ գործողություններ համաձայնեցնելու, կոորդինացնելու համար միայն, օրինակ, արտաքին քաղաքականությունը, երկրի պաշտպանությունը, բանկային-դրամական համակարգը: Ի տարբերություն դաշնության, համադաշնության մեջ միավորումը տեղի է ունենում ոչ թե՝ միասնական (դաշնային) սահմանադրության հիման վրա, այլ երկկողմ կամ բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով՝ Սովորաբար համադաշնությունում չկա միասնա-

կան պետական տարածք և միասնական քաղաքացիություն: Դրա անդամները ոչ միայն պետական կառավարման, այլև միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ են, այսինքն՝ իրավունք ունեն անմիջականորեն մասնակցելու միջազգային քաղաքական կյանքին:

Դանարվում է, որ պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքը շատ պահպանողական է և եթե կատարվում է դրա ոեֆորմ, ավանդական սահմանների զգալի մասը մնում է անփոփոխ: Այդուհանդերձ, ամեն մի երկիր ժամանակ առ ժամանակ ստիպված է լինում կատարել տարածքի վարչաքաղաքական վերաբաժանում: Դա պայմանավորված է հասարակական կյանքում տեղի ունեցող օրինաչափ, անխուսափելի փոփոխություններով, որոնց հետ ժամանակի ընթացքում հակասության մեջ է մտնում երկրի գործող վարչաքաղաքական կառուցվածքը:

Մասնագետներն առանձնացնում են **հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների չորս խումբ**, որոնք խորացնում են այդ հակասությունը և անխուսափելի են դարձնում վարչաքաղաքական կառուցվածքի նորացումը:

Այդ խմբերն են՝

ա) օբյեկտիվորեն ծևավորվող **տնտեսական շրջանների ուրանիզացիան**, որը հանգեցնում է նոր քաղաքների առաջացմանը և հների հզորացմանը, դրա հետ մեկտեղ՝ գյուղական տարաբնակեցման, արտադրական ու սոցիալական ենթակառուցվածքի տարածքային փոփոխությունների:

բ) **տեխնոլոգիական արագընթացը և տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները**, որոնք ուրբանիզացիայի հետ գոնվելով սերտ կապի մեջ, նոր քափ են հաղորդում բնակչության և անբողջ տնտեսության ու նրա ճյուղերի տարածքային կառուցվածքի ներքին տեղաշարժերին:

Այդ գործընթացների վրա հատկապես մեծ է տրանսպորտի ու կապի միջոցների (երկարուղային հաղորդակցության դերի փոփոխություն, ավտոմոբիլացում, կապի զարգացում), սոցիալական ենթակառուցվածքային օբյեկտների (կրթական, առողջապահական, նշակութային հիմնարկների, առևտուրական կետերի ցանցի փոփոխության) տարածական վերաբաշխման օբյեկտիվ գործընթացների ազդեցությունը:

Բնակչության տարաբնակեցման և տնտեսության տարածքային կառուցվածքի վերը նկարագրված տեղաշարժերի ընդհանրական արդյունքը լինում է այն, որ ավելի ցցուն և որոշիչ է դառնում հասա-

րակության տարածքային կառուցվածքի «կենտրոն-ժայրամաս» տիպը: Դա նշանակում է, որ աճում է վարչաքաղաքական տարածքային միավորի կենտրոնի տնտեսական, սոցիալական, կրթական, մշակութային դերը ի հաշիվ ծայրանասային տարածքների դերի բոլացնան, որը հանգեցնում է սոցիալիզոգերանական և ի վերջո, ինչու¹ չէ, նաև քաղաքական հետևանքների¹:

գ) նախորդ կետերում նկարագրված տեղաշարժերն իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև բնակչության ինքնագիտակցության և նույնականության զգացմունքի փոփոխության վրա: Դայտնի է, որ բնակչության նույնականության զգացմունքը, հատկապես եթե խոսքը վերաբերում է տարածքային և էթնիկական նույնականությանը, շատ դանդաղ է ենթարկվում փոփոխությունների², այդուհանդերձ, կյանքը, հասարակական զարգացումն իր ճշգրտումները մտցնում է նաև այս ոլորտում:

դ) բնակչության սոցիալական խնդիրների լուծման գործում պետության դերի վերանայումն ու ճշգրտումը, հասարակական կյանքի ոլորտների ֆինանսավորման աղբյուրների ու մեխանիզմների փոփոխությունը:

Հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների այս խումբը առնչվում է ոչ այնքան վարչական սահմանների վերանայման, ինչքան պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների իրավասությունների վերաբաշխման հետ:

Դժվար չէ նկատել, որ պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջև իրավունքների ու պարտականությունների վերաբաշխումն ի վերջո նույնանում է պետական կառավարման կենտրոնացման կամ ապակենտրոնացման հետ:

Թեև համաշխարհային զարգացման տիրապետող միտումը կառավարման ժողովրդավարական, ազատական սկզբունքների տարածումն ու խորացումն է, որը ենթադրում է պետական կառավարման ապակենտրոնացում, այնուամենայնիվ շատ երկրներում նկատվում է ապակենտրոնացման ու կենտրոնացման (կառավարման

¹ Տարբեր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ նշված տեղաշարժների քաղաքական հետևանքները կարող են դրսևորվել պետական ու տեղական իշխանությունների նկատմամբ բնակչության վերաբերունքի փոփոխության և հատկապես ընտրությունների արդյունքների մեջ:

² Զատարենք չէ, որ նույնիսկ մեր ունիտար և մոնուքնիկ Դայաստանի Դանրապետությունը շափազանց կայուն են բնակչության նույնականացումը, օրինակ, «Ապարան», «Շիրակ», «Զավախք», «Ղարաբաղ», «Ջանգեզուր» պատմաշխարհագրական տարածքների հետ և շարունակում է իր հետաք բողոք հասարակության տրամադրությունների վրա:

տարբեր ոլորտներում ու մակարդակներում) զուգահեռ զարգացում: Ժողովրդավարության խոր ավանդույթներ ունեցող երկրներում կառավարնան ապակենտրոնացումը իշխանականում իրականացվում է տեղական հարկերի հավաքագրման ու եկամուտի բաշխման, կրթության ու առողջապահության, քաղաքային տնտեսության, ջրամատակարարման, ջրա ու աղբահեռացման, տեղական տրանսպորտի աշխատանքի կազմակերպման և հողօգտագործման, տեղական իշխանությունների ծևավորման ոլորտներում: **Այդ ամենը կատարվում է վարչաքաղաքական տարածքային միավորների ստորին մակարդակներում:**

Դրան զուգընթաց, բարձր մակարդակներում **տիրապետող է պետական կառավարման կենտրոնացման միտումը**, երբ ընդլայնվում են կենտրոնական իշխանության իրավունքները: Օրինակ, հետխորհրդային տարածքի գրեթե բոլոր նոր անկախացած պետություններում վարչաքաղաքական բաժանման առաջին կարգի միավորների (Դայաստանի Դանրապետությունում՝ վարչական մարզերի) ղեկավարները նշանակվում են վերկից և ոչ թե ընտրվում են տեղի բնակչության կողմից: Ուստաստանի Դաշնությունում սկզբում այդ պաշտոնները ընտրովի էին, ավելի ուշ երկի վարչաքաղաքական բաժանման հիերարխիայում ստեղծվեց նոր՝ լուացուցիչ աստիճան: **Երկիրը բաժանվեց ութ վարչաքաղաքական օկրուգների, որոնց ղեկավարները նշանակվում են Դաշնության արեգիդենտի կողմից:** Այսուհետև մարզերի ու երկրամասերի ղեկավարների պաշտոնը նույնպես դարձավ նշանակովի:

Եվրոպական երկրներում, որտեղ անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած իրականացվեցին վարչաքաղաքական բաժանման մի շարք ռեֆորմներ, ակնհայտ է մեկ ընդհանուր միտում ևս: **Դա բաժանման միավորների խոշորացումը, թվի կրճատումն է ինչպես ամենաստորին, այնպես էլ ամենավերին մակարդակներում:** Ամենաստորին մակարդակի միավորների՝ կոմունաների (համապատասխանում է մեր համայնքներին) խոշորացման և փոքրերի վերացման շնորհիվ նրանց թիվը կրճատվեց, օրինակ, Ֆինլանդիայում 600-ից 327-ի, Արևմտյան Գերմանիայում՝ 24.5 հազ-ից 8.5հազ-ի, Բելգիայում՝ 2500-ից 596-ի, Դանիայում՝ 1400-ից 275-ի:

Որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին այդ երկրների վարչաքաղաքական բաժանման ամենավերին մակարդակում ևս, միավորների թիվը նույնպես կրճատվեց, բայց շատ ավելի համեստ չափերով:

Ավարտելով պետության տարածքային կազմակերպմանը և

Վարչաքաղաքական բաժանմանը վերաբերող տեսական ու գործնական հարցերի քննարկումը, ներկայացնենք համաշխարհային պրակտիկայում ընդունված այն հիմնական սկզբունքները, որոնք դրվում են վարչատարածքային վերափոխումների հիմքում:

- Վարչատարածքային միավորի տարածքային միասնականություն, որը բացառում է նրա տարրեր մասերի իրարից անջատ լինելը,
- Կոմպակտություն (հավաք գծագրություն ունեցող տարածք),
- համաշխափություն. յուրաքանչյուր վարչական միավորի բաղադրամասերի թիվը պետք է տեղափորվի «լավագույն» սահմաններում», իսկ մակերեսի, բնակչության թվի ու տնտեսական ներուժի տարրերությունները պետք է հնարավորինս փոքր լինեն, միաժամանակ պետք է հաշվի առնվի տարածքի յուրացվածության աստիճանը և բնակչության խտությունը,

Ժառանգականություն. հնարավորին չափ պետք է պահպանվեն արդեն կայացած, օբյեկտիվ սահմանները, որը հնարավորություն է տալիս պահպանել ենթակառուցվածքը (հատկապես կոնունիկացիաների համակարգը).

- համապատասխանություն ազգարնակչության նույնականության գգացմունքին. դա նշանակում է հաշվի նստել պատճական և մշակութային ավանդույթների հետ: Այդ սկզբունքին հակասող, արիեստական սահմանային փոփոխությունները ներժվելով բնակչության կողմից, կարող են խախտել սոցիալական կայունությունը: Այլ կերպ ասած, վարչական սահմանների ամեն մի փոփոխություն արդյունավետ կարող է լինել, եթե կատարվել է ժողովրդավարական մեթոդներով, ընդհուպ մինչև բնակչության «ինքնաշխրջանացման» միջոցով,

«Կրիտիկական գանգվածի» անհրաժեշտություն. դա նշանակում է, որ վարչաքաղաքական բաժանման ամեն մի միավոր պետք է այնպիսի ներուժ ունենա, այնքան «հզոր» լինի, որ ապահովի տեղական ինքնակառավարման համար անհրաժեշտ բազա և սոցիալական ժառայությունների բավարար տեսականի,

Փոխլրացում. այս սկզբունքի իմաստն այն է, որ վարչատարածքային միավորի սահմաններում պահպանվի որոշակի համանասնություն, համաշխափություն հարուստ ու աղքատ, զարգացած ու բերզարգացած տարածքների միջև: Դա կապահովի սոցիալական արդարություն և կրարձրացնի տնտեսության պաշտ-

պանվածությունը հնարավոր ճգնաժամերից,

ծկունություն և հարմարվողականություն. հնարավորություն է տալիս համեմատաբար հեշտ հարմարվել հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններին, ինչպիսիք են, օրինակ, տնտեսության մեջ, տեխնոլոգիաներում, բնակչության տարաբնակեցման, սպաօնան ծավալի ու կառուցվածքի, ինչպես նաև այդ երևույթների տեղաբաշխման մեջ կատարվող տեղաշարժերը¹:

Թվարկված սկզբունքների կիրառման արդյունավետությունը կախված է այն բանից, թե ինչպիսի՞ն է առաջարկվող փոփոխությունների գիտական հիմնավորումը. ի՞նչ մակարդակով ու խորությամբ են վերլուծված ու գնահատված վարչաքաղաքական բաժանման ռեֆորմի առաջարկվող տարբերակներից յուրաքանչյուրի իրականացման հնարավոր հետևանքները:

Առաջարկվող բարեփոխումների գիտական հիմնավորման աշխարհագրական բաղադրիչը հենվում է տարածքի ներկա վիճակի և ռեֆորմի ակնկալվող արդյունքների համարի ուսումնասիրության վրա: Այդ ուսումնասիրության արդյունքում պարզաբանվում են մասնավորապես հետևյալ հանգուցային հարցերը.

- Վարչատարածքային ռեֆորմի առաջարկվող տարբերակը ինչպես է համաձայնեցվում պետական կառավարման գերատեսչական բաժանման ցանցի հետ: Պետության գերատեսչական բաժանման օրինակներ են զինվորական օկրուզները, երկարուղային ու ավտոմոբիլային տրանսպորտի, լեկտրացանցերի, գազամատակարարման և մի քանի այլ բնագավառների կառավարման տարածքային միավորները, որոնց սահմանները որպես կանոն վարչական սահմանների հետ չեն համընկնում,

ինչպես են հաշվի առնվում երկրի ճյուղային և ինտեգրալ շրջանացման օբյեկտիվորեն ծևավորված տարածքային միավորները, տարբեր մակարդակների գեղիամակարգերը (բնահասարակական և հասարակական) ու դրանց սահմանները,

ի՞նչ նշանակություն է տրվում տարածքի գլխավոր քաղաքի (քաղաքների, տնտեսական կենտրոնների) գգողականությանը, առաջին հերթին աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման և բնակչության «ճոճանակային» տեղաշարժերի առումով,

ինչքանո՞վ են հաշվի առնվում բնակչության տարաբնակեցման,

¹Տե՛ս, Վ.Լ.Կոլոսով, Հ.С Միրոնենկո. Геополитика и политическая география. М., 2002.

գրադաժության, շրջանային արտադրական նասնագիտացման տարածքային տարբերությունները:

Ինքնատինքյան հասկանալի է, որ թվարկված հարցերը ելակետային նշանակություն ունեն նաև մեր հանրապետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի հնարավոր ապագա փոփոխությունների համար (այդ մասին մանրամասն տե՛ս գլուխ 11.2):

4.5 ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ

Պատճությանը հայտնի չեն առանց մայրաքաղաքի որևէ պետություն: Մայրաքաղաքը պետության մայր քաղաքն է, գերագույն իշխանության ու կառավարման մարմինների նստավայրը, երկրի գլխավոր քաղաքական կազմակերպիչ կենտրոնը: Այն մեծ մասամբ նաև խոշորագույն տնտեսական, ֆինանսական ու մշակութային կենտրոնն է: **Մայրաքաղաքը եղակի դեր է կատարում պետության հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ տնտեսական, հոգևոր-մշակութային, քաղաքական:**

Կան պետություններ, որոնք իրենց գոյության հարյուրամյակների ընթացքում երեք չեն փոխել մայրաքաղաքը: Այդպիսի «հավերժ» մայրաքաղաքներ են, օրինակ, Կահիրեն, Լոնդոնը, Բաղդադը, Փարիզը, Չոռմը: Բայց ավելի շատ են այն պետությունները, որոնք փոխել են իրենց մայրաքաղաքը, իսկ դրանց մի մասն էլ՝ ոչ մեկ անգամ:

Ինչո՞ւ է այդպես լինում, ինչո՞ւ է պետությունը հրաժարվում իր հին մայրաքաղաքից և ընտրում նորը, ի՞նչն է պատճառը, որ տասնյակ ու հարյուրավոր քաղաքների շարքում մայրաքաղաք լինելու պատիվը բաժին է ընկնում իենց այդ մեկին, ի՞նչ հարաբերություններ են հաստատվում մայրաքաղաքի և երկրի մյուս կենտրոնների ու ծայրամասերի միջև: **Այս բոլոր հարցերն ուղղակիորեն կապվում են պետության տարածքային կազմակերպման հիմնախնդրի հետ և ունեն կարևոր գիտական ու գործնական նշանակություն:**

Մայրաքաղաքի ընտրությունը կարևոր քաղաքական հարց է: Դա առանձնահատուկ նշանակություն է ծեռք բերում դաշնային տարածքային կառուցվածք ունեցող պետության համար: Չէ՞ որ դրանով է որոշվում այն խնդիրը, թե մայրաքաղաքը և դրա հետ էլ կենտրոնական իշխանության ու կառավարման մարմինները դաշնության ո՞ր սուբյեկտի տարածքում պետք է գտնվեն:

Պետության մայրաքաղաքի տեղադիրքի խնդիրը սովորաբար քննարկվում է երկու առումով.

1) Ի՞նչ դիրք ունի ամբողջ պետական տարածքի, ներքին և արտաքին հաղորդակցության ուղիների նկատմամբ, ինչքանո՞վ է հարմար նատչելիությունը և երկրի ամբողջ տարածքում կառավարումն ապահովելու տեսանկյունից:

2) Ի՞նչ դիրք ունի երկրի խոշորագույն կենտրոնների, ինչպես նաև դաշնության սուբյեկտների նկատմամբ (եթե պետությունը դաշնային է) և ինչպես է ապահովում մայրաքաղաքային գործառույթների կատարումը:

Միշտ էլ պետության մայրաքաղաքի համար գլխավորը եղել և մնում է կենտրոնաձիգ, համախմբող գործառույթը. Դա է պատճառը, որ մայրաքաղաքն ամենից հաճախ հիմնվել է ազգի և պետության ծևավորման պատմական կորիգում: Դրա վառ օրինակներն են՝ Փարիզը, Լոնդոնը, Մոսկվան: Յին դարերում այդպիսիք են եղել Կահիրեն, հայոց մայրաքաղաքները Արարատյան դաշտում:

Քաղաքական քարտեզի վրա ուշադրություն դարձեք ծովափնյա պետություններին, և դրանց մայրաքաղաքների աշխարհագրական դիրքին: Դրանք մեծ մասնամիտ, հատկապես՝ Եվրոպայում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում, ընկած են ոչ թե պետական տարածքի խորքում, այլ ծովափին կամ դրա մոտակայքում, այսինքն՝ ունեն եզրային դիրք: Այդպիսիք են, օրինակ, Լոնդոնը (Մեծ Բրիտանիա), Ստոկհոլմը (Շվեդիա), Յելսինկին (Ֆինլանդիա), Ռիգան (Լատվիա), Անստերդամը (Հոլանդիա), Լիսաբոնը (Պորտուգալիա) և մի քանի ուրիշները Եվրոպայում:

Եզրային դիրք ունեցող մայրաքաղաքներն առավել շատ են Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում: Թվարկենք դրանցից մի քանիցը. Սապուտո (Մոզամբիկ), Լուանդա (Անգոլա), Աքրա (Գանա), Դակար (Սենեգալ), Ալժիր (Ալժիր), Նուակշոյ (Սարիհանիա), Ռաքաթ (Մարոկո)՝ այդ բոլորը Աֆրիկայում: Լատինական Ամերիկայում են՝ Մոնտեվիդեոն (Ուրուգվայ), Բուենոս Այրեսը (Արգենտինա), Լիման (Պերու), Չորջառունը (Գայանա), Յավանան (Կուրաք):

Դժվար չեն նկատել, որ դրանք Եվրոպական գաղութացման, որ սկսվել է ծովափից, շնորհիվ յուրացված և հետագայում պետական անկախության հասած երկրներն են: Դրանց տնտեսությունը այսօր էլ մեծապես կախված է արտաքին առևտություն, որը կատարվում է ծովային նավահանգիստների միջոցով: Այդ երկրների մայրաքաղաքները միաժամանակ խոչը նավահանգիստներ են: Խսկ նախկինում դրանք վճռական դեր են խաղացել Եվրոպայի վերաբնակիչներին ընդունելու և դեպի խորքային շրջանները ճանապարհելու գործում:

Մի շարք երկրներում մայրաքաղաքի ընտրության հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել պատմական ավանդույթը։ Այդ առումով հետաքրքրական է Հռոմի օրինակը։ Պատմությունից հայտնի է, որ իին և վաղ միջնադարում Հռոմը եղել է աշխարհակալ պետություններից մեկի՝ Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը։ Կայսրության կործանումից հետո (5-րդ դար) Ապենինյան թերակղզին հայտնվում է նվաճողների տիրապետության տակ, ապա և բաժանվում տասնյակ մասր իշխանությունների։ Հռոմը կորցնում է իր նախկին նշանակությունն ու շուքը։ Բայց երբ 19-րդ դարի վերջերին ստեղծվում է իտալական միասնական ազգային պետությունը, ապա՝ հանրաքվեի միջոցով Հռոմը միացվում է այդ պետությանը և անմիջապես հոչակվում նորաստեղծ Իտալական թագավորության մայրաքաղաք։ Եվ դա այն դեպքում, երբ այդ պահին Իտալիայում կային ավելի խոշոր և տնտեսապես հզոր ու բարգավաճ քաղաքներ։

Պատմական ավանդույթը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք է ընտրվել Կոստանդնուպոլիսը (1453թ.), որը մինչ այդ, ավելի քան 1100 տարի Բյուզանդական և Հռոմեական կայսրությունների մայրաքաղաքն է եղել։

Գլխավորապես նմանատիպ պատճառներով Ավստրիայի մայրաքաղաք դարձել է Վիենան՝ նախկին Ավստրա-Հունգարական կայսրության մայրաքաղաքը, Իրաքի մայրաքաղաք՝ Բաղդատը։ Օրինակները շատ են։

Պատմական ավանդույթը ոեր խաղաց նաև Ռուսաստանի դեպքում, երբ որոշվեց մայրաքաղաքի կարգավիճակը 1918թ. վերադարձել Մոսկվային, որն իր ժամանակին այն գիծել էր նոր կառուցված Պետերբուրգին։

Այդուհանդերձ, պետության մայրաքաղաքի ընտրությունը բարդ խնդիր է։ Դրա վրա ազդող գործոնները շատ են ու հակասական։ Եվ ամեն մի կոնկրետ դեպքում հաշվի առնվիդ գործոններն են կոնկրետ են։

Հաճախ են այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքի ընտրության հարցը դարձել է պետության ներքին քաղաքական ուժերի սուր պայքարի առարկա։

Հետաքրքիր են Ընդունակությունը և Ավստրալիայի օրինակները։

Հայտնի է, որ Ընդունակությունը դաշնային հանրապետություն է (թեև պաշտոնական անվանումը «Ընդունակություն» է)։ Պետության պատմությունն սկսվում է 1291թ., երբ գերմանական երեք կիսաանկախի իշխանություններ Հաբբուրգմերի գերիշխանության դեմ

համատեղ պայքարելու համար կնքեցին «Միություն հավերժ ժամանակներով»: Ավելի ուշ այդ միությանը միացան՝ կամավոր կամ ստիպողական, նոր տարածքներ, որոնց բնակչությունը խոսում էր գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն կամ ռետոռոնաներեն: 1848թ. ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Ըվեցարիան մի քանի տասնյակ կիսաանկախ իշխանությունների (կանոնների) միությունից վերածվեց դաշնային պետության՝ բաղկացած երեք գլխավոր՝ գերմանախոս, ֆրանսախոս և իտալախոս հատվածներից (ռետոռոնաներեն խոսողների թիվը քիչ է՝ բնակչության 1%, և աստիճանաբար պակասուէ է):¹

Դատկանշական է, որ այդ հատվածներն իրարից տարբերվում են ոչ միայն ազգային լեզվով, այլև կրոնով. գերմանախոս բնակչությունը հետևում է բողոքականությանը, մինչդեռ ֆրանսախոսներն ու իտալախոսները կաթոլիկներ են:

Պետության մայրաքաղաքի ընտրության ժամանակ երկրի տարբեր հատվածների միջև նրանցություն սկսվեց, որը կարող էր վերածվել հակամարտության: Բանակցությունների արդյունքում կանգ առան Բեռն քաղաքի վրա, որն ընկած է գերմանախոս և ֆրանսախոս հատվածների սահմանագիծին, ունի տրանսպորտա-աշխարհագրական հարմար դիրք և հավասարապես մատչելի է դաշնային տարածքի բոլոր մասերի համար:

Արժանի է հատուկ ուշադրության նաև այն, որ մայրաքաղաքային գործառույթները կենտրոնացված չեն միայն պաշտոնական մայրաքաղաք Բեռնում: Դրանք ապակենտրոնացված են. աետական իշխանության ու կառավարման մարմինների մի մասը՝ ամբողջ նախարարություններ ու դաշնային գերատեսչություններ գտնվում են այլ քաղաքներում՝ Ցյուրիխում, Ժնևում, Լոզանում, որոնք երկրի գլխավոր մասնական, ֆինանսական ու ծառակութային կենտրոններն են:

Դիշատակության արժանի է նաև կին բրիտանական գաղութ Ավստրալիայի մայրաքաղաքի ընտրության օրինակը: Դայտնի է, որ այստեղ առաջին բնակավայրը հիմնել են անգլիացիները 1788թ. Սիդնեյի ծովախորշում և բնակեցրել Սեծ Բրիտանիայից աքսորված քրեական հանցագործներով: Այդ վիճակը բավական երկար է տևել:

Բնակչության կամավոր ներգաղթը մեծացել է հատկապես 19-րդ դարի վերջերից՝ ուսկու հարուստ հանքավայրերի հայտնագործման հետ կապված:

¹ Ըվեցարիա անունը ծագել է առաջին երեք կանոններից մեկի՝ Ըվիցի անունից:

Ավստրալիայի միասնական պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել 1901թ., երբ մայրցանաքի 6 գաղութները միավորվել և ստեղծել են **Ավստրալիական Միություն կոչվող պետությունը** (սկզբում այն ունեցել է Մեծ Բրիտանիայի դրմինյոնի կարգավիճակ, իսկ լիովին անկախացել է 1931թ.): Այդ ժամանակ էլ ծագել է պետության մայրաքաղաքի ընտրության հարցը:

Մայրաքաղաքի դերին հավակնում էին երկրի աչքի ընկնող տնտեսական կենտրոնները: Թվում էր, որ դրանցից մեկին էլ կվստահվի միասնական պետության մայրաքաղաք դառնալու պատիվը: **Գյուավոր մորցակիցները Միունիյ և Սելբուռն նավահանգստային քաղաքներն էին:** Սակայն որոշվեց (դարձյալ փոխհամաձայնության սկզբունքով) **մայրաքաղաքը հիմնել ոչ մեկում և ոչ էլ մյուսում, այլ դրանց միջև գտնվող Կանբերա ոչ մեծ բնակավայրում:**

Պետությունների մայրաքաղաքների մեծ մասի համար բնորոշ է այն, որ դրանք երկրի վարչաքաղաքական բաժանման ցանցում ունեն իրենց սեփական կարգավիճակը և ենթակա չեն այդ բաժանման որևէ միավորի: Մայրաքաղաքը հարակից շրջանով սովորաբար առանձնացվում է որպես պետության վարչաքաղաքական բաժանման ինքնուրույն միավոր և ուղակիորեն ենթակա է կենտրոնական իշխանությանը: Այդպես է նաև մեզանում. **Երևանն ունի վարչական մարզի կարգավիճակ:**

Դիմ մայրաքաղաքից հրաժարվելու և մայրաքաղաքային գործառությները նորին հանձնելու դեպքերը մեծաթիվ են ոչ միայն պատմական զարգացման նախորդ ժամանակաշրջաններում, այլև մեր օրերում:

Դիմ մայրաքաղաքից հրաժարվելու և նորը ընտրելու պատճառները կոնկրետ են և կախված են կոնկրետ պետության առաջ կանգնած հատուկ խնդիրներից: Բայց նաև նկատվում է մի ընդհանուր օրինաչափություն: Ուշադիր զննեք «Պետությունների մայրաքաղաքների փոփոխությունները» քարտեզը (էջ 102-103): Քարտեզի վրա սլաքներով ցույց է տրված, թե ամեն մի պետության մայրաքաղաքը որտեղից ուր է տեղափոխվել:

Նշենք 20-րդ դարի առավել աչքի ընկնող փոփոխությունները: Հնդկաստանում մայրաքաղաքը Կալկաթայից տեղափոխվել է Դելի (1912թ.), Ռուսաստանում՝ Պետրոգրադից Մոսկվա (1918թ.), Թուրքիայում՝ Ստամբուլից Անկարա (1923թ.), Ուկրաինայում՝ Խարկովից Կիև (1936թ.), Բրազիլիայում՝ Ռիո դե Ժանեյրոյից Բրազիլիա (1960-ական թվականներ), Նիգերիայում՝ Լագոսից Աբուջա (1991թ.), Տամանիայում՝ Դար է Սալամից Դոդոմա (1993թ.), Ղազախստանում՝

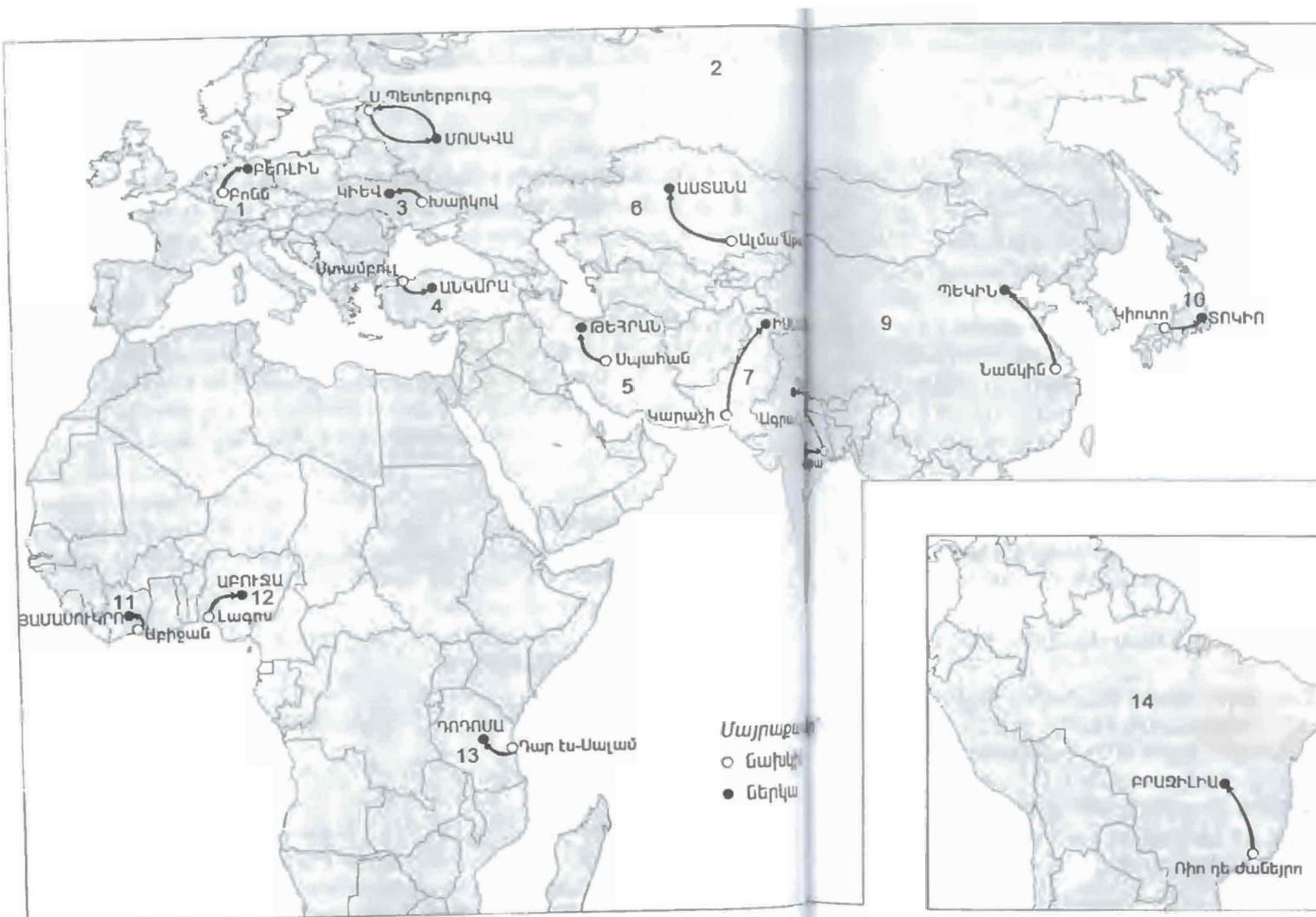
Ալմա Աթայից Աստանա¹ (1998թ.) և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ մեծամասնություն են կազմում այն դեպքերը, երբ մայրաքաղաքը եզրային աշխարհագրական դիրք ունեցող կենտրոնից փոխադրվել է Երկրի խորքը: Սովորաբար դրա նպատակը եղել է Երկրի միասնության ամրապնդումը և հաղորդակցության հեշտացումը կենտրոնի և ծայրամասերի միջև: Առանձին դեպքում դա կատարվել է նաև նոր տարածքների ու բնական ռեսուրսների յուրացումը խթանելու նպատակով: Վերջին պատճառը գլխավոր է եղել, օրինակ՝ Բրազիլիա պետության նոր մայրաքաղաքի կառուցման վայրը որոշելիս: Նոր մայրաքաղաքը կառուցվել է Երկրի կենտրոնական հատվածում, ավելի մոտ Ամազոն գետի ավազանին, որի հարուստ ու բազմազան ռեսուրսների յուրացումը պետության գլխավոր նպատակներից է:

ԻՆՔՍԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ՀԱՐԳԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋՈՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական գլխավոր բնութագրիչները:
2. Տվե՞ք պետական տարածքի սահմանումը: Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով ինչպիսի՞ նասերից է այն բաղկացած:
3. Ինչպիսի՞ քաղաքաաշխարհագրական, ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական նշանակություն ունեն պետական տարածքի չափերը: Ցույց տվեք օրինակներով:
4. Ինչպե՞ս են պետությունները դասակարգվում ըստ տարածքի մեծության: Դաշտաստանի Դանրապետությունը դասակարգնան ո՞ր խմբի մեջ է մտնում:
5. Պետական ո՞ր տարածքներն են կոչվում էքսկլավային և անկլավային:
6. Ի՞նչ է տնտեսական գոտին, ո՞րն է պետության համար դրա նշանակությունը: Տնտեսական գոտու իրավական կարգավիճակն ինչո՞վ է տարբերվում պետական տարածքի կարգավիճակից:
7. Ի՞նչ է սահմանը ընդհանրապես, աշխարհագրական սահմանը մասնավորապես: Ինչպե՞ս է կոչվում աշխարհագրական սահմաններն ուսումնասիրող գիտական ուղղությունը:
8. Ինչո՞ն է կայանում սահմանի քաղաքաաշխարհագրական նշանակությունը:

¹ Աստանան նախկինում կոչվել է Թելինոգրադ, ապա Ակմուլա:

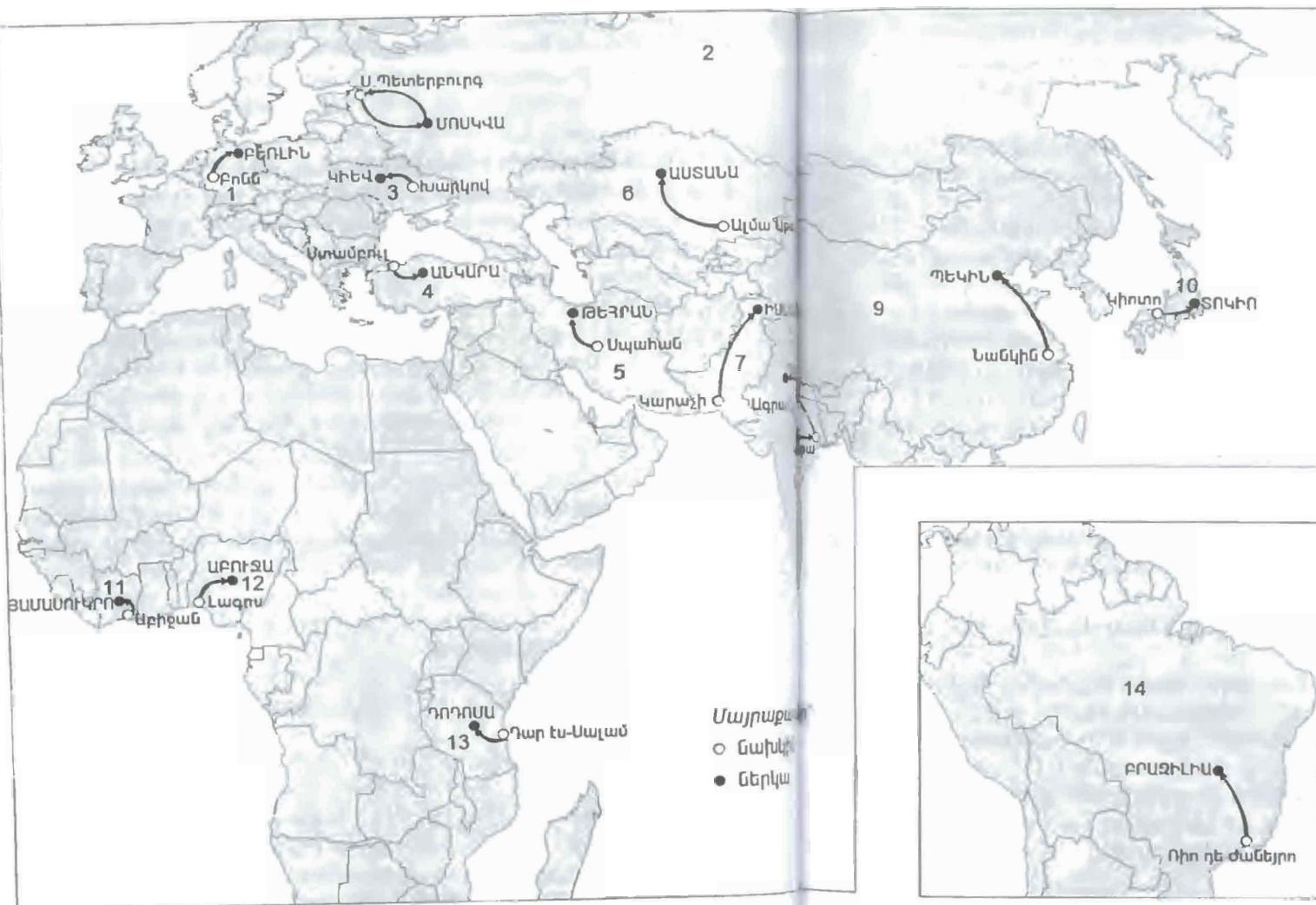
Քարտեզում թվերով
արտահայտված են
պետությունները՝

1. ԳԵՐԱՎԱԼԻՆ
2. ՈՒՂԻՍԱՍԱՆ
3. ՌԻՎԱԿՈՎ
4. ԹՈՒՐԵՒ
5. ԻՐԱՎ
6. ԴԱԶԱՆԱՏԱՆ
7. ՊԱԿԻՏԱՆ
8. ՉԻՆԱՏԱՆ
9. ՉԻՆԱՏԱՆ
10. ՇՈԿԻՆ
11. ԿՈՏ Դ'ԻՎՈՒՐ
12. ՆԻԳԵՐԻ
13. ՏԱՆՁԱՆ
14. ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Նկ. 3. Պետությունների մայաքների փոփոխություններ

Զարտեզում թվերով
արտահայտված են
պետությունները՝

1. ԳԵՐՄԱՆԻԱ
2. ՌՈՒՍԻԱ
3. ՈՒԿՐԱՆԻ
4. ԹՈՒՖԵՐԻ
5. ԻՐԱՆ
6. ՂԱԶԻՆԻԱՏԱՆ
7. ՊԱԿԻՍՏԱՆ
8. ՉՆԿԱՍԻԱՏԱՆ
9. ՉԻՆԱՍԻԱՆ
10. ՃԱՊՈՆԻԱ
11. ԿՈՏ Դ'ԻՎՈՒԱՐ
12. ՆԻԳԵՐԻ
13. ՏԱՆԶԱՆԻԱ
14. ԲՐԱԶԻԼԻԱ

Նկ. 3. Պետությունների մայաքների փոփոխություններ

9. Ի՞նչ է քաղաքական սահմանը: Ի՞նչ հատկանիշների հիման վրա է կատարվում քաղաքական սահմանների դասակարգում: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք:
10. Ինչպիսի՞ սահմաններ են առանձնացվում ըստ՝
ա) իրավական վիճակի,
բ) գործառույթների:
11. Ի՞նչ է պետական սահմանը: Տվե՛ք սահմանումը: Ինչքանո՞վ է այն արտահայտում մարդկանց քաղաքական ու ազգային նույնականությունը:
12. Ի՞նչ է սահմանի դելիմիտացիան, դեմարկացիան:
13. Քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի տեսության համաձայն որո՞նք են դրանց մակարդակները և բաղադրիչները:
14. Որո՞նք են քաղաքական սահմանների համաշխարհային համակարգի հնարավոր զարգացման և ֆունկցիաների փոփոխությունների 3 հիմնական սցենարները: Թվարկե՛ք և մեկնաբանե՛ք:
15. Քաղաքական սահմանները ինչպե՞ս կարող են ազդել ազգային նույնականության գացանումնի ծևավորման վրա: Բերե՛ք օրինակներ:
16. Ի՞նչ է քաղաքաաշխարհագրական դիրքը: Տվե՛ք սահմանումը և գնահատե՛ք նրա նաշանակությունը երկրի զարգացման համար:
17. Փորձե՛ք վերլուծել և գնահատել Թուրքիայի և Ղազախստանի քաղաքաաշխարհագրական դիրքը 3 մակարդակներով՝ մակրո, մեզո և միկրո:
18. Ի՞նչ է հասարակության տարածքային կազմակերպումը: Ո՞րն է դրա իմաստը և նպատակը:
19. Պետություններն ըստ տարածքային կազմակերպման ի՞նչ տիպերի են բաժնավորմ: Բնութագրե՛ք յուրաքանչյուր տիպը:
20. Ինչո՞ւ պետության տարածքային բաժնումը բազմաստիճան է: Ո՞րն է պետությունների քաղաքական բաժննան (միավորների) և վարչատարածքային բաժննան (միավորների) տարրերությունը:
21. Ի՞նչ գործոնների հիման վրա են կատարվում պետության ներքին տարածքային բաժնում և տարածքային միավորների սահմանների որոշում:
22. Դասարակական կյանքի ի՞նչ փոփոխություններով է պայմանավորվում պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի նորացումը:
23. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի պետության վարչաքաղաքական կառուցվածքի բարեփոխումների և պետական կառավարման կենտրոնացման ու ապակենտրոնացման միտումների միջև: Վերլուծե՛ք օրինակներով:
24. Որո՞նք են համաշխարհային պրակտիկայում ընդունված այն հիմ-

նական սկզբունքները, որոնք դրվում են վարչատարածքային բարեփոխումների հիմքում:

25. Որո՞նք են վարչատարածքային բարեփոխման գիտական հիմնավորման աշխարհագրական բաղադրիչի հանգուցային հարցերը:
26. Ի՞նչ է նայրաքաղաքը պետության համար: Ի՞նչ գործառույթներով է այն տարբերվում նյութ քաղաքներից:
27. Ի՞նչ գործոններով է պայմանավորվում պետության նայրաքաղաքի տեղի ընտրությունը:
28. Ի՞նչո՞վ է բացատրվում այն օրինաչափությունը, որ Ամերիկայի, Ավստրալիայի ու Օվկիանիայի պետությունների մեջ մասում մայրաքաղաքն ունի եզրային (ծովափնյա) դիրք:
29. Պետության վարչաքաղաքական բաժանման միավորների ցանցում մայրաքաղաքին սովորաբար ի՞նչ տեղ է հատկացվում:
30. Պետության նայրաքաղաքների փոփոխման ինչպիսի՞ օրինակներ գիտեք: Փորձե՞ք մեկնաբանել փոփոխման դրդապատճառները:

Արդեն ասվել է, որ քաղաքականությունը հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի մաս կազմող երևոյթ է, **հասարակական հարաբերությունների կարգավորման բուն պրոցեսն է:** Այդ պրոցեսի ամեն մի սուբյեկտ՝ անհատ քաղաքացուց սկսած մինչև պետական քարձրագույն իշխանությունը, իր նպատակն իրականացնում է **որոշակի քաղաքականություն վարելու միջոցով:**

Քաղաքականությունն ունի նաև իր ընդհանրացված գիտական սահմանումը՝ **քաղաքականությունը որոշումների մշակման և գործողությունների համակարգման ու իրականացման ամբողջությունն է:**

Բայց մեզ հետաքրքրում է **պետական քաղաքականությունը, այսինքն՝ պետության նպատակների ու խնդիրների և դրանց հասնելու միջոցների ամբողջությունը:**

Ինչի՞ վրա է հենվում պետական քաղաքականությունը իր նպատակներն ու խնդիրները սահմանելիս և դրանց իրականացման միջոցները ընտրելիս ու կիրառելիս: **Պատասխանը մեկն է՝ պետական քաղաքականությունը հենվում է իշխանության վրա.**

Իշխանությունը պետական քաղաքականության կենտրոնական կարգավորող-վերահսկող իիմքն է, այն վարելու միակ միջոցը: Իշխանությունը և պետական քաղաքականությունն անբաժան են և փոխապայմանավորված: **Առանց իշխանության անհնար է պետական քաղաքականություն վարել, ճիշտ այնպես, ինչպես առանց քաղաքականության իշխանությունը կլինի անհնաստ:** Սա է պատճառը, որ հաճախ քաղաքականություն և իշխանություն հասկացությունները նույնացվում են:

Սովորաբար, առօրյա կյանքում իշխանություն ասելով հասկանում ենք միայն պետական օրենքների, կառավարման մարդինների, վերադաս պաշտոնյայի իշխանություն:

Մինչդեռ իշխանություն հասկացության բովանդակությունը շատ ավելի լայն է, ընդգրկուն ու տարաբնույթ: Կարող է լինել պետական իշխանություն, հեղինակության իշխանություն, ավանդույթների ու սովորույթների իշխանություն, կրոնի իշխանություն, սնոտիապաշտության իշխանություն և այլն: Օրինակ, անձնական հարաբերություններում և ընկերական միջավայրում իշխանություն ունի ավելի հեղինակավորը, խելոքը, ուժեղը:

Գաղափարի իշխանություն է, երբ համախոհները միավորվելով մեկ գաղափարի շուրջ, ստեղծում են, օրինակ, կուսակցություն և ենթարկվում են դրա ծրագրին ու կանոնադրությանը: Կրոնի իշխանություն է, երբ միլիոնավոր հավատացյալներ ապրում ու գործում են քրիստոնեության, նաև մեղականության, բուդայականության կամ որևէ այլ կրոնի օրենքներով: Վերջապես, **աետական իշխանություն է, երբ քաղաքացիներն ապրում են իրենց երկրի սահմանադրությամբ և մյուս պետական օրենքներով:**

5.1 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԻՄՈՒԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իշխանության գործունեության սկզբունքը միասնական է. դա **հրամանատարական գործունեությունն է**, թեև դրսեորման ձևերը տարբեր են՝ հրաման, կարգադրություն, համոզում, ներշնչում և այլն:

Իշխանությունը բազմաբովանդակ է: **Առանձնացնում են 3 մակարդակ.**

ա) **ամբողջ հասարակության մակարդակ**, երբ իշխանությունը կիրառվում է ամբողջ հասարակության նկատմամբ և ընդգրկում է հասարակության ներսում ընթացող ամենաբարդ սոցիալական ու քաղաքական հարաբերությունները:

բ) **հասարակության առանձին հատվածների՝** քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, միությունների, կոլեկտիվների մակարդակ: Օրինակ, բարձրագույն ուսումնական հաստատության գիտամանկավարժական կոլեկտիվի, դպրոցի մանկավարժական կոլեկտիվի, ուսանողական ու աշակերտական կազմակերպության, լուսավորության բնագավառի աշխատողների արհմիության և այլն,

գ) **անհատական մակարդակ**. սա կարող է վերաբերել միջանձնային հարաբերություններին, օրինակ, ընտանիքում, փոքր կոլեկտիվում, ընկերական միջավայրում:

Ուրեմն, **քաղաքականությունը վերաբերում է ինչպես հասարակական խմբերի ու ազգերի, այնպես էլ պետությունների, անձերի հարաբերություններին ու գործողություններին, որոնք կարգավորվում են իշխանության շնորհիվ:**

Այդ հարաբերություններն ու գործողությունները, ինչպես նաև իշխանությունը իրականացնում են մարդիկ: Մարդն էլ միշտ մնում է մարդ, որը սեփական նտարբությունների, ծրագրերի ու գործողությունների մեջ առաջնորդվում է ոչ միայն ծշգրիտ հաշվարկներով,

բանականությամբ ու տրամաբանությամբ, այլև հոլոգեռով, տրամադրությամբ ու սեփական արժեքային համակարգով։

Ինչքան էլ մարդիկ ծգուում են իրենց ընտրած քաղաքականությունը իհմնավորել գիտականորեն, միևնույն է, ոյա հաջողվում է միայն մասսամբ։ Քաղաքական գիտելիքներն ու իհմնավորումները չեն կարող լինել ճշգրիտ, ինչպիսին են, օրինակ, մաթեմատիկական կամ բնագիտական գիտելիքներն ու իհմնավորումները։ Քաղաքականությամբ պրոցեսը ճշգրիտ հաշվարկների չի ենթարկվում, այն պատկանում է հավանակային պրոցեսների դասին, որտեղ մեծ է անձնական համոզունքների ու պարտականությունների, ինչպես նաև պատահականությունների բաժինը։

Այդ պատճառով էլ քաղաքականությունը լինելով գիտություն, միաժամանակ մնում է արվեստ։ Այն ճշգրիտ հաշվարկների, գիտական կանոնատեսման և հոլոգերի, նույր մարդկային հարաբերությունների, տրամադրությունների ու գայթակղությունների մի բարդ գուգորդություն է։

Դա նշանակում է, որ քաղաքականությունը ինարավորին չափ գլխավոր համարելով բանականը, գիտականորեն իհմնավորվածը, այսինքն՝ ռացիոնալը (լատ. rationalis- բանական), չի մերժում իրացիոնալը, այսինքն այն, ինչ կապկած է անհատի խառնվածքի, բնակորդության, անձնական հատկանիշների հետ։ Դայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ քաղաքական դեկավարի հոլոգական, կրակուտ ու ոգեշունչ ճառը, նրա անձնական հեղինակությունը, լիդերային վառ հատկանիշները ոտքի են կանգնեցրել մարդկային զանգվածների և տարել իրենց հետևից։ Կամ, միջաեւտական բանակցությունները պսակվել են հաջողությամբ նաև դեկավարի անձնական հատկանիշների, բանակցելու, համոզելու և հանաձայնեցնելու խրթին արվեստին տիրապետելու շնորհիվ։

Բայց երբեմն ամբողջ քաղաքականությունն իր եւրյամբ կարող է լինել **իրացիոնալ**։ Իրացիոնալ քաղաքականության օրինակներ կարելի են բերել ամեն մի երկրի թե՛ ներքին լյանքից, թե՛ արտաքին հարաբերությունների բնագավառից։ Մասնագետների գնահատմամբ այդպիսին էր, օրինակ, գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականությունը, որի իհմքում ընկած էին ոչ թե ճշգրիտ հաշվարկները, ներքին և արտաքին իրադրության բազմակողմանի հաշվառումը, ինարավորությունների ծիշտ գնահատումը, այլ «սոցիալիզմը բարեկավկած», իսկ ԽՍՀ Միությունը ավելի ամրապնդված տեսնելու սուբյեկտիվ ցանկությունը։ Արդյունքը հայտնի է. սոցիալիզմը որպես համակարգ

այդ տարածքում ընդհանրապես վերացավ, իսկ ԽՍՀՄ-ը ոչ միայն չանրապնդեց, այլև տրոհվեց 15 առանձին կտորների:

Իռացիոնալ էր նաև **հիութերյան վերնախավի քաղաքականությունը ֆաշիստական Գերմանիայում**, որը հաճգեցրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին և Գերմանիայի լիակատար պարտությանը:

Իռացիոնալ քաղաքականությունը ոչ միայն դատապարտված է անհաջողության, այլև կարող է ժողովուրդների ու պետությունների ողբերգության պատճառ դառնալ:

Ուրեմն, քաղաքականության մեջ չափազանց կարևոր է, որ ծիչտ հարաբերակցություն հաստատվի հնարավորությունների և ցանկությունների ու ծրագրերի, դրանց իրականացման նախադրյալների ու պայմանների միջև։ Դենց սա նկատի ունի այն տարածված թևավոր խոսքը, թե «քաղաքականությունը հնարավորի արվեստն է»։

Մարդկության զագացման փորձը ցույց է տալիս, որ ավելի հաճախ իռացիոնալ է լինում «փակ» հասարակության, ոչ ժողովրդավարական՝ տոտալիտար և ավտորիտար պետությունների քաղաքականությունը։

Դասարակությունը իռացիոնալ քաղաքականությունից փրկելու ամենահուսալի միջոցը համարվում է հասարակական ու քաղաքական կյանքի հետևողական դեմոկրատացումը։ Դա այն ուղին է, որ հնարավորություն է տալիս ժողովրդական ավելի լայն զանգվածների մասնակից դարձնել քաղաքականության մշակմանը և իրականացմանը։ Դա ենթադրում է լայն հրապարակայնություն, հասարակական կյանքում ուղղակի ու ազատ ընտրությունների, ժողովրդական հանրաքվեների և հասարակական կարծիքի արտահայտման այլ ձևերի արմատավորում։

Դատուկ քննարկման կարիք ունի **քաղաքականության և քարոյականության հարաբերության հարցը**։

Ինչպես նշել ենք, քաղաքականությունը հասարակական կյանքը կազմակերպելու, կարգավորելու և վերահսկելու ոլորտ է։ Բայց չ' որ ճիշտ այդպիսի ոլորտ է նաև **քարոյականությունը**. Դա նույնպես գործ ունի այնպիսի սկզբունքների հետ, որոնք են ծառայում քաղաքացիների, սոցիալական խնբերի, ժողովուրդների ու պետությունների համատեղ կյանքի կազմակերպման համար։

Բայց կան նաև տարբերություններ։ **Քաղաքականության քննագագում հարաբերությունների կարգավորման սկզբունքները նյութականացվում են իշխանության կառուցվածքների, կառավարման նարմինների, պետական օրենքների, որոշումների, նորմատիվային**

փաստաթղթերի ու պայմանագրերի տեսքով: Մինչդեռ բարոյականության բնագավառում չկան կառավարման կենտրոն, գրված օրենքներ, որոշումներ ու պայմանագրեր: Այստեղ գլխավորը չգրված օրենքներն են, հասարակական գիտակցության մեջ ամրապնդված բարոյական արժեքները, համոզունքները, սովորությունները, վարքագիծը, գործելակերպը:

Հասարակության համար երկրորդական չէ այն հարցը, թե ինչպես են գոյակցում քաղաքականությունն ու բարոյականությունը, համագործակցուն են, լրացնուն են իրար, թե՝ հակասության մեջ են և ժխտում են միմյանց:

Քաղաքականություն-բարոյականություն կապը որոշակի պատմական գարգացումն է ապրել:

Եղել է ժամանակ, երբ քաղաքականությունը հակադրել են բարոյականությանը: Տարածված է եղել այն կարծիքը, թե ընդհանրապես քաղաքականությունը չի կարող բարոյական լինել, որ քաղաքական վճիռների հիմքում չեն կարող դրվել բարոյական նորմերը:

17-րդ դարում տիրապետող դարձավ այն տեսակետը, որ բարոյականությունը ենթակա է պետական շահին. եթե քաղաքականությունը պետական շահ է հետապնդում, ապա այն բարոյական է՝ անկախ կիրառվող միջոցներից:

Այս տեսակետի հիմնադիրը 16-րդ դարի իտալացի քաղաքական գործիչ ու պատմաբան Նիկոլո Սարջիավելին է: Նա պայքարում էր իտալական պետության ստեղծման ու անրապնդման համար և զարգացնում էր այն միտքը, թե բույլատրելի են (այսինքն՝ բարոյական են) բոլոր հնարավոր միջոցները՝ նույնիսկ բոնությունը, սպանությունը, դավաճանությունը, խաբեությունը, եթե դրանք մոտեցնում են պետական նպատակին: Այդ սկզբունքի հիմքում ընկած է «նպատակը արդարացնում է միջոցը» կարգախոսը.

Քաղաքականության մեջ Սարջիավելին մտցրեց գերագույն պետական շահ հասկացությունը, որը մինչև վերջերս էլ լայն տարածում ուներ, իսկ տոտալիտար պետություններում տիրապետող սկզբունք էր: Պետականությունը, պետության վեհությունն ու հզորությունը Սարջիավելիի բարձրագույն իդեալն էր: Եվ նա կարծում էր, որ հանուն իդեալի չպետք է խտրություն դնել միջոցների մեջ, չպետք է հաշվի նստել բարոյական նորմերի հետ: **Քաղաքականության մեջ այս ուղղությունը հայտնի դարձավ մաքիավելիզմ անունով:**

Վերջին ժամանակներս (հատկապես Երկրորդ Շամաշխարհային պատերազմից հետո) քաղաքականություն-բարոյականություն հարա-

բերությունների մեջ էական տեղաշարժեր կատարվեցին: 1948թ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունն ընդունեց մի շատ սկզբունքային փաստաթուղթ՝ *Սարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիան*, որը ներկայումս ստորագրել են նրա անդամ բոլոր երկրները: *Այդ փաստաթուղթի կարևորագույն դրույթն այն է, որ քաղաքականություն-քարոյականություն փոխհարաբերությունների համընդհանուր հիմքը մարդու իրավունքներն են:*

Դա նշանակում է, որ քարոյականությունը վեր է կանգնած քաղաքականությունից և իր սկզբունքները պետք է թելադրի նաև քաղաքականությանը, անկախ դրա դրսնորման ձևերից ու մակարդակներից:

Դա նշանակում է, որ պետական շահի գաղափարը միշտ չէ, որ համատեղելի է ժողովրդավարության հետ, որն ամեն ինչից վեր դասում է օրենքներն ու օրինականությունը: Վերջապես, դա նշանակում է, որ ամեն մի երկրում, եթե այն հավակնում է լինել ազատ ու ժողովրդավարական, քաղաքացի - հասարակություն - պետություն հարաբերությունները պետք է կառուցվեն քաղաքացու ազատությունների և իրավունքների գերակայության սկզբունքի վրա:

Դեռևս շատ են այն երկրները, որտեղ այս սկզբունքը խախտվում է, թեև այդ երկրների ստորագրությունները նույնպես կան Մարդու իրավունքների համընդհանուր դեկլարացիայի տակ:

ԱԱԿ-ը մարդու իրավունքների պահպանությունը նշտական հսկողության տակ է պահում և ամենամյա գեկուցագիր է հրապարակում: Զեկուցագրում թվարկվում են այն պետությունները, որտեղ ամենից հաճախ խախտվում են մարդու իրավունքները: Վերջին ժամանակներս այդ պետությունների շարքում ամենից հաճախ եղել են Իրաքը, Թուրքիան, Չինաստանը, Չյուսիսային Կորեան, Լիբիան և մի շարք այլ երկրներ:

Ամեն մի պետության քաղաքականություն հետապնդում է երկու նպատակ:

Առաջին: Երկրի ներսում օրինականության ու կարգուկանունի ամրապնդում և ժողովրդի կյանքի բարելավում:

Երկրորդ: իր միջազգային դրության բարելավում, այնպիսի արտաքին հարաբերությունների հաստատում, որոնք նպաստում են սեփական անվտանգության ամրապնդմանը և ներքին խնդիրների լուծմանը:

Այսպիսով, պետական քաղաքականությունը բաղկացած է երկու փոխկապակցված ու փոխպայմանավորված ճյուղերից՝ ներքին

Քաղաքականությունից և արտաքին քաղաքականությունից:

Քննարկենք դրանք առանձին-առանձին:

5.2 ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ պետության՝ որպես հասարակական հաստատության, այն մուադրությունների ու գործողությունների ամբողջությունն է, որն ուղղված է սոցիալ-քաղաքական կարգերի ամրապնդմանն ու բարեփոխմանը.

Բազմից ընդգծվել է, որ հասարակական կյանքը չափազանց բարդ է ու բազմաբովանդակ, դրանով պայմանավորված էլ բազմաբովանդակ է պետական ներքին քաղաքականությունը: Առանձնացվում են պետական ներքին քաղաքականության և գործողությունների մի քանի գլխավոր ուղղություններ՝ տնտեսական, ժողովրդական, սոցիալ-մշակութային, բնապահպանական:

Չկա հասարակական կյանքի որևէ բնագավառ, որը դուրս գտնվի պետական քաղաքականության ոլորտից: Բայց կան մի քանիսը, որոնք առանձնահատուկ նշանակություն ունեն և գտնվում են պետության ուշադրության կենտրոնում: Դրանք են՝ սեփականատիրական հարաբերությունների, մակրոտնտեսական հարցերի, կրթության ու գիտության, բնակչության տեղեկատվության ու քարոզչության բնագավառները:

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԳԼԽԱՎՈՐ

ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսական քաղաքականություն
Ժողովրդագրական քաղաքականություն
Սոցիալ-մշակութային քաղաքականություն
Բնապահպանական քաղաքականություն

ԲՆԱԳԱՎԱԱՆՆԵՐ

Սեփականատիրական հարաբերությունների
Սակրոտնտեսական հարցերի
Կրթության և գիտության
Բնակչության տեղեկատվության ու քարոզչության

Դատուկ կարևորություն ունի սեփականատիրական հարաբերությունների բնագավառը, քանի որ սեփականատիրության ձևն է

որոշում երկրի սոցիալ-տնտեսական տիպը: 1917թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի գլխավոր հոգած սեփականատիրության ձևի փոփոխությունն էր: Ազգայնացվեց հողը, ազգայնացվեցին բոլոր բնական հարստությունները, գործարաններն ու ֆաբրիկաները: Դրանք բոլորը **հայտարարվեցին համաժողովրդական սեփականություն** (իրականում դարձան պետական սեփականություն): Կարճ ժամանակում բոլորովին վերացավ **մասնավոր սեփականատիրական ձևը**:

1990-1991 թվականներից ի վեր հետխորհրդային հանրապետություններում իշխանության գլուխ անցած նոր ուժերն իրենց ներքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը համարում են սոցիալիզմից ժառանգություն մնացած սեփականատիրական հարաբերությունների փոփոխությունը: Օրինակ, Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին տնտեսական քաղաքականության համար որպես գլխավոր ուղղություն ընտրվեց **տնտեսության ազատականացումը և ազատ շուկայական հարաբերությունների հաստատումը**:

Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր արմատապես փոխել սեփականության ձևը: Ակսվեց հողից՝ գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցից: Սեփականության իրավունքով հողը հանձնվեց գյուղացուն: Այնուհետև սեփականացումը տարածվեց տնտեսության մյուս ճյուղերի՝ առևտուրի, կենցաղսպասարկման, տրանսպորտի ու արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի ու ենթաճյուղերի վրա:

Նոր իշխանությունների ներքին տնտեսական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ երկրում նախկին միակ՝ սոցիալիստական սեփականատիրության ձևի փոխարեն **այժմ բազմածև սեփականատիրություն է**: Երկրի ամբողջ հարստության՝ հողի, մյուս բնական ռեսուրսների, գործարանների, ֆաբրիկաների, շինությունների, տրանսպորտի միջոցների միակ տերը այլև պետությունը չէ: **Հաստատվել է բազմածև սեփականատիրություն՝ մասնավոր, կոլեկտիվ, պետական, խառը**:

Դա սկզբունքային քայլ էր այն ճանապարհին, որ պետք է բերեր տնտեսության ազատականացման, այսինքն՝ պետության դերի բոլույացման տնտեսական ոլորտում, կենտրոնացված պետական պլանավորման վերացման: Այդ պայմաններում սեփականատերը դարձավ ազատ իր գործողությունների մեջ. կարող է արտադրել և վաճառել այն, ինչ ուզում է և որտեղ ուզում է, եթե, իհարկե, դա դեմ չէ օրենքին:

Պետությունն իր ձեռքում է պահում տնտեսության համապետա-

կան նշանակություն ունեցող ենթաճյուղերը միայն (օրինակ, էլեկտրաէներգետիկան, օդային ու երկարուղային տրանսպորտը, պաշտպանական նշանակության արտադրությունները):

Պետությունը նաև կարգավորում է, այսպես կոչված, մակրո-տնտեսական հարցերը: Որոշ Ա է, օրինակ, բնական ռեսուրսների օգտագործման, տնտեսության, ճյուղային հանաճանությունների և հանապետական նշանակություն ունեցող նման այլ տիպի հիմնախնդիրների լուծման գլխավոր ուղղությունները:

Սակրոտնտեսական խնդիր է նաև տնտեսության շրջանային համամասնությունների կարգավորումը: Պետությունը դրանք կարգավորում է հաստուկ՝ ռեգիոնալ քաղաքականության միջոցով։ Օրինակ, Խոստիայի վերջին տասնամյակների ռեգիոնալ քաղաքականության հիմքում ընկած էր տնտեսական հետամնաց հարավային շրջանների արագացված զարգացման ծրագիրը։ Բրազիլիայում գլխավոր համարվում է Ամազոնիայի բնական ռեսուրսների յուրացումը։ Ռուսաստանն իր ռեգիոնալ քաղաքականության գլխավոր խնդիրը համարվում է Միջիրի անծայրածիր տարածքների բնակչության ու յուրացումը։

Դայաստանի Դանրապետության ռեգիոնալ քաղաքականության առաջիկա տարիների գլխավոր ուղղությունները են համարվում աղետի գոտու վերականգնումը, սահմանամերժ ու լեռնային շրջանների տնտեսական հզորացումը, մարզերի համամասնական զարգացումը։

Տնտեսական քաղաքականությունն իրականացնելու համար ստեղծվում են հաստուկ պետական գերատեսչություններ։ Մի խումբ պետություններում գործում է մեկ պետական գերատեսչություն՝ Էկոնոմիկայի նախարարությունը, որն էլ մշակում ու իրականացնում է ամբողջ տնտեսական քաղաքականությունը։ Չատ են այն դեպքերը, երբ տնտեսության ոլորտով գրավվում են մի քանի գերատեսչություններ։ Առավել հաճախ հանդիպում են առանձին էներգետիկայի նախարարությունն, գյուղատնտեսության նախարարությունն, տրանսպորտի նախարարությունն, ֆինանսների նախարարությունն։

Պետության ներքին քաղաքականության շատ կարևոր ուղղություն է ժողովրդագրական քաղաքականությունը։

Դուք տեղյակ եք աշխարհում տիրող ժողովրդագրական իրադրությանը և «ժողովրդագրական պայթյունի» համանոլորակային հիմնախնդիրին։ Գիտեք նաև, որ՝ տարբեր պետություններ տարբեր ժողովրդագրական քաղաքականություն են վարում՝ կախված այն բանից, թե ի՞նչ նպատակ են հետապնդում բնակչության աճը արագացնելու, թե՝ դանդաղեցնելու։

Հարուստ ու բազմաբնույթ է պետության **սոցիալ-մշակութային քաղաքականության բովանդակությունը**. Սրա մեջ են նշնում բնակչության սոցիալական անհավասարության վերացնան և սոցիալական ապահովության, ժողովրդական կրթության, մարդու հիմնական, ազատությունների ու իրավունքների, գիտության ու մշակույթի զարգացման հարցերը:)

Այս հարցերի լուծման ուղղություններն ու միջոցները ուղղակիորեն առնչվում են երկրի քաղաքական համակարգի հետ: Դիցուք, պետությունը որոշում է հասարակական կյանքում բարձրացնել տնտեսության առանձին ոլորտների դերը, նշանակությունը, օրինակ՝ ժողովրդական կրթության, բանակի, գիտության և այլն: Դա կարելի է անել այդ ոլորտների նկատմամբ հատուկ քաղաքականություն վարելու, դրանց առաջանցիկ զարգացման հաճար առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու միջոցով: Կարելի է բարձրացնել այդ ոլորտների աշխատողների աշխատավարձը, կիրառել տնտեսական խրախուսման այլ եղանակներ, սահմանել տարբեր տեսակի արտոնություններ կամ խրախուսել բարոյապես՝ շնորհել պատվավոր կոչումներ, տալ պետական պարգևներ և այլն:

(Պետության ներքին քաղաքականության կարևոր օբյեկտ է **բնակչության զքաղվածության (գործազրկության) կարգավորումը**: Տնտեսագետներն ապացուցում են, որ ազատ շուկայական տնտեսության պայմաններում ինչ-որ քանակի գործազրկությունը առկայությունը օրինաչափ է, այն ոչ միայն չի արգելակում, այլ նույնիսկ խրանում է հասարակության զարգացումը: Բայց որոշակի մակարդակից սկսած դա դառնում է վտանգավոր: Ուստի պետությունը ծգուում է կարգավորել գործազրկության երևույթը և թույլ չտալ դրա անվերահսկելի տարածումը:)

Փորձված եղանակներից մեկն այն է, որ պետությունը կատարում է կապիտալ ներդրումներ և էկոնոմիկայի պետական սեկտորում ստեղծում է նոր աշխատատեղեր: Կամ, օգնում է կազմակերպելու աշխատողների վերառութակավորում, որի շնորհիվ գործազրկությունը նոր մասնագիտություն են յուրացնում և ընդունվում են աշխատանքի:

(Ժամանակակից պետություններում մեծ կարևորություն է տրվում **կրթության ու գիտության բնագավառներում տարվող քաղաքականությանը**:

Եթե 1961թ. Խորհրդային Միությունն առաջին մարդու ուղարկեց տիեզերք, ԱՄՆ-ում տագնապեցին, որ տիեզերագնացության բնագավառում իրենք ետ են մնացել: Վերլուծելով դրա պատճառները, ամե-

րիկան քաղաքագետները եկան այն եզրակացության, որ ԽՄՀՍ առաջ է անցել գիշավորապես ժողովրդական կրթության և գիտական հետազոտությունների կազմակերպման ղործուում: ԱԱՆ մշակեց ու իրականացրեց այդ ոլորտի զարգացման նոր պետական քաղաքականություն և կարծ ժամանակում ոչ միայն վերացրեց գոյություն ունեցող ճեղքածքը, այլև կարողացավ նկատելի չափով առաջ անցնել:

Կամ մեր հանրապետության օրինակը: Խորհրդային կարգերի օրոք ակնհայտ էր տոտալիտար պետության ճնշումը ժողովրդական կրթության, որն անվճար էր, և գիտության նկատմամբ: Դա սահմանափակում էր քաղաքացիների ազատությունը, նրանց միակողմանի կրթություն էր տալիս, ասիպում էր սովորել միայն այն և այն չափով, ինչը ինքը՝ պետությունը անհրաժեշտ էր համարում՝ բոլոր դպրոցները, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները և գիտահետազոտական կենտրոնները պետական էին, գտնվում էին պետական խիստ հսկողության տակ.

Այժմ այլ քաղաքականություն է տարվում: Դա քաղաքացիների կրթության ու դաստիարակության և, ընդհանրապես, մտավոր գործունեության բնագավառի ազատականացումն է, պետության անհարկի միջամտության ու ճնշման վերացումը: Պետական օրենքով բոլյատրված է ունենալ տարբեր ծևի ու բովանդակության, այդ թվում՝ մասնավոր (վճարովի) կրթական հաստատություններ, սկսած մանկապարտեզից ու նախակրթարանից, վերջացրած գիմնազիայով, բոլեցով ու համալսարանով: Բացվել են նաև ոչ պետական հետազոտական կենտրոններ: Եվ երկրի ամեն մի քաղաքացի ազատ է դրանց մեջ ընտրություն կատարելու:

Սիամանանակ պետք է ի նկատի ունենալ, որ կրթության ու գիտության ազատականացնան քաղաքականությունը սպասված արդյունք տալիս է, եթե գուգակցվում է պետական պատշաճ հովանավորության հետ:

Նոր քաղաքականություն է հաստատվել բնակչության տեղեկատվության ու քարոզության բնագավառում:

Նախկին խորհրդային տոտալիտար ռեժիմի պայմաններում մարդու այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են խոսքի, խողի, համոզմունքի, տեղեկատվություն ունենալու, ինչպես նաև ժողովների ու հանրահավաքների ազատության իրավունքը, ծևական էր: Այդ ամենը գտնվում էր պետության ամենախիստ վերահոկողության տակ: Տեղեկատվության զանգվածային միջոցների, թերթերի, ռադիոյի, հեռուստատեսության նկատմամբ գոյություն ուներ պետական մո-

նոպոլիա և պաշտոնական խիստ գրաքննություն:

Եթե նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում պաշտոնապես հռչակվեց ազատ ժողովրդավարական հասարակություն կառուցելու նպատակը, տեղեկատվության զանգվածային միջոցները պետական օրենքով դարձան անկախ, վերացավ պետական գրաքննությունը: Այժմ այդ միջոցները ներկայացնում ու տարածում են ոչ միայն պաշտոնական տեսակետը, այլև տարբեր, նույնիսկ դրան հակադիր տեսակետներ ու կարծիքներ: Եվ ամեն մի անհատ ազատ է ընտրություն կատարելու դրանց մեջ կամ ունենալու և տարածելու իր անձնական կարծիքը:

Երկրի ներքին քաղաքականությունը (և պետական քաղաքականությունն ընդհանրապես) որոշում են պետական կառույցներն ու ինստիտուտները, իշխանության երեք ճյուղերը՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական:

Զափազանց կարևոր է, թե պետական քաղաքականությունն ինչքանո՞վ է արտահայտում ժողովրդի կամքը, և ժողովուրդը, հասարակությունը պետական քաղաքականության վրա ազդելու ի՞նչ հնարավորություն ունի: Այդ հնարավորությունը այնքան ավելի մեծ է, ինչքան հասարակությունն ավելի ժողովրդավարական է:

Ժողովրդավարության կարևոր հատկանիշ է բազմակուսակցությունը. Կուսակցությունների միջոցով է, որ բնակչության տարբեր սոցիալական խավերն ու խմբերը կարողանում են դրսնորել իրենց կարծիքը և վերաբերնունքը պետական քաղաքականության նկատմամբ:

Տուտակիտար պետություններում, ինչպես արդեն գիտենք, բազմակուսակցությունն ու բազմակարծությունը բացառվում են: Օրինակ, ԽՍՀՄ-ում միակ կուսակցությունը կառավարող կոմունիստական կուսակցությունն էր: Համարվում էր, որ այն արտահայտում է բնակչության բոլոր խավերի, ամբողջ ժողովրդի շահերը: Իրականում, իհարկե, այդպես չէր, այդպես լինել չէր կարող:

Հատ երկրներում ազատ գործող կուսակցությունների թիվը հաշվում է տասնյակներով ու հարյուրներով: Օրինակ, Խսպանիայում կա 500 կուսակցություն ու քաղաքական կազմակերպություն, Զահրում՝ 300, Բանգլադেշում՝ 150: Հայաստանի Հանրապետությունում դրանց թիվը մի քանի տասնյակ է:

Բայց այնպես է ստացվել, որ պետությունների մեծ մասում ավանդաբար առաջատար դեր խաղում են 2-3 գլխավոր կուսակցություններ: Օրինակ, ԱՄՆ-ում մի քանի տասնամյակ է, ինչ իշխանության համար պայքարում են ընդհամենը երկու կուսակցություն՝ հանրապետականը և

ԴԵՄՈԿՐԱՏՈՎԱԿԱՆԾ, Սեծ Բրիտանիայում՝ պահպանողականը և լեյբո-
րիստականը: Կան նաև այնպիսի պետություններ, օրինակ, Արաբա-
կան Էմիրությունները, Սաուդյան Արաբիան, Օնանը, որտեղ կուսակ-
ցությունների գործունեությունն արգելված է ընդհանրապես:

5.3 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արտաքին քաղաքականությունը պետական քաղաքականու-
թյան մյուս գլխավոր բնագավառն է և ամենասերտ կապի մեջ է
գտնվում ներքին քաղաքականության հետ:

Արտաքին քաղաքականությունը պետության այն գործունեութ-
յունն է միջազգային ասպարեզում, որն ուղղված է միջազգային
իրավունքի այլ սուբյեկտների (պետությունների, կուսակցություն-
ների, միջազգային կազմակերպությունների) հետ հարաբերություն-
ների կարգավորմանը իշխանությունը ու պետության:

Պետության արտաքին քաղաքականությունը ծևավորվում է
բազմաթիվ գործուների ազդեցությամբ: *Տարբերում են ներքին և
արտաքին գործուներ:*

Պետության արտաքին քաղաքականությունը ծևավորող ներքին
գործուները ի մի վերցրած որոշում են տվյալ պետության տեղն ու
դերը արտաքին աշխարհում, նրա հնարավորությունները: Ներքին
գործուների շարքում գլխավորներն են՝ երկրի բնական, տնտեսա-
կան, գիտատեխնիկական, մշակութային, ռազմական ներուժը, ժո-
ղովրդագրական իրավիճակը, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական
ներքին իրադրությունը, տիրող հասարակական տրամադրություն-
ները, ժողովրդի մենքալիտետը¹:

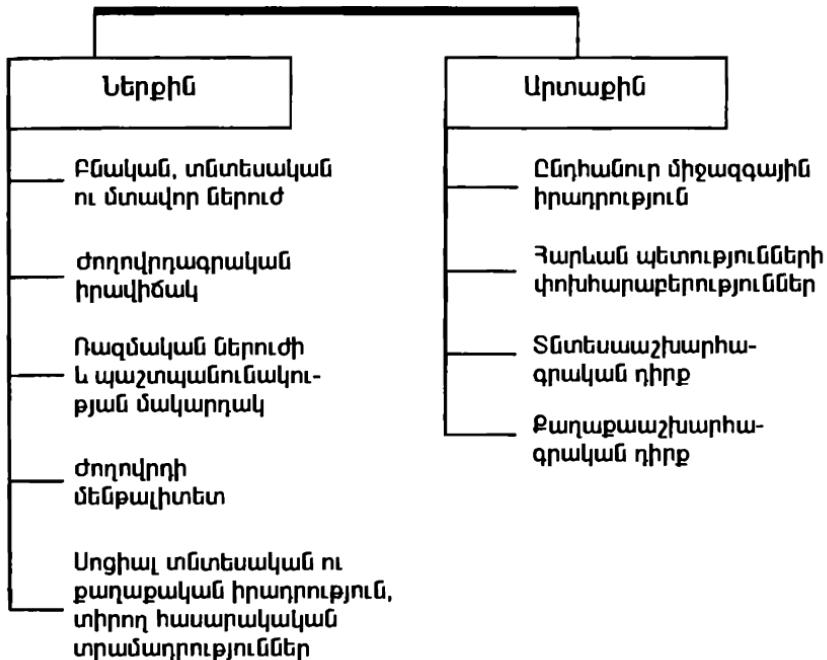
Պետության արտաքին քաղաքականության վրա ազդող արտա-
քին գործուների շարքում պետք է առանձնացնել հատկապես ընդհա-
նուր միջազգային իրադրությունը աշխարհում և տարածաշրջանում,
հարևան պետությունների հետ փոխհարաբերությունները, այլ կերպ
ասած՝ արտաքին ուժերի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև երկրի
քաղաքաաշխարհագրական ու տնտեսաաշխարհագրական դիրքը:

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ԱԶՈՒՐ

¹ Մենքալիտետ (անգլ. *sentimentality*- մուայնություն, մորթի ուղղվածություն բարից) - դա այն է, թե
տվյալ ժողովուրդը (կամ ամեց) ինչպիսի՞ բարյահոգեքանական կերտվածք ունի, ինչպիսի՞ն է
ինքն իրեն տեսնում ու գնահատում, արժեքային ինչպիսի՞ համակարգ է ընդունում:

ԳՐՈՇՈՆՆԵՐԸ

Պետության արտաքին քաղաքականության և ներքին քաղաքագործության գործուներ

կանության միջև կա մի շատ կարևոր, սկզբունքային տարբերություն: Պետությունն իր ներքին քաղաքականության նկատմամբ ունի մոլուգով՝ մենաշնորհ իրավունք: Դա պետության ներքին գործն է և թելադրվում է երկրի ներքին պայմաններով, սեփական մտադրություններով: Այդ ինաստով ներքին քաղաքականությունը միակողմանի գործողություն է:

Արտաքին քաղաքականությունը չի կարող հենվել միայն ներքին գործուների վրա: Դրա կախվածությունը արտաքին գործուներից շատ ավելի մեծ է: Արտաքին քաղաքականությունը ի տարբերություն ներքին քաղաքականության ոչ թե միակողմանի, այլ երկկողմանի ու քազմակողմանի գործողություն է, որի ընթացքում անհրաժեշտ է լինում սեփական նպատակները համադրել խաղակիցների (պարտ նյուրների) շահերի հետ: Իսկ այդ շահերը ավելի հաճախ հակառակվում են, քան համընկնում: Մյուս կողմից, արտաքին քաղաքակա-

նության բնագավառում պետությունը պետք է պահպանի միջազգային հարաբերություններում ընդունված որոշակի «խաղի կանոններ»:

Իսկ ի՞նչ է «միջազգային հարաբերությունները պետությունների և միջազգային ասպարեզում գործող այլ կազմակերպությունների միջև հաստատված կապերի ամրողությունն է:Այդ կապերը շատ բազմազան են՝ տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, մշակութային, ռազմատեխնիկական և այլն:

Պետությունների միջև հարաբերությունները կառուցվում են միջազգային համրության կողմից ընդունված սկզբունքներով ու իրավական նորմերով, որոնք միասին վերցրած հայտնի են միջազգային իրավունք անունով: Միջազգային իրավունքի նորմերով են որոշվում պետությունների փոխադարձ իրավունքներն ու պարտականությունները և «խաղի կանոնները»:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի հիմնաքարը Միավորված ազգերի կազմակերպության վերը հիշատակված Մարդու իրավունքների համընդիանուր դեկլարացիան է:

Մարդու իրավունքների դեկլարացիան որոշում է այն գլխավոր խնդիրները, որոնց իրականացնանք պետք է ձգտեն բոլոր ժողովուրդներն ու պետությունները, ինչպես նաև այն սկզբունքները, որոնցով պետք է առաջնորդվեն պետություններն իրենց թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության ներ:

Սյուս սկզբունքային փաստաթուղթը, որով կարգավորվում են միջազգային հարաբերությունները, ընդունվել է 1975թ.: Դա Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության¹ եզրափակիչ ակտն է, որը մշակել ու ստորագրել են Եվրոպայի 33 երկրները, ԱՄՆ-ը և Կանադան: Այդ ակտին միացել են Եվրոպայի հետագայում անկախություն ստացած բոլոր պետությունները, դրանց թվում և Հայաստանի Հանրապետությունը:

Եզրափակիչ ակտի առանձքային փաստաթուղթը Պետությունների փոխարարերությունների սկզբունքների մասին հոչակագիրն է, որը կարգավորում է պետությունների անվտանգության և համագործակցության հետ առնչվող հարցերը:

Միջազգային իրավունքի հիշյալ փաստաթուղթը ժամանակակից աշխարհի քաղաքակիրք կազմակերպման գլխավոր փաստաթուղթերն են և պարտադիր են համարվում միջազգային հարաբերությունների համար:

¹ Այժմ վերանվանված է՝ «Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ)»:

յունների ամեն մի սուբյեկտի համար: Դրանցում թվարկված են նարդու իրավունքների և իշխանական ազատությունների պաշտպանության, ինչպես նաև միջազգային հարաբերությունների կառուցման սկզբունքները՝ որոնց ինացությունը անհրաժեշտ է ոչ միայն քաղաքագությունների, այլև ամեն մի գրագետ քաղաքացու համար:

Ծանոթանանք այդ սկզբունքներից մի քանիսին ըստ խնդերի:

• **Անձի տարրական իրավունքներ.** Այս խնդին են վերաբերում մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը, կյանքի ու ազատության իրավունքը, անձի անձեռնմխելիության, պատվի ու բնակարանի անձեռնմխելիության սկզբունքները:

• **Սարուր քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքներ:** Դրանք են քաղաքացիության ու ապաստանի իրավունքը, սեփականության իրավունքը, անուսանության իրավունքը, խողի ու համոզմունքների իրավունքը, հավասար ու գաղտնի քվեարկության իրավունքը:

• **Սոցիալ-տնտեսական իրավունքներ.** Այս խնդի մեջ միավորվում են աշխատանքի իրավունքը, հավասար աշխատանքի դիմաց հավասար վարձատրության իրավունքը, կրթության, ինչպես նաև հասարակության նշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը:

Միջազգային՝ միջանուական, հարաբերությունների կազմակերպման գլխավոր սկզբունքներն են՝

պետությունների իրավահավասարությունը,

իրար նկատմամբ ուժ չգործադրելը,

միջազգային վեճերի խաղաղ լուծումը,

միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելը,

մարդու իրավունքները հարգելը,

տարածքային ամբողջականության անձեռնմխելիությունը,

ժողովուրմների իրավահավասարության և ինքնորոշման իրավունքը,

միջազգային իրավունքով նախատեսված պարտականությունների բարեխիղդ կատարումը:

Արտաքին քաղաքականություն վարելու ավանդական և ամենատարածված ձևը դիվանագիտությունն է: **Դիվանագիտություն է կոչվում պետության, կառավարության, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների այն գործունեությունը, որով իրականացվում են պետության արտաքին քաղաքականության նպատակներն ու խնդիրները.** Դիվանագիտական գործունեության մեջ մտնում է նաև պետության և դրա քաղաքացիների ու կազմակերպությունների շահերի պաշտպանությունը արտասահմանում:

Դիվանագիտական գործունեության տեսակները բազմազան են: Եթե խոսքը երկպղմանի հարաբերությունների մասին է, ապա պետությունների միջև պաշտօնական դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատվում, բացվում են դեսպանություններ և այլ ներկայացուցչական հիմնարկներ, կատարվում է դեսպանների փոխանակում: Այդ ամենի միջոցով երկու պետությունների միջև մշտական և անմիջական կապ է ապահովվում:

Դիվանագիտական գործունեության առանձին տեսակ է միջազգային կազմակերպություններին անդամագրվելը և դրանց հետ համագործակցելը: Սովորաբար այս դեպքում ևս պետությունը տվյալ կազմակերպությանը կից ստեղծում է իր մշտական ներկայացուցչությունը:

Սուանձին տեսակ է մասնակցությունը միջազգային կոնֆերանսներին, ընդհանրապես միջազգային կոնֆերանսները կարևոր օլակ են միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր շղթայում: Դրանք պետությունների, կառավարական ու ոչ կառավարական կազմակերպությունների յուրատեսակ միջազգային հանրաքվեներ են, որտեղ բազմակողմանիորեն քննարկվում է այս կամ այն միջազգային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցը, քննարկման մասնակիցները արտահայտում են իրենց կարծիքը, և ընդունվում է որոշում:

Սովորաբար միջազգային կոնֆերանսների որոշումների հեղինակությունը բարձր է լինում և դրանք զգալի ազդեցություն են ունենում պետությունների քաղաքականության վրա: Օրինակ, 1992թ. Ռիո դե Ժանեյրոյում տեղի ունեցավ բնական միջավայրի պահպանության հարցերին նվիրված միջազգային կոնֆերանս, որին նասնակցել են աշխարհի 100-ից ավելի պետությունների ու կառավարությունների ղեկավարներ, ՄԱԿ-ի և բազմաթիվ այլ միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, գիտնականներ ու փորձագետներ: Կոնֆերանսի ընդունած որոշումները շատ մեծ նշանակություն ունեցան և այժմ էլ շարունակում են ունենալ համաշխարհային բնապահպանության ու ռացիոնալ բնօգուագործման և այդ բնագավառում միջազգային համագործակցության կատարելագործման համար:

Դիվանագիտական գործունեության բաղադրիչ նաև կազմում այսպես կոչված միջազգային քաղաքարության ակտերը: Դրանք առանձին գործողություններ են, որոնք ընդգծում են մի պետության հատուկ բարեկամական, բարիդրացիական վերաբերմունքը մյուս պետության նկատմամբ: Դա արվում է պաշտոնական ներկայացուցիչների հյուրընկալությամբ, պետության քաղաքացիների համար արտոնություններ սահմանելու, տարածված պայմա-

Նականություններից հրաժարվելու և նման տիպի այլ միջոցներով: Դրանք սովորաբար միջազգային հրավունքի նորմերով չեն պահանջվում, այլ կատարվում են պետության բարի ցանկությամբ:

Դիվանագիտական գործունեության կարևոր տեսակ է համարվում պետական այցելությունները. Այդպիսիք են նի պետության ղեկավարի, կառավարության ղեկավարի կամ պաշտոնական պատվիրակության այցը այլ պետություն:

Ինչպես տեսնում ենք, պետության արտաքին քաղաքականության հրականացումը բազմակողմանի բարդ գործողություն է: Հարց է ծագում, պետությունն ու՞ն միջոցով է վարում իր արտաքին քաղաքական գործունեությունը:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունը վարելու համար պետությունը ստեղծում է հատուկ մասնագիտական պետական կառույցներ. Ներկայունս պետությունների մեծ նաևում այդպիսի կառույցներից գլխավորը արտաքին գործերի գերատեսչությունն է: Սի դեպքում այն կոչվում է արտաքին գործերի նախարարություն, մյուս դեպքում՝ արտաքին հարաբերությունների նախարարություն (օրինակ՝ Ֆրանսիայում), պետական դեպարտամենտ (ԱՄՆ-ում), քաղաքական դեպարտամենտ (Շվեյցարիայում) և այլն:

Պետության արտաքին գործերի գերատեսչության կազմի մեջ մտնում են նաև արտասահմանյան երկրներում գործող դեսպանությունները, հյուպատոսությունները և այլ ներկայացուցչություններ:

Արտաքին գործերի գերատեսչությունից բացի արտաքին քաղաքանություն իրականացնող մարմիններ են համարվում պետական անվտանգության, հետախուզության ու հակահետախուզության ծառայությունները, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական կապեր իրականացնող հատուկ գերատեսչությունները:

5.4 ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊՈԿԱՏՐԻՆԱ

Անեն մի պետություն ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականություն վարելու համար նշակում է որոշակի հայեցակարգ, սկզբունք կամ, ինչպես ընդունված է ասել, որկտրինա:

Դոկտրինա (լատ. doctrina- ուսմունք) է կոչվում որևէ համակարգ ված ուսմունք, հիմնադրույթ, հայեցակարգ, այլ կերպ ասած՝ որոշակի սկզբունքների ամբողջություն:

Դասարակական կյանքի ամեն մի ոլորտի ու բնագավառի հա-

մար կարող է մշակվել քաղաքական դոկտրինա: Տարբերում են, օրինակ, տնտեսական զարգացման (կամ բարեփոխումների) դոկտրինա, ռազմական դոկտրինա, կրթական դոկտրինա և այլն, իհարկե, նաև **արտաքին քաղաքական դոկտրինա:**

Որևէ պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան նրա կողմից ընդունված արտաքին քաղաքականության նպատակների ու խնդիրների և դրանց իրականացման մեթոդների մասին հայացքների ու մոտեցումների համակարգն է: Առանձնացվում է այն գլխավորը, առանցքայինը, որի վրա կառուցվում է պետության արտաքին քաղաքական գործունեությունը:

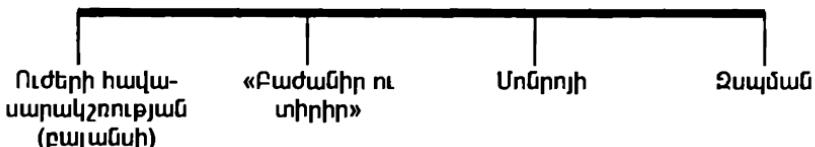
Պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան այնքան ավելի հուսալի է ու արդյունավետ, ինչքան ճիշտ ու համակողմանի են հաշվի առնված ներքին ու արտաքին կոնկրետ գործոնները, դրանց առանձնահատկությունները:

Քանի որ ամեն մի կոնկրետ դեպքում այդ գործոններն ունեն կոնկրետ բովանդակություն, այսինքն՝ յուրահատուկ են, ուրեմն **ամեն մի պետության արտաքին քաղաքական դոկտրինան նույնպես եզակի է և կարող է կիրառելի լինել միայն այդ երկրի համար:** Ըստ որում, այն կարող է փոխվել և՛ ժամանակի ընթացքում, և՛ տարածաշրջանային ընդգրկման առումով:

Այդուհանդերձ, ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքում ծևավորվել են մի քանի դոկտրինաներ, որոնք առավել ընդհանրական նշանակություն ունեն: Ժամանակակից աշխարհում որունք ընկալվում են որպես **միջազգային քաղաքականության ուժիվերսալ, համընդհանուր դրկորինաներ:**

Ծանոթանանք դրանցից գլխավորներին (տե՛ս սխեման):

ԴԱՍԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՍԱԳՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐԿՏՐԻՆԱՎԵՐԸ

1. «Ուժերի հավասարակշռության (բալանսի) դոկտրինա» (ֆր.

balance- կշեռք):

Ո՞րն է այս դոկտորինայի էռթյունը, ի՞նչ ուժերի հավասարակշռության մասին է խոսքը:

Արդեն ասվել է, որ արտաքին քաղաքական բնույթի ամեն մի գործողության վրա ազդում են մեծաքանակ ու տարաբնույթ գործոններ: **Պետությունների արտաքին հարաբերություններում այդ գործոնների ազդեցությունը մեկ միասնական ուղղվածություն չունի:** Սովորաբար տարբեր գործոններ տարրեր ուղղությամբ են ազդում և հաճախ իրարամերժ են. Այդ հանգանանքը հաշվի են առնում թե՝ խոշոր տերությունները, որոնք պայքարում են իրենց ազդեցության գոտիները պահպանելու և ընդարձակելու համար, և թե՝ փոքր ու միջին պետությունները, որոնց գյխավոր հոգար սեփական անկախությունը և անվտանգությունն ամրապնդելն է: Օրինակ, ներկայումս ԱՄՆ-ը, Անգլիան Իրանի և Սիրիայի վրա ազդում են այն ուղղությամբ, որ վերջիններս թուլանան, ենթարկվեն իրենց, վարեն Արևմտատքին ծեռնոտու քաղաքականություն: Դրան հակառակ, այդ երկրների թուլացումը ծեռնոտու չէ Ռուսաստանին, Չինաստանին, որոշ այլ պետությունների, որոնք քաղաքական, տնտեսական և այլ օժանդակություն են ցույց տալիս դրանց: Դա վերջիններիս համար լրացուցիչ հնարավորություն է ստեղծում հավասարակշռել «օժանդակության ուժը» «մնշման ուժի» հետ, այլ կերպ ասած՝ իրենց շուրջը ստեղծել արտաքին ուժերի հավասարակշռություն:

Կամ մի այլ օրինակ: Դարավային Ասիայի խոշորագույն պետությունների՝ Չինկաստանի և Պակիստանի միջև կա սուր մրցակցություն, ինչպես նաև հակամարտություն՝ **Քաշմիր ճահանգի վիճելի տարածքի պատճառով:** ԱՄՆ-ին ծեռնոտու չէ կողմերից որևէ մեկի ուժեղացումը: Դա կիսախտեր տարածաշրջանում հաստատված ուժերի հավասարակշռությունը: Այդ պատճառով էլ ԱՄՆ իր օգնությունը ուժեղացնում է մեկ Չինկաստանին, մեկ Պակիստանին և դրանով իսկ երկու հակամարտող պետություններին հավասարակշռում է:

Ուժերի հավասարակշռության դոկտորինան այլ երանգ է ստանում, եթե հարցը վերաբերում է համաշխարհային ուժ ներկայացնող հզոր պետությունների և դրանց շուրջը ձևավորված աշխարհի քաղաքական բնեոների փոխհարաբերություններին:

Պատմական զարգացումը ցույց է տալիս, որ **աշխարհը միշտ ունեցել է իր տարրեր քաղաքական բնեոները**, որոնք դեպի իրենց են ձգել պետությունների տարբեր խմբերի: Աշխարհը քածանված է եղել այդ բնեոների ազդեցության գոտիների: 19-րդ դարում աշխարհի

ամենահզոր քաղաքական թևեռը եղել է Մեծ Բրիտանիան, որը գաղութեր ուներ աշխարհի բոլոր ծայրերում և իր ազդեցությունը տարածել էր Երկրագնդի մեծ մասի վրա: Այդ ժամանակ, իրոք, Բրիտանական կայսրության վրա «արևը Երբեք մայր չէր մտնում»: Բայց 20-րդ դարի սկզբուն արդեն Մեծ Բրիտանիան կորցրեց իր վաղեմի հզորությունը: Դանդես Եկան նոր քաղաքական թևեռներ, որոնք պայքար սկսեցին աշխարհի Վերաբաժնան համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մի տևական ժամանակ աշխարհին ընկալվում էր որպես «Երկրեռու»: Բներներից մեկը Արևոտքն էր՝ ԱՄՆ-ի դեկավարությամբ, մյուսը՝ սոցիալիստական Երկրները՝ ԽՍՀՄ-ի դեկավարությամբ:

Այդ ժամանակ կար համաշխարհային երրորդ ուժը ևս՝ այսպես կոչված չմիացած, չեզոք պետությունները, որոնք չեին հարում թևեռներից և ոչ մեկին: Դամաշխարհային մասշտաբով հաստատվել էր ուժերի որոշակի հավասարակշռություն: Բայց միաժամանակ, հակամարտող կողմերից յուրաքանչյուրը վախենում էր մյուսի հնարավոր հզորացումից և ամեն կերպ ձգտում էր առնվազն պահպանել այդ հավասարակշռությունը կամ, որ ավելի լավ էր իր համար՝ փոխել այն իր օգտին: Անհաջող պայքար էր գնում չմիացած պետություններին բաժանելու, իրենց կողմը գրավելու, իրենց ազդեցության տակ գցելու և ուժերի հավասարակշռությունն իրենց օգտին փոխելու համար:

2. «Բաժանիր ու տիրիր» դոկտրինա (լատ. *divide et impera*): «Ուժերի հավասարակշռության» դոկտրինայի արմատները գնում են պատմության խորքերը և կապված են առաջինը Շոռմեական կայսրության որդեգրած «բաժանիր ու տիրիր» հայտնի դոկտրինայի հետ:

Ինչպես հայտնի է, Յին Շոռնը բազմաթիվ ժողովուրդների ու ցեղերի բռնությամբ ստեղծված կոնգլոմերատ էր: Շոռնը կայսրության գոյությանը սպառնացող գլխավոր վստանքը տեսնում էր Երկրի ներսում դրանց կամ էլ դրանց ու հարևանների միավորնան մեջ, ուստի և ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նման միավորում տեղի չը լնենա: Բաժանում էր (բաժան-բաժան դրանք ավելի թույլ էին) և պահպանում էր իր տիրապետությունը, կամ տիրում էր նոր Երկրների ու ժողովուրդների:

ճիշտ նույն դոկտրինայով էր գործում Բրիտանական կայսրությունը իր մեծարիվ գաղութերի նկատմամբ:

Նորագոյն ժամանակներում «բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքի կիրառման օրինակ էր Արևոտքի քաղաքականությունը «սառը պատերազմի» տարիներին ԽՍՀՄ-ի ու սոցիալիստական բլոկի նկատմամբ:

ԽՍՀՄ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից դուրս Եկավ

հաղթանակած, իր ազդեցությունը հաստատեց Արևելյան Եվրոպայի երկրների և Գերմանիայի արևելյան մասի վրա: Իր ռազմական ներուժով, հատկապես միջուկային գենքի շնորհիվ այն հավասարվեց Արևմուտքին և սպառնում էր ավելի ընդարձակվել ու հզրանալ: Արևելք-Արևմուտք հակամարտությունն ուժեղացավ, սկսվեց «սառը պատերազմը», որի ելքը, ինչպես արդեն ասվել է, պետք է որոշվեր ո՞չ թե ռազմադաշտում, այլ տնտեսական, գաղափարական ու դիվանագիտական միջակցության ոլորտում:

Արևմուտքը մի կողմից ուժեղացրեց ԽՍՀՄ-ի վրա տնտեսական ճնշումը (արտաքին առևտություն սահմանափակում, նոր տեխնոլոգիաների արտահանման արգելում և այլն), մյուս կողմից՝ ակտիվացրեց «բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքի կիրառումը: Ու՞ն պետք է իրարից բաժաներ: Այն ժողովուրդներին, որոնք միավորված էին ԽՍՀՄ ներսում և նրա շուրջը՝ սոցիալիստական բլոկում:

Վիթխարի քարոզչական աշխատանք ծավալվեց Խորհրդային ժողովուրդների ազգայնական ու անջատողական տրամադրություններն ավելի գրգռելու համար: Հատկապես, որ ԽՍՀՄ-ում հաստափած տոտալիտար ռեժիմը այդպիսի տրամադրությունների համար պարարտ հոդ ստեղծել էր:

Արդյունքում, ինչպես արդեն ասել ենք, սոցիալիստական ճամբարը քայլայվեց, իսկ ԽՍՀՄ-ը «սառը պատերազմում» պարտվեց և ի վերջո փլուզվեց:

Վերջապես, նախկին ԽՍՀՄ ղեկավարության ոչ կառուցողական քաղաքականության օրինակը իր կազմի մեջ մտնող տարածքային քաղաքական սուբյեկտների՝ միութենական հանրապետությունների նկատմամբ: Ակնհայտ էր, որ դրանց մի մասը պայքարում էր հանուն սեփական իրավունքների ընդլայնման, ընդհուած մինչև պետական անկախության: ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության կողմից, իհարկե ոչ բացահայտ, բայց ըստ Էռլյան «Բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքով յուրաքանչյուր միութենական հանրապետությունում խորացվեց թշնամնքը իհմնական (տիտուլային) ազգի և ազգային փոքրամասնությունների միջև, օրինակ, մերձականացրան շքանի ուսւների, գագառուների և մոլորկացիների միջև՝ Մոլորկայում, աբխազների, հարավային օսերի ու վրացիների միջև՝ Վրաստանում, հայերի, լեզգիների, թալիշների, մի կողմից և մյուս կողմից աղբբեջանցիների միջև Աղբբեջանում: Ազգամիջյան բախումներ բորբոքվեցին Միջինասիական հանրապետություններում:

ԽՍՀՄ ղեկավարության «Բաժանիր ու տիրիր» քաղաքականու-

թունը հաջողվեց մասամբ միայն: Բաժանեցին ժողովուրդներին, թուլացրին նրանց, բայց իրենց տիրապետությունը պահպանել չկարողացան: «Բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքը գործեց իր առաջին՝ «Բաժանիր» մասով և ծախողվեց երկրորդ՝ «Տիրիր» մասով.

3. Համընդիանուր ճանաչում ունեցող հաջորդ արտաքին քաղաքական դոկտրինան հայտնի է Մոնրոյի դոկտրինա անունով: Ձեմս Սոնրոյը 19-րդ դարի սկզբում եղել է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը: 1823թ. երկու կոնգրեսին հղած իր ուղերձում նա հոչակեց ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության նոր սկզբունքը, այն է՝ չմիջամտել Եվրոպայի գործերին այն հաշվով, որ Եվրոպան է չմիջամտի Ամերիկայի գործերին:

Դա այն ժամանակներն էին, երբ Ամերիկա աշխարհանասում, հատկապես Հարավային Ամերիկայում, թափ էր առել ազատագրական պայքարը ընդդեմ Եվրոպական գաղութարարների: Այդ պայքարը պաշտպանություն էր գտնում մինչ այդ արդեն անկախություն նվաճած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից:

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի նոր դոկտրինան ուղղված էր Եվրոպական գաղութարատիրության դեմ, բայց և չի մոռանում իր երկրի շահերը: Մոտեցումը պարզ էր՝ Եվրոպան Եվրոպացիների համար, Ամերիկան՝ ամերիկացիների: Ըստ եռթյան հոչակում էր աշխարհը ազդեցության գոտիների բաժանելու սկզբունքը:

Ավելի ուշ Մոնրոյի դոկտրինան դարձավ միջազգային քաղաքականության համընդիանուր սկզբունք, որի եռթյունը հանգում է հետևյալին՝ «գերտերությունները աշխարհը բաժանում են ազդեցության ոլորտիների, թույլերը համաձայնվում են այդ բաժանմանը» և իրենց արտաքին քաղաքականությունը հարմարացնում են դրան:

Մոնրոյի դոկտրինան ոչ միայն ծառայեց Ամերիկա աշխարհամասում ԱՄՆ ազդեցության անրապնդմանը, այլև դրեց 19-20-րդ դդ. Աֆրիկան Եվրոպական գերտերությունների ազդեցության ոլորտների բաժանելու հիմքում:

Այժմ այդ դոկտրինան, այսպես թե այնպես, գործում է նաև ԽՍՀՄ նախկին տարածքի նկատմամբ: Արևմուտքը, հասնելով ԽՍՀՄ՝ որպես միասնական պետության քայլայմանը, միաժամանակ ստիպված է ճանաչել Ռուսաստանի հատուկ շահերը նոր անկախացած պետությունների մի մասում և դրանք դիտել որպես Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ:

4. Զապահան դոկտրինա: Այս դոկտրինան մշակվել է ԱՄՆ-ում սառը պատերազմի տարիներին: Դրա եռթյունն այն է, որ չպետք է թույլ տալ, որ գործը հասնի պատերազմի, այլ ինարավոր ագրեսորի

ԴԵմ պետք է ստեղծվի «զսպման, սանձահարման էֆեկտ»: Իսկ դրա գլխավոր միջոցը ռազմական հզրությամբ ու կործանիչ հակահարված տալու սպառնալիքով հնարավոր ագրեսորին զսպելն է և նրան ագրեսիվ քայլերից ետ պահելը: **Կարող են կիրառվել նաև տնտեսական ճնշման և այլ մեթոդներ:**

Հատ հետազոտողներ այն կարծիքին են, որ զսպման դոկտրինան օգնել է խուսափելու երրորդ համաշխարհային պատերազմից: Միաժամանակ, որ ակնհայտ է, զսպման դոկտրինան **ԱՍՆ-ի կողմից կիրառվում է աշխարհում իր գերիշխանությունը ամրապնդելու համար**. Այդ նպատակով նա չի բավարարվում «հնարավոր ագրեսորին» սպառնալով, այլ դիմում է **ուղղակի ռազմական ուժ գործադրելուն**, երկիրը օկուպացնելուն և կառավարությունը տապալելուն: Այսպես վարվեց Իրաքի հետ, որտեղ այժմ տապալված իշխանության կողմնակիցները գինված պայքար են մղում ԱՍՆ-ի և նրա դաշնակիցների գործերի դեմ:

ԱՍՆ-ի կողմից զսպման դոկտրինան իր շահերին ծառայեցնելու օրինակ է նաև Իրանի և Սիրիայի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականությունը: Դրա եռլիքունը հանգում է նրան, որ սպառնալիքի ու տարրեր տեսակի տնտեսական, քաղաքական ու հոգեբանական ճնշումներ կիրառելու միջոցով **ստիպել նրանց հրաժարվել անկախ արտաքին քաղաքականությունից և նախապատվությունը տալ ամերիկյան շահերին:**

Հատ քաղաքագետների կարծիքով հիշյալ երկրների և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ ԱՍՆ-ի վարած «զսպման քաղաքականությունը» իրականում հետապնդում է ո՞չ թե «ագրեսորի նկատմամբ սանձահարման էֆեկտ» ստեղծելու, այլ աշխարհում իր **անբաժան գերիշխանությունը ամրապնդելու և տարածաշրջանի հարուստ նավթային պաշարների նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու նպատակ**:

ԻՆՔԱՍՏՈՒԳԱՎԱՆ ՂԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊԱՆԵՐԸ

1. **Ի՞նչ է քաղաքականությունը:** Տվե՞ք ընդհանրացված գիտական սահմանումը:
2. **Ի՞նչ է պետական քաղաքականությունը:** Ինչի՞ վրա է այն հենվում:
3. **Ինչպիսի՞ կազ գոյություն ունի պետական քաղաքականության և իշխանության միջև:**
4. **Ո՞րն է իշխանության բովանդակությունը:** Իշխանության ի՞նչ տե-

սակներ գիտեք:

5. Որո՞նք են իշխանության մակարդակները:
6. Ինչո՞ւ հնարավոր չէ քաղաքականությունը, նրա գործընթացը ենթարկել ճշգրիտ հաշվարկների: Դիմնավորե՞ք և մեկնաբանե՞ք այն ասույթը, որ «քաղաքականությունը լինելով գիտություն, միաժամանակ մնում է արվեստ»:
7. Ի՞նչ է ռացիոնալ քաղաքականությունը և իռացիոնալ քաղաքականությունը: Ցույց տվե՞ք օրինակներով:
8. Ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում քաղաքականությունը և բարոյականությունը:
9. Ի՞նչ է մաքիավելիզմը, եր՞բ է այն ձևավորվել և ո՞րն է նրա եռությունը:
10. Ո՞րն է ՍԱԿ-ի ընդունած Մարդու իրավունքի համընդիանուր դեկլարացիայի հիմնական բովանդակությունը, ինչպե՞ս է այն առնչվում քաղաքականություն-բարոյականություն փոխհարաբերությունների հարցին:
11. Որո՞նք են պետական քաղաքականության երկու ոլորտները (ճյուղերը), ի՞նչ փոխհարաբերության մեջ են նրանք գտնվում:
12. Ո՞րն է ներքին քաղաքականության բովանդակությունը:
13. Որո՞նք են նրա գլխավոր ուղղությունները և բնագավառները:
14. Պետության ո՞ր գործունեությունն է կոչվում արտաքին քաղաքականություն: Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք նրա վիճակը ազդող ներքին և արտաքին գործուները:
15. Ո՞րն է պետության ներքին քաղաքականության և արտաքին քաղաքականության սկզբունքային տարրերությունը:
16. Ո՞րն է «միջազգային հարաբերություններ» երևոյթի բովանդակությունը:
17. Ի՞նչ է միջազգային իրավունքը: Որո՞նք են այն գլխավոր փաստաթղթերը, որոնցով կարգավորվում են միջազգային հարաբերությունները և պարտադիր են համարվում միջազգային հարաբերությունների անեն մի սուբյեկտի հանար:
18. Որո՞նք են պետությունների փոխհարաբերությունների գլխավոր սկզբունքները: Թվարկե՞ք և մեկնաբանե՞ք: Միջազգային իրավունքին վերաբերող ո՞ր փաստաթղթերում են դրանք անբացրված:
19. Ի՞նչ է դիվանագիտությունը: Որո՞նք են դիվանագիտական գործունեության տեսակները:
20. Ո՞րն է «դոկտորինա» հասկացության բովանդակությունը: Տվե՞ք արտաքին քաղաքական դոկտորինայի սահմանումը:
21. Ինչո՞ւ յուրաքանչյուր պետության արտաքին քաղաքական դոկտորինան եզակի է և կիրառելի է միայն այդ երկրի համար:

22. Որո՞նք են ժամանակակից աշխարհում միջազգային քաղաքականության ունիվերսալ համընդհանուր համարվող դոկտրինաները: Թվարկե՞ք և ներկայացրե՞ք յուրաքանչյուրի հիմնական բովանդակությունը:
23. Բերե՞ք «բաժանիր և տիրիր» և «զսպնան» դոկտրինաների կիրառման օրինակներ և վերլուծե՞ք:

ԱՇԽԱՐԴԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ ՈՒ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Յիշենք, որ երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթի և նրա ամեն մի ոլորտի ու ստորադաս գեղանակարգի գլխավոր հատկանիշներն են **ամբողջականությունը** և **կառուցվածքայնությունը**: Դա նշանակում է, որ դրանք բաղկացած են այնպիսի կառուցվածքային միավորներից՝ բաղադրիչներից, որոնք լրացնելով միմյանց, համատեղ ապահովում են յուրաքանչյուրի՝ ինչպես աշխարհագրական թաղանթի, այնպես էլ ամեն մի ստորադաս գեղանակարգի ամբողջականությունը:

Կառուցվածքայնության շնորհիվ երկրի վրա ընդհանրապես և ամեն մի բնական ոլորտի ու գեղանակարգի ներսում գոյություն ունի երևույթների, բնական պայմանների, ռեսուրսների վիթխարի բազմազանություն:

Բացառություն չի կազմում նաև մարդուրոտը (սոցիոլորտը): Ավելին՝ մարդուրոտի, մարդկային հասարակության կառուցվածքայնությունն ու ներքին բազմազանությունը շատ ավելի խորն են ու խիստ են արտահայտված, քան անկենդան բնության մեջ է:

Դասարակական կյանքի ոլորտներից առավել բարդությամբ ու ներքին մեծ բազմազանությամբ աշջի է ընկնում քաղաքական ոլորտը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, համամոլորակային ընդգրկում ունեցող քաղաքական ոլորտի գլխավոր տարածքային միավորները երկիր-պետություններն են, որոնք տարբերվում են իրարից բազմաթիվ հատկանիշներով ու յուրահատկություններով:

Մարդուրոտի, մարդկային հասարակության պատմական զարգացումը ընթացել է մի կողմից՝ տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների փոխշփումների ուժեղացման ու միանացման, մյուս կողմից՝ ամեն մի ազգի, ժողովրդի, երկիր-պետության ինքնուրույնությամբ ու ինքնատիպության զարգացման ուղղությամբ: Դա ի վերջո հանգեցնում է մարդկության ներքին բազմազանության խորացման: Զարգացման այդ հակառիք, բայց դիալեկտիկական միասնության մեջ գտնվող միտումները գործում են միաժամանակ, բայց տարբեր ուժգնությամբ: Տարբեր պատմական ժամանակներում և տարբեր պայմաններում ավելի ուժեղ ու ակնհայտ դրսնորվում է մեկը կամ մյուսը:

Դամաշխարհային զարգացման արդի փուլում հասարակական

կյանքի տնտեսական և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում տիրապետող է փոխչփումների ուժեղացման և ինտեգրման, միասնացման սկզբունքը: Բայց քաղաքական ոլորտի մասին դա կարելի է ասել որոշակի վերապահումով միայն: Այստեղ դեռևս ուժեղ է մարդկության տրոհման, տարաբաժանման՝ նոր պետությունների գոյացման, ներկայիս մոդայիկ տերմինով ասած «սեպարատիզմի» (անժառողականության) միտումը: Ապացույց՝ վերջին հարյուրամյակների ընթացքում աշխարհի քաղաքական բաժանման հիմնական միավորների՝ երկիր-պետությունների թիվը անկասելի թափով աճում է, անընդհատ փոխվում ու հարստանում է աշխարհի քաղաքական քարտեզը:

6.1 ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այժմ, եթե արդեն գիտենք երկիր-պետության՝ որպես աշխարհագրական օբյեկտի, և պետություն-հաստատության՝ որպես հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի քաղադրիչի, գլխավոր հատկանիշները, կարող ենք կատարել հաջորդ քայլը և վերլուծել աշխարհի քաղաքական բաժանումը և այդ բաժանման գրաֆիկական մոդելը՝ քաղաքական քարտեզը:

Աշխարհի քաղաքական բաժանման գլխավոր միավորների՝ երկիր-պետությունների թվի անընդհատ աճի օրյեկտիվ հիմքն այն է, որ ամեն մի ժողովուրդ իր ազատ գոյության և լիարժեք զարգացման լավագույն պայման շարունակում է համարել ազգային անկախությունը, սեփական ազգային պետություն ունենալը: Այդ պատճառով էլ ժողովուրդները չափազանց խանդու են մոտենում այն խնդիրներին, որոնք առնչվում են ինքնիշխանության, ազգային անկախության, սեփական պետության ու պետականության հետ:

Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև անկախ պետություն ունենալու իրավունքը, ինչպես արդեն ասել ենք, այժմ անրագրված է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կողմից և միջազգային ճանաչում գտած կարևորագույն սկզբունք է հանդիսանում: **Սեփական ազգային պետություն ստեղծելու համար տվյալ ժողովուրդը պետք է տնտեսական, հասարակական ու քաղաքական զարգացման որոշակի մակարդակի հասած լինի և կարողանա ապացուցել իր հասուն լինելը: Անհրաժեշտ է նաև, որ դրա համար արտաքին բարենպաստ պայմաններ ևս գոյություն ունենան:**

Նոր պետության ստեղծման կարևոր արտաքին պայման է միջազգային հանրության վերաբերությունը, եթե նկատի ունենանք, որ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքը հաճախ հակառակում է արդեն գոյություն ունեցող պետության տարածքային անբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքին:

Նաև այդ պատճառով է, որ ամեն մի ժողովորդի ազգային պետականության հաստատումը, նոր անկախ պետության ստեղծումը տեղի չի ունենում ինքնարերաբար և չի կարող ցանկացած պահի իրականանալ:

Ինչպես ասվեց, աշխարհի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքը, քաղաքական բաժնումը, նրա փոփոխությունները պատկերում են քաղաքական քարտեզի՝ այդ երևույթների գրաֆիկական մոդելի միջոցով: Այն արտացոլում է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտն իր հիմնական բովանդակությամբ, այն է՝ աշխարհի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքից բացի, պետությունների սահմաններն ու տեղաբաշխումը, աշխարհագրական դիրքը, դրանց պետական կառուցվածքը, փոխհարաբերությունները, ընդհանուր միջազգային իրավիճակը:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի առաջին նմուշները ի հայտ են եկել 15-16-րդ դարերում, երբ նոր նավարկությունների ու աշխարհագրական հայտնագործությունների շնորհիվ հաղթահարվեցին Խաղաղ, Աստվածույթ ու Յնդկական օվկիանոսները և Եվրոպացինների համար մատչելի դարձան Յշուսաւային ու Յարավային Ամերիկաները, Աֆրիկայի՝ Սահարայից հարավ ընկած շրջանները, Ավստրալիան և Օվկիանիայի կղզիները: Դա այն ժամանակներն էին, երբ հիմնականում ավարտվում էր հայտնի աշխարհի քաղաքական բաժնումը, պատերազմների արդյունքում տեղի ունեցած սահմանային փոփոխությունները սահմանափակվում էին առանձին պետություններով ու տարածաշրջաններով և չեն հանգեցնում համայն աշխարհի քաղաքական վերաբաժնան: Դա պետք է տեղի ունենար ավելի ուշ՝ 20-րդ դարում և այն էլ ոչ մեկ անգամ, որոնց վերլուծությունը կտրվի գրքի հաջորդ բաժիններում:

Բազմազան է քաղաքական քարտեզների թեմատիկան, այնքան բազմազան, ինչքան բազմազան են հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտում կատարվող երևույթները: Աշխարհի ընդհանուր քաղաքական քարտեզներից բացի տարածված են քաղաքական քարտեզների հասուկ տիպեր ևս, որոնց միջոցով կարելի է պատկերել քաղաքական ուժերի տեղաբաշխումը աշխարհում և առանձին պետությունների

ներսում, պետությունների տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական խմբավորումները, աշխարհի «թեժ կետերը», գենքի միջազգային առևտուրը, միջազգային տեղորդացմի դրսնորումները, կազմակերպված հանցագործությունների տարածումը, թմրադեղերի առևտուրն ու տարածումը, յուրաքանչյուր երկրի ներսում խորհրդարանական, նախագահական ու տեղական ընտրությունների տարածքային կազմակերպումը:

Ի տարբերություն աշխարհագրական այլ քարտեզների, օրինակ ֆիզիկական, հողերի, կլիմայական, բնակչության, տնտեսական և այլն, քաղաքական քարտեզի բովանդակությունը շատ շարժուն է, ոյուրափոխություններուն նաև կարող է ցույց տալ աշխարհում ընթացող քաղաքաշխարհագրական թե՛ քանակական, թե՛ որակական փոփոխությունները: Քաղաքական քարտեզի քանակական փոփոխությունները գծային, սահմանային փոփոխություններ են և կատարվում են առանձին պետությունների տարածքի ընդարձակման կամ կրծատման, պետությունների առկա թվի փոփոխության հետևանքով:

Որակական փոփոխություններ են, երբ գոյանում են նոր պետություններ կամ վերանում են հները, մի պետություն ծովագում է մյուսին, փոխվում է պետական կառուցվածքը, փոխվում է որևէ տարածքի քաղաքական կարգավիճակը, տեղափոխվում է մայրաքաղաքը:

Նորագոյն ժամանակներից վերցնենք 1993թ. օրինակը: Միայն մեկ տարում աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարվեցին թե՛ քանակական և թե՛ որակական շատ եական փոփոխություններ: Ծնվեց նոր՝ Երիտրեա պետությունը, Բելգիան փոխեց իր պետական կառուցվածքը՝ ունիտար պետությունից դարձավ դաշնություն, Կամբոջան հրաժարվեց կառավարման բացարձակ միապետական ծեփուց և դարձավ սահմանադրական միապետություն:

Եվ այդպես, աշխարհի քաղաքական քարտեզը որակական ու քանակական փոփոխություններ է կրում գրեթե ամեն տարի:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի գլխավոր օբյեկտները, ինչպես արդեն գիտենք, ինքնիշխան երկիր-պետություններ են և ավելի ցածր քաղաքական կարգավիճակ՝ ինքնավարության տարբեր աստիճաններ ունեցող կիսաանկախ տարածքները:

Այժմ, 21-րդ դարասկզբին աշխարհի քաղաքական քարտեզի իիմնական օբյեկտների թիվը գերազանցում է 220-ը, որից ինքնիշխան պետություններ են գրեթե 200-ը: Եթե ավելացնենք նաև ինքնահոչակ (ոյե ֆակտո անկախ, բայց միջազգային ճանաչում չունեցող տարածքները), ապա աշխարհի տարածքային քաղաքական կազմավորումների ընդհանուր իրական թիվը կգերազանցի 250-ը:

6.2 ԱՇԽԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԴՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ

Երկրագնդի վրա առաջին պետական կազմավորումների հայտնվելուց ի վեր աշխարհի քաղաքական բաժանման պատկերը բազմիցս փոփոխվել է: Այն իր ներկա վիճակին հասել է երկարատև պատմական զարգացման արդյունքում:

Սարդկության պատմության առաջին հարյուրամյակներում, ընդհուած մինչև Աշխարհագրական մեծ հայտնագրությունները աշխարհի քաղաքական և էթնիկական բաժանումը հիմնականում կրկնել է նրա ֆիզիկաաշխարհագրական բաժանման պատկերը: Քաղաքական և էթնիկական բաժանումը պայմանավորող գլխավոր գործոն են ծառայել բնական սահմանագծերը՝ անանցանելի լեռները, անապատները և հատկապես օվկիանոսները, որոնք եղել են երկրագնդի տարբեր մասերի և դրանցում ապրող ժողովուրդների «բաժանարար գծեր» և շատ բանով կանխորշել են նրանց բաժանվածությունն ու մեկուսացվածությունը: Այժմ ընդունված է ասել, որ նույն այդ ծովերն ու օվկիանոսները, որոնք ժամանակին անմատչելի արգելք են եղել ժողովուրդների փոխշփման ճանապարհին, «միավորում են այն երկրները, որոնք բաժանում են»: Այլ կերպ ասած, այժմ ծովային հաղորդակցության արդի տեխնիկական մակարդակի շնորհիվ ծովերն ու օվկիանոսները ոչ թե տարանջատում, այլ միավորում են ժողովուրդներին:

Նախկինում ծովերով ու օվկիանոսներով անջատված մայրցամաքներն ու կղզիները իրարից մեծապես տարբերվել են ոչ միայն տարածքային ընդգրկումով ու բնակեցվածության աստիճանով, այլև զարգացման ու մշակույթի բազմազանության մակարդակով: Զարգացման բարձր մակարդակով աչքի են ընկել նախ և առաջ Եվրասիա և Աֆրիկա մայրցամաքների՝ Միջերկրական ծովին հարող շրջանները, ինչպես նաև հարավային Ասիայի համեմատաբար ընդարձակ տարածություններ (Հինդուստան թերակղզի, Չինաստան): Դա այսպիս կոչված «Հին աշխարհին է»:

Այդ խնբից դուրս մարդկային քաղաքակրթության առանձին օջախներ գոյություն են ունեցել Ամերիկայում, Ավստրալիայում, Խաղաղ օվկիանոսի կղզիներում, բայց դրանք տնտեսական և քաղաքական զարգացման մակարդակով մեծապես զիջել են «Հին աշխարհին»:

Աշխարհի թվարկած տարածքների մեծ մասի միջև բացակայել են տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կապերը: Ավելին, տարբեր մասերում բնակվող ժողովուրդները գաղափար չեն ունեցել

մյուսների գոյության մասին: Յուրաքանչյուրի համար «հայտնի աշխարհը» սահմանափակվել է իր տարածքով, որից դրվագ սկսվում էր Terra incognita-ն՝ Անհայտ Երկիրը: Ամենաընդարձակը Եղել է հին հուների ու հռոմեացիների վերահսկողության տակ գտնված տարածքը՝ *Օլյուստնամ*, որը հիմնականում համընկել է «Դին աշխարհի» սահմանների հետ:

Վիճակը արմատապես փոխվել է Աշխարհագրական մեջ հայտնագործություններից հետո, երբ նարդկանց համար ճանաչելի դարձավ ամբողջ աշխարհը և ակտիվացան ժողովուրդների կապերն ու շփումները:

Սասագետները կատարել են աշխարհի բաժանման ու վերաբաժանումների պատմական զարգացման պարբերացում: Առանձնացվել են հետևյալ փուլերը:

Առջ Առաջինը Դին ժամանակաշրջանն է (հնագույն ժամանակներից մինչև 5-րդ դարը), երբ ծագել են առաջին պետական կազմավորումները, երբ ծևավորվել, հասել են իրենց ծաղկման գագաթնակետին և կործանվել են Դին աշխարհի խոշորագույն ստրկատիրական պետությունները՝ Եօփասոսը, Ասորեստանը, Կարթագենը, Սեռիան, Հոռմեական կայսրությունը:

Այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև Դայկական լեռաշխարհի առաջին պետական կազմավորումների՝ Արարատյան (Ուրարտու) պետության, Արշակունիների հարստության, Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության ծնունդը, զարգացումն ու կործանումը:

Կարող ենք ասել, որ այդ ժամանակաշրջանի գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ սկիզբ է դրվում աշխարհի քաղաքականութարաքային բաժանմանը և միջակատական հարաբերություններին.

Դրան հաջորդում է *Միջնադարյան ժամանակաշրջանը (5-16-րդ դարեր)*, երբ նարդկային հասարակության քաղաքական կազմակերպման գլխավոր ծևը ֆեոդալական պետությունն էր, որի քաղաքական գործառությները նախորդի համենատությանը դարձել էին ավելի բազմազան: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ սկսում է ծևավորվել ներքին շուկան, ակտիվանում է արտաքին առևտուրը, ուժեղանում են միջազգային կապերը, ավելի հստակ է դրսնորվում նոր տարածքներ նվաճելու գգուումը: Ավարտվում է Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի, Հարավ-Արևելյան Ասիայի բաժանումը պետությունների միջև: Ընդարձակ տարածություններ են գրադեցնում Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը, Կիևյան Ռուսիան, Ուկրաինան, Մոնղոլական կայսրությունը, Օսմանյան կայսրությունը: Ժամանակա-

շոֆանի վերջում տնտեսական ու ռազմական հղորացում են ապրում Պորտուգալիան, Իսպանիան, Անգլիան:

Պատմական զարգացման Նոր ժամանակաշրջանը (16-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը) սկսվում է Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններով, որոնք ուղեցվում էին հայտնագործություններ կատարող Եվրոպական պետությունների գաղութատիրական զավթումներով՝ էքսպանսիայով:

Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների սկզբնապատճառն այն էր, որ ամբողջ 15-րդ դարում հատկապես Օսմանյան կայսրության ընդարձակման և Եվրոպայից դեպի Հնդկաստան ու Չինաստան տանող ցանքաբային ուղիները նրա կողմից փակվելուց հետո Եվրոպական խոշոր Երկրներում տիրապետող էր դառնում դեպի այդ Երկրները նոր՝ ծովային ուղիներ գտնելու ծգոտումը: Դայտնի է, որ դրա իրականացման ընթացքում հայտնագործվում են Նոր աշխարհը (Կոլումբոս), Հասարակածային և Հարավային Աֆրիկան (Վասկո դե Գամա), ավելի ուշ՝ նաև Ավստրալիան, այլ անհայտ Երկրներ:

Նոր հայտնագործված Երկրները հայտարարվում էին հայտնագործող պետությամ սեփականություն: Ստեղծվում էին նրա կողմից նշանակված գինվորական իշխանություններ, գորոնք և իրականացնում էին նվաճված Երկրների կառավարումը:

18-րդ դարի վերջին արդեն ամբողջ Արևմտյան կինսագունդը, Ավստրալիան, Հարավային ու Հարավ-Արևելյան Ասիան, Հարավային Աֆրիկան հայտնագործված և բաժանված էին Եվրոպական մի քանի Երկրների՝ Անգլիայի, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Հոլանդիայի միջև: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի գլխավոր բովանդակությունը կազմում էին մետրոպոլիա պետությունները և գաղութները¹:

Այս ժամանակաշրջանը նշանավորվում է նրանով, որ ավարտվում է աշխարհի քաժանումը: Հատկանշական է նաև, որ Երևան են գալիս տրանսպորտային հաղորդակցության նոր միջոցներ (շոգենավ,

¹ Մետրոպոլիա (հուն. metropolis մայր և քաղաք քատերից) քաղաքական աշխարհագործյան մեջ նշանակում է «Երկիր-պետություն», որն ունի կախյալ տարածման գաղութի, պրոտեկտորայի և այլ կազմակերպություն, որոնք այն կառավարում են:

Գաղութ (colonia – լատ. colo- բնակեցնել բառից) - աշխարհագործյան մեջ՝ օտար Երկիր (Մետրոպոլիայի) իշխանությամ տակ գտնվող Երկիր (տարածք), որը գույք է քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնությունից և ունի կառավարման հատուկ ռեժիմ: Գաղութի տարածության մեջ պատճենահանություն (լատ. protector -պաշտպան, հովանավոր բառից): Դա մետրոպոլիայի «հովանավորության» տակ գտնվող կառավարման Երկիր է, որի արտաքին քաղաքականության և ներքին կառավարության հաջորդ լրացման հրավորությունը ոչ իրավահավասար պայմանագործ տրվում է «հովանավորող» Երկիրի մետրոպոլիային:

Գաղութատիրությունն իր տարբեր դրսնորումներով լայն տարածում է ունեցել մինչև 20-րդ դարի Երկրորդ Կեսը:

շոգեքարշ), որոնք նոր թափ են հայորդում միջազգային առևտրին: Տնտեսական կապերն աստիճանաբար ընդգրկում, պարուրում են անբողջ երկրագունդը:

Կարևոր իրադարձություններից էր «աշխարհի քաժաննան մասին» Իսպանիայի և Պորտուգալիայի համաձայնագիրը, կնքված 1494թ. Հոռոմի պափի միջնորդությանք: Այդ համաձայնագրով քաժաննան սահման էր հայտարարվում արմ. Երկայնության 46° միջօրեականը, որից դեպի արևելք բոլոր երկրները մտնում էին Պորտուգալիայի ազդեցության ոլորտի. իսկ դեպի արևմուտք՝ Իսպանիայի ազդեցության ոլորտի մեջ:

Թեև այդ քաժանումը կատարվել էր «Կոլորորեն», որովհետև քաժաննան ենթակա տարածքների մեջ մասը դեռևս հայտնագործված չէին, այն կարևոր նշանակություն ունեցավ աշխարհի քաղաքական քարտեզի ծևավորման և մրցակից երկրների կողմից ավելի ուշ կատարված աշխարհագրական հայտնագործությունների ուղղությունների որոշման համար:

Մեկ կարևոր առանձնահատկություն և՝ սկսվում են արդեն քաժանված տարածքների վերաբաժանման առաջին խոշորածավալ փորձերը:

Դա նկատվում էր հատկապես Եվրոպայում և Ամերիկայում:

Դամարվում է, որ Եվրոպայի ժամանակակից պետությունների ծևավորման գործում շրջադարձային է եղել **1648թ. Վեստֆալյան հաշտությունը**. Այն ամփոփեց Երեսնամյա պատերազմի արյունները, մի պատերազմի, որը նշվում էր Եվրոպայի քաժաննան համար մի կողմից Գերմանական կայսրության, որը հայտնի էր «Գերմանական ազգի սուրբ Հոռոմեական կայսրություն» պաշտոնական անունով, և մյուս կողմից՝ Ֆրանսիայի, Շվեյչարիայի, Գերմանական բողոքական իշխանների ու դրանց դաշնակիցների միջև: **Զևավորվեց Եվրոպայի նախորդից Էապես տարբերվող նոր քաղաքական քարտեզ**:

Այդ քարտեզը նոր քանակական ու որակական փոփոխություններ կրեց 19-րդ դարի ընթացքում, եթե Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանը հաջորդած տարիներին նապոլեոնյան բազմամյա պատերազմների հետևանքով այն բազմիցս վերածվեց: Դա այն ծայրահեռ անկայուն ժամանակներն էին, եթե գրեթե ամեն տարի ծնվում էին նոր պետություններ, հերցոգություններ և այլ մեծ ու փոքր քաղաքական-տարածքային կազմավորումներ, վերանում էին հմերը, փոխվում էին նրանց սահմանները:

Դադրական պատերազմների միջոցով դարասկզբի Արևմտյան

Եվրոպայի մեծ մասի վրա իր գերիշխանությունը հաստատեց Նապոլեոնը: Նվաճված երկրներից մի քանիսը նա ուղղակիորեն միացրեց Ֆրանսիային (Բելգիա, Շոլանդիա, Իոնիանության Գերմանիա): Մյուսները դե ֆակտո գրկվեցին անկախությունից և ընկան Ֆրանսիայից վասալային կախման մեջ: Այդպիսիք էին Իսպանիան, Շվեյցարիան, Նեռպղիտանյան թագավորությունը: Ստեղծվեցին մի ամբողջ շարք խամաճիկային (նարիննետային) պետական կազմավորումներ, որոնց գլուխ Նապոլեոնը ստվարաբար կարգում էր իր ազգականներին ու մերձավորներին:

Նապոլեոնի պարտությունից, Փրանսիական կայսրության փլուգումից և Վիեննայի կոնգրեսից (1815թ.) հետո Եվրոպայում նոր քաղաքական իրադրություն և պետական սահմաններ հաստատվեցին: Ֆրանսիան վերադարձավ իր նախահեղափոխական սահմաններին, վերականգնվեց Նապոլեոնի վերացրած պետությունների մեծ մասը, Ռուսաստանը Էապես ընդարձակեց իր տարածքները արևմուտքում, Ալյատելիորեն մեղմացավ Գերմանիայի տրոփածությունը. նախկին ավելի քան 300 գերմանական պետությունների փոխարեն ծևավորվեցին 38-ը, որոնք միավորվեցին այսպես կոչված Գերմանական Միության մեջ:

Անգլիան, որ Վիեննայի կոնգրեսում Ռուսաստանի հետ միասին գլխավոր դերակատարն էր, Եվրոպայուն էական տարածքային ծեռքբերումներ չունեցավ, բայց դրա փոխարեն ընդարձակեց ու ամրապնդեց իր գաղութային տիրապետությունները: 19-րդ դարի կեսերին արդեն ծևավորվել էր Բրիտանական կայսրության գլխավոր կորիզը, որը դարի վերջին արդեն իրեն էր միացրել ամբողջ Հնդկաստանը, Ավստրալիան, Կանադան, Նոր Զելանդիան, բազմաթիվ կղզիներ Խաղաղ ու Հնդկական օվկիանոսներում, ընդարձակ տարածություններ Աֆրիկայում: Այդ ժամանակներին է վերաբերում լայն տարածում գտած այն արտահայտությունը, թե «Բրիտանական կայսրության վրա Արև երեք մայր չի մտնում»:

Ամերիկայի քաղաքական քարտեզի վերածնման համար վճռական նշանակություն ունեցավ աշխարհանասի ազատագրումը Եվրոպական գաղութային տիրապետությունից, որի արդյունքում նախկին անգլիական, իսպանական, պորտուգալական ու Փրանսիական գաղութների տեղում ծնվեցին շուրջ երկու տասնյակ նոր անկախ պետություններ:

Դեռևս 18-րդ դարի վերջին քառորդում Հյուսիսային Ամերիկայի թվով 13 անգլիական գաղութների ապստամբության ու միավորման հետևանքով ստեղծվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ անկախ

պետությունը: Անկախության դեկլարացիան հոչակվեց 1776թ.: Դրանից հինգ տարի անց միայն Անգլիան պաշտոնապես ճանաչեց նոր անկախ պետության ծնունդը: Բայց այդ ժամանակ արդեն ԱՄՆ իրեն էր միացրել ևս մի քանի գաղութներ և պետության արևմտյան սահմանները հասցրել էր Միսիսիպի գետը:

19-րդ դարից սկսվեց Լատինական Ամերիկայի ազատագրումը, որը մինչ այդ բաժանված էր իսպանական ու պորտուգալական գաղութների միջև: Տարածաշրջանում ոչ ընդարձակ գաղութներ ունեին նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան:

Դարասկզբին աշխարհի այս նասում բորբոքված ազգային ազատագրական շարժումները, որոնց վրա մեծ էր ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության ազդեցությունը, բաղաքական և նյութական օժանդակություն էին ստանում ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից: Ընդամենը 1-2 տասնամյակի ընթացքում Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայի իսպանական գաղութների տեղում ստեղծվեցին 16 անկախ պետություններ՝ սկսած Արգենտինայից ծայր հարավում, մինչ Մեքսիկա հյուսիսում: 1822 թվականին անկախություն ստացավ նաև ամենախոշոր պորտուգալական գաղութը՝ Բրազիլիան:

19-րդ դարում ավարտվեց ԱՄՆ կողմից մայրցանաքի արևմտյան շրջանների կոլոնիզացիան և դրա հետ մեկտեղ պետության տարածքային ընդարձակումը մինչև ներկայիս սահմանները: Այսական Ալեուտյան կղզիների հետ միասին Ռուսաստանից անցավ ԱՄՆ-ին 1867թ., որոնց դիմաց Ռուսաստանին վճարվեց ընդամենը 11մլն ռուբլի ուղղված (7.2 մլն դրամ):

Դարկ է ընդգծել ժամանակաշրջանի մեկ էական յուրահատկություն ևս: **Դա այն է, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած տնտեսության բուռն զարգացումը Եվրոպայում ուղեկցվում էր ազգային շարժումների ծավալումը ու խորացումը:** Ուժիղանում էր ազգային կոնսուլիդացիան և գոյանում էին ազգային պետություններ: Այդ պրոցեսը զարգանում էր երկու ուղիղով: Մեկ ուղին նոյն ազգի տարբեր պետությունների մեջ բաժանված մասերի միավորումն էր և **կենտրոնացված ազգային պետությունների ստեղծումը:** Սյուս ուղին բազմազգ պետությունների կազմում գտնվող ազգերի ազատագրումն էր ճնշող ազգի գերիշխանությունից և **սեփական անկախ պետության ստեղծումը:**

Առաջին ուղիղով ընթացան գերմանացիները և իտալացիները:

Գերմանական անկախ պետությունների ու իշխանությունների բաղաքական միավորումը Պրուսիայի հեգենոնիայի ներքո և Գերմանական կայսրության ստեղծումն իր տրամաբանական ավարտին

հասավ 1871թ. Ֆրանսիայի դեմ տարած ռազմական հաղթանակով:

Ինչ վերաբերում է Իտալիային, ապա նրա միավորումը և ազգային կենտրոնացված պետության ձևավորումը ավարտվեց 1860-1870 թթ.. երբ իտալական քաժան-քաժան իշխանությունները միավորվեցին առավել հզոր՝ Սարդինիայի թագավորության շուրջը, իսկ 1870թ. նորաստեղծ պետությանը կցվեց նաև Պապի մարզը Հռոմ քաղաքի հետ միասին:

Երկրորդ ուղու զարգացումը՝ ճճշված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը սեփական պետություն ստեղծելու հեռանկարով, նոր թափ առավ հատկապես Ավստրիական և Օսմանյան կայսրություններում:

Ավստրիայի քարտեզում կատարվեցին ոչ եական քանակական փոփոխություններ՝ որոշ տարածքներ անցան նորաստեղծ Գերմանիային և Իտալիային: Ավելի եական էր որակական փոփոխությունը: Հունգարացինները հասան իրենց քաղաքական կարգավիճակի բարձրացմանը, որի արդյունքում 1867թ. Ավստրիա միասնական պետությունը դարձավ «Երկմիասնական» և ստացավ Ավստրո-Հունգարական կայսրություն պաշտոնական անվանումը: Հունգարիան Ավստրիայի նման ճանաչվեց որպես առանձին պետություն, թեև Ավստրիայի կայսրը հռչակվեց նաև Հունգարիայի կայսր: Ավստրո-Հունգարիայի այս վիճակը պահպանվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը:

Շատ ավելի եական փոփոխություններ տեղի ունեցան այդ ժամանակների ամենաընդարձակ ու ամենաբազմազգ պետությունում՝ Օսմանյան կայսրությունում:

Օսմանյան պետությունը, որ ստեղծվել էր 14-րդ դարում, իր զարգացման քարծրակետին հասավ 17-րդ դարի վերջերին: Այդ ժամանակ նրա սահմանները տարածվում էին արևոտքում՝ Ալժիրից մինչև Կարմիր ծով ու Պարսիկ ծոց՝ արևելքում, և Դոնից ու Դնեպրից՝ հյուսիսում, մինչև Նեղոս գետի միջին հոսանքը հարավում:

Կենտրոնական Եվրոպայում կայսրության սահմանները հասնում էին գրեթե Վիեննային ու Կրակովին:

Թուրքական լուծը հաստատվել էր մի քանի տասնյակ ժողովուրդների վրա, թեև նրանց սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակը շատ ավելի բարձր էր, քան զավթիչների մակարդակն էր:

Կայսրության թուրքացման նախանշանները ի հայտ են գալիս 17-րդ դարի վերջերին, երբ Օսմանյան լիից մեկը մյուսի հետևից ազատագրվում են Հունգարիան, Մերձագովյան շրջանները, Ղրիմը:

Ավելի ուշ, մի կողմից Եվրոպական հզոր պետությունների ծննդան տակ, մյուս կողմից՝ ճշված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի ակտիվացման շնորհիվ Թուրքիան գրկվեց իր տիրապետությունների մի գալի մասից թե՛ Հյուսիսային Աֆրիկայում և թե՛ Բալկաններում: Եվրոպայի քաղաքական քարտեզում հայտնվեցին անկախ Հունաստանը, Սերբիան, Ռումինիան, Բուլղարիան: Զգալի տարածություններ անցան Ավստրո-Հունգարիային (Բունիա և Հերցեգովինիա) և Ռուսաստանին (Բաթում, Կարս: Արդարական հարակից շրջաններով): Անգլիան ստացավ Կիպրոս կղզին:

19-րդ դարի վերջերին արդեն Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն գրկվել էր իր տարածքների մեծ մասից, այլև կորցրել էր երեմնի շուրջն ու դերը աշխարհում և ըստ եռթյան վասալային կախման մեջ էր ընկել արևմտյան տերություններից:

Ինչպես տեսնում ենք, 19-րդ դարի վերջին, 20-րդի սկզբին արդեն ոչ միայն ավարտվել էր աշխարհի բաժանումը և գաղութատիրական համակարգի ձևավորումը, այլև սկսվել էր աշխարհի վերաբաժանումը: Դատկանշական է, որ դա ուղեկցվում էր աշխարհի երկրների միջապետական հարաբերությունների հետագա սրումով, իսկ ամեն մի վերաբաժանում կատարվում էր պատերազմի միջոցով:

6.3 ԱՇԽԱՐՀԻ ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ: ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ

Երբ մարդկությունը հրաժեշտ տվեց 19-րդ դարին, աշխարհի տարածքային-քաղաքական բաժանումն, ինչպես ասվել է, արդեն ավարտվել էր: **20-րդ դարի սկզբից սկսած աշխարհի քաղաքական քարտեզի բոլոր փոփոխությունները կատարվում էին աշխարհի վերաբաժանումների միջոցով:**

Աշխարհի վերաբաժանումներն ուղեկցվում էին աշխարհի քաղաքական քարտեզի նաև լուրջ որակական փոփոխություններով: Այդ փոփոխությունները հիմնականում հանդիսանում էին 20-րդ դարի չորս խոշորագույն իրադարձությունների՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի, գաղութային համակարգի վերացման և սառը պատերազմի հետ:

6.3.1 ՎԵՐԱԲԵՐԱԾԱՆՈՒՄՆԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՍԱԾԻՆԱՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցեցին աշխարհի շուրջ չորս տասնյակ երկրներ, ի թիվս դրանց բոլոր խոշոր պետությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, ճապոնիան, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան, Չինաստանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ծագեց որպես Եվրոպական պետությունների նախօրոք ծևավորված խմբավորումների գինված առճակատում (տե՛ս նկ.4, էջ 148):

Դեռևս 19-րդ դարի վերջին ծևավորվել էր **Եռյակ Միությունը** (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա), որի առանցքը Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի միությունն էր (պատերազմի նախօրյակին Խոսլիան իր կապերը խզեց Եռյակ Միության հետ և անցավ հակառակ խմբավորման կողմը):

Մյուս խմբավորումը կազմում էր **Անտանտան** (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան), որը վերջնականապես ծևավորվեց պատերազմի սկզբից 1-2 տարի առաջ միայն:

Իր ժամանակի աշխարհի այս երկու գլխավոր խմբավորումների շահերը բախվում էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, որոնց հիմքում, սակայն, տնտեսական շահերն էին: Այդ շահերը դրսնորվում էին թե բուն Եվրոպայում, որտեղ պետությունների հարաբերություններն ուղղակի կապերի բնույթ էին կրում, և թե Եվրոպայի սահմաններից դուրս, որտեղ պայքարը գնում էր արդեն գաղղութային տիրապետությունների և ազդեցության գոտիների վերաբաշխման համար:

Աշխարհի վերաբաժնման հարցում հատկապես շահագրգության էին Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան, որոնք չէին էլ փորձում բարքնել սեփական ազրեսիվ նպատակները և արագորեն ավելացնում էին իրենց տնտեսական և ուսումնական հզորությունը: Նրանք էլ սանձազերծեցին առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Երկու խմբավորումների միջև բորբոքված պատերազմը խթան ծառայեց, որ մինչ այդ չեզոք համարվող պետությունների մեծ մասը պաշտոնապես միանա պատերազմող կողմերից մեկին կամ մյուսին: Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կողմում պատերազմի մեջ մտավ Թուրքիան, քիչ ավելի ուշ՝ ճանաչված Բուլղարիան:

Պատերազմի սկզբից մեկ ամիս անց Անտանտային միացավ ճապոնիան, այնուհետև հաջորդաբար՝ Խոսլիան, Ռումինիան, Ան-

րիկայի Միացյալ Նահանգները, Դունաստանը: Եղան նաև այնպիսի ներք, որոնք Գերմանիային պատերազմ հայտարելով հանդերձ, անմիջական նասնակցություն չունեցան ռազմական գործողություններին: Այդպիսի դիրք գրավեցին Պորտուգալիան, Բրազիլիան և Լատինական Ամերիկայի մի քանի այլ պետություններ:

Պատերազմին նասնակցող յուրաքանչյուր պետություն ընտրություն կատարելով պատերազմող երկու խմբավորումների միջև, հասկանալի է, հետապնդում էր սեփական շահերը և ծգոտում էր լուծել սեփական տնտեսական ու ռազմաքաղաքական խնդիրները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ունեցավ այնպիսի ընդգրկում, որը նախկինում երբեւ չէր հանդիպել (ընդգույքը էր 38 երկիր, գորակոչվել էր 73.5 մլն մարդ բոլոր աշխարհամասերում, զոհվեց 10 մլն մարդ):¹

Որակական փոփոխություններ տեղի ունեցան տնտեսության մեջ: Սերենաշխնությունը, նասնավորապես ռազմական տեխնիկան չորս տարում ավելի շատ փոփոխություն կրեց, քան անցած հարյուրամյակում: Սեծ զարգացում ապրեց ինքնաթիւնների զանգվածային արտադրությունը: Եթե պատերազմի սկզբին պատերազմող երկրներում ի մի վերջրած հաշվում էր 1600 ինքնաթիւ, ապա պատերազմի վերջում՝ 60.000:

Երկրների տնտեսական կյանքի համար բնորոշ էր այն, որ առաջին անգամ կատարվեց արդյունաբերության ռազմականացում. այն լիովին ենթարկվեց պատերազմի շահերին: Դա մեծապես նպաստեց ռազմականակատի կարիքների համար աշխատող ճյուղերի զարգացմանը:

Այդուհանդերձ, պատերազմող բոլոր երկրներում ամստիր նկատվեց արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալի կրծառում², իսկ անմիջական ռազմական գործողությունների շրջաններում մեծագույն ավերվածություններ տեղի ունեցան և խիստ տուժեցին ոչ միայն արդյունաբերությունը, այլև տնտեսության մյուս ճյուղերը: Սեծ չափեր ընդունեցին բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որն ըստ էության մղվում էր աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերածնման համար նարդկության պատճության մեջ ամենազանգվածային ու արյունալի զինվածքախումն էր:

Պատերազմն ավարտվեց գերմանա-ավստրիական բլոկի լիակա-

¹ Ст'я, Витвер И.А., Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. География. М., 1963 (второе издание)

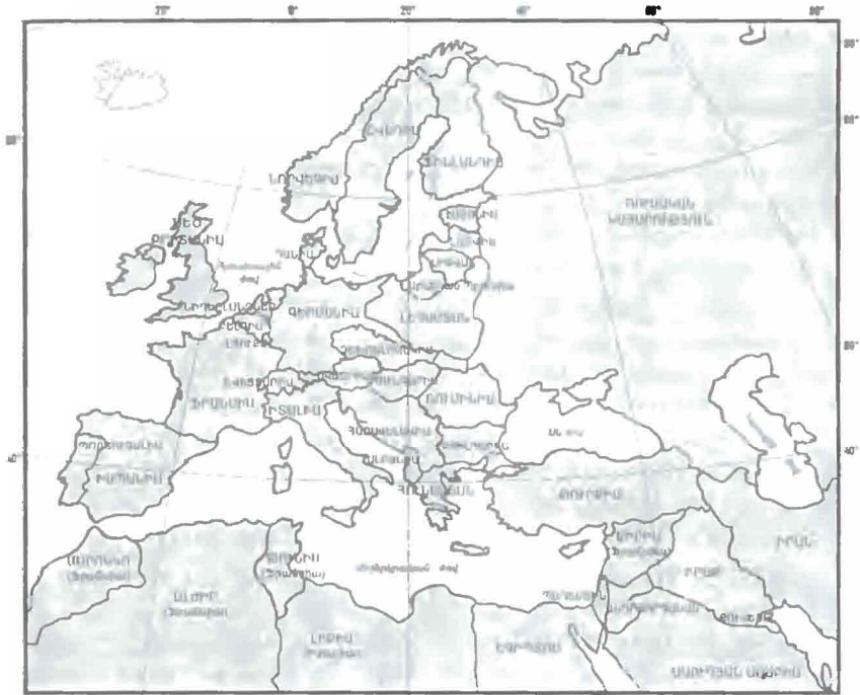

Նկ. 4. Եվրոպայի և Սերծավոր Արևելքի քաղաքական քաժանումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1914թ.)

տար պարտությամբ: Յաղթող պետությունները ծեռնամուխ եղան աշխարհի վերաբաժանմանը՝ քաղաքական քարտեզի վերածնանը: Տեղի ունեցան մի ամբողջ շարք քանակական ու որակական փոփոխություններ, և նոր, վերածնած քարտեզը այլևս նման չէր նախկին նախապատերազմյան քարտեզին: Ամենամեծ փոփոխությունները կատարվեցին Եվրոպայում և Սերծավոր Արևելքում (տե՛ս նկ. 5):

‘Աշխարհի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունները ընթացում էին 3 ուղղություններով:

Առաջին ուղղությունն այն էր, որ նախորդ՝ 19-րդ դարում ծևավորված համաշխարհային կապիտալիստական (ազատ շուկայական) տնտեսությունը և քաղաքական համակարգը դադարեց հանամոլորակային ընդգրկում ունենալուց երկրագնդի ցամաքի 1/6-ի վրա զարգացնան այլ ուղի բռնեցին բոլշևիկյան Ռուսաստանը և նախկին Ռուսաստանի կայսրությունից անջատված նորաստեղծ անկախ պետությունների մի մասը (Ռուսահնա, Բելոռուսիա, Վրաստան, Հայաստան,

Նկ. 5. Եվրոպայի և Սերծավոր Արևելքի քաղաքական բաժանումը Առաջին համաշխարհահային պատերազմից հետո (1918թ.)

Աղբբեջան): Ավելի ուշ դրանք բոլորը միավորվելով Ռուսաստանի շուրջը, ստեղծեցին Խորհրդային Սոցիալիստական Դանրապետությունների Միություն (ԽՄԴՄ) կոչվող միասնական պետությունը: Այն սկսեց կառուցել բոլորովին նոր, բոլորից արմատապես տարբերվող՝ սոցիալիստական հասարակարգ: *Ղա նոր որակ ու բովանդակություն հաղորդեց աշխարհի քաղաքական քարտեզին և սկիզբ դրեց գաղափարական հիմքի վրա համաշխարհային ընդորլում ունեցող հակամարտ բլոկների (կապիտալիստական և սոցիալիստական) ձևավորմանը:*

Երկրորդ ուղղությունը բազմազգ կայսրությունների փլուզումը և դրանց տեղում մեծաթիվ անկախ պետությունների ստեղծումն էր: Պատմության բեմից վերացան Ավստրո-Գունդարական, Օսմանյան և Ռուսաստանյան կայսրությունները: Դրանց տարածքներում ծնվեցին

շուրջ մեկ տասնյակ ինքնիշխան ազգային պետություններ¹: Պատերազմում պարտված Ավստրո-Հունգարիան հաղթանակած Անտանտայի թելադրանքով տրոհվեց ազգային անկախ պետությունների: Անջատվեցին Ավստրիան և Հունգարիան: Ծնվեցին Լեհաստան, Չարավալավիա և Չեխոսլովակիա ինքնիշխան ազգային պետությունները: Կայսրության մնացյալ տարածքներն անցան Ռումինիային ու Խոալիային:

Ռուսաստանից անջատվեցին Ֆինլանդիան, Լեհաստանը, Լիտվան, Լատվիան, Էստոնիան:

Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի մի մասում ծևավորվեց Թուրքիա պետությունը, մյուս մասերում ստեղծվեցին մի շարք արաբական կիսաանկախ պետություններ՝ որոնց ժամանակավոր կառավարնան իրավունքը՝ **մանդատը**, տրվեց Ֆրանսիային ու Մեծ Բրիտանիային: Վերջիններս պարտավորվում էին առաջիկա տարիների ընթացքում նախապատրաստել նրանց լրիվ անկախացումը: Այդ եղանակով ավելի ուշ անկախացան Իրաքը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Սաուդիան Արաբիան:

Երրորդ ուղղություն: Պատերազմի արդյունքում աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարված փոփոխությունների երրորդ ուղղությունը առկա պետությունների սահմանային փոփոխություններն են: Դրա արդյունքում պետությունների մի մասն ունեցավ տարածքային էական կորուստներ, մյուսները՝ նկատելի ծեղքերումներ: Տարածքային մեծ կորուստներ ունեցավ հատկապես Գերմանիան՝ 70.5 հազ.կմ² (նախապատերազմյան տարածքի 13%): Ֆրանսիան վերստացավ էլզաս և Լոթարինգիա մարզերը, որոնք Գերմանիան զավել էր 1871թ. գերմանա-ֆրանսիական պատերազմի արդյունքում: Արևելյան սահմանի ուղղությամբ ընդարձակ տարածություններ, որտեղ գերակշռում էր լեհ բնակչությունը, անցան Լեհաստանին: Արևելյան Պրուսիան Լեհաստանին հանձնված ցանաքային լայն միջանցքով անջատվեց Գերմանիայի հիմնական տարածքից:

Համեմատաբար ոչ ընդարձակ տարածքներ անցան Բելգիային, Լիտվային ու Չեխոսլովակիային: Գերմանիան զրկվեց նաև իր բոլոր գաղութներից, որոնք գտնվում էին Աֆրիկայում, Արևելյան Ասիայում և Խաղաղ Օվկիանոսի կղզիներում:

¹ Պատերազմի արդյունքներն իրենց միջազգային իրավական ձևակերպումը ստացան հայրող և պարտված կողմերի միջև կնքված մի շարք պայմանագրերով: Այդ պայմանագրերը և դրանց արդյունքում կատարված փոփոխությունները հետազույն ստացան Վերսայան համակառ անվանումը: Վերսայը Փարիզի արվածան է, որտեղ նոյնական 1918-1920թթ. ընթանում էին կողմերի բանակցությունները: Դրանց ընթացքում էլ ի մի թերվեցին Ասուադին համաշխարհային պատերազմի արդյունքները և անրագրվեց աշխարհի նոր քաղաքական քաժանումը:

Ավստրո-Հունգարիայի փլուզման արդյունքում տարածքային լուրջ կորուստներ ունեցան ինչպես Ավստրիան, այնպես էլ Հունգարիան: Ավստրիայի տարածքը կրճատվեց շուրջ 3 ու կես, իսկ Հունգարիայինը՝ 3 անգամ: Անջատված տարածքները հանձնվեցին Չեխովակակիային (Չեխիա, Մորավիա, Սիլեզիա), Դարավալավիային (Բուսնիա, Զերցեգովինիա, Խորվաթիա, Սլովենիա), Ռումինիային (Տրանսիլվանիա, Բուկովինա, Բեսարաբիա), Խոտալիային (Ալպերում և Աղորիատիկ ծովին հարող շրջանում)՝¹.

Տարածքային կորուստներ ունեցավ նաև Բուլղարիան: Այն հօգուտ Հունաստանի գրկվեց Արևմտյան Թրակիա մարզից և դրա հետ մեկտեղ դեպի Եգեյան ծով ունեցած ելքից, որ ծեռք էր բերել 1912թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի դեմ տարած հաղթանակի շնորհիվ:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանյան կայսրությանը, ապա քաղաքական քարտեզում նրա հետ կապված փոփոխություններն ուրույն ընթացք ունեցան: 1918թ., ինչպես արդեն ասվեց, անկախացան Ուկրաինան, Բելոռուսը, Վրաստանը, Հայաստանը, Աղրբեջանը: Լիակատար անկախություն ծեռք բերեցին մինչ այդ կիսաանկախ Ֆինլանդիան ու Լեհաստանը: Բուն Ռուսաստանը հոչակվեց Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետություն, որտեղ ոչ ուս բնակչության գերակշռություն ունեցող տարածքներում ստեղծվեցին կիսաանկախ ազգային քաղաքական տարածքային միավորներ: Այդպիսիք էին, օրինակ, Թաթարական, Բաշկիրական, Ղազախական, Ուգրեկական, Ղրիմի, Կիրգիզական, Ղաղստանի, Յակուտական ինքնավար հանրապետությունները, ինչպես նաև քավականին մեծ թիվ կազմող ինքնավար մարզերն ու ինքնավար օկրուգները (Կոմի, Բուրյաթ-մոնղոլական, Կարաչաւելի-Չերկեսական և այլն): Ավելի ուշ, 1922թ., ինչպես նշվեց Վերևում, Ռուսական կայսրությունից անջատված և անկախություն նվաճած պետություններից մի քանիսը հատուկ միջպետական պայմանագրով միավորվեցին Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Հանրապետության շուրջը և ստեղծեցին նոր տիպի միութենական պետություն՝ ԽՍՀՄ:

Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում քաղաքաաշխարհագրական կարևոր փոփոխություններ էին նախատեսվում Սկրի հաջողութ-

¹ Խոտալիան հավակնում էր ավելի ընդարձակ տարածքների, մասնավորապես Աղորիատիկայի ակերին, Եգեյան ծովի կղզերին և Փոքր Ասիա թերակղզու ափերի մի մասին: Սակայն իրադրությունների հետազա զարգացումը սկսվեց նրան իրածարևել այդ հավակնությունից: Հավելնք, որ ԽՍՀՄ շուրջ 7 տասնամյակ տևած գոյության ընթացքում այդ Միությունը միջազգային հանրության շրջաններում գնահատվում էր որպես կայսրություն:

յան պայմանագրով: **Սկզի պայմանագիրը, որ մտնում էր Վերսայյան համակարգի մեջ, սոորագրվեց Թուրքիայի սովորանական կառավարության և պատերազմում հայթանակած դաշնակից պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա և մյուսներ, դրանց թվում և Դայաստան) միջև Փարիզի արվարձան Սկզ քաղաքում 1920թ. օգոստոսի 10-ին:**

Թուրքիան հրաժարվում էր արաբական Երկրների նկատմամբ իր բոլոր հավակնություններից, Խուալիային էին անցնում էգեյան ծովի կղզիների մի մասը, Հունաստանին՝ Արևելյան Թրակիան, Փոքր Ասիա թերակղզու ծովափնյա շրջանը՝ Իզմիր նավահանգստով: Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցները Մարմարա ծովի հետ միասին ապառազմականացվում և դրվում էին միջազգային հատուկ հանձնաժողովի հսկողության տակ:

Թուրքիան ճանաչում էր Դայաստանը որպես անկախ պետություն, որին հանձնվում էր Արևմտյան Դայաստանը եղանակի, Տրապիզոնի, Կանի, Բիրլիսի վիլայեթներով: Դայաստանը ելք էր սուանում դեպի Սև ծով: Թուրքիայի հետ նրա սահմանները վերջնականացեն որոշելու էր ԱՍՍ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը որպես միջնորդ: Նա 1920թ. նոյեմբերին ստորագրեց այդ սահմանները որոշող փաստաթութքը, որը սահմանում էր Դայաստանի Դանրապետության 161 հազ.քառ. կմ պետական տարածքը, որից 90 հազ.քառ. կմ Արևմտյան Դայաստանից:

Թուրքիայից անջատվում էր նաև Բրդստանը, որի սահմանները որոշելու էր անգլո-ֆրանս-խուալական հանձնաժողովը:

Սկզի պայմանագիրը չճանաչեց Խորհրդային Ռուսաստանը: Օգտվելով այդ հանգամանքից և Թուրքիայի բաժանման հարցում Անտանտայի ներսում ծագած հակասություններից, Անկարա քաղաքում ստեղծված կառավարությունը, որը գլխավորում էր հակաանտանտային շարժումը և հակադրվում էր սովորանական կառավարությանը, չընդունեց Սկզի պայմանագիրը, իսկ սովորանը չհամարձակվեց վավերացնել այն¹:

Դետագայում Քենալական Թուրքիան հենվելով նաև Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական ու ռազմական օգնության վրա, կարողացավ Անտանտի Երկրների դեմ տանել մի քանի ռազմական հաղթանակներ և **Սկզի պայմանագիրը հայտարարել չեղյալ:** Նրան հաջողվեց Դայաստանի հաշվին ծեռք բերել նույնիսկ նոր տարածքներ և իր սահմանները շարժել դեպի արևելք:

¹ Թուրքիայի բաժանման դեմ ուղղված ազգային շարժումը, որը գլխավորում էր գեներալ Մուստաֆա-Քենալ փաշան (հետագայում Աթաքյութ-Քուրքերի հայր), հայտնի դարձավ նաև «Քենալական շարժում» անունով:

6.3.2 ՎԵՐԱԲԵՐԱՁԱՍՈՒՄՆԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՍՏԱԿԱՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՈՒ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՓԼՈՒԶԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում տեղի ունեցած ուժերի վերադասավորումը և քաղաքական քարտեզի վերագծումը չվերացրին աշխարհում առկա հակասությունները և չկարողացան ապահովել երկարաժամկետ խաղաղություն։ Վերսայան հաշտության պայմանագրից ընդամենը մի քանի տարի անց Գերմանիան իրաժարվեց իրեն պարտադրված սահմանափակումներից և բռնեց տնտեսության ռազմականացնան ուղին։

1929-1933թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը ցնցեց ամբողջ կապիտալիստական աշխարհը և սրեց միջպետական հակասությունները։ Զևսվորվեցին պատերազմական վտանգի երկու գլխավոր օջախները՝ Գերմանիան Եվրոպայում և ճապոնիան Չինական։ Արդյունքում է Տեղի էր ունենում աշխարհի նոր վերաբաժանման նախապատրաստություն 30-ական թվականների կեսերին արդեն կատարվեցին պատերազմի միջցով այդ վերաբաժանման առաջին փորձերը։ ճապոնիան Չինաստանից զավեց Սանչուրիան և ստեղծեց «Մանչժոուգո» ֆիկտիվ պետությունը, Խոալիան օկուպացրեց Երվանդիան և իրեն միացրեց Ալբանիան, Գերմանիան իրեն միացրեց Ավստրիան (անշլույզ) և նաև նաև Չեխոսլովակիան։

ՍԵՐԵԺՎԵՆԾԻ ԱՅԵՍՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՔԴԱՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ:

Առաջինը ձևավորվեց ֆաշիստական Խոալիայի, Գերմանիայի և ճապոնիայի խմբավորումը, որին միացան Բուլղարիան, Չունգարիան, Շումինիան, Ֆինլանդիան, Թուրքիան։

Երկրորդ խմբավորումը կազմված էր Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, Կանադայից, Ավստրալիայից և ավելի քան իհնգ տասնյակ փոքր պետություններից (տե՛ս նկ. 6, էջ 155)։

**ԱԿՆԻԱՅՄ ԷՐ ԴԱՌՆՈՒՄ ԱՅդ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ և ՆՈՐ ՀԱ-
ՄԱՇԽԱՐԻՒԱՅԻՆ ԱՎԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻՒԹՅՈՒՆՆՐ:**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվեց 1939թ. սեպտեմբերի 1-ին դարձյալ Եվրոպայում Գերմանիայի հարձակումով Լեհաստանի վրա։ Երկու օր անց Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային։ Չուտով պատերազմի հորձանութիւնները նորանոր պետություններ բոլոր աշխարհամասերից։ 1941 թ. հունիսին Գերմանիան հարձակվեց նաև ԽՍՀՄ վրա։

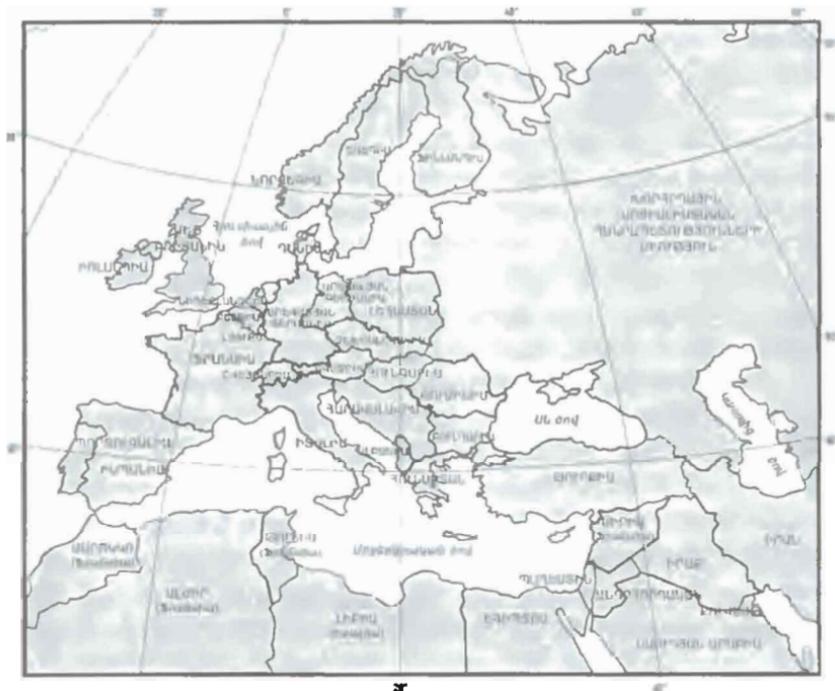
Նկ. 6. Եվրոպայի քաղաքական բաժանումը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1939թ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը թե՛ տարածքային և թե՛ մարովյալին ու նյութական ռեսուրսների ընդգրկումով բազմից գերազանցեց առաջին համաշխարհային պատերազմը (72 երկիր): Ավերվեցին ու ոչնչացան հազարակիր գյուղեր ու քաղաքներ: Դարյուր հազարներով էին հաշվվում գաղթականներն ու անօթևան մնացածները:

Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան աշխարհի քաղաքական քարտեզում:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում տարածական մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ Գերմանա-ճապոնա-խոալական խմբավորումը: Գերմանիան նվաճեց Լեհաստանը, Սորվեգիան, Ղանիան, Սիրիանդները, Բելգիան, Ֆրանսիայի մեծ մասը, Դարավալավիան, Դունաստանը, Խորհրդային Միության Եվրոպական տարածքը մինչև Մուսկվա, Վոլգա և Դյուսիսային Կովկաս:

ճապոնիան ջախջախիչ հարված հասցրեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Սիրիալանդների խաղաղօվկիանոսյան տիրույթներին ու ռազմածովային հենակետերին: Սանծուրիայից բացի օկուպացրեց Չինաստանի մեծ մասը, Ղնդկաչին թերակղզին, Խնդոնեզիան, Ֆիլիպինները,

Նկ. 7. Եվրոպայի քաղաքական բաժանումը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո (1945թ.)

Բիրնան (Մյանմա), Մալայզիան, Սինգապուրը, մի շարք կողմներ Հնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսներում:

Դյուսիսային Աֆրիկայում ընդարձակ տարածքներ հայտնվեցին խոլազ-գերնանական զորքերի հսկողության տակ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում բեկումնային եղան խորհրդային զորքերի հաղթանակները (Ստալինգրադի, Կուրսկի ճակատանարտեր) գերնանական արևելյան ռազմաճակատում, որոնց արդյունքում սկսվեց հիտլերյան կուլիցիայի նվաճած տարածքների ազատագրումը: Խորհրդային զորքերի նշանակած և մյուս հաղթանակների, ինչպես նաև Արևմտյան տերությունների ռազմական գործողությունների ակտիվացման և Եվրոպայում Երկրորդ ճակատի բացման շնորհիվ 1944թ. վերջերին արդեն Գերմանիայի կողմից բոլոր նվաճված տարածքները ազատագրվել էին և ռազմական գործողությունները տեղափոխվել Գերմանիայի սահմաններից ներս: 1945թ. նայիսի սկզբին Գերմանիան մայրաքաղաք Բեռլինի անկումից հետո դադարեցրեց դիմադրությունը և սովորագործ անվերապահ կապիտույա-

ցիայի ակտը: Խտալիան իրեն պարտված էր ճանաչել ու դուրս էր եկել պատերազմից դեռևս 1943թ. սեպտեմբերին:

Այդուհանդերձ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմը ավարտված չէր: Այն շարունակվում էր Յեռավոր Արևելքում, որտեղ ճապոնիան դեռևս լուրջ դիմադրություն էր ցույց տալիս: ճապոնիան դադարեցրեց դիմադրությունը, ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը, և պատերազմը ավարտվեց այն բանից հետո, եթե օգոստոսի սկզբին ճապոնիայի Յիռուսիմա ու Նազասակի քաղաքների վրա պայթեցին ամերիկյան առաջին ատոմային ռումբերը, իսկ խորհրդային գործերը ազատագրեցին Սանգուրիան:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքներն իրավական ծևակերպում ստացան հաղթող երեք տերությունների՝ ԽՍԴՀ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի դեկավարների Դրիմի (1945թ փետրվար) և Պոտսդամի (1945 թ. հուլիս-օգոստոս) կոնֆերանսներում: Մմենամեծ տարածքային փոփոխությունները վերաբերում էին Գերմանիային և խորհրդային Սիությանը (տե՛ս նկ. 7):

Նախ Գերմանիայի մասին: Նրա արևելքում զգալի տարածքներ ստացավ Լեհաստանը, Արևելյան Պրուսիայի մեծ մասը Քյոնիգսբերգ (այժմ Կալինինգրադ) կենտրոնով հանձնվեց Խորհրդային Սիությանը: Այստեղ ստեղծվեց Կալինինգրադի մարզը, որը մտավ ՈՍՖՍՀ կազմի մեջ: Գերմանիան իր նոր սահմաններում հաղթող տերությունների կամքով բաժանվեց 4 մասի՝ ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և խորհրդային օկուպացիոն գոտիների: Բեռլինը ստացավ գոտիներից անկախ հաստուկ կարգավիճակ, բաժանվեց նույն 4 պետությունների միջև: Որոշ ժամանակ անց արևնտյան 3 օկուպացիոն գոտիները ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի փոխադարձ հանձնայնությամբ միավորվեցին, և ստեղծվեց Գերմանիայի Դաշնային Դարրապետությունը (Արևմտյան Գերմանիա) Բոն մայրաքաղաքով: Դրան հաջորդեց խորհրդային օկուպացիոն գոտում Գերմանական Դեմոկրատական Դանրապետության (Արևելյան Գերմանիա) ստեղծումը: Նրա մայրաքաղաքը դարձավ Արևելյան Բեռլինը, որը հատուկ կառուցված պատով առանձնացվեց Արևնտյան Բեռլինից:

Արևմտյան Եվրոպայի կենտրոնում նախկին միասնական Գերմանիայի տեղում հայտնվեցին գերմանական երկու պետություններ:

Խորհրդային Միությունն արդեն հիշատակված Արևելյան Պրուսիայից բացի Ֆինլանդիայի հաշվին իր սահմանը տեղաշարժեց դեպի հյուսիս-արևմուտք, իրեն միացնելով նոր տարածքներ Կարելական պարանոցում, Լենինգրադի շրջանում և Մուլմանսկի երկաթուղու երկայնքով: Խորհրդային Սիությանը միացվեցին նաև Արևմտյան Բելո-

ուստիան, Արևմտյան Ուկրաինան և Բեսարաբիան ուկրաինացիներով բնակեցված Յյուսիսային Բուկովինիայի հետ միասին: Մերձբալբյան երեք հանրապետությունները՝ Լիտվան, Լատվիան և Էստոնիան ԽՍՀՄ կազմի մեջ՝ ստանալով միութենական հանրապետությունների կարգավիճակ: Վերջապես Յեռավոր Արևելքում ճապոնիան ստիպված եղավ վերադարձնել Յարավային Սախալինը և Կուրիլյան կղզիները, որոնք նա գրավել էր Ուստաստանից 1904թ. պատերազմում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում աշխարհի քաղաքական քարտեզի կարևոր որակական փոփոխությունը պետք է հանրաբեկ այն, որ խորհրդային գործերի կողմից գերնանական օկրուպացիայից ազատագրված Արևելյան Եվրոպայի պետությունները (Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Շունգարիա, Ռումինիա, Բուլղարիա, Յարավալավիա, Ալբանիա), ինչպես նաև Չինաստանը, Յյուսիսային Կորեան, Վիետնամը, Մոնղոլիան Ասիայում և Կուբան Ամերիկայում բռնեցին սոցիալիստական զարգացման ուղին: **Զևավորվեց համաշխարհային սոցիալիստական համակարգը:**

Գրքի նախորդ բաժնում, հետևելով աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժնումն ու վերաբաժնումների դարեր տևած պրոցեսին, մենք տեսանք, որ դրա գլխավոր բովանդակությունը, հատկապես Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններին հաջորդող ժամանակաշրջանում, ընդհուպ մինչև 20-րդ դարը աշխարհի մի քանի խոշոր տերությունների պայքարն էր նոր հայտնագործված երկրների գաղութացման համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին աշխարհի բաժնումն այդ տերությունների՝ մետրոպոլիաների, և գաղութների միջև ուներ հետևյալ պատկերը:

Երկրագնդի շուրջ 135 մլն քկմ ցանքային տարածությունից (չիաշված Անտարկտիդան) 16.5 մլն քկմ (12%) կազմում էր աշխարհի 6 առավել հզոր պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, ճապոնիա), այսինքն զիսավոր գաղութակալ երկրների՝ մետրոպոլիաների բուն տարածքը: Թվարկված գլխավոր մետրոպոլիաներն իրենց գաղութների հետ միասին զբաղեցնում էին 82.5 մլն քկմ տարածք, որը հավասար էր Երկրագնդի ցանքի 61%: Շուրջ 7.4% (10 մլն քկմ) բաժին էր ընկնում մյուս, ավելի փոքր մետրոպոլիաներին իրենց գաղութների հետ միասին (Բելգիա, Նիդերլանդներ, Իտալիա և մի քանի ուրիշներ):

Կիսագաղութ էին համարվում Պարսկաստանը, Չինաստանը և Թուրքիան, որոնց ընդհանուր տարածքը հավասար էր 14.7 մլն քկմ

(10.9%): Մնացած երկրներին, որոնք ոչ մետրոպոլիա էին (չունեին գաղութային տիրապետություններ) և ոչ էլ գաղութ կամ կիսագաղութ, զբաղեցնում էին երկրի բնակելի ցանքային մակերեսի ընդամենը 20%-ից քիչ ավելին՝ 28 մլն քկմ:

Ինչպես տեսնում ենք, մարդկության քաղաքական-տարածքային կազմակերպման բազմադարյան փոփոխությունների արդյունքում **աշխարհը թևակոխն էր 20-րդ դար մի վիճակով**, երբ նրա քաղաքական-տարածքային կառուցվածքում ամենամեծը գաղութային համակարգն էր, ամենամեծը ոչ միայն զբաղեցրած տարածքով, այլև բնակչության քվով (աշխարհի բնակչության գրեթե 2/3): Եվ դա այն դեպքում, երբ դրան նախորդող տասնամյակներում արդեն այդ համակարգի քայլայման և զբաղեցրած տարածքի կրծատման ուղղությանը առաջին եական քայլերը կատարված էին: Դրանք սկսվել էին Արևմտյան կիսագնդից, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, Դյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների ներկայիս հիմնական պետություններին հաջողվել էր ազատվել եվրոպացիների գաղութային լժից, ծեռք բերել քաղաքական անկախություն և կանգնել ինքնուրույն զարգացման ուղղությամբ: ԱՄՆ-ի անկախացմանը հաջորդեց 19-րդ դարի առաջին քառորդում տեղի ունեցած Խսանիայի ու Պորտուգալիայի տիրապետությունից 18 պետությունների քաղաքական անկախացումը, իսկ Կանադան ստացավ դոմինիոնի կարգավիճակ:

Այդուհանդեռձ, գաղութատիրական համակարգի վերջնական փլուզումը տեղի ունեցավ 20-րդ դարում, երկու համաշխարհային պատերազմների արդյունքում: Դատկապես երկրորդ պատերազմի հետ կապված նոր վերելք ապրեց **ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը**. Դա նշանակում էր գաղութային համակարգի ճգնաժամի հետագա խորացում:

Ներևս պատերազմի ընթացքում պետական անկախություն ծեռք բերեցին Սիրիան ու Լիբանանը: Պատերազմի ավարտից երկու տարի անց անկախացավ բրիտանական խոշորագույն գաղութը՝ Շնողկաստանը: Դրան հաջորդեց Ասիայի մյուս գաղութների, կիսագաղութների ու կախյալ երկրների անկախացումը:

Գաղութային համակարգի լիակատար քայլայումը ավարտվեց 60-70-ական թվականներին, երբ պետական անկախություն ծեռք բերեցին 50-ից ավելի երկրներ Աֆրիկայում ու Կենտրոնական Ամերիկայում, և բոլոր գաղութատեր մետրոպոլիաները (Սեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա, Նիդերլանդներ, Պորտուգալիա) գրկվեցին

իրենց գլխավոր գաղութըներից ու կախյալ երկրներից¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի կարևոր քաղաքական արդյունքներից է նաև այն, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծված Ազգերի լիգայի փոխարեն, որն այնպես է միջազգային համրության հույսերը չարդարացրեց, ստեղծվեց միջազգային նոր կառույց՝ *Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունը (ՄԱԿ)*: ՄԱԿ-ի հիմնադիր պետությունների կողմից ընդունված կանոնադրությունը նոր համար սահմանել է **հետևյալ չորս նպատակները**:

- պահպանել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը,
- զարգացնել բարեկանական հարաբերությունները ազգերի միջև,
- համագործակցել միջազգային հիմնախնդիրները լուծելու և մարդու իրավունքները պահպանելու հարցերում,
- լինել ազգերի գործողությունների ներդաշնակեցման համաշխարհային կենտրոն:

6.3.3 ՎԵՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՈՒՄ: ԱՇԽԱՐԴԻ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո թվուն էր, թե ստեղծվել են բոլոր նախադրյալները, որպեսզի մարդկությունն ապրի ու զարգանա առանց պատերազմների, համընդհանուր խաղաղության և ժողովուրդների համերաշխության պայմաններում: Սակայն շատ շուտով ակնհայտ դարձավ, որ մարդկության զարգացումը ընթանում է ոչ թե համագործակցության ու բարեկամության ամրապնդման, այլ շահերի բախման ու հակասությունների խորացման ու սրման ուղղությամբ:

Ի տարբերություն Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիների, այս դեպքում պետությունների տարբեր խնճքավորումների առճակատումը և միջազգային լարվածության ուժեղացումը բերեց ոչ թե նոր համաշխարհային պատերազմի, այլ մի այնպիսի վիճակի, որն ստացավ «սառը պատերազմ» անվանումը: Դա բացահայտ առնակատում էր երկու տնտեսակարգերի՝ կապիտալիստականի և

¹ Աշխարհի խոշորագույն գաղութակալ երկրին՝ Մեծ Բրիտանիային, հաջողվեց իր նախկին դույմների, գաղութների ու կախյալ տարածմների մի մասին (շուրջ 50 երկիր) համախմբելու առնելի միջավայրում՝ «Ազգերի Բրիտանական համագործակցություն» (հետագայում «Դամագործակցություն») պաշտոնական անունով:

սոցիալիստականի միջներ:

«Սառը պատերազմի» գաղափարախոսության հիմքում, որը մշակվեց Արևոտքում, ընկած էր սոցիալիստական հասարակարգի վերացումը ոչ թե «ստաք պատերազմի», ուղղակի ռազմական գործողությունների միջոցով, այլ տնտեսական, գաղափարական, քաղաքական ու հոգեբանական ծճշման համապարփակ մեթոդներով:

Դրան հակառակ, սոցիալիստական համակարգը կազմող երկրների արտաքին քաղաքականության հիմքում ընկած էր սոցիալիստական հեղափոխական արտահանումը և հասարակական զարգացման խորհրդային մողեկի պարտադրումը աշխարհի ժողովուրդներին:

Սկսվեց սպառազինությունների, գենքի նոր տեսակների և ռազմական նպատակներով կատարվող գիտատեխնիկական մշակումների ու ծրագրերի անհախառեալ մրցավազք:

Աստիճանաբար ակնհայտ էր դառնում, որ երկու հասարակական համակարգերի պայքարի թե՛ տնտեսական, թե՛ գաղափարական ծակատներում ուժերն անհավասար են, և սոցիալիստական համակարգը աստիճանաբար իր դիրքերը գիշում է:

Սառը պատերազմի նախաձեռնողները և գլխավոր դերակատարներն են Արևոտքի զարգացած երկրները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ: Գլխավոր պայքարը գնում էր տնտեսության ոլորտում: Եվ աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ երկու համակարգերի անզիջում տնտեսական պայքարում հաղթում է կապիտալիստական, մասնավոր սեփականատիրության վրա հեմվոր ազատ շուկայական հասարակարգը, որը ի տարրերություն խորհրդային Միությունում և մյուս սոցիալիստական երկրներում հաստատված քաղաքական կարգերի ու կառավարման ծկի, ավելի ազատական է ու ժողովրդավարական:

Սառը պատերազմն ավարտվեց 1980-ական թվականների վերջին, 1990-ական թվականների սկզբին խորհրդային Միության և համաշխարհային սոցիալիստական համակարգի պարտությամբ: Դրա արդյունքում տեղի ունեցավ աշխարհի քաղաքական նոր վերաբաժանում: 1990թ. վերամիավորվեց Գերմանիան, ԽՍՀՄ-ից անկախացան երեք մերձբալթյան հանրապետությունները՝ Էստոնիան, Լատվիան ու Լիտվիան: Դրան հաջորդեց այն, որ աշխարհի քաղաքական

¹ Ընդունված է սառը պատերազմի սկիզբը համարել Մեծ Բրիտանիայի նախկին պրեմյեր-մինիստր Չերչիլի ԱՄՆ Ֆուլտոն քաղաքում 1946թ. մարտի 5-ին արտաանած ճառը: Այն ըստ էության կոչ էր միավորել Արևոտքում ուժերը խորհրդային Միության դեմ և կանխել պատերազմից հետո սկիզբ առած աշխարհի քաղաքական զարգացումները:

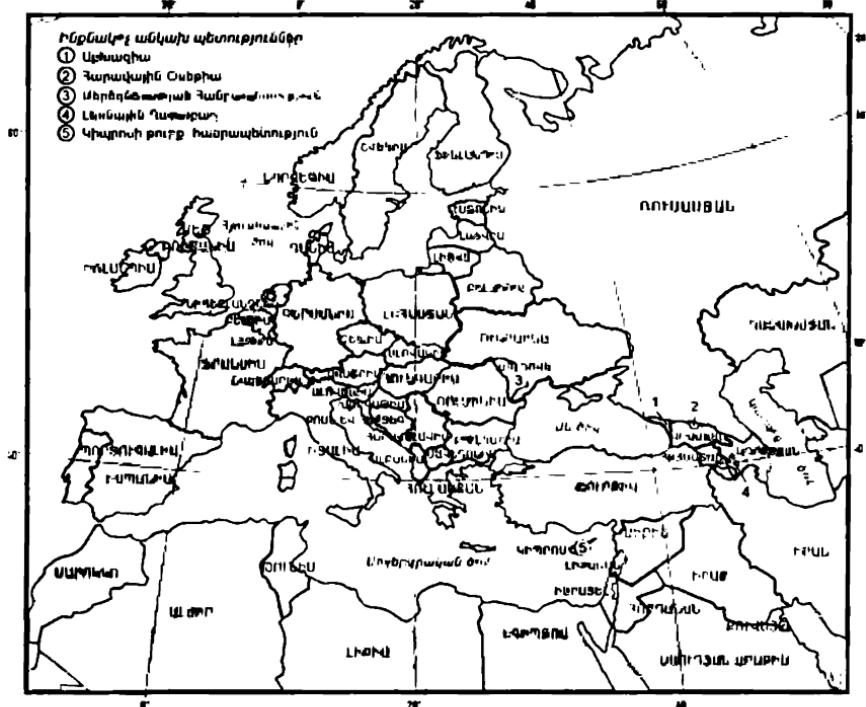
բարտեզից վերացան տարրեր կիսաանկախ պետություններից կազմված Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը (ԽՄԴՄ) և Հարավակիայի Սոցիալիստական Դաշնային (ֆեդերատիվ) հանրապետությունը (ՀՄՖԴ): 1991թ. ընթացքում պետական անկախություն ծեռք բերեցին ԽՄԴՄ մյուս 12 հանրապետությունները ևս, ՀՄՖԴ կազմից դուրս եկան և անկախացան Խորվաթիան, Ալովենիան և Մակեդոնիան, իսկ մեկ տարի անց՝ նաև Բոսնիան և Շերցեգովինիան: Եվ վերջապես 1993թ-ին Չեխոսլովակիան տրոհվեց երկու՝ Չեխիա և Սլովակիա ինքնիշխան պետությունների: 20-րդ դարի վերջերին անկախ պետության կարգավիճակ ստացան նաև մի քանի երկրներ Աֆրիկայում (Խամիրիան անջատվեց ՀԱՇ-ից, Երիթրեան՝ Եթովպիայից) և Ասիայում (Արևելյան Թիմոր՝ Ինդոնեզիայից, Պալաու՝ Մեկրոնեզիայի Կողմանմբից):

Աշխարհի քաղաքական քարտեզը ստացավ ներկայիս տեսքը (նկ. 8-ը պատկերում է Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի արդի քաղաքական բաժանումը):

* * *

Ի մի բերելով աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների մասին ասվածը, կարող ենք առանձնացնել աշխարհի քաղաքական քարտեզի ծևավորման չորս հիմնական փուլեր:

Առաջին փուլում ավարտվեց աշխարհի քաղաքական բաժանումը, որը նոր թափ էր առել Աշխատիագրական մեծ հայտնագործությունների շնորհիվ: Այդ հայտնագործությունները, հայտնի են, որ կատարեցին Եվրոպական առաջատար տերությունները, որոնք ել իրար մեջ բաժանեցին բոլոր նոր հայտնագործված տարածքները: Հարստանալով ու հզորանալով այդ տարածքների ու դրանց ժողովուրդների շահագործման ու հարստահարման շնորհիվ, նրանք իրենց քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանությունը հաստատեցին մնացած աշխարհի վրա: **Ավարտվեց աշխարհի բաժանումը** Եվրոպական տերությունների (Սեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Իտալիա, Գերմանիա, Բելգիա, Նիդերլանդներ), ինչպես նաև Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի ու ճապոնիայի միջև:

Նկ. 8. Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի արդի քաղաքական բաժանումը (2005թ.)

Ստացվեց այնպես, որ 20-րդ դարի սկզբին աշխարհը բաժանված էր մի կողմից թվարկված տերությունների՝ մետրոպոլիաների, և մյուս կողմից՝ գաղութների. կիսագաղութային ու կախյալ վիճակում հայտնված երկրների միջև:

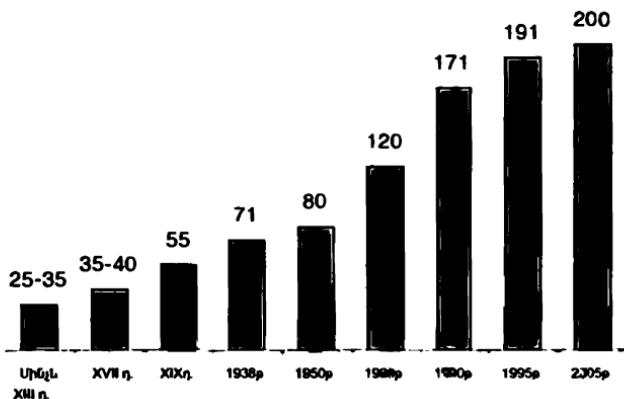
Աշխարհի քաղաքական քարտեզի ծևավորման հաջորդ՝ Երկրորդ փոլցը առանձնանում է արդեն քաժանված աշխարհի առաջին վերաբաժանումով։ Դա ինչպես արդեն ասվել է, կատարվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում։

Երրորդ փուլը համընկավ համաշխարհային երկրորդ պատերազմի և դրան հաջորդած գաղութատիրական համակարգի վերջնական փլուզման հետ:

Չորրորդ փոլղ նշանավորվեց «սառը պատերազմի» ավարտով և աշխարհի քաղաքական քարտեզի ներկայիս գծագրության ու բովան-

դակության ծևավորումով, որով և ամրագրվեց աշխարհի արդի, միջազգային ճանաչում գտած քաղաքական բաժանումը:

Որպես անփոփում ընդգծենք այն ուշագրավ փաստը, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի առանցքային միավորների՝ Երկիր-պետությունների թվի աճը ընթացել է հարաճուն արագությամբ (գծ.3) և դրա համեմատ էլ մեծացել է նրանց տարածքային կազմակերպման ու պետական կառուցվածքի, պետական կարգի ու քաղաքական ռեժիմի բազմազանությունը:

Գծ. 3 Աշխարհի Երկիր-պետությունների թվի աճը

Եթե Երկիր-պետությունների գոյության առաջին հազարամյակներում դրանց թիվը հաշվվում էր միավորներով, մեր թվարկության XVIIIդ. առավելագույնը հասավ 40-ի, դրան հաջորդած շուրջ Երկուսուկես հարյուրամյակում ավելացավ ևս 40-ով, այսինքն կրկնապատկվեց, ապա միայն 20-րդ դ. ընթացքում քառապատկվեց, դարավերջին հասնելով 200-ի:

Ծատ ավելի դիմանիկ են պետությունների բովանդակային հատկանիշներն ու բնութագրիչները՝ պետական կառուցվածքը, քաղաքական ռեժիմը, վարչակարգը, որոնց փոփոխություններն իրենց հետ բերում են բազմազանության խորացում և պետությունների տարբերությունների մեծացում:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են մարդուրոտի, մարդկային հասարակության տարածքային կառուցվածքի զարգացման գլխավոր միտումները:
2. Ինչպիսի՞ն է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային բաժանման բովանդակությունը: Ո՞րն է դրա գրաֆիկական մոդելը:
3. Ո՞րն է քաղաքական քարտեզի գլխավոր բովանդակությունը:
4. Ե՞րբ և ինչի՞ շնորհիկ է աշխարհը ընկալվել արդի ինձաստով որպես մեկ ամբողջություն, և սկսվել է նրա քաղաքական բաժանումը:
5. Ո՞ր ժամանակներին է վերաբերում աշխարհի առաջին քաղաքական բաժանումը:
6. Գիտական պարբերացման հաճապատասախան աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների ի՞նչ ժամանակաշրջաններ են առանձնացվում:
7. Առանձնացրե՞ք և վերլուծե՞ք աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների նոր ժամանակաշրջանի կարևորագույն իրադարձությունները:
8. Ե՞րբ է կնքվել Աշխարհի բաժանման մասին Խսպանիայի ու Պորտուգալիայի համաձայնագիրը: Ո՞րն է դրա եռթյունը, ինչպե՞ս եր անցնում բաժանման գիծը:
9. Ի՞նչ փոփոխություններ կրեց Եվրոպայի քաղաքական քարտեզը նապոլեոնյան պատերազմների արդյունքում:
10. Որո՞նք էին աշխարհի քաղաքական քարտեզի այն փոփոխությունները, որ տեղի ունեցան գաղութատիրության տարածման և Ամերիկա աշխարհանասում դրա վերացման հետևանքով:
11. Ի՞նչ հանգանանքներում էին հասունանում աշխարհի քաղաքական քարտեզի 20-րդ դարի փոփոխությունները:
12. Աշխարհի ո՞ր պետությունների ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
13. Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում ի՞նչ իիննական ուղղություններով ընթացան աշխարհի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունները: Թվարկե՞ք այդ ուղղությունները և բնութագրե՞ք յուրաքանչյուրի եռթյունը:
14. Քաղաքական քարտեզի ի՞նչ փոփոխություններ էին նախատեսվում Աւրի պայմանագրով: Ինչո՞ւ նախատեսված փոփոխությունները կյանքի չկոչվեցին:
15. Ի՞նչ պայմաններում էր հասունանում Առաջին համաշխարհային

պատերազմի արդյունքում հաստատված աշխարհի քաղաքական բաժանման վերաբաժանումը:

16. Ինչպես ընթացավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Դրա արդյունքում ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին աշխարհի քաղաքական բաժանման մեջ:
17. Վերլուծե՛ք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում կատարված սահմանային փոփոխությունները և ձևավորված քաղաքական քարտեզը:
18. Ո՞րն է մետրոպոլիա, գաղութ և դոմինիոն Երկրների քաղաքական կարգավիճակի տարբերությունը: Թվարկե՛ք յուրաքանչյուրից առավել նշանավորները: 20-րդ դարի սկզբին աշխարհը ինչպես է բաժանված եղել դրանց միջև:
19. Ե՞ր և ինչպես ավարտվեց գաղութային համակարգի լիակատար քայլայումը: Արդյունքում ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին աշխարհի քաղաքական քարտեզում:
20. Ի՞նչ է «սառը պատերազմ»: Ե՞ր և ի՞նչ պայմաններում այն սկսվեց: Ո՞րն է նրա բովանդակությունը:
21. Ովետե՞ր էին «սառը պատերազմ» վարող կողմերը: Ինչո՞վ այն ավարտվեց և ինչպես ձևավորվեց աշխարհի քաղաքական քարտեզի արդի պատկերը:
22. Անփոփելով աշխարհի քաղաքական բաժանման ու վերաբաժանումների պատմությունը, թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք նրա չորս փուլերը:
23. Ինչպես է աճել հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կառուցվածքի առանցքային միավորների՝ Երկիր-պետությունների թիվը: Դրանով պայմանավորված՝ ինչպես են փոփովել քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումը և պետականության հատկանիշները:

ԵՐԿԻՐ ՍՈԼՈՐԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄԱԿՐՈԱՇԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

7.1 ԱՇԽԱՐԴԱԳԲԱԳԱՎԱԿԱՆԻԹՅՈՒՆ (ԳԵՂՈՊՈԼԻՏԻԿԱ)
ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք գրքի նախորդ բաժիններում, հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի տարածքային կազմակերպումն իրականացվում է 3 մակարդակներով (տե՛ս Գլ.2): Միկրոաշխարհագրական (միավորներն առանձնացվում են երկիր-պետության ներսում), մեզոաշխարհագրական (միավորներն են երկիր-պետությունները) և մակրոաշխարհագրական, երբ որպես տարածքային միավորներ են հանդես գալիս պետությունների տնտեսական, երնոմշակութային, քաղաքական կամ ռազմաստրատեգիական միավորումները (միությունները) իրենց սահմաններով (Գլ.4), որոնք վերպետական են:

Մարդկության տարածքային կազմակերպման առանցքային միավորների՝ ինքնիշխան պետությունների թվի անշեղ աճը անցած հազարամյակների ընթացքում ապացույցն է այն բանի, որ ավելի ոինամիկ զարգացում է ունեցել տարածքային կազմակերպման մեզոնակարդակը, հետևապես **տիրապետող է եղել մարդկության տարարաժանման միտումը:** Դրա հետ մեկտեղ մեզ ավելի մոտ ժամանակներում ավելի հաճախակի են դառնում այնպիսի դեպքերը, երբ տարբեր պետություններ ունենալով շահերի ընդհանրություն, միավորվում են, կազմում երկկողմն կամ բազմակողմն տարածաշրջանային միավորումներ: Դա նշանակում է, որ **տարաբաժանմանը գուգընթաց տեղի է ունենում նաև մերձեցում, համախմբում, միասնացում:**

Պետությունների միավորման ու համախմբման գործընթացը ավելի ինտենսիվ է դարձել 19-20-րդ դարերում, ընդգրկելով աշխարհի ինքնիշխան պետությունների մեծ նասը: Այդ երևույթը ներկայումն ընդունել է համընդիանուր բնույթ և դարձել է **գլոբալացման՝ համաշխարհայնացման կարևորագույն բաղադրիչը:**

Մարդկության տարածքային կազմակերպման այս երկու հակառիք՝ **տրոհման-տարանջատման և միասնացման-գլոբալացման ուղ-**

դությունների համատեղ գարզացումն իր հետ բերում է մարդկության, երկրագնդի համընդիմուր աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի, հետևապես և աշխարհակարգի մշտական փոփոխություններ:

Գլոբալացումը չեր կարող չառաջացնել և իրոք առաջացրեց հասարակական կյանքի քաղաքական տարածքային կառուցվածքի էական տեղաշարժեր հատկապես մակրոաշխարհագրական մակարդակում:

Ինչպես նշել ենք, աշխարհի մակրոաշխարհագրական մակարդակի տարածքային կառուցվածքը ի տարբերություն քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքի (պետություններ և դրանցից ցած գտնվող ենթակարգային միավորներ) ընդունված է անվանել **աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) կառուցվածք:**

Ընդունելով երևույթն արտահայտող «աշխարհաքաղաքական կառուցվածք» տերմինի պայմանականությունը, ծանոթանանք երևույթի հիմնական առանձնահատկություններին:

Աշխարհաքաղաքական կառուցվածքում առանձնացնում են երկու մակարդակի միավորներ՝ աշխարհաքաղաքական տարածաշրջան (ռեգիոն) և աշխարհառազմավարական (գեոստրատեգիական) շրջան:

Աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանը (ռեգիոնը) հասարակական կյանքի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքում **երկիրաբետությունից** քարեր մակարդակի միավորն է: Այդպիսի տարածաշրջաններ ծևավորվում են տարբեր սկզբունքներով և պետությունների տարբեր հատկանիշների հաշվառմամբ: Աշխարհի ներկայիս բաժանումը աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանների հենքում է **տարբեր հատկանիշների վրա:** Դրանցից ընդգծենք մի քանի առավել կարևորները:

Առաջին. առկայությունը խոչըր և տևական քաղաքական հիմնախնդրի, որի նկատմամբ միևնույն կամ նման մոտեցումը կարող է միավորել տարբեր պետությունների: Որպես նման հիմքի վրա ծևավորված աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի օրինակ սովորաբար նշվում է **արաբական երկրների համագործակցությունը, որը հակադրվում է Խորայել պետությանը:**

Երկրորդ. առկայությունը ընդհանուր երկարաժամկետ շահերի, որոնք պայմանավորված են մինյանց հետ հարևան լինելու հանգանքով: Հարևան պետությունների շահերը կարող են համընկնել, երբ անհրաժեշտ է, օրինակ, տնտեսական ներուժի միավորում, օգտակար համածոների հանքավայրերի համատեղ շահագործում

(Պարսից ծոցի կամ Կասպից ծովի ավազաններ), օդային ավազանի ու ներքին ծովերի աղտոտման դեմ համատեղ պայքար, հարևան երկրների բնակչության պատկանելիություն նույն էթնոսին, հանատեղ պաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտություն:

Երրորդ. մշակութային, էթնիկական, ռասայական, լեզվական մոտիվություն և պատմական գարգացման առանձնահատկությունների ընդհանրություն:

Չորրորդ. տնտեսաշխարհագրական (տրանսպորտաաշխարհագրական) դիրքի ընդհանրություն, փոխադարձ տնտեսական կապերի բարձր ակտիվություն:

Հասարակական կյանքի քաղաքական-տարածքային կառուցվածքի ամենաբարձր մակարդակի միավորը աշխարհառազմավարական շրջանն է: Այն տարբեր աշխարհաքաղաքական ռեգիոններ միավորելով հանդերձ, միշտ չէ, որ մեկ տարածքային միասնություն է կազմում: Նրա մասը կազմող աշխարհաքաղաքական ռեգիոնները կարող են սահմանակից չինել և գտնվել մինյանցից ֆիզիկական մեծ հեռավորության վրա:

Հայտ հետազոտողներ համարում են, որ **աշխարհաքաղաքական ռեգիոնի և աշխարհաստրատեգիական շրջանի տարրերակումը խիստ պայմանական** է, ավելի եական են նրանց ընդհանուր, քան տարբերիչ գծերը: **Ընդհանուր է համարվում նրանց գլխավոր հատկանիշը՝ պատկանելիությունը երկիր մոլորակի աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) համակարգին:**

Երկիր մոլորակի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքով գրադրում է քաղաքական աշխարհագրության աշխարհաքաղաքականություն (գեոպոլիտիկա) կրչվող ուղղությունը (ենթաճյուղը): Իսկ քանի որ աշխարհաքաղաքական միավորները ծևավորվում են պետությունների միավորումից, աշխարհաքաղաքականության ուշադրության կենտրոնում են գտնվում պետությունների արտաքին քաղաքականությունը ծևավորող գործուները, վերը թվարկված այն սկզբունքներն ու հատկանիշները, որոնք հիմք են ծառայում տարբեր պետությունների միավորման, աշխարհաքաղաքական ռեգիոն ու աշխարհառազմավարական շրջան, այսինքն **աշխարհի կառուցվածք-**

¹ Կա նաև այնպիսի կարծիք, որ աշխարհաքաղաքականությունը ծևավորվել ու գարգանում է որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղ, գտնվելով քաղաքական աշխարհագրության հետ սերտ համագործակցության մեջ, քայլ ոչ նրա կազմում: Դեռաքրդական է գիտության այդ ուղղության դասական Դատիսիթերի ծևակերպումը՝ «Բաղադրական աշխարհագրությունը քննարկում է պետությունը տարածական տեսանկյունից, իսկ աշխարհաքաղաքականությունը քննարկում է տարածությունը պետության տեսանկյունից»:

քային նոր՝ մակրոաշխարհագրական մակարդակ ծևավորելու համար:

Հայտնի է, որ աշխարհի քաղաքական կառուցվածքի ներկա տերմինաբանությամբ գեղագութիւնկական (աշխարհաքաղաքական) մակարդակի մասին պատկերացումների ու դատողությունների ակունքները առկա են ին ին հունական գիտական մտքում: **Ի սկզբանե այդ պատկերացումների ու դատողությունների հիմքում եղել են ժողովուրդների ու պետությունների տնտեսական ու քաղաքական զարգացման գործում ֆիզիկաաշխարհագրական գործուններին վճռական նշանակություն վերագրելը**¹:

Ընդունված է գեղագութիւնկայի նախապատմությունը սկսել անտիկ աշխարհի խոշորագույն մտածողներից, որոնք ժողովուրդների ու պետությունների զարգացման տարբերությունները բացատրել են նրանց աշխարհագրական դիրքով, կլիմայով և այլ բնական պայմաններով (Քիպուրատ, Արիստոտել, Պլատոն, Զերոդոտ, Ցիտերոն, Ստրաբոն): Օրինակ, Ստրաբոնը աշխարհը բաժանելով քառանկյունների և կենտրոնում դնելով բնակեցված աշխարհը՝ Եվրոպան, Լիրիան (Յուսիսային Աֆրիկա) և Հարավային Ասիան, զարգացրել է այն միտքը, որ չբնակեցված տարածքները «... որևէ քաղաքական նպատակի չեն ծառայում, ...մանավանդ եթե դրանք կղզիներ են, որոնց բնակիչները չեն կարող ո՛չ խանգարել մեզ և ո՛չ էլ օգնել իրենց առևտրով»:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Յու. Տիխոնրավովը, «Այդ դատողություններն արդեն կարելի է գեղագութիւնկական կոչել բարի ժամանակակից իմաստով²»:

Դին հույնների ու հոռմեացինների՝ մարդկության պատմական զարգացման վրա աշխարհագրական գործունների ազդեցությանը հատուկ կարևորություն տալու գիծը առկա է միջնադարում նույնպես: Դա նկատվել է հատկապես արաբ մտածողների, քաղաքական գործիչների ու աշխարհագետ-ճանապարհորդների աշխատություններում:

Հասարակական կյանքի աշխարհագրական գործոնի դերի մասին հայեցակետը իր գիտական ծևակերպումն ստացավ ուշ միջնադարում և նոր ժամանակաշրջանում: Զևավորված **աշխարհագրա-**

¹ Հասարակական զարգացման վրա ֆիզիկաաշխարհագրական գործոնների դերը մեկնաբանող հասուն կիլիստիայական ուսմունքի («աշխարհագրական դեսերմինիզմի») մասին առեղծված է հայուսա, այդ թվում լուսումնական գրականություն: Տվյալ շարադրանքը շեշտը դրու է բնական պայմաններ-հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտ կապի վրա:

² Ю. В. Тихонравов. Геополитика. М., 1998, էջ 60

Կան դետերմինիզմ ուսմունքի համաձայն, ինչպես հայտնի է, մարդկային գործունեությունն ամբողջությամբ և իր բոլոր առանձին դրսնորումներով, դրանց թվում և քաղաքական կազմակերպման ձևերի տարրերություններով, պայմանավորված է աշխարհագրական գործուներով:

16-րդ դարից սկսած և հատկապես 18-19-րդ դարերում ստեղծվեցին մեծարիվ մենագրություններ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից ու տարբեր գիտական խորությամբ վերլուծում էին աշխարհագրական միջավայրի, նրա առանձին բաղադրիչների և հասարակության զարգացման, դրա կազմում նաև քաղաքական զարգացման, կապերն ու փոխազդեցությունները:

Առանձնանում է, մասնավորապես **Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ ու մոլածող ժամ Բողենը**, որն իր գլխավոր՝ «Պատմության ուսումնասիրության դյուրին մեթոդ» (1566թ.) աշխատության մեջ փորձում էր բացահայտել ժողովրդի, պետության, **նրա քաղաքականության և բնական միջավայրի կապը**: Հատկապես կարևորելով կլինան, Բողենը նրա ազդեցությամբ էր հիմնավորում հյուսիսի ժողովրդների ֆիզիկական առավելությունը հարավի ժողովուրդների, և լեռնցիների առավելությունը հարթավայրերի (հովիտների) բնակիչների նկատմամբ: Նա զարգացնում էր այն միտքը, որ պետական գործիչներն իրենց կարքարարական և օրինաստեղծ գործունեության ընթացքում պետք է հաշվի առնեն ոչ միայն սոցիալական, այլև կլիմայական պայմանները: Նրա համոզմամբ ինքնիշխան պետության հզորությունը և զարգացումը ուղղի կախման մեջ են գտնվում նրա բնական միջավայրի պայմաններից ու հարստություններից:

Այս ոլորտում խոշոր առաջնորդաց քայլ էր դարձյալ **ֆրանսիացի, փիլիսոփա Շառլ Լուի Սոնտեսքոյի** (1689-1755թ.) գործունեությունը: Նա հատուկ ուսումնասիրություն նվիրեց Յին Շոռմեական պետությանը, որտեղ վերլուծեց դրա ծաղկման ու կործանման հանգամանքները և եկավ այն եզրակացության, որ Յին Շոռմի կորժանման գլխավոր պատճառներից են եղել պետության աշխարհագրական դիրքը և սահմանների չափազանց մեծ ծգվածությունը, որոնք խանգարել են պետության համախմբմանն ու իշխանության կենտրոնացմանը.

Մի այլ աշխատության մեջ («Օրենքների ոգու նասին», 1748թ.) Սոնտեսքոյն քննարկում է պետության կառավարման ձևի վրա աշխարհագրական գործուների ազդեցությունը Հատկապես մեծ նշանակություն նա տալիս էր կլիմայական գործոնին, համարելով, որ

շոգ կլիման ծնում է ծովություն և կրթեր, սպանում է քաղաքացիական քաջությունն ու արիությունը, բռնակալական կառավարման պատճառ է դառնում: Նա առաջիններից էր, որ կլիման համարում էր երկրի պետական կառուցվածքի ու քաղաքական բնույթի վճռորչ գործոն և այդ առունով Եվրոպան հակադրում էր Ասիային: Նրա կարևոր դրույթներից մեկն այն էր, որ պետության օրենքները պարտադիր կերպով պետք է համապատասխանեն բնական միջավայրի առանձնահատկություններին:

Աշխարհագրական դետերմինիզմի հետագա զարգացումն իր արտահայտությունը գտավ գերմանացի ականավոր աշխարհագետ Կառլ Ռիտտերի (1779-1859) ուսումնասիրություններում: Նա իր գլխավոր՝ «Երկրագիտություն» բազմահատոր աշխատության մեջ նկարագրում է Երկրագնդի և նրա տարբեր մասերի աշխարհագրական պայմանները (հեղինակի կենդանության օրոր լույս են տեսել Ասիային ու Աֆրիկային նվիրված 19 հատորներ), շեշտը դնելով այդ պայմանների և մարդկային քաղաքակրթությունների ու մշակույթների միջև եղած կապերի բացահայտնան վրա: Նա ծգում էր ապացուցել, որ ժողովուրդների ու պետությունների պատմական ճակատագրի որոշիչը աշխարհագրական պայմաններն են, բնական միջավայրը:

Աշխարհագրական դետերմինիզմի գաղափարները 19-րդ դարի վերջերին Եվրոպայում դառնում են տիրապետող: Եվ պատահական չէ, որ այդպիսի մթնոլորտում ծևավորվեցին այն տեսական դրույթներն ու գաղափարները, որոնք պետք է դառնային նոր ծնվող գիտության՝ քաղաքական աշխարհագրության և դրա կազմում էլ աշխարհաքաղաքականության անկյունաքարերը:

Դրանց ծևավորման ու հեկման գործում վճռական դերակատարություն ունեցավ գերմանացի ականավոր մտածող, հոչակավոր Դեյնելբերգի համալսարանի շրջանավարտ, հետագայում *Lեյպցիգի համալսարանի աշխարհագրության պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Ռատցելը* (1844-1904): Սկսած 1874 թվականից մեկը մյուսի հետևից նա լույս է ընծայում մի շարք մենագրություններ, որտեղ քննարկում է աշխարհագրական գործոնի, մասնավորապես բնատարածքի տարբեր հատկանիշների ազդեցությունը ժողովրդի ճակատագրի, պետության առկա վիճակի և զարգացման հեռանկարի վրա¹:

¹ Այդ մենագրություններից գերմանական գիտական և քաղաքական մտքի վրա հատկապես մեծ ազդեցություն բողեցին «Դյուսիսամերիկան քաղաքների ու քաղաքակրթությունների

Այդ մենագրություններում հեղինակը հիմնավորում և զարգացնում էր մի շարք տեսակներ, որոնց ամբողջությունը հայտնի դարձավ «ռատցելյան ուսմունք» անունով:

Ռատցելյան ուսմունքի առանցքային դրույթներից մեկը վերաբերում է երկրագնդի, մարդկության քաղաքաաշխարհագրական քածանման առանցքային միավորի՝ Երկիր-պետության եւրեանը. Ռատցելը զարգացնում էր այն միտքը, որ պետությունը ոչ այլ ինչ է, քան «կենդանի օրգանիզմ, որը մշտապես պայքարում է իր գոյության համար»: Դժվար չէ նկատել, որ դա նշանակում էր կենդանական և բուսական աշխարհի օրինաչափությունների տարածում սոցիալական ոլորտի վրա, մի մոտեցում, որը «սոցիալ-դարվինիզմի» տեսքով լայն տարածում ուներ 19-րդ դարի վերջերի Եվրոպայում:

Խորացնելով իր այդ տեսակետը, Ֆ.Ռատցելը հանգեց այն հետևության, որ պետության ճակատագրի վրա ազդող աշխարհագրական գործոններից առաջնայինը նրա զբաղեցրած տարածքի մեծությունն է: Նրա հանգմանք տարածությունը ամենակարևոր քաղաքաշխարհագրական գործոնն է: «Տարածությունը» սոսկ բնատարածք չէ, որը զբաղեցնում է պետությունը և որը նրա հզորության ասրիբուտներից է, տարածությունը քաղաքական ուժ է: Այստեղից էլ ամեն մի ժողովրդի ու պետության համար «տարածքի զգացողության» կարևորությունը, որին առանցքային տեղ էր հատկացնում Ռատցելը:

Ֆիզիկական տարածքի չափերից բացի Ֆ.Ռատցելը հատուկ նշանակություն է տալիս նրա «որակին»՝ մակերևոսոյին, հողածածկին, բուսածածկին, ջրագրությանը: «Ժողովրդագիտություն» աշխատության մեջ նա գրում է. «Մարդկությունը ինչքան էլ զգտի դեպի տիեզերական բարձունքները, նրա ոտքերը շվվում են հողին... Դրանով է ամենից առաջ պայմանավորվում նրա գոյության աշխարհագրական պայմանների քննարկման անհրաժեշտությունը¹»: «Պետությունը այնպիսի օրգանիզմ է, - շարունակում է Ռատցելը, - որն անհրաժեշտաբար կապված է իր հողին, ուստի պետք է ուսումնասիրվի աշխարհագրական տեսանկյունից: Ինչպես ցույց են տալիս ազգագրությունն ու պատմությունը, պետությունները զարգանում են

քարտեզները», «Դյուտիսային Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգները», «Անտրոպոաշխարհագրություն», «Ժողովրդագիտություն», «Ծովը որպես ժողովրդների հզորության այրուր», «Պետությունների տարածական ամի օրենքների մասին», «Երկիրը և կյանքը» և վերջապես նախորդ զլկիններում հիշատակված «Քաղաքական աշխարհագրությունը»:

¹ Բառավանական բառարարություն, որը առաջարկվել է Հայոց ազգային պատմությունում:

տարածական հիմքի վրա, ավելի ու ավելի հարմարվելով և ծովալվելով նրան, ստանալով նրանից ավելի ու ավելի շատ էներգիա: Այդպիսով, պետությունները հանդես են գալիս որպես տարածական երևոյթներ, որոնք ոգեկոչվում ու կառավարվում են այդ տարածքով, ուստի և դրանք պետք է նկարագրի, համեմատի, չափագրի աշխարհագրությունը: «Պետությունը գտնվելով կյանքին հասուկ երևոյթների շարքում, հանդես է գալիս որպես այդ երևոյթների բարձրակետ» (ընդգծումը ներն է, Ա. Վ., Լ.Վ.):

Ուստցելի այս բեղիսից բխող գործնական հետևությունն այն էր, որ պետության տարածքային զավթումները, «կենսատարածքի ընդուրածակումը» բնական երևոյթ է, ամեն մի կենդանի օրգանիզմի գոյության անհրաժեշտ պայմանը:

Ուստցելն ի նի: Բերելով Երկիր-պետության մասին իր տեսական դրույթները, «Պետությունների տարածական աճի օրենքների մասին» աշխատության մեջ ծանութեալ է 7 «օրենքներ», որոնց համաձայն էլ ամեն մի ժողովուրդ պետք է իրականացնի իր «բարձրագույն կոչումը», այն է՝ «ընդարձակել իր կենսատարածքը» և «բարելավել իր աշխարհագրական դիրքը»¹:

Ուստցելի այս, ինչպես և մյուս տեսական կառույցները նպատակառությամբ էին, նրա կարծիքով, Գերմանիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող քաղաքական խնդիրների լուծմանը: Նա այն հանողան էր, որ Գերմանիան, որպես պետություն, որպես ազգային-հոգեբանական, տնտեսական ու տարածքային-քաղաքական միասնական օրգանիզմ, դեռևս չի հասել իր բնական աշխարհա-

¹ «Պետությունների տարածական աճի այդ 7 «օրենքներն» են.

(Յո. Տիլտմանավովի շարադրամբով).

պետության տարածքը ընդարձակվում է ժողովրդի մշակույթի զարգացման հետ մեկտեղ, պետության տարածական աճը ուղեկցվում է զարգացման այլ ցուցանիշներով ևս, ինչպիսիք են զարախանները, առևտուրը, արտադրությունը, քարոզությունը, ակտիվության բարձրացումը գործունեության տարրեր լուրտներում,

պետության մեծացումը տեղի է ունենում ավելի փոքր պետություններ իրեն միացնելով և կլանելով,

սահմանը պետության ծայրամասային օրգանն է և որպես այդպիսին վկայում է նրա աճի, ուժի կամ քուլության և օրգանիզմուն կատարվող փոփոխությունների մասին,

պետությունն աճի ընթացքում ծգուում է իր մեջ ներառել ֆիզիկական շրջապատի առավել արժեքավոր տարրերը՝ ծովակերը, գետավազանները, հարթավայրերը, ուսուրսներով հարուստ շրջանները.

պետության տարածքային աճի խանճ, ազդակը զալիս է դրսից և դա շնորհիվ հարևան տարածքների քաղաքակրական նախարարական մակարդակների եւլեզների,

թույլ ազգերի միաձուլման և կլանելու միտուն խորանալով ու ճյուղավորելով, մի պետությունից փոխանցվում է մյուսին և խթանում է պետական տարածքի ավելի նշանակալի ընդարձակումը:

գուական սահմաններին, ծեռք չի բերել այն «կենսատարածքը», որն անհրաժեշտ է նրա բնականոն զարգացման և Եվրասիա մայրցամաքում ու աշխարհում արժանավոր տեղ գրավելու համար:

Պատահական չէ, որ Ռատոցելի շատ տեսական դրույթներ իրենց զարգացումն ստանալով նրա շատ աշակերտների ու հետևորդների աշխատություններում, ծևակորեցին այն իհմքը, որի վրա բարձրացավ գեղապես իշխանական գերմանական ֆաշիզմի արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը: Եվ այդ պայմաններում բնական էր, որ նի շարք հետազոտողներ ռատոցելյան ուսմունքը որակեցին որպես «իմպերիալիզմի կատեխիզիս»¹:

7.2 ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ

Աշխարհագրական դետերմինիզմը և քաղաքական աշխարհագործյան գաղափարները, ինչպես ասվեց, լայն տարածում գտան 19-20-րդ դարերի սահմանագլխին: Դրանք զարգացան և վերացվեցին գլուխական տեսությունների ու հայեցակարգերի համակարգի հետազոտողների մի քանի սերունդների համատեղ ուժերով: Գիտական տեսությունների ու հայեցակարգերի այդ համակարգը աշխարհաքաղաքականություն-գեղապես իշխանական անունով այսօր տիրապետող դիրք է գրավում ոչ միայն քաղաքական աշխարհագործյան, այլ նաև քաղաքագիտության և գործնական քաղաքականության բնագավառներում:

Այդ երեք բնագավառների սահմանագծում և առաջին հերթին դրանցից առաջինի՝ քաղաքական աշխարհագործյան կազմում ծևավորվեց աշխարհաքաղաքականությունը, անկախ այն բանից, թե գիտական տեսությունների ու հայեցակարգերի այդ համակարգը ընկալվում է որպես առանձին ուղղություն քաղաքական աշխարհագործյան կազմում, թե գիտության առանձին ճյուղ: Այսպես թե այնպես, այն ծևավորվեց հիմնականում ռատոցելյան ուսմունքի հետևորդների աշխատություններում: Նրանք հպարտությամբ նշում էին, որ իրենք Ռատոցելի աշակերտներն են և իրենց ուսուցչի ուսմունքը զարգացնում են աշխարհում առկա նոր իրողությունների և զարգացման նոր միտումների հաշվառմամբ: Դա համընկավ այն ժամանակա-

¹ Կատեխիզիս է կոչվում քրիստոնեական դավանանքի համառոտ շարադրանքը հարց ու պատասխանի ձևով:

շրջանի հետ, երբ արդեն ակնհայտ էր դարձել, որ հիմնականում ավարտվել են աշխարհագրական հայտնագործությունները, հետևապես և աշխարհի բաժանումը:

Միջազգային տրանսպորտային հաղորդակցության ու առևտրի զարգացման շնորհիվ աշխարհը սկսել էր ընկալվել որպես **մեկ ամբողջություն՝ համամոլորակային սուպերհամակարգ**: Եթե աշխարհը իրոք միասնական համակարգ է, ուրեմն պետք է ունենա ամեն նի հանակարգին հատուկ պարտադիր հատկանիշները՝ **ներքին կազմակերպվածություն ու կառուցվածքայնություն**: Գիտնականներն սկսեցին գրադարձ աշխարհ - համակարգի այդ հատկանիշների բացահայտմանը և ուսումնասիրությամբ:

Այդ ժամանակ արդեն բոլորի կողմից ընդունվում էր, որ աշխարհի քաղաքական բաժանման, այսինքն կառուցվածքայնության **հիմնական միավորները երկիր-պետություններն են**, որոնց ներսում էլ կազմակերպվում է հասարակական կյանքը: Նոր իրադրությունը պահանջում էր երկիր-պետության կազմակերպվածության ու կառուցվածքայնության ուսումնասիրությունը կատարել բազմակողմանիրեն ու խորությամբ, **հաշվի առնելով յուրաքանչյուրի յուրահատուկ պայմանները, բայց և չսահմանափակվել «երկիր-պետություն» կառուցվածքային միավորով**.

Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրությունը պահանջում էր հասարակական կյանքի կազմակերպվածության ու կառուցվածքայնության ուսումնասիրությունը **կատարել ճան համամոլորակային ընդորկումով, հաշվի առնելով երկիր-պետությունների փոխհարաբերությունները, համաշխարհային տնտեսության միասնական լինելը**, այլ կերպ ասած՝ ամբողջ մարդկությունը, միասնական աշխարհ սուպերհամակարգը և դրանում ընթացող բազմաբնույթ հասարակական երևույթները: Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրության ազդեցության տակ ծնվում էն բնական պայմաններ - պետության արտաքին քաղաքականություն կապերի ու առնչությունների նոր մեկնարանություններ: Ենգրատվում էր նախկին նոտեցումը, ըստ որի երկիր-պետությունը ընկալվում էր որպես մի վերկենսաբանական օրգանիզմ, որը գոյատևելու համար պետք է ունենա «քնական սահմաններ և կենսատարածք»: Ավելի ակնհայտ էր դառնում, որ պետությունների և նրանց փոխհարաբերությունների զարգացման տարածական, աշխարհագրական ցուցանիշներն իրենց բովանդակությամբ ու դրսնորումներով բազմապահային են և պահանջում են ավելի խոր ու բազմակողմանի վերլուծություն:

Այս ամենի հիման վրա աշխարհաքաղաքականությունը (գեղապ-լիտիկան) ծևավորվեց որպես միջազգային հարաբերությունների տեսության հիմնական հասկացություն: Այդ հասկացությունն է, որն օգնում է բնութագրելու և գնահատելու «...լոկալ, ռեգիոնալ, մայր-ցամաքային և համամոլորակային միջազգային գործընթացների վրա պետությունների կամ պետությունների բլոկների դիրքի տարածքային ու տարածական առանձնահատկությունների ազդեցության տեղն ու կոնկրետ-պատճական ձևերը»¹:

Աշխարհաքաղաքականության հիմնադիրների առաջին շարքում է գտնվում ազգությամբ շվեդ, իրավաբան, պետական իրավունքի մասնագետ, Գյուտերորդի և Ռապսալյայի համալսարանների պատմության ու քաղաքական գիտությունների պրոֆեսոր Յուխան Ռուդոֆ Շելենը. Նա լայն հասարակայնությանը հայտնի է առաջին հերթին որպես գեղապլիտիկա տերմինի և «Պետությունը որպես կենսած» հոչակ ծեռք բերած աշխատության հեղինակ²:

Յու. Շելենը լինելով ընդգծված գերմանոֆիլ, սոցիոլոգիայում ու քաղաքագիտության մեջ զարգացնում էր գերմանական «օրգանիցիզմը», ըստ որի պետությունը կենդանի օրգանիզմ է և ենթակա է ածի ու զարգացման կենսաբանական օրենքին: Նա մերժում էր պետության ու հասարակության նկատմամբ մեխանիստական մոտեցումը: Իր դատողությունների մեջ նա ավելի հեռուն էր գնում, հանարելով, որ պետությունները նույնպես, ինչպես մարդիկ, «զգացող և մտածող եւկաներ» են, հետևապես նրանց երթյունից է բխում «գոյության պայքարը»: Նրանք նույնպես, ինչպես ամեն մի կենդանի եւկ, «ծնվում են, հասակ առնում, բարամում ու մահանում»:

Զարգացնելով իր ուսուցչի՝ Ռատցելի տեսակետը, որ բնատարածքը, որտեղ գոլովում է պետությունը, վերջինիս ինտեգրալ բաղադրիչն է և նրա հետ կազմում է մեկ օրգանական միասնություն. Շելենը հանգեց այն հետևության, որ այդպիսի ինտեգրալ բաղադրիչներ են նաև մշակույթը, ազգաբնակչությունը, տնտեսությունը, կառավարման ձևը և մի քանի այլ տարրեր: Նա համոզված էր, որ երկիր-պետությունը որպես միասնական օրգանիզմ բաղկացած է 5 ոլորտներից և պետք է քննարկվի ու բնութագրվի դրանցից յուրաքան-

¹ Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Моск коммерческого у-та, М., 1991, с.58.

² Կառլ Շառլինֆեր Շելենի այդ աշխատությունը որպես մի ստեղծագործություն «... որտեղ գեղապլիտիկայի տեսությունը զարգացել է առավել հստակ տեսքով» (Քառուհների մասին մանրամասն տե՛ս ստորև):

յուրի տեսանկյունից, այսինքն պետությունը որպես՝
աշխարհագրական տարածություն,
ժողովուրդ,
տնտեսություն,
հասարակություն,
կառավարում:

Չելենի մշակած այս հայեցակարգը հիմք ծառայեց աշխարհագրականության գլխավոր հիմնարար որույթի վերանայման համար: Նախկին «աշխարհագրական միջավայր-արտաքին քաղաքականություն» որույթին փոխարինելու եկավ «աշխարհագրական միջավայր-մարդ, ժողովուրդ-արտաքին քաղաքականություն» որույթը.

Չիմնվելով 20-րդ դարի սկզբի Գերմանիայի օրինակի վրա, Չելենը հատուկ քննարկման նյութ է դարձնում խոշոր տերությունների և փոքր պետությունների (ու ժողովուրդների) փոխհարաբերությունների ու նրանց ապագայի խնդիրը: Նա գարգացնում էր այն միտքը, որ փոքր երկրներն իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով դատապարտված են մեծ տերություններին ենթակա լինելու վիճակին, իսկ վերջիններս, դարձյալ «աշխարհագրական ճակատագրի» բերումով «պարտավոր են» միավորել առաջիններին աշխարհագրական ու տնտեսական «խոշոր համալիրների» մեջ: Չելենն արդեն ծևավորված հանալիրներ էր հանարում ԱՍՍ, Բրիտանական կայսրությունը, Ռուսական կայսրությունը, որոնք այդպիսին դարձել են XVIII-XIX դարերում: Ինչ վերաբերում էր Գերմանիային, ապա ըստ Չելենի, նրա պատմական խնդիրն էր նմանատիպ «համալիր» ստեղծել Եվրոպայում, միավորելով Արևմտյան, Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի մեջ ու փոքր պետությունները.

Գալով Եվրոպայի ներկա իրադրությանը, կարող ենք փաստել, որ Չելենի շուրջ մեկ դար առաջ կատարած կանխատեսումը իրականացավ այն մասով, ինչը վերաբերում էր Եվրոպայի միավորմանը «խոշոր համալիրի մեջ» (կատարվեց Եվրամիության ու Եվրախորհրդի տեսքով), բայց ծախողվեց Գերմանիայի վճռորոշ աշխարհագրագական դերի մասով (կամ իրականացավ մասնակիորեն):

Գերմանիայի աշխարհագրագական դերի գնահատման հարցում Չելենն ավելի հեռու էր գնում: Նա Գերմանիայի հովանու ներքո ստեղծվելիք Միացյալ Եվրոպայի մեջ ներառում էր այն ընդարձակ տարածքը, որն ընկած է Ասլանտյան օվկիանոսի ու Պարսից ծոցի և Բալթիկ ու Ադրիատիկ ծովերի միջև: Այս գաղափարի վրա կառուցվեց այսպես կոչված «Միջին (Կենտրոնական) Եվրոպայի հայեցակարգը»,

Ըստ որի Եվրոպա պետք է համարվի նաև Մերձավոր Արևելքը:

Չելենի և նրա համախոհների համոզմամբ այդ տարածքն իրենից ներկայացնում է մի հղոր «ինտեգրալ քաղաքական-տնտեսական կազմավորում, որի կենտրոնն է Գերմանիան, իսկ առանցքը՝ «Բեռլին-Բարդադ գիծը»: Դատուկ ընդգծվում է այն միտքը, որ այդ կազմավորումն իհմքը պետք է ծառայի ոչ թե ազգերի ու լեռնուների ընդհանությունը, այլ տարածքի «աշխարհագրական ճակատագրի» ընդհանրությունը.

Նոր ծևավորվող գեղագոլիտիկական հայեցակարգերի շարքում հատուկ տեղ է պատկանում «ծովային ուժի» հայեցակարգին, որի հեղինակ է համարվում ամերիկացի պատմաբան, նավասորոմի աշմիրալ Ալֆրեդ Սեխներ (1840-1914): Դակառակ Ռատցելի և մի շարք այլ հետազոտողների, որոնք պետության համար գլխավոր առավելություն հանարում էին նրա մայրամաքային կենտրոնական դիրքը, Սեխներ առավելությունը տալիս էր ծովային դիրքին: Նա փորձում էր հիմնավորել, որ խոշոր, «համաշխարհային» տերություն կարող է դառնալ այն պետությունը, որն ունի հարմարավետ ծովային (օվկիանոսային) դիրք՝ ներառյալ ափագծի ծգվածությունն ու գծագրությունը: Ըստ Սեխնեի, ծովային դիրքը կանխորշում է նաև ժողովրդի «քնավորությունը», իսկ այդ երկուսը միասին՝պետության «ծովային ուժը»: Վերլութելով իին դարերում Կարբագենի և նորագույն ժամանակներում բրիտանական կայսրության օրինակները, նա այն հետևությանն էր հանգում, որ «ծովային ուժը» քաղաքակրթության հատուկ տիպ է, որը լավագույնն է ու առավել արդյունավետը համաշխարհային տիրապետություն հաստատելու համար.

Զարգացնելով իր այդ տեսակետը, Սեխներ դեռևս անցյալ դարասկզբին հենց ԱՄՆ-ի համար էր կանխատեսում «համամոլորակային ճակատագրի», որի հանաձան այն պետք է դառնա աշխարհի առաջատար ծովային տերությունը և ուղղորդի համաշխարհային զարգացումը: Մի կանխատեսում, որն իրականացավ դարավերջին միայն, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից և հատկապես «սառը» պատերազմից հետո:

Սեխներ հանարում էր, որ Ամերիկայի և ընդհանրապես «ծովային քաղաքակրթության» համար գլխավոր վտանգ հանդիսանում են Եվրասիայի ցամաքային տերությունները և առաջին հերթին Ռուսաստանը, Չինաստանը, ինչպես նաև Գերմանիան («Միջին Եվրոպան»):

Քննարկելով քաղաքական աշխարհագրության և մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության, որպես գլխական ուղղության

ձևավորման ընթացքը, չենք կարող շրջանցել անվանի աշխարհագետ, «անտրոպոգենոգրաֆիայի» («մարդու աշխարհագրության») ֆրանսիական դպրոցի հիմնադիր Պոլ Վիդալ Ռիազին (1845-1918):

Աշխարհագրական գիտության, մասնավորապես մարդ-բնություն փոխազդեցության, մարդու արտադրական գործունեության ու կենսածկի վրա աշխարհագրական միջավայրի ազդեցության ուսումնասիրության ոլորտում նրա դերի ու գիտատեսական ներդրումների մասին մեր մասնագիտական ընթերցողը ծանոթ է այլ դասընթացներից¹: Նամենատարար թույլ են լուսաբանված նրա նոտեցումները քաղաքաշխարհագրական հարցերին:

Վիդալ Ռիազը նույնպես գեռապիլիտիկայի հարցերում ընդունում էր Ռատցելի գաղափարների ազդեցությունն իր վրա, բայց և *մի սկզբունքային հարցում հակադրվում էր նրան և առաջ էր քաշում իր սեփական տեսակները*: Արդեն նշել ենք, որ Ռատցելը վճռական նշանակություն տալիս էր պետության տարածքի մեծությանը, աշխարհագրական դիրքին, ոելիէ Ֆինը ու հողածածկությին, «տարածության զգացողությանը»: Վիդալ Ռիազը չներժելով դրանց կարևորությունը, *իր հայեցակարգի կենտրոնում դնում էր մարդուն, բնակչությունը, համարելով, որ պետության գարգացման համար բնական միջավայրից բացի նարդը նույնպես վճռական «աշխարհագրական գործոն է, որը սակայն գործում է ոչ թե այդ միջավայրից կտրված, մնելուացված, այլ նրա հետ համաձայնեցված, այսինքն բնական միասնական համալիրի կազմում»:*

Մերժելով Ռատցելի կողմից բնական գործոնի դերի գերազնահատումը, *Վիդալ Ռիազը հանգեց «պոսիբիլիլիզմի»* (լատ. possibilismus-ինարավոր բառից) *աշխարհաքաղաքական հայեցակարգին*: Այդ հայեցակարգի համաձայն պետության գարգացումն ունի երկու բաղադրիչ՝ *տարածական և ժամանակային*: Եթե տարածականը (աշխարհագրականը) պայմանավորված է բնական պայմաններով, ապա ժամանակայինը (պատմականը)՝ մարդով, բնակչությամբ, որը «նախաձեռնության կրողն է»: *Բնական պայմանները լոկ հնարավորություն են, որոնք կարող են իրողության վերածվել տվյալ տարածքը բնակեցնող մարդկանց միջոցով միայն և այդ գարգացմունքը էր այն դրույթը, որ տարածքի *«աշխարհագրական անհատականությունը»* արդյունք է այդ տարածքում բնակվող մարդկանց, ձևավոր-*

¹ Տես L.Վալեսյան, Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքը, Ե., 2004. Գլուխ 1.

ված հանրության, համայնքի կողմից բնության ընծեռած *հնարավորությունների օգտագործման*: Ի վերջո, ըստ Վիդալ Բլաշի, տարածքի «աշխարհագրական անհատականության» շնորհիվ է, որ ստեղծվել են քաղաքակրթական «քջիներ», «օջախներ»: Վերջիններիս միավորնան, փոխազդեցությունների, ընդորինակնան արդյունքում էլ ձևավորվել են ներկայիս հայտնի քաղաքակրթությունները:

Վիդալ Բլաշը նույնպես չեր ժխտում նարդկությանը մեկ համաշխարհային պետության մեջ միավորելու հնարավորությունը: Բայց եթե Ռատցելը դրա միակ ուղին համարում էր հզոր տերություններից որևէ մեկի տարածքային ընդարձակումը պատերազմների ու տնտեսական (առևտրական) եքավանսիայի միջոցով, ապա Վիդալ Բլաշը դա պայմանավորում էր հաղորդակցության զարգացման, տարբեր քաղաքակրթությունների փոխազդեցությունների խորացնան ու ներթափական գործընթացով, որը հեռավոր ապագայում կարող է բերել «աշխարհի քաղաքացի» լինելու գիտակցության ու զգացողության հաղթանակին:

Աշխարհի տարածքային մակրոկառուցվածքի ուսումնասիրության մեջ հատկապես խորացան ականավոր քաղաքաշխարհագետներ անգիտացի Յելֆորդ Սաքինդերը (1861-1947) և գերմանացի Կառլ Շառլսհոֆերը (1869-1946):

Գնահատելով Սաքինդերի ավանդը գեոպոլիտիկայի ձևավորման գործում, ժամանակակից ուսա աշխարհագետ, պրոֆ. Ն.Ս.Միրոնենկոն նշում է. «Սաքինդերի տեսությունը աշխարհաքաղաքական մտքի զարմանալի հարատևող նվաճում է: Թեև այդ տեսությունն առաջին անգամ շարադրվել է 1904թ., այն այժմ էլ շարունակում է գեոպոլիտիկայի շուրջ ծավալվող բանավեճերի ուղեկիցը լինել¹»:

Սաքինդերը մի տևական ժամանակ եղել է անգլիական աշխարհագրության առաջատար դեմքը: Նա հիմնադիրն է Օքսֆորդյան աշխարհագրական դպրոցի, եղել է Լոնդոնի տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոցի դիրեկտոր, դեկանարել է Բրիտանական կայսրության տարբեր պետական հիմնարկներ և արտաքին քաղաքականության ոլորտում համարվել է հեղինակություն, 1910-1925թթ. Եղել է համայնքների պալատի անդամ: Նա մասնակցել է Վերսայյան պայմանագրի նախապատրաստմանը, որի հիմնական աշխարհաքաղաքական գաղափարը հենվում է նրա հայեցակետի վրա, իսկ 1919-1920թթ. զբաղեցրել է Անտանտայի կողմից օկուպացված Ուկրաի-

¹ В.А.Колосов, Н.С.Мироненко, Геополитика и политическая география. М.,2002, с.52.

նայի գերագույն կոմիսարի պաշտոնը:

Մաքինդերին ընդունում են որպես տաղանդավոր նորարար և Անգլիայի 19-րդ դարի նոր աշխարհագրության առաջամարտիկ: Սիահանուր գնահատականն այն է, որ Մաքինդերի գործունեության գլխավոր նպատակը և ուղղությունը եղել է պետությունների արտաքին քաղաքականության մեջ «պատճառականության» փոխադարձ կապի բացահայտումը:

Մաքինդերի տեսության հիմնական գաղափարը շարադրված է «Պատմության աշխարհագրական առանցքը» գեկուցման մեջ, ու նա ներկայացրեց Մեծ Բրիտանիայի թագավորական աշխարհագրական ընկերությանը 1904թ.¹:

Ավելի ուշ (1919թ.) նա իր այդ գաղափարը հանգամանորեն ներկայացրեց «Նեմոկրատական իրեալները և իրականությունը» (Democratic Ideals and Reality: A study in the Politics of Reconstruction. London, 1919) հիմնարար աշխատության մեջ: Աշխարհը դիտարկելով որպես համանուրակային մասշտաբի մի ներփակ քաղաքական համակարգ, նա զարգացնում էր այն դրույթը, որ դրա ներսում տեղի ունեցող ցանկացած հասարակական պայքառն ո՞չ թե տարածվում է այդ համակարգից դրւու, այլ իր պատասխան արծագանքն է գտնում համակարգի ներսում, աշխարհի թեկուց մյուս ծայրում.

Նա առաջիններից մեկն էր, որ կարևորեց «համանուրակային (գլոբալ) մնացողությունը» քաղաքական աշխարհագրության մեջ և համաշխարհային երևույթները փորձեց քննարկել վերպետական, նույն է, թե մակրոաշխարհագրական մակարդակով: Որպես այդ մոտեցման արդյունք նա տվեց աշխարհի իր սեփական տարածական մոդելը, հիմնավորելով ներքին կառուցվածքը և առանձնացնելով վերպետական ֆունկցիոնալ միավորները: (Փակագծում նշենք, որ ժամանակի ընթացքում աշխարհակարգի փոփոխությունների համեմատ և սեփական մնացումների քննադատական վերանայման հետևանքով Մաքինդերի այդ մոդելը կրել է որոշակի փոփոխություններ, արտացոլելով կոնկրետ ժամանակի կոնկրետ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը):

Մաքինդերը ելակետային աշխարհաքաղաքական դրույթ է համարում այն, որ համաշխարհային պատմությունը պետք է դիտարկել որպես օվկիանոսային և մայրցամաքային տերությունների հակամարտություն, որտեղ ուժեղի հավասարակշռությունը փոխվում է հօ-

¹ Հատկանշական է, որ Հայուսինքերը այդ գեկուցում որպես որպես համաշխարհային քաղաքականության՝ «մի քամի էղում սեղմակած վիթխարի բացատրություն»:

գուտ մեկ կամ մյուս ուժային կենտրոնի: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանը, որը նա անվանեց «Կոլումբոսյան դար», առանձնանում է նրանով, որ տեղի ունեցավ «Եվրոպական տարածքի» ընդարձակում և հաստատվեց Եվրոպական ծովային տերությունների համաշխարհային տիրապետությունը։ Դիշատակվում է Եվրոպացինների կողմից նոր մայրցանաքնների հայտնագործումը և Ամերիկաների, Դարավային Ասիայի ու Ավստրալիայի գաղութացումը։

Սաքինդերի բոլոր դատողությունների ու տեսական կառույցների հիմքում ընկած էր իր **հայրենիքի՝ Բրիտանական կայսրության պետական շահը**: 20-րդ դարի սկզբի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նա քննարկում էր Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունների տեսանկյունից, համարելով դրանք **համամոլորակային հակամարտության գիշավոր օրբեկուններ**: Մեծ Բրիտանիայի և ընդհանրապես օվկիանոսային տերությունների համար մեծագույն վտանգ նա համարում էր մայրցանաքային տերությունների՝ Ռուսաստանի և Գերմանիայի հնարավոր միավորումը։

Ռազմավարական առումով նա աշխարհի պետությունները բաժանում էր, ինչպես ասվեց, օվկիանոսային (ծովային) և մայրցանաքային տերությունների: Նույն այդ տրամաբանությամբ նա աշխարհը տրոհում էր երկու աշխարհաքաղաքական կիսագնդերի (ռեգինների)՝ **օվկիանոսային և մայրցանաքային**, իսկ աշխարհի «մայրցանաքային կեսում» առանձնացնում էր նրա կենտրոնական հատվածը, որը հետագայում ստացավ **«սուրածքային միջուկ»** (*Hartland*) անվանումը, իսկ տեսությունը կոչվեց **Դարտլանդի տեսություն**։

Մի տևական պատմական ժամանակաշրջան աշխարհի գլխավոր ուժային կենտրոնը մինչև Եվրոպայի ծովային տերությունների աննախադեպ հզրացումը և աշխարհի մեծ մասում նրանց տիրապետության հաստատումը, եղել է կենտրոնական Ասիան, որտեղից 13-րդ դարից սկսած մոնղոլներն իրենց իշխանությունը տարածել են Ասիայի և Եվրոպայի գգալի մասի վրա: Եվ դա, ըստ Սաքինդերի, **շնորհիկ հեծելազորի շարժունակության**: Նա այն հետևությունն է անում, որ մերձօվկիանոսայան և մայրցանաքային երկրների ուժային հարաբերակցությունը կախված է տեխնոլոգիայի և առաջին հերթին տրանսպորտային տեխնոլոգիայի մակարդակից: Տրանսպորտային տեխնոլոգիան, ըստ նրա ի վիճակի է փոխել երկրի «տարածության ֆիզիկական հատկանիշները», հետևապես և փոխել նրա յուրացման հնարավորությունները։

19-րդ դարի կեսերից սկսած ցանաքային տրանսպորտի բուռն զարգացումը և հատկապես տրանսմայրցանաքային երթուղիներն ուժերի հավասարակշուրջումը կրկին փոխում են հօգուտ մայրցանաքային տերությունների, այսինքն «տարածքային միջուկի»:

Մայրցանաքային (ըստ Էտրյան՝ ցանաքային ճանապարհների տիրապետության) կիսագնդի սահմանները նա անցկացնում էր մերձօվկիանոսային այն շերտով, որից այն կողմ ընկած տարածքները ժովային տերությունների նավերի համար հասանելի լինել չեն կարող:

Մաքինդերը մայրցանաքային գեոպոլիտիկական ռեգիոնի տարածքային միջուկի՝ Հարտլանդի սահմանների մեջ ընդգրկում էր Ռուսաստանի մեծ մասը, Մոնղոլիան, Տիբեթը, Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպան, Փոքր Ասիան, Հայաստանը:

Նրա գնահատմամբ աշխարհի կենտրոնը Եվրասիա մայրցանաքն է, իսկ նրա կենտրոնը՝ Հարտլանդն է («աշխարհի սիրտը»), այսինքն այն առավել հարմար աշխարհագրական պլացդարմը, որտեղից կարելի է վերահսկել ամբողջ աշխարհը:

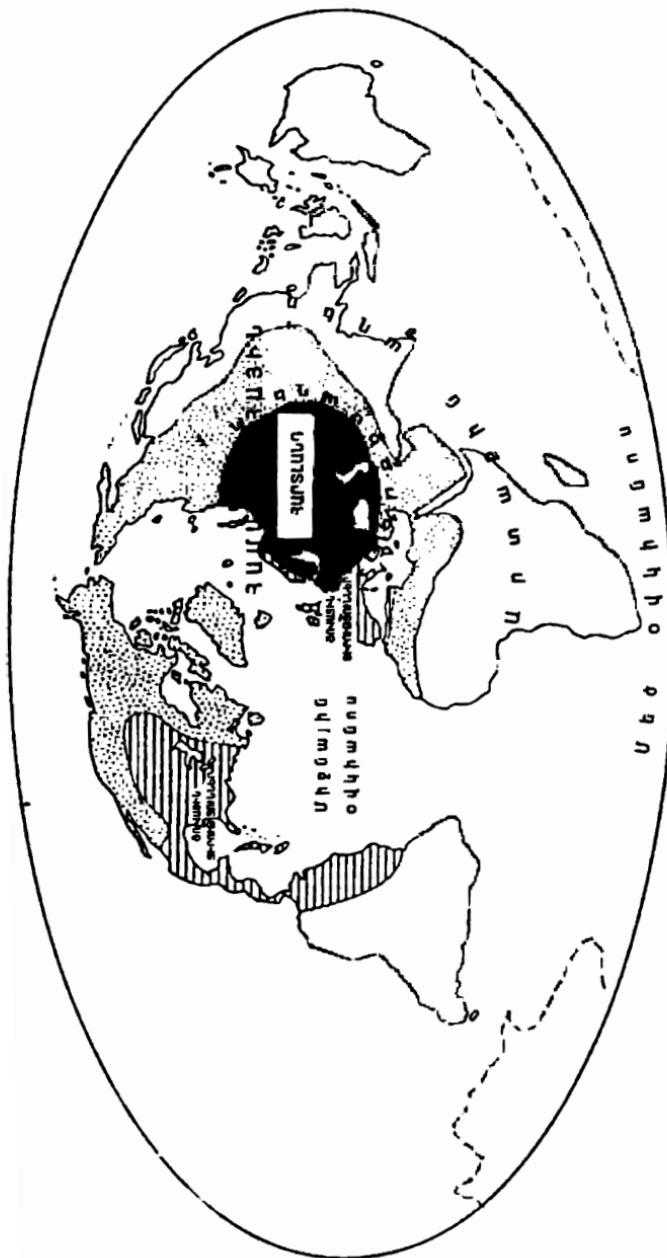
Չխորանալով մանրանասների մեջ, նշենք, որ Մաքինդերի Աշխարհաքաղաքական մոդելի համաձայն (նկ. 9) Հարտլանդի հարակից ցանաքային տարածքները՝ բաղկացած Եվրոպայի ու Ասիայի մասցած մասերից և Աֆրիկայից, նույն Հարտլանդի հետ միասին կազմում են Համաշխարհային օվկիանոսով շրջապատված այն Համաշխարհային կղզին, որն անհրաժեշտորեն դառնալու է Երկրի վրա նարդկության տեղաբաշխման գլխավոր վայրը: Հետևապես, այն պետությունը, որը Համաշխարհային կղզու վրա կզբաղեցնի «Հարտլանդը», կունենա տիրապետող դիրք և կտիրի ամբողջ աշխարհը, - եզրակացնում էր Մաքինդերը:

Այդ դիրքը զբաղեցնող տարածքներն են, որ նույնացվում են «պատմության աշխարհագրական առանցքի» հետ: Նա աշխարհը բաժանում է Երեք համակենտրոն շրջանների: Առաջինը Հարտլանդն է, Երկրորդը՝ Եվրասիա մայրցանաքի ծայրամասը՝ Հարտլանդը շրջապատող ժովագիային գոտին և Երրորդը՝ մայրցանաքը գոտեվորող արտաքին տարածքները:

Աշխարհի աշխարհաքաղաքական-տարածքային կազմակերպման մաքինդերյան բանաձևը հանգում էր հետևալին¹:

¹ Mackinder H. Democratic Ideals and Reality, N.Y., 1962, t. 113

Արևադյուրի հրակածութեական պատճեանքոց է. կ. 6. կ.

- **ով կառավարում է Արևելյան Եվրոպան, նա կառավարում է Հարտղանդը,**
- **ով կառավարում է Հարտղանդը, նա կառավարում է Համաշխարհային օվկիանոսը,**
- **ով կառավարում է Համաշխարհային օվկիանոսը, նա կառավարում է աշխարհը.**

Այժմ Ռուսաստանում գործող «Աշխարհաքաղաքական պրոբլեմների ակադեմիայի» իսկական անդամ Ն.Ա. Խարտովի գնահատմանը Սաքինդերի նշակած աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը հանգում է հետևյալ պոստուլատներին՝ կանխադրույթներին.

- աշխարհագրական գործոնները պատճական պրոցեսի ընթացքի վրա ներգործում են ուղղակիորեն,
- աշխարհագրական դիրքը շատ բանով որոշում է պետության պոտենցիալ ուժը կամ թուլությունը,
- տեխնիկական առաջընթացը փոխում է պետությունների աշխարհագրական «բնակության միջավայրը» և դրականորեն կամ բացասականորեն ազդում նրա պոտենցիալ հզորության վրա,
- համամոլորակային քաղաքական պրոցեսների կենտրոնը Եվրասիան է¹:

Դետազուտողները որոշակի կապ են տեսնում Հարտղանդի տեսության և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ի հայտ եկած և ներկայումս անընդհատ ընդայնվող Դյուսիս-ատլանտյան բլոկի (ԱԱԾՕ) և նրա հետ մեկտեղ՝ Եվրամիության միջև։ Տրամաբանությունն այն է, որ Արևմտյան Երկրները ստեղծելով այս բլոկը, ըստ Եվրամիության նպատակ էին դնում հավասարակշուություն ստեղծել Արևմտյան և Հարտղանդում տիրապետող դիրք գրավող ԽՄԴԱ-ի ռազմաստրատեգիական ուժերի միջև և ի վերջո չեղոքացնել վերջինիս սպառնալիքը։

Ավարտելով Սաքինդերի աշխարհաքաղաքական հայեցակարգի վերլուծությունը, հարկ է մեկ անգամ լի ընդգծ' լ, որ գործնական քաղաքականության ոլորտում այն անբողջությանը նվիրված էր Եվրոպայում և աշխարհում Մեծ Բրիտանիայի շահերի պաշտպանությանը։ Սաքինդերի համար առանցքային էր Ռուսաստանի (ԽՄԴԱ-ի) և Գերմանիայի կապերի սերտացման և միասնական բլոկի ստեղծման հնա-

¹ Ст'я. Н.А.Нартов. Геополитика. Единство Издательство политической литературы. М., 2003, тг 64

բավորության բացառումը: Նա ելնում էր այն դրույթից, որ այդպիսի բլոկը կերը հիշատակված բանաձևի համաձայն Հարտլանդում կարող է դառնալ տիրապետող և կչեզրացնի Անգլիայի տիրապետող դիրքը Հարտլանդը եզրավորող, ինչպես նաև մայրցամաքի նկատմանք արտաքին դիրք գրավող շրջաններում։ Ուստի անհրաժեշտ է բոլոր միջոցներով խանգարել վերջիններիս միավորներ և դրանց նրանկացության պրոցեսում պաշտպանել թույին ընդդեմ ուժեղի¹։

Գեոպոլիտիկայի ծևավորնան գործում, ինչպես ասվեց, շատ մեծ է նաև ականավոր աշխարհագետ, գերմանացի պրոֆեսոր, գինվորական գեներալ ու պետական գործիչ Կարլ Շաուսհոֆերի դերը։ Սկզբնական շրջանում նա սերտ կապերի մեջ է եղել նացիստական վերնախավի հետ, սակայն հետագայում չկիսելով նացիոնալ-սոցիալիզմի գաղափարները, ենթարկվել է հալածանքների, մեկուսացվել է Դախաուի համակենտրոնացման ճամբարում և ի վերջո ինքնասպան եղել։ Նշենք, որ մինչ այդ, պատերազմի ավարտից ընդամենը մի քանի օր առաջ ֆաշիստները գնդակահարել են նրա որդում, որը նույնական գրադաւում էր գեոպոլիտիկայով և կիսում էր հոր հայացքները։

Շաուսհոփերի աշխարհաքաղաքական հայացքների ծևավորնան համար ելակետային է համարվում Ռատցելի և նրա հետևորդների մշակած այն դրույթը, որ ամեն մի երկիր իր ազգային-պետական գարգացման համար բավարար տարածության կարիք ունի և այդ տարածությունը նա կարող է ծնող բերել միայն էքսպանսիայի՝ տարածքանվաճնան միջոցով։ Այդ տեսանկյունից էլ գնահատվում էր այն փաստը, որ Գերմանիան պարտվելով Առաջին Շամաշխարհային պատերազմում և ենթարկվելով Վերսալյան հաշտությանք վերածեվ էլեկտրական միջուկը։ Այդ տեսանկյունից էլ գնահատվում էր այն փաստը, որ Գերմանիան պարտվելով Առաջին Շամաշխարհային պատերազմում և ենթարկվելով Վերսալյան հաշտությանք վերածեվ էլեկտրական միջուկը քարտեզին, ստիպված եղավ զիեզել իր ինչպես պետական, այնպես էլ ազդեցության ոլորտում գտնվող տարածքները և դրանով իսկ զրկվել «գարգացման անհրաժեշտ պայմաններից»։

¹ Արժե հիշատակել նաև հետևյալ փաստը։ Սաքիների տեսությունը Սեծ Բրիտանիայի պաշտոնական շրջանակներում անվերսապահ հայւանությամ չի արժանանում։ Շատերը ուղղակիրթեն չին հավատում նրա դրույթների իրականացման հնարավորությամբ։ Բայց դրան հակառակ, Մաքիների տեսությունը լայն ընդունելություն գտավ Գերմանիայում, որտեղ սկսեցին այն մեկարանել ու օգտագործել արդեն ի շահ Գերմանիայի։ Չաս հետազոտությունից օճահատմաք այն «... ըստ եւրյան Կառլ Շաուսհոփերի հիմնադրած գեռպոլիտիկայի նշանակությունը համար ծառացեց որպես տեսական անկյունաքարերից մեկը» (Ю. В. Տիկոմիրօ. հիշատակված աշխատությունը, էջ 127)։

Սաքիների տեսությունը համբերանուր հավանությամ արժանացավ նաև ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությամ ոլորտում և գիտական շրջանակներում։ Արդեն առաջացած՝ 83 տարեկան հասակում Մաքիներին շնորհվում է Ամերիկայի աշխարհագործական ընկերության հատուկ պարզեց, իսկ ԱՄՆ-ի դեսպանը՝ 1944ր ասդիլին համբաւավոր պայմաններում այն հաճախելիս հայտարարում է. «Մաքիները հանդիսանում է ստեղծողը այն գիտության, որը ուրիշները (նկատի ունեն գերմանացիներին) տարածում են որպես գեռպոլիտիկա»։

Խորացնելով Երկիր-պետության զարգացման համար ընդարձակ տարածքների հատուկ նշանակության դրույթը, նա հանգեց Մեծ տարածքների գաղափարին, ըստ որի համամոլորակային աշխարհաքաղաքական մակրոկառուցվածքները ձևավորվում են համաշխարհային տերությունների Երկայնակի (զուգահեռականի) կամ լայնակի (միջօրեականի) ուղղությամբ կատարվող «տարածական էքսպանսիայի ծևով»:

Անտիկ աշխարհում այդպիսի Մեծ տարածք է եղել Եվրոպական լեռների և աֆրիկյան անապատների մեջ սեղմված Սիցերկրածովյան շրջանը, որը ծգվում էր Երկայնակի՝ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ: Մեծ տարածքի Երկայնակի ուղղվածությունը ամրապնդել է հաջորդ դարերում, երբ էքսպանսիա էին իրականացնում փյունիկացիները, հելենները, հոռոմեացիները, արաբները: Այս միտումն իր գագաթնակետին հասավ Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանում, երբ հատուկ թափ առավ Պորտուգալիայի, Իսպանիայի ու Մեծ Բրիտանիայի Երկայնակի ուղղության էքսպանսիան այլ աշխարհամասերում:

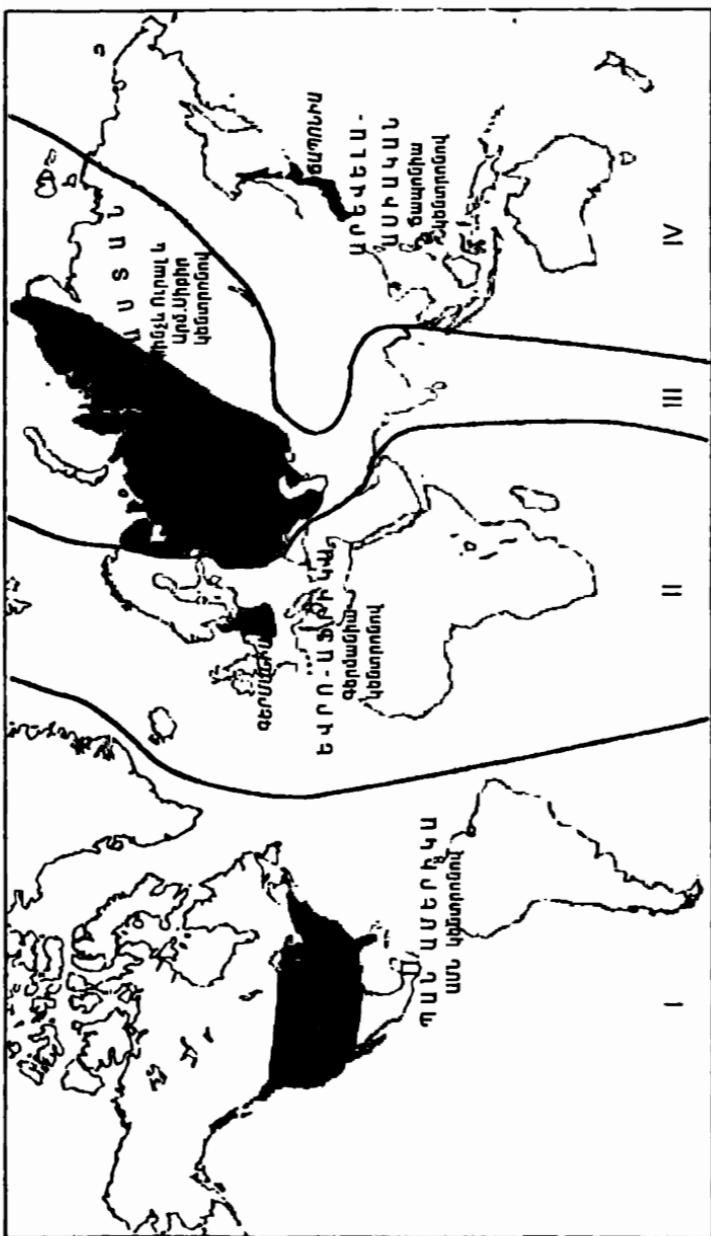
Դաստիարակության մեջ Եվրոպայի հյուսիսային հատվածում Երկայնակի ուղղության էքսպանսիա է համարում Ռուսաստանի տարածքային ընդարձակումը Արևելյան Եվրոպայից դեպի Չեռավոր Արևելք ու Խաղաղ օվկիանոս:

Տարածքային էքսպանսիայի (տարածքանվաճման) Երկրորդ՝ լայնակի ուղղությունը տիրապետող է դառնում Արևմտյան կիսագնդում, երբ Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգներն իրենց ազդեցությունը տարածում են Հատինական Ամերիկայի Երկրների վրա, այսինքն հյուսիս-հարավ ուղղությամբ (ձևավորվում է Պանամերիկյան բլոկը): Նույնը նկատվում է նաև Չեռավոր Արևելքում, որտեղ ձևավորվում է Արևելյանասիական բլոկը:

Դաստիարակության մեջ աշխարհաքաղաքական պանոնդիոնների իր մողելը, որի համաձայն Աշխարհը բաժանվում էր 3 միջօրեականային պանոնդիոնների, որոնք էին Պան Ամերիկան (Կենտրոնը՝ ԱՄՆ), Եվրո-Աֆրիկան (Կենտրոնը՝ Գերմանիա) և Արևելյանասիականը (Կենտրոնը՝ ճապոնիա):

Շրջանացման մի այլ տարբերակով (տե՛ս.նկ.10) նա առանձնացնում էր նաև 4-րդ՝ Պան-Ռուսաստան ռեգիոնը, որը ծգվում էր Նոր Երկիր կղզուց մինչև Կովկաս և ապա շարունակվում էր Իրանով ու Չնդկաստանով մինչև Չնդկական օվկիանոս:

Նըման Վեհաբատականության շողկոթությունով պահպանության 10. հ. դր

Վերևում մենք ժամոթացանք գեղապոլիտիկայի ամերիկյան ազգային դպրոցի աչքի ընկնող ներկայացուցիչ Սեխտենի գաղափարներին: Պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում նույն դպրոցի միայլ ներկայացուցիչ՝ *աշխարհագետ Նիկոլաս Զոն Սպիկմենը* (1893-1943), որը հիմնադրել և ղեկավարել է Յելի համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտը: Նրա աշխարհաքաղաքական տեսական մշակումները կառուցված են «ծովային ուժի» մասին Սեխտենի և Հարուլանոյի մասին Մաքինոների գաղափարների իմտեզրման վրա:

Սպիկմենի համար աշխարհագրությունը որպես գիտական գործունեության բնագավառ առանձին հետաքրքրություն չէր ներկայացնում: Նա աշխարհագրությունը գնահատում էր առաջին հերթին որպես միջազգային քաղաքականության կարևորագույն գործիք, որպես վելուծական մերոդ և բանաձևերի համակարգ, որոնք թույլ են տալիս մշակել ու կիրառել առավել արդյունավետ ու ազգավարություն: «Սիջազգային անարխիայի պայմաններում արտաքին քաղաքականությունը պետք է նպատակ ունենա նախ և առաջ բարելավել կամ ծայրահեղ դեպքում պահպանել պետության համենատական ուժային դիրքերը: Ուժը ի վերջո հաջող պատերազմ մղելու ընդունակությունն է, և աշխարհագրության մեջ են ու ազգական և քաղաքական ու ազգավարության բանալինները: ...Աշխարհագրությունը պետության արտաքին քաղաքականության ամենահիմնարար գործոնն է այն պատճառով, որ այդ գործոնը ամենահասալատունն ու մշտականն է: Սինհատրները գալիս ու գնում են, մահանում են նույնիսկ դիկտատորները, բայց լեռնային շղթաները անսասան են», - գրում է Սպիկմենը 1942թ. տպագրած իր «America's Strategy in World politics» գրքում¹:

Նրա կարծիքով ամեն մի պետության աշխարհաքաղաքական հզորությունը պետք է որոշվի հետևյալ չափանիշներով.

տարածքի մակերևույթ
սահմանների բնույթ
բնակչության քանակ
օգտակար հանածոների արկայություն կամ բացակայություն
տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացում
ֆինանսական հզորություն
երնիկական միատարրություն
սոցիալական ինտեգրացման մակարդակ

¹ Spykman N. America's Strategy in World politics, Hamden, 1942, էջ 41

քաղաքական կայունություն

ազգային ոգի:

Սպիտակենը այս չափանիշները կարևորելով հանդերձ, ընդունում էր, որ պետությունների մեծ մասի համար դրանց միագումարը չի կարող այնքան բարձր լինել, որ ապահովի նրանց քաղաքական անկախությունը: Նա այն հետությունն էր անում, որ այդ դեպքում **դրանք պետք է մտնեն ավելի հզոր ընդհանուր միության մեջ**, ստանան այդ նիության հովանավորությունը: Իսկ դա նշանակում է, որ հանուն այդ հովանավորության վորք, պակաս հզոր պետությունները ստիպված կլինեն հրաժարվել իրենց քաղաքական անկախության, ինքնիշխանության մի մասից:

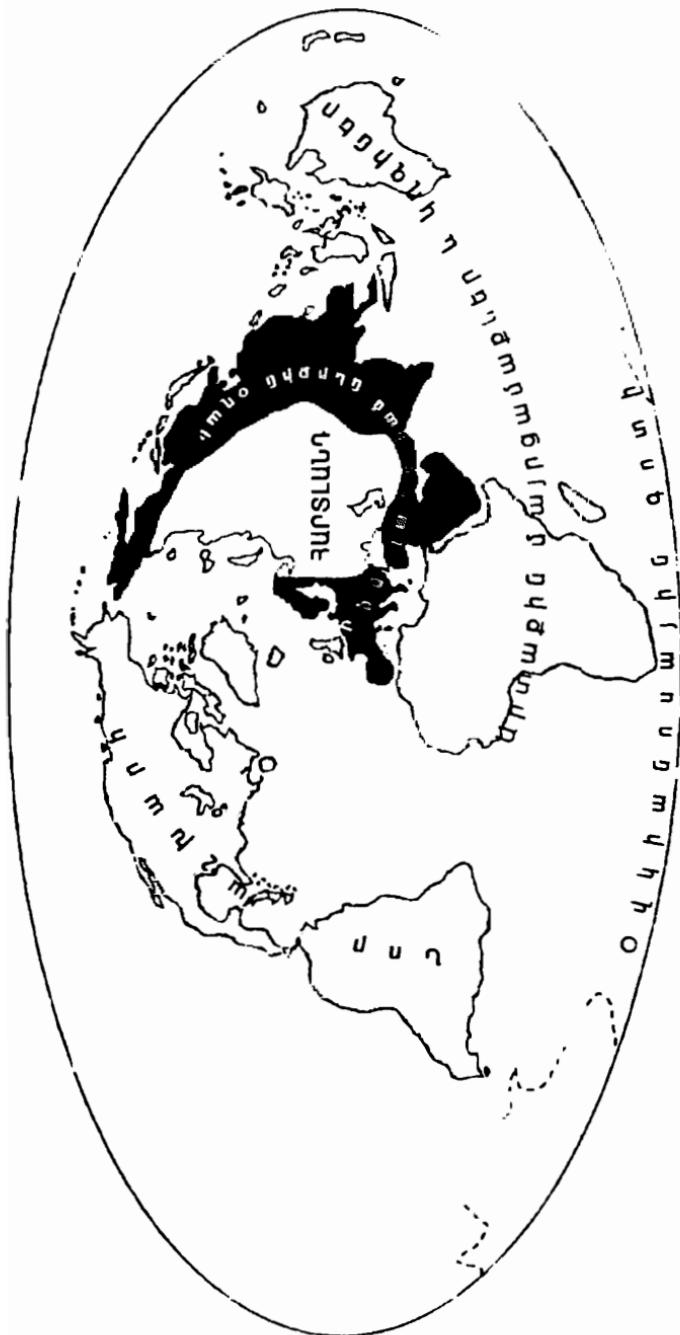
Դժվար չէ կռահել, որ Սպիտակենի այս դոկտրինան ոչ այլ ինչ էր, քան մի վործ տեսականորեն հիմնավորելու ԱՍԽ-ի, որպես այդ չափանիշներին բավարարող հզոր տերության անհամեմատելի մեծ հնարավորությունը՝ **ստեղծելու հզոր «ընդհանուր միություն» իր հովանավորութան ներքո:**

Այդ դոկտրինայի հետագա զարգացումն էր նրա մշակած **«Դարտլանդ-Ռիմլանդ»** անունն ստացած **աշխարհի գեղագիտիկական կառուցվածքի մողելը:**

Մենք տեսանք, որ Սաքինդերը գեղագիտիկական շրջանացման իր սիսեմայում վճռական դերը վերագրում էր Եվրասիայի մայրցամաքի քաղաքական կորիզը հանդիսացող Դարտլանդին: Սպիտակենը նույնպես համարում է, որ աշխարհի գեղագիտիկական կառուցվածքում կա և ապագայում էլ պետք է լինի այդպիսի քաղաքական կորիզ, որը կարող է վճռական դերակատարություն ունենալ աշխարհակարգի ծնավորման գործում: Բայց, **ի տարբերություն Սաքինդերի, նա այդ դերակատարությունը վերագրում է ոչ թե Դարտլանդին, այլ Ռիմլանդին** (ում- աղեղ, շրջանակ բարից):

Ինչպես երևում է նկ.11, Ռիմլանդը գոտեվորում է մակինդերյան Դարտլանդը և դրանով իսկ չեզոքացնում այնտեղ գերիշխող և աշխարհի համար վտանգ ներկայացնող մայրցամաքային տերության նվաճողական հնարավորությունները: Դատկապես որ, ըստ Սպիտակենի, Եվրասիա մայրցամաքի կենտրոնական հատվածը՝ **Դարտլանդը չունի զարգացման ու հզորացման այն ուսուրսները, որպեսզի աշխարհում գերիշխանության հավակնի:** Այդպիսի ներուժ ունի Ռիմլանդը, որն իր մեջ ներառում է Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպան, Մերձավոր Արևելքը, Իրանը, Աֆղանստանը, Չինաստանը, Արևելյան Սիբիրը, Արաբական, Հնդկական ու Բիրմա-Սիհամական թե-

Նկ. 11. Երևանի պատմական վայրերի քառակույթական համակարգ

բակղզիները: Սա այն գոտին է, որը, ըստ Սպիլկմենի, խթանել է Հարտլանդի զարգացումը և առանց որի վերջին ինքնուրույն աշխարհաքաղաքական դեր կատարել չի կարող: **Այդպիսի դեր կարող է կատարել միայն Շիմլանդը, որտեղ և գտնվում է համաշխարհային տիրապետության հասնելու բանալին:**

Առաջին հայացքից կարող է անհավատալի թվալ, որ Սպիլկմենի մողելը ամբողջովին ժառայում էր ԱՄՆ-ի աշխարհաքաղաքական շահերին և ուղղված էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհում տիրապետող դիրք գրավելու նրա գգուումների տեսական իհմնավորմանը: Խոկ իրականում դա այդպես էր: Սպիլկմենի մողելում առանցքային է համարվում այն, որ աշխարհի գեոպոլիտիկական կառուցվածքում ԱՄՆ-ը խիստ նպաստավոր «կենտրոնական դիրք» ունի ինչպես Հարտլանդի, այնպես էլ Շիմլանդի նկատմամբ: ԱՄՆ իր ատլանտյան և խաղաղօվկիանոսյան ափերով ուղղված է դեպի Շիմլանդը, խոկ հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսով՝ դեպի Հարտլանդը: Լա ուժեղացնելով իր ազդեցությունը Շիմլանդի վրա (հատկապես Մեծ Բրիտանիայի ու ճապոնիայի միջոցով), կարող է չեզոքացել Հարտլանդում հանգուցային դիրք գրավող ԽՍՀՄ-ին, որը աշխարհի Երկրորդ հզորագույն տերությունն էր և ըստ էության ԱՄՆ-ի միակ աշխարհաքաղաքական մրցակիցը:

Զեափոխելով Սաքիների վերը հիշատակված բանաձեռ, Սպիլկմենը այն ձևակերպեց այսպես.

Ով վերահսկում է Շիմլանդը, վերահսկում է Եվրասիան:

Ով վերահսկում է Եվրոպասիան, որոշում է «աշխարհի ճակատագիրը»:

Ընդգծենք Սպիլկմենի աշխարհաքաղաքական հայեցակարգի մի դրույթ ևս: Լա առանձնացնում էր համաշխարհային հզորության երեք գլխավոր կենտրոններ՝ Յուլիսամերիկյան ատլանտյան ծովափը, Եվրոպական ծովափը և Եվրասիայի Շեռավոր Արևելքը: Միաժանանակ հնարավոր էր համարում Շնորհաստանի վերածվելը այդպիսի չորրորդ կենտրոնի:

Անփոփելով Մեխենի «ծովային ուժի», Սաքիների «Հարտլանդի» և Սպիլկմենի «Շիմլանդի» մասին հայեցակարգերի շարադրանքը, նշենք, որ նորագույն ժամանակներում (20-րդ դարի վերջ), «Հարտլանդի», «Շիմլանդի», «ծովային ուժի» ու «ցանքաքային ուժի» հակառության ինքնատիպ մեկնաբանությամբ հանդես եկան ամերիկյան մի շարք հետազոտողներ, որոնց թվում և հայտնի քաղաքագետ Զիգմոնդ Բժեզինսկին: Նրանց մշակած հայեցակարգում մեզ համար

առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնում է, իրենց տերմինաբանությամբ «**Դինգ ծովերով եզրավորված ցամաքի» գաղափարը:** Այդ ցամաքը Հարտլանդից հարավ ընկած մերձավորարևելյան այն տարածաշրջանն է, որ շրջապատված է Սև, Սիցերկրական, Կարմիր, Կասպից ծովերով և Պարսից ծոցով: Դա երեք մայրցամաքների՝ **Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի հատման հատվածն է՝ եզրավորված Սևծովյան նեղուցներով, Սոււեգի ջրանցքով, Կարմիր ծովով, Ադենի նեղուցով, Պարսից ծոցով ու Կովկասյան լեռնաշղթայով:** Ինչպես տեսնում ենք, դա այն տարածքն է, որի կենտրոնական մասում գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհը Միջագետքի հետ միասին: Բժեզինսկու մակրոշրջանացման սիմեմայով այս տարածքը մեկն է ԱՄՆ համար ստրատեգիական նշանակություն ունեցող այն երեք գլխավոր գոտիներից, որոնք շրջապատում են Հարտլանդը և նրա միջուկը կազմող Ռուսաստանը: (Մյուս երկու «գլխավոր ստրատեգիական գոտիները» Բժեզինսկին համարում է Արևմտյան Եվրոպան և Խաղաղօվկիանոսյան շրջանը:) Հարտլանդը շրջապատող գոտու մեջ նա մտցնում է նաև Իրանը, Աֆղանստանը, Պակիստանը, Հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանը և Չինաստանի արևմտյան շրջանները: Նկատի ունենալով այդ «ստրատեգիական գոտում» ԱՄՆ դիրքերի աննախադեպ անրապեսումը, Բժեզինսկին փաստում է, որ «... պատնության մեջ առաջին անգամ ոչ Եվրոպական երկիրը բարձրացավ մինչև ոչ միայն Եվրասիայի, այլև ամբողջ աշխարհի գլխավոր դատավորի մակարդակին»:¹

Սենք ականատեսն ենք այն բանի, թե «**Դինգ ծովերով եզրավորված տարածքի» գաղափարը ինչպիսի՝ գործնական դրսևորում է ստանում ԱՄՆ (և նրա Եվրոպական դաշնակիցների) արտաքին քաղաքականության մեջ, թե նրանք ինչպիսի՝ նշանակություն են տալիս աշխարհի այս հատվածին և դրանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Դիշենք թեկուզ նրանց, ինչպես նաև Ռուսաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի առանձնահատուկ հետաքրքրությունը Պարսից ծոցի ու Կասպիականի նավթային ռեսուրսների և դրանք աշխարհի այլ շրջանները հասցնող խողովակային տրանսպորտի ու ծովային ուղիների նկատմամբ, Իրաքի, Իրանի, Թուրքիայի, Սիրիայի ու Աֆղանստանի, պաղեստինա-խրայելյան ու հարավկովկասյան երնոտարածքային հակամարտությունների, քրդական շարժման և**

¹ Збигнев Бжезинский, Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М, 2005, 256 с. (Սեծ շախմատային տախտակ: Ամերիկայի առաջնահերությունը և նրա հրամայականը)

այլ խնդիրների նկատմամբ, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են համաշխարհային ու տարածաշրջանային ուժային կենտրոնների մրցակցության և լիդերի տեղի ու դերի որոշման հետ:

Դետագուտողները իրավացիորեն կատարված փաստ են համարում, որ ԱՄՆ ընդարձակում է իր ազդեցության գոտին այսպես կոչված «Մեծ Սերծավոր Արևելքում ընդհուած մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան և Վոլգայի գետաբերանը: Այն հիմնավորվում է Դարավային Կովկասում (Անդրկովկաս) և համեմատաբար ամուր դիրքեր է գրավում Կենտրոնական Ասիայում: Նա ամերիկա-թուրքական վերահսկողություն է հաստատում Կասպիականի շրջանում հիմնական տրանսպորտային ու էներգետիկական օբյեկտների նկատմամբ (ՏՐԱՍԵԿԱ ծրագիր, Բաքու-Զեյխան նավթամուղ)»¹:

* * *

Քաղաքական աշխարհագրության կլասիկներ դարձած Դելֆորդ Սաքինդերից, Կառլ Յառահոֆերից և Վեոր Իհշատակված մյուս գործիչներից բացի, գիտության այդ ճյուղին Վերաբերող տեսական մշակումներով զբաղվել են մի շարք այլ հետագուտողներ ևս, որոնք առանձին-առանձին կամ միասնական ջանքերով առաջ են քաշել նոր տեսական դրույթներ և անբողջ տեսություններ:

Նորագույն ժամանակաշրջանում, մասնավորապես 80-90-ական թվականներին ծնված տեսություններից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Չորրորդ աշխարհի տեսությունը»:

Դայտնի է, որ մինչև «սառը պատերազմի» ավարտը ընդունված էր աշխարհի պետությունները բաժանել երեք խմբի՝ երեք «աշխարհների»՝ կապիտալիստական, սոցիալիստական և «երրորդ աշխարհի»:

«Չորրորդ աշխարհի տեսության» հեղինակները, որոնք հիմնականում ճնշված ժողովուրդների ու ազգերի միջավայրից են, աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման հիմքում դնում են ոչ թե միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող շուրջ 200 պետությունները, այլ այդ պետությունների արմատական բնակչությունը՝ կրնուներին, ժողովուրդներին ու ազգերին, որոնց թիվը 5000-ից ավելին է: Նրանք ենում են այն փաստից, որ տեղաբնիկ բնակչությունը, որը բազմազգ պետություններում որակվում է որպես

¹ Самвел Оганесян, Давид Петросян. Армения, Европа, Азия: Коридоры и перекрестки. Арм. Центр стратегических и национальных исследований, Е., 2001, № 60

«ազգային փոքրամասնություն», «էթնիկական խումբ» և նման տիպի այլ տերմիններով, գտնվում է պետության «գլխավոր» ազգի հետ ոչ իրավահավասար վիճակում, լիարժեք չի օգտվում քաղաքական ու քաղաքացիական իրավունքներից և կանգնած է ծովածն ու վերացման վտանգի առաջ: Այս տեսության գնահատմանը աշխարհի պետությունների ամրագրված ցանցը՝ դա կայսրությունների մի ինքնատիպ ամբողջություն է, որոնք իշխում են ժողովուրդների մեջ մասի վրա և ծառում են նվազեցման աշխարհի կենսաբանական և մշակութային բազմազանությունը: Այդ պետությունների կիրառած մեթոդները ի մի վերցրած պարտադրանքի մի ինքնատիպ համակարգ է՝ ժողովուրդների պատմությունն ու աշխարհագրությունը ջնջելու համակարգ:

Ըստ հիշյալ տեսության, պետություններն իրենց ազգային քաղաքականությունը վարում են չխորշելով նույնիսկ բոնություններից, գենոցիդից, երնոցիդից ու էկոնոցիդից¹: (Փակագծերում նշենք, որ այս գնահատականները կարող են կիրառվել նախկին ԽՍՀՄ-ի, ավելին՝ նրա կազմի որոշ բազմազգ միութենական հանրապետությունների, (միկրոկայսրությունների), օդինակ, Խորհրդային Աղբեժանի նկատմանը ևս):

Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից ու ԱՄՆ-ից բացի գեռպոլիտիկայի ազգային դպրոցներ ծևավորվել են նաև Ռուսաստանում և ճապոնիայում: Սակայն վերջիններիս ազդեցությունը հանաշխարհային քաղաքական աշխարհագրության վրա շատ ավելի թույլ է եղել²:

Ինկասի ուժենալով, որ Կովկասյան տարածաշրջանը և մասնավորապես Դայաստանը պատմական գարգացման վերջին երկուհարյուրամյակի ընթացքում գտնվել է և այժմ էլ գտնվում է առավելապես Ռուսաստանի հետաքրքրությունների ու ազդեցության դաշտում, բացի այդ, այստեղ բախվում են այլ գերտերությունների շահերը նույնպես, հարկ է թեկուզ հակիրծ ծևով ծանոթանալ նաև գեռպոլիտիկական ոլուսական դպրոցի հիմնական ելակետային դրույթներին:

Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական դերը Եվրասիա մայոցանաքում նկատելի է դառնում և շարունակում է անել 16-17-րդ դդ.

¹ գենոցիդ - հուն. γενή և սպանել (ոչնչացնել). երնոցիդ-հուն. ժողովուրդ և սպանել (ոչնչացնել). էկոնոցիդ - հուն. հարեմիք (կենսամիջավայր) և սպանել (ոչնչացնել) բառերից:

² Սշշարհաքաղաքանության ազգային դպրոցների հանգանակի վերլուծություն ընթրցողը կարող է գտնել Վ.Ա.Կոլոսօվ, Հ.С.Միրոնենկո հիշատակված աշխատությունց բացի նաև Յ.Օ.Տիխոնրավօս, Գεополիտիկա, Մ., 1998, և Ա.Ա.Նարտօս, Գεօպոլիտիկա, Մ., 2003, ծավալուն գրքերում:

սկսած, երբ տեղի է ունենում ռուսական հողերի համախմբումը Սովորակայի շուրջ: Դա սկիզբն էր ռուսական կենտրոնացված պետության ձևավորման ու հետագա ընդարձակման հարավային՝ դեպի Կասպից ծով, և արևելյան՝ դեպի Ուրալ ու Սիբիր ուղղություններով: Պետրոս I-ի իշխանության օրոք Ռուսաստանը ելք է ստանում դեպի Բալթիկ ծով (ավելի ուշ, 18-րդ դարում՝ նաև Սև ծով) և հզոր ցանքային պետություն լինելուց բացի ստանում է նաև ծովային տերության կարգավիճակ: Դա առավելապես ամրապնդվում է հաջորդ դարում, երբ Ռուսական կայսրության սահմանները ընդարձակվում են մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը և Ալյասկայի միջոցով թափանցում են Հյուսիսային Ամերիկա: Ռուսական կայսրության սահմաններում են հայտնվում նաև Կովկասը Անդրկովկասի հետ միասին և Սիցիլիա Ասիան: Փորձեր են արվում թափանցելու նաև Պարսկաստան և Շուշիսկ Շնդկաստան:

Ակնհայտ է դատում, որ Ռուսաստանը սկսում է առանցքային աշխարհաքաղաքան դիրք գրավել աշխարհի խոշորագույն Եվրասիա մայրամաքում և այն շրջապատող օվկիանոսային տարածքում.

Արտաքին քաղաքական բուրն իրադարձություններու ուղեկցվում են աշխարհաքաղաքական գիտական մտքի նոր զարգացումներով: Ինչպես Մեծ Բրիտանիայում ու Գերմանիայում, մյուս առաջատար երկրներում, Ռուսաստանում ևս աշխարհաքաղաքական միտքը կենտրոնանում էր աշխարհում սեփական երկրի գրադերած տեղի ու զարգացման հեռանկարների որոշման ու գնահատման վրա¹:

Ռուսաստանում աշխարհաքաղաքական միտքը հասլկապես 19-րդ և 20-րդ դարերում ունեցավ տարբեր հոսանքներ: Դրանք խմբավորվում են երկու գլխավոր ուղղությունների մեջ: Յատկանշական է, որ բոլոր այդ հոսանքները, չնայած սկզբունքային տարբերություններին, գտնվում են «Արևոտք-Արևելք» առանցքի վրա և խմբավորվում են զստ իրենց դիրքորոշման դեպի Արևոտք կամ Արևելք:

«Արևմտյան կողմնորոշման» հոսանքների հեղինակները Ռուսաստանի ապագան այս կամ այն ձևով կապում էին արևմտաեվրոպական մշակույթը, քաղաքական ու բարոյական արժեքները յուրացնելու, այլ կերպ ասած՝ երկրի «Եվրոպականացման» և ռուսական ու Եվրոպական մշակույթը օրգանապես միավորելու, միաձուլելու հետ:

¹ Ռուսական փիլիսոփայական և գիտական միտքը հասուն ճշանակություն էր տալիս նաև «ռուսաստանյան Շուշիականության», այսինքն ռուսականին ու Ռուսաստանին հատուկ հատկանիշների ու որակների բացահայտմանը, որոշմանն ու հստակեցմանը.

Երկրորդ ուղղությունը մերժելով «Եվրոպական արժեքները». Ուսաստանի ապագան կապում էր սլավոնական ժողովուրդների միավորման ու դեպի Արևելք ծավալման և ուժեղացման հետ: Այս ուղղության կենտրոնական հոսանքը հայտնի է «Պանզավիզմ» անունով: Պանչավիզմի կարկառուն ներկայացուցիչներից Վ.Ի.Լամանսկին Արագին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1916թ.) լույս ընծայած իր «Տրի միրա Ազնիկո-Եվրոպեցու մատերիկա» («Ասիա-Եվրոպական մայրցամաքի երեք աշխարհները») աշխատության մեջ զարգացնում էր այն գաղափարը, որ «սլավոնականությունը» իմբռուրույն արժեք է, յուրահատուկ «սկզբունք ու գաղափար», որը պետք է ճանաչում գտնի Արևմտյան Եվրոպայում: Նա Եվրասիա ցամաքը բաժանում էր 3 մասի՝ Բուն Եվրոպա (Եվրոպայի ռուսանո-գերմանական մաս), Սիբիր աշխարհ (Ուսասական կայսրության և Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի սլավոնական հողեր), Բուն Ասիա (Ուսաստանից հարավ ընկած տարածքներ):

Ուսաստանի աշխարհաքաղաքական մտքի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում անվանի աշխարհագետ և վիճակագիր Վենժամին Պետրովիչ Սեմյոնով Տյան-Շանսկին (1870-1942թ., հոչակավոր Պյոտր Պետրովիչ Տյան-Շանսկու որդին): Նրա աշխատությունը, որ լույս տեսավ 1915թ., ուսւ իրականության մեջ առաջինն էր, որ աճբողջությամբ նվիրված էր քաղաքական աշխարհագրությանը¹:

Գրքի հիմնական գաղափարներից մեկն այն էր, որ Ժխուսում էր անգիտական աշխարհագետների շրջանում տարածված տեսակետը աշխարհի քաղաքական բաժանման գիշավոր միավորների՝ ցամաքային պետությունների («ցամաքի») և ծովային պետությունների («ծովի») հավերժ դիմակայության մասին: Յեղինակը զարգացնում էր այն միտքը, որ մարդկության զարգացումը ընթացել է Երկրի ծովային ու մայրցամաքային մասերի համագործակցության ու փոխլրացման և ոչ թե դիմակայության ձևով: Դրան համապատասխան էլ նա առանձնացնում էր քաղաքական հզոր տարածքային համակարգերի 3 տիպ, որոնք են՝ օղակածն համակարգ, պատառիկներից բաղկացած համակարգ և «ծովից-ծովի» համակարգ:

Որպես օղակածն համակարգի օրինակ քննարկվում է Միջերկրածովյան տարածքը. Ըստ որում, ընդգծվում է, որ այդ տարածքը

¹ В.П.Семенов Тянь-Шанский, О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политический географии. С. Петербург. 1915г.

ծևավորվել է ոչ թե ֆիզիկաաշխարհագրական, այլ բնապատմական գործոնների շնորհիվ: Սեմյոնով Տյան-Շանսկու կարծիքով այս դեպքում գործել է «Ex oriente lux»՝ «Լույսը (գալիս է) արևելքից» ասույթը: Այսինքն, սկզբում Միջերկրականը և նրա հարակից տարածքները ընդգրկվել են արևելքում ժագած կրոնների ու քաղաքական տիրապետությունը:

Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների շնորհիվ ծևավորվել է Երկրորդ՝ «պատառիկային» համակարգը, երբ խպանացիների ու պորտուգալացիների տիրապետության տակ են հայտնվում օվկիանոսներում ցրված մեծաքանակ կղզիներ և մայրցամաքների հատվածներ:

Քաղաքական հզորության այս տիպի տարածական համակարգեր ստեղծեցին նաև Յոլանդիան ու Ֆրանսիան, սակայն դրանք նույնպես շուտով փլուզվեցին այն պատճառով, որ «Սկզբում հզոր ուժերը ցաք ու ցրիվ եղան, բնակչության էներգիան ի վերջո սպառվեց... և իրենք՝ մետրոպոլիաները խոր անկում ապրեցին»¹: Բացառություն կազմեց Անգլիան, որը կարողացավ հմտորեն օգտագործել ծովագնացության տեխնիկական նվաճումները (շոգենավերը) և ավելի քան հարյուր տարի պահպանել իր տիրապետությունը աշխարհով մեկ ցրված գաղութների նկատմամբ:

«Քաղաքական հզորության» Երրորդ՝ «ծովից-ծով» տիպի համակարգը իր հաստատումը գտավ Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի քաղաքականության ծևով: ԱՄՆ իր տարածքը ընդարձակեց դեպի արևմուտք՝ Աստլանտյան օվկիանոսից հասնելով Խաղաղ օվկիանոս: Ռուսաստանը ծավալվեց արևմուտք-արևելք ուղղությամբ՝ Բալթիկ ու Սև ծովերից հասնելով Խաղաղ օվկիանոս: Սեմյոնով Տյան-Շանսկու գնահատմամբ «ծովից-ծով» համակարգի գլխավոր թերությունն այն է, որ շարժվելով դեպի հանդիպակաց հեռավոր ծովը, պետությունը հեռանում է իր խիստ բնակեցված ու զարգացած շրջաններից և կանգնում է նոր ընդարձակ տարածքներ բնակեցնելու ու յուրացնելու անհրաժեշտության առաջ, որը պահանջում է ուժերի լրացուցիչ լարում:

Ռուսաստանի համար «ծովից ծով» համակարգի վտանգը նաև համարում է այն, որ Ասիա մայրցամաքի «դաժան հյուսիսի» և «դեղին ռասայով» (չինացիներով) բնակեցված տարածքների միջև սեղմված Միբիրի և ծայր արևելքի յուրացումը վիթխարի միջոցներ է

¹ Նոյնը, էջ 13

կամելու, իսկ «դեղին ռասայի» (նկատի ունի Չինաստանը) ակտիվացման դեպքում ռուսական պետության համար հեռավոր ծայրամաս հանդիսացող այդ տարածքները կարող են կտրվել Ռուսաստանից: Այդ վտանգը մեղմացնող միջոց նա համարում է այդ ծայրամասը Ռուսական կայսրության քաղաքական կենտրոնին մոտեցնելը: Մասնավորապես, առաջարկում է Ռուսաստանի մայրաքաղաքը Պետերբուրգից Եկատերինբուրգ տեղափոխելու տարբերակը: Դրա շնորհիվ Միբիրը և ծայր արևելքը նույնպես կարող են ներգրավվել ռուսական պետության հզորացման գործընթացի մեջ և դառնալ նրա օրգանական մասը:

Խորհրդային տարիներին աշխարհաքաղաքական նտրի գարգացման նկատմամբ նույնպես հաստատվեց կուսակցական ու պետական խստագույն արգելք և ըստ եռթյան որևէ թարմ գաղափար չծնվեց:

Իհարկե, ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության աշխարհաքաղաքական գիտատեսական սպասարկում գոյություն ուներ, մշակվում էր երկրի «գեղապոլիտիկական կողմը», բայց այդ ամենը իրականացվում էր այլ անվան տակ: Դանաշխարհային և տարածաշրջանային մակարդակի բոլոր քաղաքաշխարհագրական հարցերը քննարկվում ու «լուծվում» էին «սոցիալիզմի հաղթարշավի» ապահովման գաղափարախոսության ու գործնական քաղաքականության դիրքերից: Արևմուտքում ծևավորված քաղաքաշխարհագրական տեսություններն ու հայեցակարգերը խորհրդային հասարակությանն անհայտ էին, իսկ կուսակցական ու պետական կառավարման վերին էշելուներում որակվում էին որպես **հակագիտական ու վճառակար**:

Խորհրդայն Միության և սոցիալախստական ճամբարի վկուգումը նշանակում էր, որ այդ երկրներում վկուգվում է նաև սոցիալիստական գաղափարախոսությունը՝ արտաքին քաղաքականության հիմնական դրույթների ու սկզբունքների հետ միասին:

Բացի այդ, արմատապես փոխվել էր Ռուսաստանի քաղաքաշխարհագրական իրավիճակը: Կտրուկ նվազել էր նրա տեղը և դերը համաշխարհային կարևորագույն գործընթացներում: Նա կորցրել է գեռատրատեգիական «երկրորդ ուժային կենտրոնի» իր նախկին դիրքերը: 20-րդ դարավերջի հետխորհրդային Ռուսաստանն «...առանձին ուղղություններով գործնականում ետ շպրտվեց մինչպետրոսյան ժամանակները, նորից կորցրեց եվրոպական տարածքի դեպի ծով ելքի մեջ մասը, զրկվեց ռեսուլսային քազայի ու ենթառուցվածքի զգալի մասից: ...Ռուսաստանի առջև ծառացան բնակչության աշքում նոր, շատ դեպքերում արիեստական սահմանների՝

արտաքին քաղաքականության անբաժան տարրը հանդիսացող լեգիտիմացման որոնման հիմնախնդիրները»:¹

Ուստաղանի նոր աշխարհաքաղաքական դիրքի ձևավորման գործընթացի վրա ոչ պակաս ազդեցություն ունեցան նաև այնպիսի իրողություններ, ինչպիսիք են «մերձավոր արտասահմանում» ռուսական սփյուռքի ի հայտ գալը (Լատվիա, Ուկրաինա, Ղազախստան, Ղրղզստան), անմիջական հարևանների հետ միջպետական նոր հարաբերությունների ձևավորումը, երկրին ելք ապահովող տրանսպորտային կոմունիկացիաների ցանցի վերափոխումը, այլ գործոններ:

Նոր իրադրությունը նոր լիցք հաղորդեց քաղաքաշխարհագրական հետազոտությունների զարգացմանը: Դեռևս 80-ական թվականներին հրապարակ էին եկել խորհրդային (ռուսական) աշխարհաքաղաքականության տեսություն մշակելու մասին առաջին գգուշավոր առաջարկությունները, տարբեր մասնագետների (պատմաբաններ, քաղաքագետներ, տնտեսագետներ, աշխարհագետներ) հրապարակումներում փորձեր էին արվում տալ հանաշխահային տերությունների գեոստրատեգիայի, նրանց հաճամոլրակային ու տարածաշրջանային կապերի, վերջիններիս ներսում տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական բաղադրիչների վերլուծությունն ու գնահատականը:

Առաջին աշխատությունները, որտեղ սկսեցին լայնորեն օգտագործել «քաղաքաշխարհագրություն» և «աշխարհաքաղաքականություն» տերմինները, ի հայտ եկան 90-ական թթ. սկզբին, ԽՍՀՄ վկուգումից հետո: Սկսեցին հրապարակավ քննարկել Ռուսաստանում ևս գիտական այդ դիսցիլինիքի զարգացման հեռանկարների հարցերը: Սկզբնական շրջանում գիտական միտքը բացառապես հենվում էր 20-րդ դարի սկզբի գերմանական, անգլո-ամերիկյան ու ռուսական աշխարհաքաղաքական տեսական մտքի նվաճումների վրա: Գլխավոր շեշտը դրվում էր Դարտլանդի և դրա սահմաններում «Ռուսաստանի առանցքային դերի» և դրա «ընծեռած հնարավորությունների» վրա:

Լայն տարածում ստացան ծայրահեղ գաղափարները, որոնք երկրի ապագան տեսնում էին ինչպես եվրոպական՝ «արևմտյան», այնպես էլ ասիական արժեքները մերժելու, դրանց հակադրելու մեջ: Ըստ այդ գաղափարների, որոնք հայտնի են «նացիոնալ-բոլշևիզմ», «ռուս-ազգայնական», «եվրասիականություն» անուններով, Ռու-

¹ Геополитическое положение России: представления и реальность. В.А. Колосов. Арт-Курьер. М., 2000, с.19.

սաստանը «կողի է» Եվրասիա մայրցամաքում, *ունի սեփական, մյուսներից տարբեր արժեքային համակարգ և կարող է զարգանալ հենվելով միայն սեփական արժեքային համակարգի վրա:*

Աստիճանաբար ծևավորվեցին ներկայիս 3 սեփական դպրոցները՝

- ներեվրասիականը
- ազգայնականը
- արևմտամետականը:

1. *Ներեվրոպական դպրոցը* անցյալ դարի առաջին քառորդում ուսական ենթագրացիայի շրջաններում տարածում գտած Եվրասիականության շարունակականությունն ու զարգացումն էր: Այն հենվում էր այն հայեցակարգի վրա, որ Եվրասիան յուրահատուկ աշխարհաքաղաքական ու պատմամշակութային մեկ ամբողջություն է, որը ծևավորվել է Ռուսական կայսրության (հետագայում ԽՍՀՄ) սահմաններում և տարբերվում է թե՛ արևմտաքում գտնվող Եվրոպայից, թե՛ հարավում գտնվող Ասիայից: Այս դպրոցի ներկայացուցիչները, մասնավորապես նրա հիմնադիր հանարվող *Ա. Դուգինը¹*, ներեվրասիականության առանցքային հայեցակարգը համարում են Մաքիների, Դառնութերի և մյուսների աշխարհագրական դետերմինիզմի դրագմատիկ դրույթները, և շատ մասնագետների կարծիքով գերազանցություն ունենալու համար աշխարհագրական դիրքի և բացարձականացնում «ծովային ուժի» և «ցամաքային ուժի» հակամարտության նշանակությունը:

Նույն մասնագետների կարծիքով, ներեվրասիական դպրոցի համար բնորոշ է նաև Ռուսաստանի ապագայի տեսակետից բուրգական և մուսուլմանական գործոնի գերազանահատումը: Եթե Եվրասիականությունը Եվրասիայի (Ռուսաստանի, ապա և ԽՍՀՄ սահմաններում) միասնականացումը տեսնում է ոուս ուղղափառության անրապնդման մեջ, ապա ներեվրասիականությունը այդպիսի դեր հատկացնում է «սլավոնա-բուրգական և ոուս ուղղափառության ու մահմեդականության միության» մեջ²:

Վերջում նշենք, որ ներեվրասիական աշխարհաքաղաքական

¹ Ст'я А. Дугин. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997

² Այս տեսակետը գործնական քաղաքականության մեջ դրսևրովում էր բացահայտ բուրգամտությունը ներեվրասիականներին նույնիսկ հանգեցրեց Լեռնային Ղարաբաղի կոմիլիոնում մուսուլմանական Աղրբչամի պաշտպանությանը ընդդիմ Ռուսաստանի պատմական դաշնակից արևմալարդիքատուննական Դայաստանի» (Геополитическое положение России: представления и реальность. с.26)

դպրոցի ազդեցությունը Ռուսաստանի քաղաքական դաշտում մեծ է հատկապես ծախերի և ազգայնական-հայրենասիրական քաղաքական հոսանքների վրա: Որպես այս միտքը հաստատող փաստարկ հիշատակվում են ՌԴԿ լիդեր Գ.Զուգանովի «География победы. Основы Российской политики (1998)» և մի շարք այլ կուսակցությունները:

Այլ հետազոտողների գնահատմամբ այդ դպրոցի ներկայացուցիչների «մտավոր կառույցներն արխաիկ են»: Նրանց հեղինակները առանց ուսումնասիրելու համանոլորակային գործընթացները արտաքին քաղաքականության, համաշխարհային տնտեսության ու աշխարհագրության համատեքսուում, առանց կրնկրելու փաստական տվյալների և առանց հակառակ տեսակետների վերլուծության, հենվելով միայն «մտահայեցողական դատողությունների» վրա, փորձում են ձևակերպել «աշխարհում Ռուսաստանի վարչի դրկտրինան»¹:

2. Ռուս ազգայնական աշխարհաքաղաքականության դպրոցի համար գլխավորը Ռուսաստանը շրջակա աշխարհից գատելու, առանձնացնելու, մեկուսացնելու գաղափարն է: Նրա գեոստրատեգիան հենվում է հետևյալ պահանջների վրա՝

ա) ռուսական ազգային պետության ստեղծում, որտեղ տիրապետող է ուղղափառությունը,

բ) վերամիավորում Ռուսականայի ու Բելոռուսի հետ, Կիևյան Ռուսաստանի ժամանակների սլավոնական աշխարհաքաղաքական տարածության վերականգնում,

գ) Ռուսաստանի հեռացումը Կովկասից ու Կենտրոնական Ասիայից, դ) կենտրոնացում այնպիսի հիմնախնդիրների վրա, ինչպիսիք են ռուս ժողովրդի ազգային վերածնունդը և դիմակայումը Եվրասիականությամբ ու կոմունիստներին, որոնք քայլայող, հակազգային ուժեր են:

3. Արևմտականության աշխարհաքաղաքական դպրոցի արտաքին քաղաքական առանցքային դրույթը արևմտյան կողմնորոշման գերակայությունն է, որը կարող է ապահովել հարաբերությունների ամրապնդում Արևմտյան պետությունների հետ՝ հանուն նրանցից ակնկալվող տնտեսական օգնության: Համարում են, որ այդ դրկտրինան, որը Ռուսաստանի այդ տարիների արտաքին գործերի նախարարի անունով հայտնի դարձավ որպես «Կողիրկան դրկտրինա», շարունակությունն է Ս.Գորբաչովի և ԽՍՀՄ արտաքին գործերի

¹ Նույնը, էջ 29-30:

Ախարար է. Շեվարդնաղծեի վարած արտաքին քաղաքականության:

Դիպուկ է արևմտամետ արտաքին քաղաքականության գնահատականը, որը տվել է արդեն հիշատակված Գεոპолիտիկական հեղինակային կոլեկտիվը. «Ա.Գրիբաչովի ղեկավարության վերջին տարիներին ոռւսական արտաքին քաղաքականության իդեալիզմը հասավ իր գագաթնակետին, երբ մեր երկիրը բոլոր միջոցներով փորձում էր նվաճել արևմտյան պետությունների կատակությունը»: Եվ դրա արդյունքում «աշխարհի քաղաքական քարտեզում կատարվեցին արմատական փոփոխություններ, և Ռուսաստանը ետ շարտվեց մինչև XVII դարի իր սահմանները»: Գործնականում առանց որևէ պայմանի ու հատուցման նա հեռացավ Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայից, համաձայնեց Գերմանիայի միավորմանը: Դրաժարվեց «նախածեռնող քաղաքականությունից, Արևմտականությունից, որպես ընկալել որպես սեփական շահեր» և իր դիրքերը գիշեց սեփական շահերի ավանդական շրջաններում՝ Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, Բալկաններում, Սերբալբիկայում, Անդրկովկասում, Կենտրոնական Ասիայում. Յեռավոր Արևել րում:¹

Զի կարելի չհամաձայնել այն կարծիքին, որ «Ռուսաստանյան նոր գեոստրատեգիան նոր միայն ծևավորվում է, բայց դրա տարրերից առանձնահատկություններն արդեն որոշակիացել են: Դրանում զուգորդվում են ռուսաստանյան արտաքին քաղաքականության պրագմատիզմը և ավանդականությունը»²: Զևսվորվող աշխարհաքաղաքական մոռելը, որ ստացել է «կրնանեսուսային» (փոխհամաձայնություն, միաձայնություն բարից) կամ «համագործակցության աշխարհաքաղաքականություն» անվանումը, իր եռությամբ չափավոր հայրենասիրական է և իր գլխավոր նպատակը հաճարում է «ռուսաստանյան պետականության և աշխարհում երկրի դիրքերի անրապնդումը», միաժամանակ խուսափելով ազգայնականության, ներեվրասիականության և արևմտամետության ծայրահեղ դրսելումներից:

Նրա գլխավոր գաղափարը հանգում է հետևյալին: Ինչպես առանձին Վերցրած պետությունների, իհարկե նաև Ռուսաստանի պարագայում, այնպես էլ համաշխարհային ընդգրկումով շեշտը պետք է դրվի ո՞չ թե պետությունների ու դրանց կուլյայինների քաղաքական ու ռազմական ուժի հարաբերակցության փոփոխման,

Եղանակակից առողջություն, էջ 32-33.

Նույնություն, էջ 40.

դրանց հակադրության, այլ փոխկախվածության ու համագործակցության ուժեղացման վրա: Տիրապետող պետք է լինեն ո՞չ թե նախկին՝ «ազդեցության ոլորտներ», «ուժերի հավասարակշռություն», «սատելիտ» (կախյալ, կամակատար) երկիր», «բուժերային պետություն», այլ «շահերի հավասարակշռություն» «փոխշահավետ հանագործակցություն», «ինտեգրացիա-դեզինտեգրացիա» հասկացությունները: Այդ դեպքում միայն կարելի է ապահովել ժողովուրդների, պետությունների՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների, համագործակցությունն ու համատեղ գարգացումը:

Դարձ է հատուկ ընդգծել, որ «համագործակցության աշխարհաքաղաքամություն» հայեցակարգը լիովին համապատասխանում է նաև մեր՝ աշխարհի չափազանց բարդ աշխարհաքաղաքական տարածքում գտնվող անկախ Հայաստանի Հանրապետության ու հայ ժողովորդի ազգային ու պետական շահերին: Այդ հայեցակարգն է, որ դրվելով առանց բացառության բոլոր մեծ ու փոքր պետությունների արտաքին քաղաքականության հիմքում, կարող է կանխել կործանարար ռազմական բախումները և նպաստել նաև մեր՝ Հարավ-Կովկասյան տարածաշրջանի կայունության անրապնդմանը և ժողովուրդների ու պետությունների բարգավաճմանը:

7.3 ՑԻԿԼԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՂԱՍՍՇԽԱՐԳԱՅԻՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ՂԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Աշխարհաքաղաքական հիմնական տեսությունների ու հայեցակարգերի շարքում առանձնանում է աշխարհաքաղաքական ցիկլերի մասին տեսությունը.

Դայտնի է, որ գիտության մեջ ընդունված է ցիկլային հանարել երևույթների այնպիսի գարգացումը, որը դրսևորվում է հաջորդական փուլերից (օղակներից) բաղկացած միասնական շղթայի ու շրջապատույտի ձևով:

Դեռևս հին դարերում զարգացման ցիկլայնության մասին առաջին պատկերացումները վերաբերել են բնական երևույթներին (տարվա եղանակներ, կենդանի օրգանիզմներ), ապա տարածվել են հասարակության պատմական զարգացման վրա: Հասարակական երևույթների ցիկլային զարգացման մասին պատկերացումները լայն տարածում են ստացել հատկապես 17-18-րդ դարերում, երբ շատ մտածողներ Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական ու մշակութային վե-

րելքը սկսեցին գնահատել որպես **անտիկ ժամանակաշրջանի վերածնունդ**, որը հաջորդում է միջնադարյան ընդհանուր անկմանը:

Տեսություններից մեկի համաձայն, որին հետևում էին ուսուպիստ սոցիալիստները, մարդկությունը անցնում է զարգացման չորս փուլ՝ «Դրախտային» նախնադարյան, վայրենության, բարբարոսության ու **քաղաքակրթության**.

Դիշյալ հայեցակարգը իր արտացոլումը գտավ տարբեր բնույթի հասարակական երևույթների ցիկլային զարգացման տեսությունների մեջ: Օրինակ, **անգլիացի հայտնի պատմաբան ու ստուդիոգրաֆակրթությունների հետազոտող Ա.Թոյնբին (1889-1975)** այդ հայեցակարգի դիրքերից ուսումնասիրելով պատերազմների պատմությունը, առանձնացնում է «մեծ պատերազմների» 115-120 տարվա ցիկլ և այն տրոհում է իինք մասի: Դրանք են՝ պատերազմի նախերգանքը, բուն մեծ պատերազմը, կարճատև դադարը, վերջաբանը (հանգուցապուծում) և համընդիմուր խաղաղությունը¹: Իսկ, երբ ուսու հայտնի տնտեսագետն Ն.Դ.Կոնդրատևը հայտնագործեց համաշխարհային տնտեսության զարգացման երկարաժամկետ ցիկլերը (Կոնդրատևան ցիկլեր), պատմաբանները, աշխարհագետներն ու քաղաքագետները սկսեցին ցիկլեր որոնել նաև **համաշխարհային ընդհանուր քաղաքական զարգացումների պատմության մեջ**.

Ի թիվս այլոց, քննության նյութ դարձավ աշխարհաքաղաքական հասուկ կարևորություն ունեցող այնպիսի երևույթի ցիկլային փոփոխությունը, ինչպիսին հզոր տերությունների հեգեմոնիան է: Օրինակ, ժամանակակից հետազոտություններից մեկը 17-20-րդ դարերի ընթացքում աշխարհում հեգեմոնիաների փոփոխության հետևյալ ցիկլերն է առանձնացնում. 1.Նիդերլանդների հեգեմոնիայի (1618-1672թթ.), 2.Բրիտանական հեգեմոնիայի (1792-1896թթ.), 3.Անգլիայի Միացյալ նահանգների հեգեմոնիայի (ժամանակակից, սկսվել է 1914թ.): Յուրաքանչյուր ցիկլ ունի զարգացման երեք փուլ՝ ա) համաշխարհային պատերազմի, բ) խոշոր տերություններից մեկի հեգեմոնիայի և գ) նրա անկման (հեգեմոնիայի վախճանի):

Նեգեմոնիայի ցիկլային փոփոխությունների պատճառների շարքում առանձնացվում է այսպես կոչված «կայսերական գերլարվածությունը», որն աճում է այնպիսի ստրատեգիական ռեսուլսների պակասի հետևանքով, որոնք անհրաժեշտ են գերտերության հեգեմոնիայի և համաշխարհային առավելության պահպանման համար:

¹ Stev A.Toynebee, A Study of History, v. 1-2. London, 1946-1957

Ստրատեգիական ռեսուլյաների պակասը ի վերջո հանգեցնում է գերլարվածության այն սահմանագծին, որից այն կողմ սկսվում է կայսրության (գերտերության) հեգեմոնիայի վախճանը:

Տիրապետող է դառնում այն տեսակետը, որ նորագույն ժամանակաշրջանուն աշխարհաքաղաքական ցիկլերը, ի տարբերություն նախորդ պատմական ժամանակաշրջանների, ավելի ու ավելի են միաժուղկում աշխարհատնտեսական (գեռէկոնոմիկական) ցիկլերի հետ: Դրա արդյունքում ցիկլային փոփոխություններ է կրում ամբողջ աշխարհակարգը. արմատապես փոփոխում է մեծ տերությունների ուժային (ժողովրդագրական, բնառեսուլյային, տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական) հավասարակշռությունը. լուրջ տեղաշարժեր են կատարվում համաշխարհային համակարգի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքում (պետությունների կուլիցիաներ, միջազգային պայմանագրեր ու միջություններ, առանցքային նշանակության համաշխարհային կազմակերպություններ): Իսկ այդ ամենը իր խոր ազդեցությունն է ունենում մարդկային ողջ հասարակության, ամբողջ աշխարհակարգի օարգացման վրա:

Հայտնի են աշխարհաքաղաքական հեգեմոնիաների ցիկլային զարգացումը համաշխարհային տնտեսության ներսում ընթացող հիմնական պրոցեսների հետ կապելու մի շարք տեսական մոդելներ:

Դրանցից է, օրինակ, անգիացի աշխարհագետ *Պ.Թեյլորի մոդելը*. Նա համարում է, որ որևէ երկիր միջազգային հարաբերությունների համաշխարհային համակարգում կարող է դառնալ բացարձակ առաջատար, այսինքն հասնել աշխարհաքաղաքական հեգեմոնիայի, եթե բացարձակ հեգեմոն դիրքի է հասել կյանքի երեք ոլորտներում՝

*տնտեսական,
քաղաքական,
գաղափարական:*

Թեյլորը գիշավորը համարում է տնտեսական ոլորտը, որտեղ պետության արտադրական, առևտրական և ֆինանսական գործունեությունը պետք է լինի ավելի արդյունավետ, քան նրանից պետություններին է: Հատուկ կարևորություն է տրվում նաև հեգեմոն պետության կողմից ազատական գաղափարների տարածմանը, որոնք լայն ընդունելություն են գտնում աշխարհի մյուս երկրներում:

Հեգեմոն պետության աստիճանական անկումը սկսվում է այն ժամանակ, երբ այդ պետությունից տարածված ազատական գաղափարները և դրանց վրա հենվող քաղաքականությունը մրցակիցներին թույլ են տալիս յուրացնել տեխնիկական նվաճումներն ու ար-

տաղրության կազմակերպման առաջավոր փորձը և հասնել ավելի բարձր արդյունավետության, քան հեգենոն պետությունում է:

Հատ հետազոտողներ ուղղակի կապ են տեսնում հասարակական գարգացման աշխարհաքաղաքական և տնտեսական ցիկլերի միջև: Ուշագրավ է ամերիկյան քաղաքագետներ Ջ.Մոդելսկու և Վ.Թոմպսոնի տեսակետոց: Նրանք համարում են, որ երկարաժամկետ աշխարհաքաղաքական ցիկլերը ոչ այլ ինչ են, քան աշխարհում «լիդերության» ցիկլեր: Այդպիսի ցիկլերի, նույնն է թե, համաշխարհային առաջատարների փոփոխությունը պարբերաբար փոխում է աշխարհի քաղաքական տարածքային կառուցվածքը և դրանում պետությունների տեղն ու դերը, նրանց ազդեցության տակ գտնվող աշխարհագրական շրջանները:

Դիշյալ տեսակետի հեղինակները համարում են, որ տնտեսության, հետևապես և քաղաքականության ոլորտում համաշխարհային լիդերին որոշող հիմնական գործոններն են՝

ռազմական հզորությունը,

առաջադեմ տնտեսությունը,

բաց հասարակությունը,

համաշխարհային հիմնախնդիրներին նորամուծություններով արձագանքելու կարողությունը.

Ըստ որում, նորամուծությունների տակ նրանք հասկանում են, ոչ միայն նոր ապրանքների ու արտադրության նոր մեթոդների, այլև սպառնան նոր շուկաների և հումքի նոր աղբյուրների, ինչպես նաև բիզնեսի նոր ձևերի հայտնաբերումը:

Դամաշխարհային լիդեր է դառնում այն տերությունը, որը հիշյալ գործոնների կիրառման ոլորտում հաղթում է իր մրցակիցներին: Դա նոր լիդերի կայացման փուլն է: Այդ գործոնների բռլացումով սկսվում է անկան փուլը, որը պետք է ավարտին հասցնի լիդերության տվյալ ցիկլը և սկզբնավորի նորը:

Մոդելսկին և Թոմպսոնը վերլուծելով համաշխարհային գարգացումը 16-20-րդ դարերն ընդգրկող ժամանակահատվածում, առանձնացնում են համաշխարհային քաղաքականության գարգացման հինգ երկարաժամկետ ցիկլեր, յուրաքանչյուր ցիկլի տևողությունը որոշելով մոտավորապես հարյուր տարի:

Առաջին՝ 16-րդ դարն ընդգրկող ցիկլում համաշխարհային լիդեր եղել է Պորտուգալիան, նրան զիջել են (ըստ հերթականության) հապանիան, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան:

Երկրորդ ցիկլում (17-րդ դար) եղել են համապատասխանաբար

Նիդերլանդները և Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իսպանիան:

Երրորդ ցիկլում (18-րդ դար)՝ Սեծ Բրիտանիան և Նիդերլանդները, Ֆրանսիան, Իսպանիան, Ռուսաստանը:

Չորրորդ ցիկլում (19-րդ դար)՝ Սեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Նիդերլանդները, Իսպանիան:

Դինգերորդ ցիկլում (20-րդ դար) համաշխարհային լիդերությունը անցնում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, իսկ նրան զիջող մեծ տերությունների կարգավիճակ ունեն Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, ճապոնիան:

Մարդկության աշխարհաքաղաքական այս կառուցվածքը հիշյալ հեղինակները արծանագրել են անցյալ դարի 80-ական թվականների տվյալների վերլուծության հիման վրա¹:

Վերջին 1-2 տասնամյակների համաշխարհային զարգացման միտումները վկայում են, որ Երկրագնդի քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքի արդի ցիկլում ուժեղացել է ԱՄՆ-ի՝ աշխարհի «լիդերի» կարգավիճակը, փոխվել է «մյուս մեծ տերությունների» թիվը և իրական հերթականությունը: **Աշխարհի հզորագույն «ուժնյակից» բացի «մյուս մեծ տերությունների» շարքը այժմ համալրվում է Շինաստանով ու Չինակաստանով:**

Լայն տարածում ունի ամերիկացի մի այլ գիտնականի՝ Ի. Վալերիայի մողելը նույնպես: Այդ մողելը այլ հետազոտողների կողմից սովորաբար համադրվում է Ն. Կոնդրատոսի մշակած համաշխարհային տնտեսության զարգացման ցիկլերի հետ և ներկայացվում է Կոնդրատու-Վալերիայի մողել ամուսնությունով:

Մոդելը կառուցված է այն ելակետային դրույթի վրա, որ քաղաքականությունից, հեգեմոն պետություններից և համաշխարհային շուկան կարգավորելու նրանց կարողությունից անկախ գուտ համաշխարհային տնտեսություն երթև գոյություն ունենալ չի կարող: **Աշխարհաքաղաքականության և աշխարհատնտեսության միջև կապ իրականում կա, բայց դա խստ արտահայտված ու որոշչ պատճառահետևանքային կապ չէ:** Առայժմ չի բացահայտված ու հաշվարկված այդ կապի քանակական արտահայտությունը, եթե ընդհանրապես դա կարող է լինել: Բայց և անհնար է չընդունել այդ կապի գոյությունը, անտեսել այն:

Վերլուծելով համամոլորակային աշխարհաքաղաքական զար-

¹ Սանրաման տե՛ս, Models G., Thompson W., Seapower in Global Politics 1494-1993, 1987; Модельский Дж Томсон У Волны Кондратеева Развитие мировой экономики и мировая политика, 1992, №10

գացման ցիկլայնության և համաշխարհային հեգեմոնիաների փոփոխության կապերը, ոուս քաղաքաշխարհագետ Վ.Կոլոսովը հանգում է հետևյալ հետևություններին:

1. Ակնհայտ է, որ գոյություն ունեն համաշխարհային տերությունների (լիդերների) զարգացման (վերելքից մինչև անկում) փակ ցիկլերի տարածամանակային մատրիցաներ: Դամաշխարհային լիդերը կատարում է «համաշխարհային ռստիկանի» ֆունկցիա, առավելություն ունի աշխարհի ռեսուրսների (բառի լայն իմաստով) բաշխման ու վերաբաշխման հարցում, միաժամանակ կրում է աշխարհում կարգուկանոնի պահպանման վիթխարի բեռը, որը կապված է վերոհիշյալ ռեսուրսների շատ մեծ ծախսերի հետ:

2. Ակնհայտ է նաև, որ աշխարհաքաղաքական պրոցեսները անբաժանելիորեն, թեև ոչ խիստ պատճառահետևանքային բովանդակությամբ կապված են աշխարհատնտեսական պրոցեսների հետ:

3. Ներկայումս համամոլորակային աշխարհաքաղաքական համակարգը կարող է ռադիկալ փոփոխություններ կրել կապված գլոբալիզացիայի հետ, եթե ավելի ակտիվ դերակատարում են ստանձնում վերագցային կորպորացիաները, որոնք «...ինչպես վիրուս թափանցում են ազգային սահմաններից ներս և կանխորոշում են համաշխարհային տնտեսության՝որպես միասնական համակարգի զարգացման նոր, այսպես կոչված աշխարհատնտեսական ռազմավարությունները¹»:

7.4 ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՌՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Արդեն ասվել է, որ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը քննարկվում է երկու մակարդակով՝ համաշխարհային (համամոլորակային) և տարածաշրջանային:

Դամամոլորակային մակարդակի աշխարհաքաղաքական գլխավոր դերակատարները աշխարհի քաղաքական քենոներն են՝ համաշխարհային նշանակության ուժային կենտրոնները, նույնն է, թե համաշխարհային լիդերը և մյուս մեծ տերությունները: *Տարածաշրջանային* մակարդակում աշխարհի գլխավոր ուժային կենտրոններից բացի առաջնային նշանակություն են ծեռք բերում նաև տա-

¹ В.А.Коясов, Н.С.Мироненко. Геополитика и политическая география. М., 2002, с.213

բածաշրջանային նշանակության ուժային կենտրոնները:

Դայտնի է, որ ուժային կենտրոնների միջև մշտական մրցակցություն գնում է ոչ միայն յուրաքանչյուր մակարդակի ներսում, այլև այդ նակարդակների միջև։ Մրցակցող յուրաքանչյուր կողմ ձգտում է ոչ միայն առավելագույնս օգտագործել իր սեփական ներուժը, այլև լիովին օգտվել այն աշխարհագրական գործոններից, որոնք ազդում են աշխարհի ու տարածաշրջանի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա։

Չնայած միջազգային հաղորդակցության նորագույն միջոցների աննախադեպ զարգացմանն ու տեխնիկական կատարելազործնանը, աշխարհագրական գործոնների շարքում շարունակում են առանձնահատուկ տեղ գրավել միջազգային հաղորդակցության առկա ուղիները և առաջին հերթին Դամաշխարհային օվկիանոսի միջազգային ջրերը միավորող նեղուցներն ու ջրանցքները։ Դրանք հզոր աշխարհաքաղական լծակներ են։ Տիրապետելով այդ լծակներին, կարելի է փոխել ոչ միայն ընդարձակ տարածաշրջանների, այլև ամբողջ աշխարհի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրությունը։

Միջազգային հաղորդակցության ուղիները բաժանվում են երկու խմբի՝ համամոլորակային նշանակության և տարածաշրջանային նշանակության։

Միջին դարերից սկսած աշխարհի ուժեղներն անհաշտ պայքար են մեել միջազգային հաղորդակցության ուղիներին տիրանալու համար։ Այդ պայքարը շարունակվում է նաև այժմ։ Թեև ներկայունս ընդհանուր է այն ձգուումը, որպեսզի այդ ուղիների նկատմամբ որևէ առանձին պետություն մենաշնորհ չունենա և դրանց օգտագործումը կարգավորվի բազմակողմ պայմանագրերի միջոցով՝ միջազգային իրավունքի հիման վրա։

Միջազգային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները բավականին շատ են (տե՛ս նկ.12, էջ 212-213)։ Դրանցից օգտվում են ոչ թե՝ մեեկ, այլ բազմաթիվ պետություններ, և օգտագործումն էլ կարգավորվում է միջազգային պայմանագրերով։ Առանձնանում են մի քանիսը, որոնցով անցնում են ներկայիս ամենաբանուկ ուղիները և որոնց բաժին է ընկնում համաշխարհային ծովային փոխադրությունների գերակշիռ մասը։

Դատկապես մեծ է Պանամայի ու Սուեզի ջրանցքների և Մալակայի նեղուցի աշխարհաքաղաքական նշանակությունը։

Պանամայի ջրանցք։ Դրասիսային և Դարավային Ամերիկաները իրար միացնող պարանոցի ամենանեղ մասով ջրանցք կառուցելու

գաղափարը ծագել է դեռևս 16-րդ դարում: Սակայն այդ գաղափարը իրականացնելու հնարավորություն ստեղծվեց միայն կապիտալիզմի զարգացման և համաշխարհային տնտեսության ձևավորման շնորհիվ:

Զրանցքի կառուցումը սկսեցին ֆրանսիացիները 1879թ.: Նրանք հիմնեցին հատուկ ընկերություն, որը, սակայն, ջրանցքի փորման աշխատանքների մի մասը կատարելուց հետո սնանկացավ, և շինարարական աշխատանքները դադարեցին¹: Դրանք վերսկսեց ԱՄՆ 1904թ., որը մինչ այդ ապագա ջրանցքի գոտին անժամկետ օգտագործման հրավորուվ ստացել էր նոր անկախացած Պանամա պետությունից: Շինարարությունը տևեց 10 տարի, և 1914թ. առաջին նավն անցավ ջրանցքով:

Զրանցքի երկարությունը 81.6 կմ է, լայնությունը՝ առնվազն 150 մ: Զրանցքով կարող են անցնել օվկիանոսային միջին մեծության և փոքր նավերը (մինչև 40 հազ. տ ջրատարողությամբ): Զրանցքն ունի 6 շյուզ՝ երեքը խաղաղօվկիանոսյան և 3-ը՝ ատլանտյան լանջին: Դրանցով օրական կարող են անցնել մինչև 5 տասնյակ նավ:

Պանամայի տնտեսական և ռազմարարաքական նշանակությունը դժվար է գերագնահատել: Այն օվկիանոսային նավերն ազատում է Սագելանի նեղուցով անցնելու կամ Յորն հրվանդանը շրջանցելու ամիրաժեշտությունից և հազարավոր կմ-ով կրճատում է ճանապարհը Խաղաղ և Ատլանտյան օվկիանոսների ափերին գտնվող պետությունների միջև: Դրա շնորհիվ արմատապես փոխվել է միջազգային ծովային բեռնափոխադրումների ուղղությունը: Պանամայի ջրանցքով տարեկան անցնում է շուրջ 16 հազ. նավ, որոնք փոխադրում են մինչև 150 մետ ամենատարեր տեսակի բեռներ:

Պանամայի ջրանցքը 16 կմ լայնության ցամաքային շերտով դեռևս գտնվում է ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարության տնօրինության տակ: Զրանցքի երկու ծայրերում կառուցված են ամերիկյան ռազմածովային ու ռազմաօդային հենակետեր: Զրանցքին գուգահեռ, արևոտք-արևելք ուղղությամբ, անցնում են երկարգիծ և առաջնակարգ ավտոմոբիլային խճուղի:

¹Ընկերության սնանկացման պատճառ դարձավ կաշառակերությունը, որը լայն տարածում էր գուետ ընկերության դեկավար շրջաններուն: Ընկերության բանեստումները գնել էին մոտ 800 հազ.մարդ, սակայն դրանց մեծ մասը գրկվեցին իրենց ավանդներից և սնանկացան: Մեծ սկանելա պայքած, որը ցնցեց ամբողջ Ֆրանսիան: Ակավեց դաստիական պրոցես, սակայն զյուսպէր մեղավորները մնացին անսպասի: «Պանամա» տերմինը դարձավ հասարակ անուն և այժմ էլ օգտագործվում է խոշոր ծավալի խաբեությունների ու անազմիկ գործարքների բնութագրման համար:

Պանամայի ժողովրդի բազմամյա պայքարի շնորհիվ, ի վերջո հաջողվեց Վերանայել դեռևս 20-րդ դարի սկզբին կնքված ամերիկա-պանամական պայմանագրերը, և 2000թ. ջրանցքը հանձնվեց Պա-նամա պետությանը:

Դա բնակ էլ չի նշանակում, թե Պանամայի ջրանցքը ԱՄՆ հա-մար կորցրել է իր ստրատեգիական նշանակությունը: **Պանաման Ամե-րիկան պետությունների կազմակերպության անդամ է, որտեղ ԱՄՆ գերակշիռ դիրք ունի:** Այն գտնվում է ԱՄՆ ուժային կենտրոնի ազդե-ցության ոլորտում և ի վիճակի չեն նրանից անկախ և նրա աշխարհա-քաղաքական շահերի դեմ ուղղված քաղաքականություն վարել: Դա նշանակում է, որ ապագայում էլ Պանամայի ջրանցքը ԱՄՆ ծերպին մնալու է որպես հզոր աշխարհաքաղաքական գործիք:

Սուեզի ջրանցք: Սուեզի ջրանցքը կառուցված է Եգիպտոսի տա-րածքում և միացնում է Միջերկրական ու Կարմիր ծովերը: Դրա շնոր-հիվ Ասլանանոյան օվկիանոսի և Հնդկական օվկիանոսի նավահան-գիստների միջև ջրային ճանապարհը, որ առաջ անցնում էր շրջան-ցելով Աֆրիկա մայրցամաքը, կրծատվել է 8-15 հազ կմ: Խիստ բա-րելավվել է ջրանցքից օգտվող երկրների տրանսպորտային-աշխար-հագրական դիրքը:

Միջերկրական և Կարմիր ծովերն իրար կապող ջրային ուղու նշանակությունը գիտակցել են տակավին 4 հազ. տարի առաջ և կա-ռուցել են Նեղոս-Կարմիր ծով նավարկելի ջրանցքը, որը հայտնի է եղել **Փարավոնների ջրանցք** անունով: Արաբական նվաճումների սկզբում ջրանցքը, որ մինչ այդ քայլայվել էր, վերականգնվել է, բայց 8-րդ դարում փակվել է և լցվել ավագով: Նպատակն այն էր, որ քարավանային առևտուրն այս վայրերում խափանվի և փոխադրվի Արաբական խալիֆայության կենտրոնական շրջանները՝ Միջագետը:

Սուեզի ջրանցքի շինարարությունը նախաձեռնել են ֆրանսիա-ցիները, որոնք վայելում էին Եգիպտոսի կառավարիչի հովանավո-րությունը: Ստեղծվում է «Սուեզի ջրանցքի համընդհանուր ընկերու-թյունը», որը բաժնետոմսեր է բողարկում Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Ջրանցքի շինարարությունը Ֆրանսիայի և Իտա-լիայի ինժեներների նախագծով սկսվում է 1859թ. և ավարտվում է 10 տարում՝ 1869թ.:

Ջրանցքը կառուցվել է Եգիպտոսի միլիոնավոր գյուղացիների ձեռքի աշխատանքով, որոնցից շատերն իրենց գերեզմանը գտել են ջրանցքի գոտու պապակ ավագուտներում, անմարդկային ծանր աշ-

խատանքի և համաճարակների պատճառով¹:

Սուեզի ջրանցքն իր հարմարավետ աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ շուտով դարձավ աշխարհի այն կարևորագույն ծովային ուղու կենտրոնական օդակը, որն Արևմտյան Եվրոպան կապում է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավաբեր շրջանների, ինչպես նաև Դարավային ու Դարավ-Արևելյան Ասիայի, Ավստրալիայի ու Արևելյան Աֆրիկայի հետ:

Մեծ Բրիտանիան 19-րդ դարի վերջին օկուպացնելով Եգիպտոսը, դարձավ նաև ջրանցքի տերը (Քրանսխացիների հետ միասին), ստեղծելով իր ռազմական հենակետերը:

Եգիպտոսը ուժեղացնում էր պայքարն անգիտական ռազմական հենակետերը Նեղոսի հովտից հանելու և ջրանցքը վերադարձնելու համար: Այդ պայքարն ավարտվեց նրանով, որ Եգիպտոսը 1956թ. ազգայնացրեց ջրանցքը և դարձավ դրա լիակատար տերը: Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ փորձեցին Եգիպտոսի վրա ռազմական ու տնտեսական ճնշում գործադրելու միջոցով հասնել ջրանցքի «միջազգայնացմանը»: Դա կնշանակեր, որ Եգիպտոսի հետ միասին ջրանցքի նկատմամբ հավասար իրավունքներ կստանային նաև Արևմտյան տերությունները: Սակայն այդ փորձերը ապարդյուն անցան, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը քննարկելով այդ հարցը, ճանաչեց Եգիպտոսի լիակատար իշխանությունը Սուեզի ջրանցքի նկատմամբ:

Սուեզի ջրանցքով նավարկությունը կարգավորվում է միջազգային պայմանագրով՝ կնքված դեռևս 19-րդ դարի վերջին: Բոլոր երկրները ջրանցքով ազատ նավարկելու իրավունք ունեն, իհարկե, վճարելով համապատասխան տուրք Եգիպտոսին:

Ինչպիսին է Սուեզի ջրանցքի աշխարհագրական բնութագիրը, որի համար այդքան քրտինք ու արյուն է թափվել:

Ջրանցքի երկարությունը 161 կմ է, լայնությունը՝ 120-150մ: Դրա ծայրակետերն են Պորտ Սահի (Միջերկրականի ափին) և Սուեզ (Կարմիր ծովի ափին) նավահանգիստները: Ջրանցքի մի ծայրից մյուսը նավը հասնում է 11-12 ժամում: Ի տարբերություն Պանամայի ջրանցքի, Սուեզի ջրանցքը շվուզներ չունի:

Մինչև վերջերս փոխադրվող բեռների ծավալով Սուեզի ջրանցքը միջազգագային ջրանցքների շարքում առաջինն էր: Ամենամեծ ծավալն ունեն նավաբեռները, որոնք Պարսից ծոցի նավաբեր շրջաններից հասցվում են Դարավային Եվրոպա ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

¹ Ջրանցքի բացման ադիրով խտացացի հոչակավոր կոմաղեստոր Զուգեպատ Վերդին Եգիպտոսի կառավարության պատվերով գրել է իր հայտնի «Ակուա» օպերամ:

Պանամայից ու Սուեզից բացի միջազգային են համարվում նաև **Քիլի և Կորնթոսի ջրանցքները**. Քիլի ջրանցքը կրօստում է ջրային ճանապարհը Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերի, իսկ Կորնթոսինը (կառուցված համանուն պարանոցում՝ Եգեյան և Հոնիական ու Ադրիատիկ ծովերի միջև: Դրանք կառուցվել են նախանցյալ դարի 80-90-ական թվականներին և ազատ են միջազգային նավագնացության համար, թեև նավագնացությունը կարգավորվում է համապատասխանաբար՝ Գերմանիայի և Հունաստանի ազգային օրենսդրությամբ:

Սալակկայի նեղուցը. Սալակկայի նեղուցն անջատում է Սալակկա թերակղզին Սուլաստրա կղզուց և միացնում է Հնդկական օվկիանոսի Անդամանյան ծովը Խաղաղ օվկիանոսի ավազանին պատկանող Հարավ-Չինական ծովին: Նեղուցի երկարությունը մոտ 1000 կմ է, նավագագույն լայնությունը՝ 40 կմ, խորությունը՝ 25 մ:

Նեղուցին հարում են 3 պետություն՝ Ինդոնեզիան, Մալայզիան և Սինգապուրը, որոնք ել միջազգային պայմանագրով պարտավոր են ապահովել նավարկության անվտանգությունը և շահագործել նավահանգիստները: Ամենախոշոր նավահանգիստը Սինգապուրն է՝ կառուցված նեղուցի արևելյան ելքի մոտ:

Մեծ է նեղուցի ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակությունը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գլխավոր նարտական գրոծողությունները նապանհայի ու Անգլիայի միջև ընթանում էին Սալակկա նեղուցի և Սինգապուրի համար:

Սալակկա նեղուցով անցնում են Եվրոպայի, Հարավ-Արևմտյան ու Հարավային Ասիայի ու Աֆրիկայի երկրները Չինաստանին, ճապոնիային և Արևելյան Ասիայի մյուս երկրներին կապող գլխավոր ծովային ուղիները: Անցնող նավերի քանակով և բեռների ծավալով Սալակկայի նեղուցն աշխարհում գրավում է երրորդ տեղը, գիշելով միայն Պանամայի ու Սուեզի ջրանցքներին¹: Ջրանցքի նշանակությունը հատկապես մեծ է ճապոնիայի համար, որն այդ միջազգային ուղիով ստանում է իր ներմուծվող նավերի ավելի քան 2/3-ը:

Աշխարհաքաղաքական հանգուցային դիրք է գրավում նաև **Զիբրալթարի նեղուցը**. Դժվար չէ նկատել, որ դրա նշանակությունը նույնպես համամոլորակային է: Այն, ինչ ասվեց Սուեզի ջրանցքի մասին, մեծ չափով վերաբերում է նաև Զիբրալթարի նեղուցին, որովհետև բացառությանը Սիցիլիական ավազանի երկրների, մյուս

¹ **Սալակկայի նեղուցը** հայտնի է մի առողջով և, այն առաջին տեղն է գրավում պատահող նավաբեկումների և ծովահենության դեպքերի քանակով:

բոլոր երկրները Սուեզի ջրանցքից օգտվելու համար պետք է անց-
նեն Զիբրալթարով:

Զիբրալթարի նեղուցն անցնում է Եվրոպայի ծայր հարավ-
արևմտյան և Աֆրիկայի հյուսիս-արևմտյան ժայռոտ ափերի միջով,
որոնք հնում հայտնի են եղել Ներկուզեսյան դարպասներ անունով:
Նեղուցի երկարությունը 65 կմ է, լայնությունը՝ 14-44 կմ: Նեղուցին
վերահսկում են Անգլիային պատկանող Զիբրալթար և Մարոկկոյին
պատկանող *Տանժեր նավահանգիստները*.

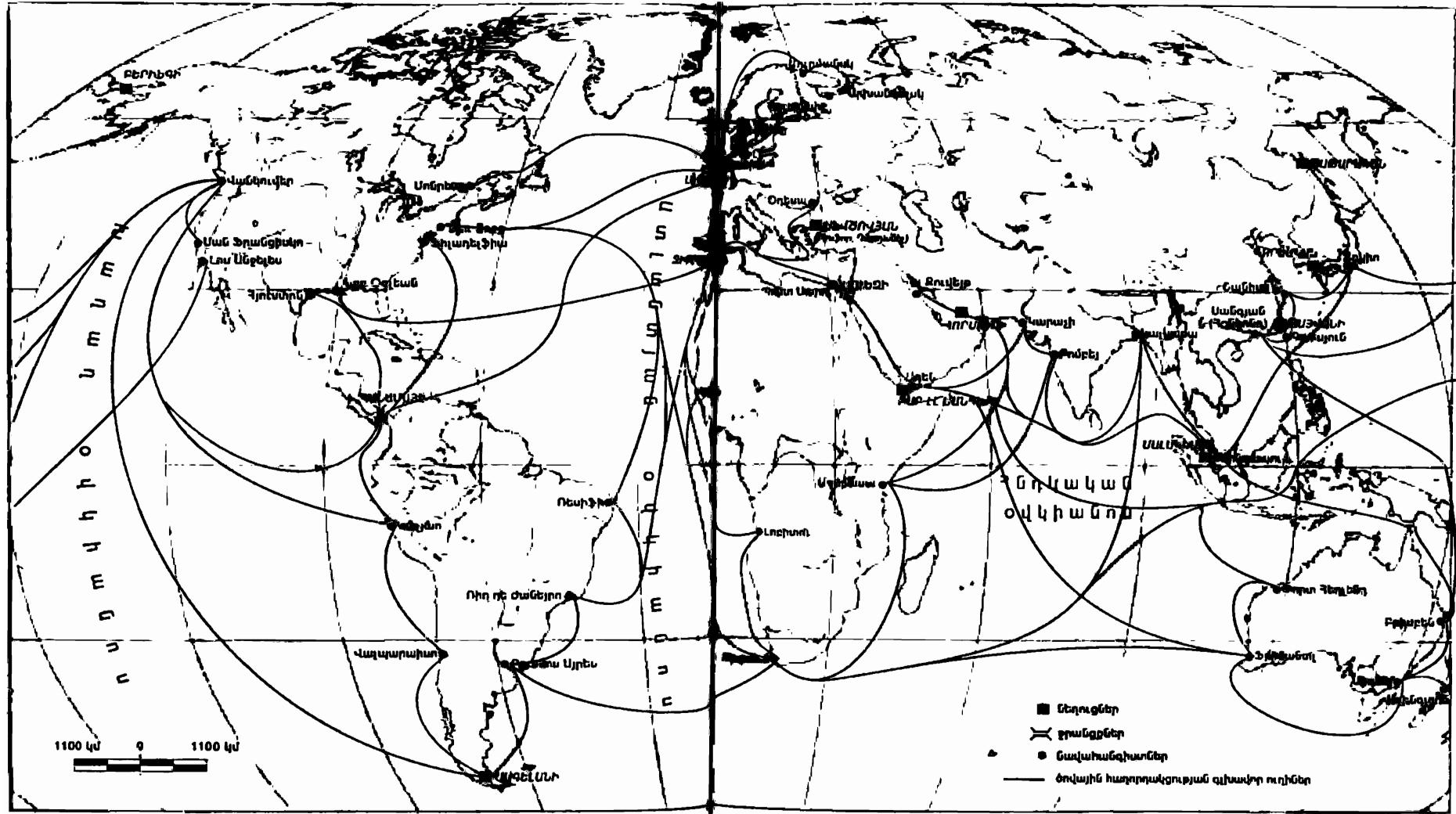
Բավական շատ են տարածաշրջանային նշանակության նե-
ղուցներն ու ջրանցքները: Դրանք նույնպես գտնվում են մեծ տերու-
թյունների աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրո-
նում և դրանց կարգավիճակը նույնպես որոշվում է միջազգային
պայմանագրերով:

Առավել կարևորներն են Սևծովյան ու Բալթյան, Լա Մանշ և Պա-
դե Կալե նեղուցները՝ Ասլանտյան օվկիանոսի ավազանում, Բար էլ
Մանդերի և Շորոնուզի նեղուցները՝ Շնդկական օվկիանոսում, Բերին-
գի, Կորեական, Մագելանի, Թայվանի ու Թաթարական նեղուցները՝
Խաղաղ օվկիանոսում:

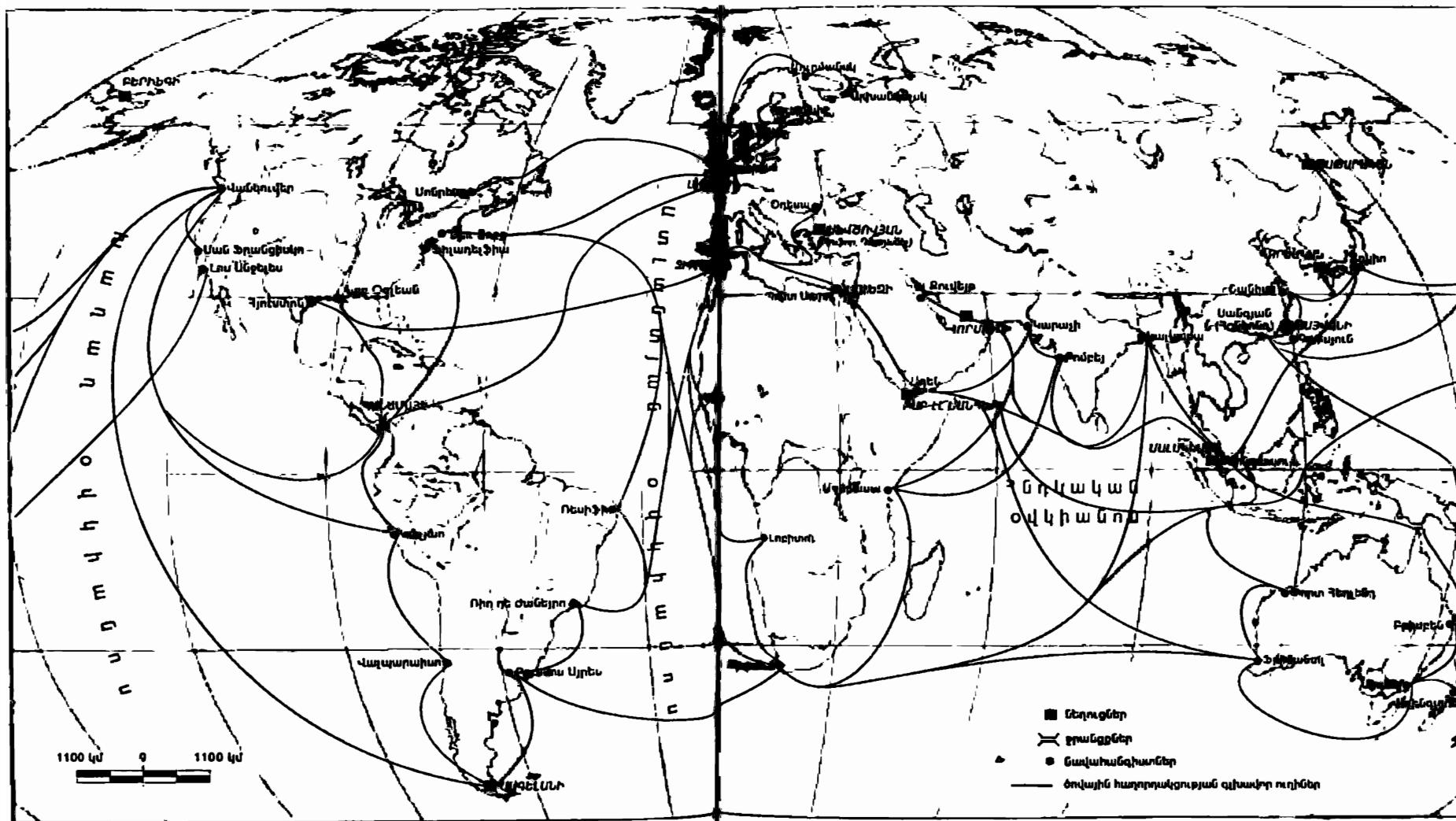
Սեր տարածաշրջանին առավել մոտ են և **մեզ համար ուղղակի հետաքրքրություն ներկայացնում են Բոսֆորը և Դարդանելը**, որոնք
Սև ծովի ավազանի երկրները, Չարավային Կովկասը և որա կազմում
էլ Չայաստանի Չանրապետությունը կապում են Միջերկրականին և
որա միջոցով էլ՝ համաշխարհային ծովային ուղիներին: Նեղուցների
միջև գտնվում է ոչ մեծ Մարմարա ծովը:

Բոսֆորի նեղուցի երկարությունը 33 կմ է, Դարդանելինը՝ 120
կմ, լայնությունները՝ համապատասխանաբար 0.7կմ և 1.3կմ: Նրանց
խորությունը նույնպես բավարար է խոշոր օվկիանոսային նավերի
համար: Բոսֆորի Եվրոպական ափին շատ հարմար դիրք ունի
Ուսկեղոյուր Իրվանդանը, որի վրա կառուցված է Ստամբուլ քաղաքը:
Նեղուցի Վրայով կառուցված 1.5 կմ երկարության կամուրջը միաց-
նում է նրա Եվրոպական և ասիական ափերը: Նախատեսվում է Երկ-
րորդ կամուրջի շինարարությունը:

Դժվար է գերագնահատել Սևծովյան նեղուցների աշխարհաքա-
ղաքական ու աշխարհատնտեսական նշանակությունը Ռուսաստա-
նի, Չարավ-Արևելյան Եվրոպայի, Կովկասի և Չարավ-Արևմտյան
Ասիայի հյուսիսային մասում գտնվող երկրների համար, որոնք
օգտվում են Սև ծովի նավահանգիստներից և այդ նեղուցների միջո-
ցով ելք են ստանում դեպի համաշխարհային օվկիանոս:

Նկ. 12. Ծովային հաղորդակցման համաշխարհային և միջազգային նշանակության նելույներն ու զրանցքները

Նկ. 12. Ծովային հաղորդակցման համաշխարհային և միջազգային նշանակության նեղուցներն ու ջրանցքները

ՍԵԾ Է ԱՆ ԺՈՎԻ ՈՒ ԱՆԴՈՒՅԵՐԻ ԱՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱև Դայաստանի Դանրապետության համար, որը անկախացումից հետո հայտնվելով Թուրքիայի ու Ադրբեյջանի կողմից իրականացվող տրանսպորտային շրջափակման մեջ, արտաքին աշխարհի հետ իր տնտեսական կապերի հիմնական նաև իրականացնում է Վրաստանի սեծովյան նավահանգիստներ Բարումի և Փոթիի միջոցով:

Բուսֆոր և Դարդանել Անդույների միջազգային Աշանակությունը առավել աճեց Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Անդույների վրա իշխանություն հաստատելու համար սրվեց մրցակցությունը մի կողմից Անգլիայի ու Երա դաշնակից Եվրոպական պետությունների, մյուս կողմից Խորհրդային Ռուսաստանի ու պատերազմում պարտված Թուրքիայի միջև։ Վերսայան հաշտության շրջանակներում Անդույների կարգավիճակի հարցը նույնպես քննարկման նյութ դարձավ տարբեր մակարդակների բանակցություններում։ Նրանց ապագան որոշող առանձին բաժիններ նվիրվեցին մասնավորապես **Ալրի և Լոզանի հաշտության պայմանագրերում**, որոնք ստորագրեցին պատերազմում հաղթանակած Անտանտայի անդամ Երկրները և պարտված Թուրքիան։

Ալրի հաշտության պայմանագրով, ինչպես արդեն նշվել է, Թուրքիան գրկվում էր իր բոլոր արարական տիրապետություններից և Փօքր Ասիայի թերակղու Միջերկրականին հարող տարածքների և ափամերձ կղզիների մեծ նասից (Վերջիններս անցնում էին Շունաստանին ու Իտալիային)։ Թուրքիան ճանաչում էր Դայաստանը որպես անկախ պետություն, որը ելք էր ստանում դեպի ԱՆ Ժովի։

Ինչ վերաբերում է Բուսֆոր և Դարդանել Անդույներին, ապա նախատեսվում էր դրանք հարակից գոտու հետ միասին դնել հատուկ ստեղծվելիք Անդույների միջազգային հանձնաժողովի հսկողության տակ և ապառազմականացնել (տե՛ս զլ. 6.3.1):

Պայմանագիրը պաշտոնապես չեղյալ հայտարարվեց 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսում, որտեղ և Կնքվեց հաշտության նոր պայմանագիր։ Դա քենալական Թուրքիայի մեծ հաղթանակն էր։ Այդ պայմանագրով միջազգային ճանաչում ստացան Թուրքիայի Անդույները և հաստատվեց Բուսֆոր ու Դարդանել միջազգային Աշանակության Անդույների նոր ռեժիմը։ Այն նկատելիորեն սահմանափակում էր Անդույների նկատմամբ Արևմտյան տերությունների իրավունքները և ընդլայնում էր Թուրքիայի իրավունքները։ Չնայած դրան, Անդույների ռեժիմի հարցը մեկ անգամ ևս քննարկման առարկա դարձավ 1936թ. Հվեյցարիայի Մոնտըյո քաղաքում կայացած միջազգային կոնֆերանսում, որին մասնակցեցին

ՄԵԾ ԲՐԻՄԱՆԻՒԱՆ, ՖՐԱՆՍԻՒԱՆ, ՀՈՒՆԱՍՏԱՆԸ, ՀԱՐԱՎՄԱՎԻՒԱՆ, ճԱՎՈՆԻՒԱՆ, ԱՎՍՏՐԱԼԻՒԱՆ և ՍԼԾՈՎՅԱՆ չՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐ՝ ԽՍՀՄ, ԹՈՒՐՔԻՒԱՆ, ԲՈԼՂԱՐԻՒԱՆ, ՌՈՒՄԻՆԻՒԱՆ: Կոնֆերանսը իրավիրվել էր Թուրքիայի առաջարկով՝ նեղուցների Լոգանի պայմանագրով հաստատված ուժինը վերանայելու նպատակով:

Ստորագրված նոր կոնվենցիայի համաձայն Թուրքիան իրավունք էր ստանում վերառազմականացնել նեղուցների գոտին: Բոլոր Երկրների առևտունութեական նավերին իրավունք էր վերապահվում խաղաղ, ինչպես նաև պատերազմական պայմաններում օգտվել նեղուցներից: Ոչսևծովյան Երկրների ռազմանավերի մուտքը նեղուցներ սահմանափակվում էր ինչպես քանակով ու կարգով, այնպես էլ տոննաժողով: Սևծովյան Երկրների ռազմանավերը խաղաղ պայմաններում կարող են անցնել նեղուցներով առանց սահմանափակության, բայց բուրքական իշխանությունների նախօրոք գիտությամբ: Պատերազմի պայմաններում եթե Թուրքիան չեղող է, պարտավորվում է թույլ չտալ պատերազմող կողմերի նավերին անցնելու նեղուցներով, իսկ եթե մասնակցում է պատերազմին, իրավունք է ունենում հարցը տնօրինել սեփական հայեցողությամբ:

Համարվում է, որ նեղուցների այս կարգավիճակը նախորդների համեմատությամբ մի քայլ առաջ է սևծովյան Երկրների իրավունքը ճանաչելու առումով: Թեև հայտնի է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիան, որ իրեն չեղող էր հայտարարել, խախտելով կոնվենցիայի պայմանները, թույլ տվեց Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին օգտվելու Դարդանելի ու Բոսֆորի նեղուցներից: Այժմ Թուրքիան քայլեր է անում Սոնտրյոյի կոնվենցիան վերանայելու և նեղուցների ուժինը իր օգտին վերափոխելու ուղղությամբ:

Ինչպես տեսանք, միջազգային ծովային տրանսպորտային ուղիները ոչ միայն առանձին տարածաշրջանների, այլև, և առաջին հերթին, անբողջ նոլորակի քաղաքաշխարհագրական իրադրության վրա ազդող հզոր գործոն են: Դրանք սպասարկում են աշխարհի բոլոր պետություններին, համաշխարհային տնտեսությունն ամբողջությամբ: Բայց և հայտնի է, որ ներկա ժամանակաշրջանում ավելի արագ տեմպերով առում է ցամաքային տրանսպորտով կատարվող փոխադրումների ծավալը, որն այժմ էապես գերազանցում է ծովայինին:

Չնայած դրան, ակնհայտ է, որ տրանսպորտային փոխադրումների այդ տեսակների տնտեսական նշանակությունը համարժեք չէ դրանց աշխարհաքաղաքական նշանակությանը. Հատ ավելի բարձր է ծովային ուղիների աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Բանն այն

Ե, որ միջազգային ծովային ուղիները պարուրում են ամբողջ մոլորակը, գրեթե բացառապես անցնում են առանձին պետությունների իրավասությունից դուրս գտնվող միջազգային ջրերով, և կազմում են մեկ միասնական համակարգ, որը գործում է **միջազգային իրավունքով կարգավորվող սկզբունքներով**. Դա վերաբերում է նաև առանձին ինքնիշխան պետություններին պատկանող ջրանցքներին և նեղուցներին, որոնք ապահովում են միջազգային ծովային ուղիների համանոլորակային միասնականությունը: Դրանց օգտագործումը նույնական կարգավորվում է միջազգային իրավունքի նորմերով ու պայմանագրերով:

Ցանքացային ուղիների դեպքում հակառակ պատկերն է: Միջազգային նշանակության ուղիները **տարանցիկ են**, այսինքն անցնում են ինքնիշխան պետությունների տարածքով: Նրանց ամբողջականությունը, անընդհատելիությունը կարող է ապահովել միայն **հարևան պետությունների փոխպայմանավորվածության շնորհիվ**, յուրաքանչյուրին պատկանող սահմանային անցակետերի միջոցով:

Սյուս կարևոր տարբերությունն այն է, որ եթե ծովային ուղիները, ինչպես ասվեց, կազմում են համանոլորակային մեկ ամբողջական ցանց, ապա ցանքացային ուղիների ֆիզիկական միասնությունը կարող է ապահովել առանձին նայոցանաքի ու կղզիների սահմաններում միայն: Վերջին ժամանակներս կառուցված ստործոյա ցանքացային տրանսպորտային թունելները, որոնք գործում են նայոցանաքի և դրան հարող որոշ կղզիների միջև (Մեծ Բրիտանիա - Եվրասիա՝ Լա Սանչի տակով, ճապոնական Ճոնայու և Ճոկայո կղզիներ)՝¹ ընդհանուր վիճակը չեն փոխում:

Նշենք մի կարևոր տարբերություն ևս: Եթե միջազգային ծովային ուղիների քաղաքացիարիագրական ներուժի ազդեցությունը տարածվում է ամբողջ մոլորակի վրա և օգտագործվում է առաջին հերթին համաշխարհային ուժային կենտրոնների ու «աշխարհի հզորների» կողմից, ապա ցանքացային ուղիների քաղաքացիարիագրական ուղղակի ազդեցությունը սահմանափակվում է մայրցամաքով ու **աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանով** և օգտագործվում է առաջին հերթին այն պետությունների կողմից, որոնց տարածքը հատում են այդ ուղիները: Դա չի բացառում այն դեպքերը, եթե միջազգային իրադրության որոշակի պայմաններում միջազգային ցանքացային ուղիները ևս կարող են ծեռք բերել աշխարհաքաղաքական ու աշխարհաստրատեգիական նշանակություն:

Արդի ժամանակներում այդպիսի նշանակություն վերագրվում է

¹ Ճոնայու և Ճոկայո կղզիները միացնող Սեյկան թունելը աշխարհում ամենաերկարն է՝ 54 կմ:

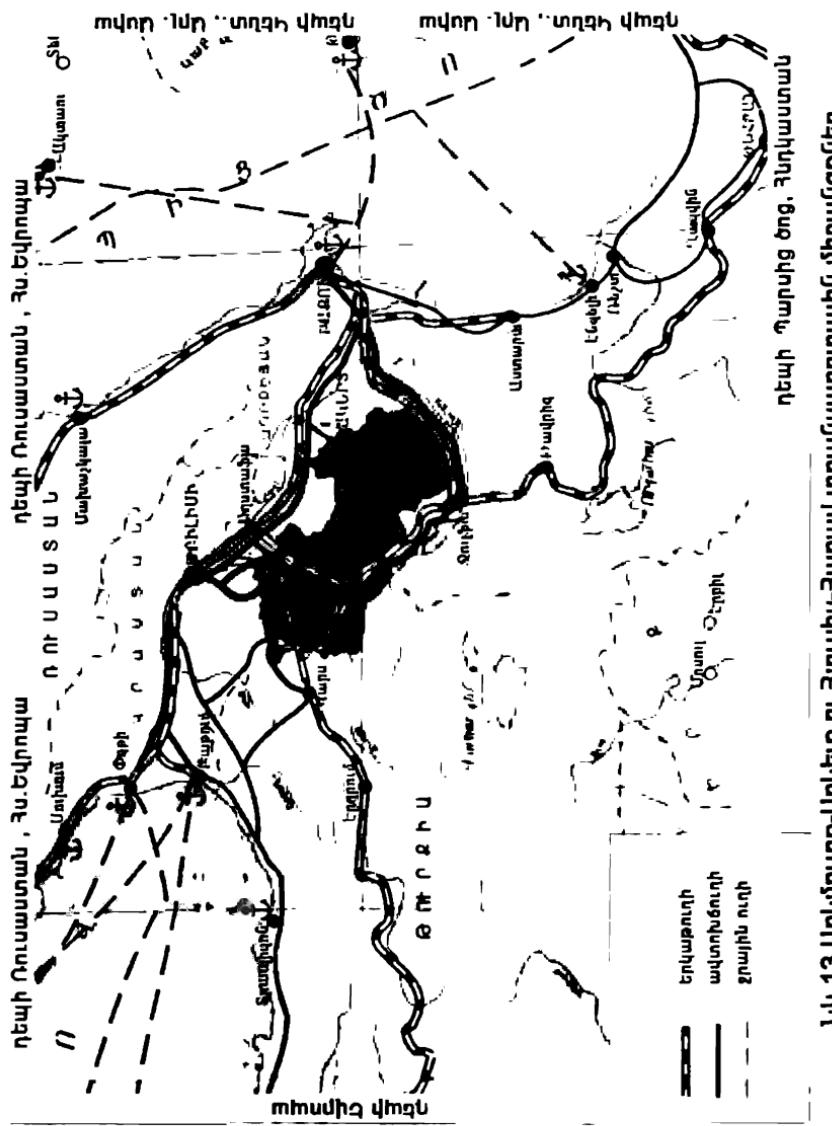
Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա («Արևմուտք-Արևելք» կամ ՏՐԱՍԵԿԱ) և Հյուսիսային Եվրոպա - Կովկաս - Ղարավային Ասիա («Դյուսիս-Ղարավ») միջազգային ցանքաքային ճանապարհներին (միջանցքներին), թեև դրանք առանձին հատվածներում համընկնում են ջրային (գետային ու ներքին ծովային) ուղիներին:

Արևմուտք-Արևելք միջանցքը ըստ եռթյան կրկնում է միջնադարյան հռչակավոր «Մետաքսյա ճանապարհի» գաղափարը¹.

Ճանապարհական կամքի արդի գորալացնան և նոր աշխարհակարգի ծևավորնան պայմաններում Արևմուտք-Արևելք ու Դյուսիս-Ղարավ կապերը աշխարհատնտեսական և աշխարհաքաղաքական նոր նշանակություն են ծեռք բերում: Աշխարհի ուժային կենտրոնների ու վերպետական կորպորացիաների կողմից միջազգային ճանապարհների նոր ստեղծվող այդ համակարգը գնահատվում է որպես ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև համաշխարհային գործընթացների վրա ազդող հզոր ներուժ ունեցող գործոն: Դամաշխարհային ուժային կենտրոնների (Եվրամիություն, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Չինաստան, ճապոնիա, Չինկաստան) հետ մեկտեղ հատուկ շահագրգովածություն են դրսերում տարածաշրջանային մակարդակի առաջատար պետությունները (Թուրքիա, Իրան), իհարկե նաև միջազգային այդ ուղիների հատման խաչմերուկում գտնվող հարավկովայական պետությունները (տե՛ս նկ.13):

Թուրքիան և Աղրբեջանը ամեն կերպ ծգուում են Դյուսիս-Ղարավ և Արևմուտք - Արևելք տրանսպորտային միջանցքի ներկա, առավել ևս ապագա հնարավորությունները առավելագույնս սեփական շահերին ծառայեցնելու հետ մեկտեղ, մեկուսացնել Դայաստանի Դանրապետությունը և դրա միջոցով ուժեղացնել քաղաքական ու տնտեսական ճնշումը նրա վրա: Նրանք փորձում են հասնել նրան, որ ծևավորվող ճանապարհային ցանցը շրջանցի Դայաստանը, թեև ակնհայտ է, որ դա չի նպաստի կայունության անբանդնանը տարածաշրջանում: Պետք է ենթադրել, որ միջազգային հանրության ճնշնան տակ Թուրքիայի ու Աղրբեջանի այդ նկրսումները հաջողություն չեն ունենա:

¹ «Մետաքսյա ճանապարհ» է կոչվել Չինաստանը Առաջավոր Ասիայով Եվրոպային կապող առևտնաքարավանային մայրուղին, որը գործել է մ.թ.ա II-մ.թ.ք. XVI դարերում: Ակիզր առնելով կենտրոնական Չինաստանից, այն անցել է Սամարդանո, Սերվ. Բաղրատ քաղաքներով և դրւու է ենել միջերկրածովյան Տյուրու, Անտիոք ճականագիտներոց: Սայուղու հյուսիսային ճյուղավորությունը Դայաստանով (Արաքսի հովիտ, Զուղա, Նախճավան, Կրտաշատ) հասել է Աև ծովին ճավահանգիտներոց: Սայուղու գոյրեթյան տարբեր ժամանակներում նրա վրա գտնվող հզոր պետությունների միջև (Պոռոմ, Պարթևատան, Կրաքական Խալիֆայություն, Բյուզանդիա, Իրան) տուր պայքար է նովել ճանապարհը և դրանով կատարվող առևտուրը վերահսկելու համար: Սայուղին մեծապես նպաստել է Սփյուռքի ու Եվրոպայի ժողովուրդների տնտեսական ու ճշակութային կապերի զարգացմանը: Միջազգային ճշանակությունը կորցրել է՝ չիմանալով ծովագնացության մրցակցությանը:

7.5 ԵՐԿԻՐ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐՈՎ ԱՊԱՀՈՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐԴԱՁԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ

Աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա ազդող գործոնների շաբաթում, ինչպես ասել ենք առաջնակարգ նշանակություն ունի տնտեսությունը, իսկ տնտեսության համար այդպիսի նշանակություն ունի բնական ռեսուրսներով ապահովածությունը: Դա վերաբերում է բնական ռեսուրսների ինչպես տեսականուն, այնպես էլ յուրաքանչյուր տեսակի պաշարներին:

Ներկայունս Երկրի ընդերքից տարեկան կորզվում է ավելի քան 200 տեսակի 100 մլրդ տ հանքային հունք, չիշշված բուսական, կենդանական ու քաղցրահամ ջրի ռեսուրսները: Վերջին 4 տասնամյակում տնտեսության կողմից օգտագործվող միայն օգտակար հանածոնների ծավալը ավելի քան եռապատկվել է: Գրեթե նույն արագությամբ աճում է նաև անտառային և մյուս կենսաբանական ռեսուրսների օգտագործումը:

Արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ վերականգնվող բնական ռեսուրսների տարեկան սպառումն ավելին է, քան դրանց վերարտադրությունը: Դա նշանակում է, որ բնական ռեսուրսներով հասարակության ապահովածությունը տարեցտարի վատանում է:

Դրան ավելանում է նաև հայտնի այն փաստը, որ Երկրագնդի վրա այդ ռեսուրսները բաշխված են անհավասարաչափ, և տարբեր երկրների ռեսուրսապահովվածությունը խիստ տարբեր է:

Այդ պատճառով էլ բնական ռեսուրսների քանակն ու որակը հաճախ հանդես են գալիս որպես քաղաքական գործոն, ազդում են պետությունների հարաբերությունների վրա և նույնիսկ պատերազմի պատճառ են դառնում:

Ստացվել է այնպես, որ ստրատեգիական նշանակության հունքի մի քանի տեսակներով ավելի լավ ապահովված են այն Երկրները, որտեղ դրանց պահանջարկը մեծ չէ: Եվ հակառակը, ապահովված չեն այն Երկրները, որոնք այդ տեսակների ավելի մեծ պահանջ ունեն: Դայտնի է, օրինակ, որ գունավոր մետաղների և՝ արտադրության, և՝ սպառման մեծագույն մասը բաժին է ընկնում Արևմուտքի զարգացած Երկրներին: Մինչդեռ այդ մետաղների պաշարները հիմնականում գտնվում են նոր զարգացող Երկրներում: Այսպես, զարգացող Երկրներում են գտնվում բոքսիտի (ալյումինի հունքի) համաշխար-

հային պաշարների 90%, պղնձի պաշարների 70 %, անագի՝ 82 %:

Հատկանշական է նաև **համաշխարհային քաղաքական կենտրոնների խիստ կախվածությունը մի շարք հանքային ռեսուրսներից**. Դա ապացուցվում է ստորև բերված այսուսակով:

Առաջատար զարգացած երկրների կախվածությունը մետաղների ներկայությամբ

(Ներմուծման բաժնընը ներքին սպառման մեջ, %)

	ԱՄՆ	ԲԱՊՈՒՏ	ԵՎՐԱՍԻԱԹՅԱՆ ԵՐԿՐՄԵՐ
Երկարաբար	36	99	90
Բորսիտ	88	100	86
Պղինձ	7	99	99
Աղօհիծ	85	73	74
Կապար	72	96	92
Մանգան	99	97	99
Նիկել	75	100	98
Կորալյուտ	94	98	98

Տնտեսության այդպիսի մեծ կախվածությունն արտաքին շուկա-ից չի կարող չափել այդ երկրների արտաքին քաղաքականության վրա: Ե'վ ԱՄՆ-ը, և' ճապոնիան, և' Եվրամիության երկրները գտնուն են իրենց ազդեցության ոլորտում պահել այն տարածաշրջաններն ու երկրները, որոնք հումքային ռեսուրսներ են մատակարարում իրենց:

Արտաքին քաղաքականության ոլորտում հատկապես մեծ է **նավթի, բնական գազի և քաղցրահամ ջրի դերը**.

Անհնար է ժամանակակից էկոնոմիկայի զարգացումն առանց էներգակիրների, հատկապես **նավթի ու գազի**. Դաշվված է, որ աշխարհում սպառվող վառելիքաներգետիկ ռեսուրսների ավելի քան 60%-ը բաժին է ընկնում նավթին և բնական գազին (համապատասխանաբար՝ 40% և 20%): Ըստ որում, դրանց խոչհրագույն սպառողները զարգացած արդյունաբերական երկրներն են: Այդ երկրներում կենտրոնացած է աշխարհի նավթավերանշակման հզորությունների 70%: Սինչեն նավթի ու գազի պաշարների հիմնական մասը գտնվում է այլ երկրներում: Նավթի 140 մլրդ տ կազմող համաշխարհային պաշարների 65 % կենտրոնացված է Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: Այսու երկրներից առավել աչքի են ընկնում Վենեսուելան, Մեքսիկան, Ռուսաստանը: Վերջին տարիներին նավթի խոշոր պաշարներ հայտնաբերվել են Կասպից ծովի հատակում և ցանաքային ծանծաղուտում:

Հաստ հետազոտողների կարծիքով նավթն այն գլխավոր առանցքն է, որի շուրջ պտտվում է Ներկայիս միջազգային քաղաքականությունը: 1960թ. ստեղծվեց նավթ արտահանող երկրների կազմակերպությունը (ՕՊԵԿ), որի մեջ մտան Սաուդյան Արաբիան, Իրանը, Իրաքը, Քուվեյթը, Միացյալ Արաբական Էմիրությունները, Ալ-Ժիրը, Լիբիան, Նիգերիան, Գաբոնը, Ինդոնեզիան, Վենեսուելան, Էկվադորը: Այդ կազմակերպությունը նպատակ դրեց կողորդինացնել անդամ-պետությունների գործողությունները նավթի հանույթի, արտահանման և առևտուրի բնագավառում:

Յոթանասունական թվականների սկզբին ՕՊԵԿ-ի երկրները փոխանակած կարգով նավթի գինը բարձրացրին 10 անգամ: Դա նշանակում էր, որ ավարտվեցին այն ժամանակները, երբ արդյունաբերական զարգացած երկրները հետպատերազմյան տարիների իրենց տնտեսական բարեկեցությունը մեծապես կառուցում էին մերժավորաբենյան էժան վառելիքի վրա:

Այս իրադրությունը լուրջ աշխարհաքաղաքական հետևանքներ ունեցավ: Քաղաքագետները դրա հետ են կապում, օրինակ, այն, որ 70-80-ական թվականներին սրվեց աշխարհի ընդիանուր միջազգային իրադրությունը, խորացան ու ծավալվեցին մի շարք տարածաշրջանային հակամարտություններ: Նշենք, թեկուզ, Սերծավոր Արևելքը, Աֆղանստանը, Կենտրոնական Ամերիկան, Աֆրիկյան Եղջյուրը: Ուժեղացան լճացման երևույթները ԽՍՀՄ տնտեսական և քաղաքական կյանքում, որոնք նույնպես նպաստեցին նրա վերջնական վիլուգմանը:

Էական տեղաշարժեր կատարվեցին նավթի և մյուս էներգակիրների հանույթի աշխարհագրության մեջ: Ավելի արագ սկսեցին յուրացվել ՕՊԵԿ-ի երկրներից դուրս գտնվող դժվարանատչելի շրջանների մինչ այդ անշահավետ համարվող հանքավայրերը և առաջին հերթին ցանաքային ծանծաղությունը: Նավթ արդյունահանող հզոր կենտրոններ դարձան Չյուսիսային ծովը (Անգլիա և Նորվեգիա), Ալյասկան, Սերբիկան, Չինաստանը:

Այդուհանդերձ, առ այսօր աշխարհի նավթարդյունահանման գլխավոր շրջանը մնում է Պարսից ծոցի ավագանը Արաբական թերակղզու հետ միասին: Դրանց բաժին է ընկնում նավթի համաշխարհային առևտուրի գրեթե կեսը, իսկ պաշարների՝ ավելի քան 60%:

Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Կատարի, Օմանի, Միացյալ Արաբական Էմիրությունների, Իրանի, Պարսից ծոցի ավագանի այլ պետությունների բազմաթիվ նավահանգիստներից օրական հարյուրավոր վիթխարի տանկերներ նավթով բերնված անցնում են Չոր-

մուզի նեղուցով ու լողում են դեախ ճապոնիա ու Սինգապուր, Արևմտյան Եվրոպա, Չյուսիսային ու Չարավային Ամերիկա: Բացի այդ, խոշոր նավթահանքերից դեախ Միջամատ է Հիբանանի ու Թուրքիաի միջերկրածովյան նավահանգիստներն են օգվում հզոր նավթանուղեր, որոնց բերած նավերը այնուհետև, դարձալ տանկերներով ուղարկվում է Չարավային Եվրոպայի երկրները:

Նավթի ու գազի վիթխարի պաշարների պատճառով է, որ Պարագ-Արևմտյան Ասիայի այս տարածաշրջանը դարձել է համամոլորակային աշխարհաքաղաքական կիզակետերից մեկը: Այստեղ բախվում են բոլոր խոշոր միջազգային նավթային ընկերությունների և բազմաթիվ պետությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը:

Դեռևս նախանցյալ դարի վերջերից այս տարածաշրջանի վրա ուժեղ ազդեցություն էր ծեռք բերել Մեծ Բրիտանիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմից և Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո քայլ առ քայլ իր դիրքերն ուժեղացրեց ԱՄՆ-ը: Այժմ ԱՄՆ-ն է այն գլխավոր ուժը, որը վճռական ազդեցություն ունի ուազմաքաղաքական իրադրության զարգացման վրա ամբողջ տարածաշրջանում: Չիննականում ԱՄՆ-ն էր, որ 1990թ. իրականացրեց ՍԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշումը Քուվեյթին իրաքյան ագրեսիայից պաշտպանելու և ագրեսորին պատժելու մասին, թեև այդ գործողությանը նամակցեց 29 երկիր:

Իրաքը Քուվեյթի նկատմամբ ագրեսիա կատարելով, առաջին հերթին շահագրգոված էր նավթի հարուստ պաշարներով: Խոկ ԱՄՆ և մյուս արևմտյան երկրները չեն կարող հանդուրժել այդ ագրեսիան նաև այն պատճառով, որ Իրաքն անկախ արտաքին քաղաքականություն էր վարում, և Քուվեյթն անեքսիայի ենթարկելու դեպքում կնվազեին Արևմուտքի վերահսկողության տակ գտնվող նավթային պաշարները:

Այդպիսի հեռանկարը կանխելուն էր ուղղված նաև 2003թ. ԱՄՆ ուազմական ներխուժումը Իրաք, որն ավարտվեց Երկրի նախագահ Սադամ Չուսենի ծերբակալությամբ, վարչակարգի փոփոխությամբ և ըստ էլության օկուպացիոն ռեժիմի հաստատումով, թեև այդ գործողությունը նրա հեղինակների կողմից ներկայացվեց որպես օգնություն իրաքյան ժողովրդին, բռնապետությունը տապալելու և ժողովրդագրական կարգեր հաստատելու մարդասիրական ակցիա.

Վերջին տարիներին կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն է ծեռք բերել նաև Կասպից ծովի աքվատորիան, որի նավթային պաշարները գնահատվում են մինչև 7 մլրդ տ: Դրանք բաշխ-

ված են մերձկասապյան 5 պետությունների՝ Աղրբեջանի, Թուրքմենստանի, Ղազախստանի, Իրանի և Ռուսաստանի միջև:

90-ական թվականների սկզբին արդեն ակնհայտ դարձավ, որ մեծ պետությունների շահերը բախվում են հատկապես Աղրբեջանի հանքավայրերի շահագործման և դրանցից սկիզբ առնող ապագա նավթամուլի հարցի շուրջ: Աղրբեջանը պայմանագիր կնքեց միջազգային նավթային կոնսորցիոնմի¹ հետ, որը պարտավորվեց ֆինանսավորել հանքահորերի շահագործումը և նավթամուլի կառուցումը: Կոնսորցիոնմին մասնակցում են Սեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների նավթային ընկերություններ: Ռուսաստանը պահանջում էր, որ ապագա նավթամուլուն անցնի իր տարածքով և հասնի մինչև Սև ծովի ափին գտնվող նավահանգիստներ (Տուապսե, Նովոռոսիյսկ կամ Սուլեկո), որտեղից նավթը կտեղափոխվեր ծովային տանկերներով: Թուրքիան առարկում էր այդ նախագծի դեմ, համարելով, որ Սևծովյան նեղուցները էկոլոգիական վտանգի պատճառով չեն կարող ավելացնել անցնող նավթատարների քանակը: Այն պահանջում էր նավթամուլներ կառուցել Դյուսիսային Իրանի ու Վրաստանի, ապա Թուրքիայի տարածքով, և նավթը հասցնել մինչև Յումարթալիկ Միջերկրածովյան նավահանգիստը: Արևմտյան նավթային ընկերությունները դեմ էին Իրանով, ինչպես նաև Ռուսաստանով անցնող տարրերակներին: Քննարկվում էր նաև նավթամուլը Լեռնային Ղարաբաղի և Ղայաստանի Ղանրապետության տարածքով դեպի Թուրքիա կառուցելու տարրերակը: Այս ուղին ավելի կարճ էր ու էժան:

Դասկանալի էր, որ այստեղ դեր էին խաղում ոչ միայն և ոչ այնքան տնտեսական ու բնապահպանական հանգամանքները: Ավելի էական էին քաղաքական նկատառումները: Կմեծանար այն երկրի տնտեսական ու քաղաքական կշիռը, ում տարածքով կանցներ նավթամուլը և ում ծեռքին կգտնվեր դրա բանալին:

Դադրանակեց Բաքու- Վրաստան - Զեյխան (Թուրքիա) տարրերակը: Նավթամուլի կառուցումը սկսվեց 3 տարի առաջ և ավարտվեց 2005թ. կեսերին: Նրա արժեքը կազմում է մի քանի մլրդ ամերիկյան դոլար, շատ ավելի, քան կապահանջվեր նավթամուլի մյուս տարրերակների համար, սակայն այս դեպքում ևս վճռական դարձան ԱՄՆ-ի, արևմտյան մյուս երկրների քաղաքական շահերը, որոնք տվյալ դեպքում համընկան Աղրբեջանի ու Թուրքիայի քաղաքական շահերի հետ:

¹ Կոնսորցիում (լատ. – consortium- գործակցություն, միություն, բառից) – խոշոր բանկերի կամ ընկերությունների միավորում որևէ խոշորանաշտար ծրագրի իրականացման համար:

Մեր տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական գործոնի նշանակություն ունի նաև քաղցրահամ գուրը.

Դայտնի է, որ ամբողջ Հարավ-Արևմտյան Ասիան գտնվում է չորսային գոտում և քաղցրահամ ջրի մեծ պակաս է զգում: Զուրը չի բավարարում ոչ միայն գյուղատնտեսական ռողոգման, այլև խմելու համար: Ջրի պակասն ավելի խիստ է անապատային ու կիսաանապատային, ինչպես նաև ցածրավայրային շրջաններում և մեղմ է լեռնային շրջանների բարձրադիր գոտիներում: Այդ առումով համեմատաբար նպաստավոր դիրքերում են գտնվում այն երկրները, որոնք տիրապետում են տարածաշրջանի խոշոր գետերի ակունքներին: Այդպիսին են Թուրքիան, Վրաստանը և Ղայաստանը, որտեղից սկիզբ առնող գետերը (Եփրատ, Տիգրիս, Կուր, Արաքս) սնում են Սիրիայի, Իրաքի և Աղրբեջանի մեծ մասը:

Հատ մասնագետների կարծիքով ջրային պաշարների հիմնախնդրի պատճառով տարածաշրջանը դառնում է խիստ պայմանավուտանգ: Արդեն քանից Սերծավոր Արևելքում պատերազմ է բռբթոքվել ջրի պատճառով: Արաբա-իսրայելական պատերազմի գիշավոր պատճառներից մեկը Յորդանան գետի ջրերն էին: Խրայելը 1967թ. օկուպացնելով արաբական տարածքները, վերահսկողության տակ վերցրեց գետի ջրերը, որոնք նրա համար կենսական նշանակություն ունեն: Նոյն վիճակն է Գոլանի բարձունքներում, որոնք օկուպացնելով, Խրայելը չի համաձայնվում վերադարձնել դրանք Սիրիային՝ դարձյալ ջրի պատճառով: այդտեղից է հոսում երկրում օգտագործվող ջրի գրեթե մեկ քառորդը:

Ջրի պատճառով ժամանակ առ ժամանակ վտանգավոր չափով սրվում են Թուրքիայի և դրա հարավային հարևանների հարաբերությունները:

Թուրքիան Եփրատ գետի վրա կառուցել է Աթարյուրքի անվան խոշոր ջրամբարը և ջրանցքներ, որոնք պետք է ռողոգեն ավելի քան 800 հազ. հա նոր հողատարածություններ: Դրա հետևանքով Եփրատ գետի ջրերը Սիրիայի սահմանում կիսով չափ պակասում են: Եվ դա այն դեպքում, եթե Սիրիան իր ջրի պահանջարկի 90% բավարարում է Եփրատից: Եփրատը շատ ավելի կծանծաղի մինչև Իրաք հասնելը:

Ենթադրվում է, որ առաջիկա 15-20 տարում Սերծավոր Արևելքի երկրների բնակչության թիվն առնվազն կկրկնապատկվի: Դա նշանակում է, որ այդքան էլ կավելանա ջրի պահանջարկը (այժմ մեկ մարդուն տարեկան անհրաժեշտ է 1700 խոր.մ.ջուր): Իսկ դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի միջպետական հարաբերությունների սրման և

միջազգային ընդհանուր իրադրության բարդացման:

ԻՆՔՍԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՊՐԱՍԹԵՐ

1. Որո՞նք են մարդկության տարածքային կազմակերպման երկու հակադիր միտումները:
2. Որո՞նք են մարդկության տարածքային քաղաքական կառուցվածքի մակարդակները: Ինչո՞վ են դրանք իրարից տարբերվում բովանդակյին առունով:
3. Ո՞րն են մարդկության մակրոաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) կառուցվածքի բովանդակությունը: Որո՞նք են դրա միավորները:
4. Ի՞նչ հատկանիշներով են երկիր-պետությունները խմբավորվում աշխարհաքաղաքական (վերպետական) տարածքային միավորների մեջ: Թվարկե՞ք այդ հատկանիշները և նեկնարանե՞ք:
5. Ինչպե՞ս է կոչվում գիտության այն ուղղությունը (ենթաճյուղը), որը զբաղվում է երկիր նոլորակի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքով և այդ կառուցվածքի միավորներով: Ի՞նչ տեղ է այն զբաղեցնում գիտությունների դասակարգման հանակարգում:
6. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է ձևավորվել աշխարհաքաղաքականությունը (գեոպոլիտիկան): Ի սկզբանե այն ի՞նչ նշանակություն է վերագրել բնաաշխարհագրական գործոնին ժողովուրդների և պետությունների զարգացման գործում:
7. Նոր ժամանակաշրջանի ի՞նչ գիտնականներ և քաղաքական գործիչներ գիտեք, որոնք հատուկ զբաղվել են աշխարհագրական միջավայրի և հասարակության զարգացման, դրա կազմում և քաղաքական զարգացման, կապերի ու փոխազդեցությունների վերլուծությամբ:
8. Ինչպե՞ս եք զնահատում քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության կայացման գործում Ֆրիդրիխ Ռատցելի ները: Թվարկե՞ք նրա քաղաքաաշխարհագրական բովանդակություն ունեցող առավել նշանավոր աշխատությունները:
9. Որո՞նք են երկիր-պետության տարածքի չափերի և որակի քաղաքաաշխարհագրական նշանակության մասին Ռատցելյան ուսմունքի առանցքային դրույթները:
10. Որո՞նք են պետության տարածական աճի, «կենսատարածքի ընդարձակման» և «աշխարհագրական դիրքի բարելավման»՝ ֆ. Ռատցելի ձևակերպած «7 օրենքները»:
11. Ինչպե՞ս եք մեկնաբանում և գնահատում Ռատցելյան ուսմունքին

- որոշ հետազոտողների տվյալ այն որակումը, թե այն՝ այդ ուսմունքը «ինպերիալիզմի կատեխիզիս է»:
12. 19-20-րդ դարի սահմանագիշին և հատկապես Ռատցելից հետո հասարակական զարգացման ի՞նչ գործընթացներ նպաստեցին աշխարհաքաղաքականության վերջնական ձևավորմանը:
  13. Ո՞րն է Յուխան Շելենի ավանդն աշխարհաքաղաքականության զարգացման մեջ:
  14. Ինչպես եք մեկնաբանում Շելենի առաջ քաշած այն դրույթը, թե Երկիր-պետությունը աշխարհագրական տարածությունից բացի բաղկացած է նաև ժողովուրդ, տնտեսություն, հասարակություն և կառավարում ոլորտներից:
  15. Շելենը 20-րդ դարում ինչպիսի՞ դեր էր կանխատեսում Գերմանիայի համար Եվրոպայում: Ինչքանո՞վ իրականացավ այդ կանխատեսումը:
  16. Աշխարհաքաղաքական հայեցակարգերի շարքում ի՞նչ տեղ է պատկանում «ծովային ուժի» հայեցակարգին: Նշե՞ք դրա հեղինակին և բացատրե՞ք բովանդակությունը:
  17. Գնահատե՞ք Պոլ Վիդալ դե Բլաշի տեղը և դերը քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության ձևավորման գործում:
  18. Ո՞րն է Վիդալ Բլաշի մշակած «պոսիբիլիզմի» աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը:
  19. Ի՞նչ գիտեք Ջելֆորդ Մաքինդերի՝ աշխարհագետ գիտնականի և պրակտիկ քաղաքագետի մասին:
  20. Ո՞րն է Մաքինդերի մշակած «Տարածքային միջուկի» (Hartland-ի) տեսության եռթյունը:
  21. Մաքինդերը աշխարհի աշխարհաքաղաքական-տարածքային կազմակերպման ի՞նչ բանաձև է առաջարկում: Նա աշխարհի ո՞ր տարածքներն են ունացնում «պատմության աշխարհագրական առանցքի» հետ:
  22. Ի՞նչ նկատի ունեն հետազոտողները, երբ կապ են փնտրում Մաքինդերի տեսության և Դյուսիսատլանտյան բլոկի (ՍՍԾՕ) ու Եվրամիության դեպի արևելք ընդարձակման մեջ:
  23. Գործնական քաղաքականության ոլորտում մաքինդերյան աշխարհաքաղաքական հայեցակարգը ո՞ր պետության շահերի պաշտպանության էր ուղղված: Ինչո՞ւ էր դա արտահայտվում:
  24. Ո՞վ էր Կառլ Յաուսինֆերը: Ի՞նչ գիտեք նրա գործունեության մասին:
  25. Ո՞րն է համաշխարհային քաղաքական մակրոկառուցվածքի ձևավորման «Սեծ տարածքների» հառականության գաղափարի եռթյունը:

26. Վերլուծե՞ք Հառասինֆերի «աշխարհաքաղաքական պանությունների» մոդելը:
27. Ո՞վ էր Նիկոլաս Զոն Սպիլբերգ: Ինչպե՞ս էր նա գնահատում աշխարհագրության դերը պետության հզորացման և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում: Ի՞նչ գործառույթներ էր դրան վերագրում:
28. Որո՞նք են այն չափանիշները, որոնք Սպիլբերգ համարում է պարտադիր որևէ պետության աշխարհաքաղաքական հզորությունը որոշելու համար:
29. Վերլուծե՞ք Սպիլբերգի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի «Հարտլանդ-Ռիմլանդ» մոդելը: Ինչո՞վ է այն տարբերվում Սաքիների և Հառասինֆերի մոդելներից:
30. Ինչպե՞ս կարող եք հիմնավորել, որ Սպիլբերգի «Հարտլանդ-Ռիմլանդ» մոդելը ուղղված է ԱՄՆ շահերի պաշտպանությանը:
31. Ո՞րն է «չզորորդ աշխարհի» տեսության բովանդակությունը: Ըստ այդ տեսության ի՞նչն է դրվում աշխարհի քաղաքական տարածքային բաժանման հիմքում:
32. Ի՞նչ գիտեք ռուսական աշխարհաքաղաքական դպրոցի ձևավորման, ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Վերլուծե՞ք Վենիամին Պետրովիչ Սեմյոնով Տյան-Շանսկու աշխարհաքաղաքական գաղափարները:
33. Ինչպիսի՞ն էր քաղաքական աշխարհագրության, մասնավորապես աշխարհաքաղաքականության վիճակը ԽՍՀՄ-ում:
34. Դեսիբրիդային Ռուսաստանում աշխարհաքաղաքական ի՞նչ դպրոցներ գիտեք:
35. Ո՞րն է Ռուսաստանում և աշխարհում լայն տարածում գտնող «համագործակցության աշխարհաքաղաքականության» երթունը: Ինչքանո՞վ է այն ընդունելի մեզ՝ Դայաստանի Դանրապետության համար:
36. Երևույթների (բնական, թե հասարակական) ցիկլային գարգացման ի՞նչ օրինակներ գիտեք:
37. Ո՞րն է Ա. Թոյների «մեծ պատերազմների» ցիկլի բովանդակությունը: Ի՞նչ մասերի նա բաժանում ցիկլը:
38. Ի՞նչ գիտեք համաշխարհային տնտեսության զարգացման «Կոնդրատևյան ցիկլերի» մասին:
39. Ո՞րն է մեծ տերությունների հեգեմոնիայի փոփոխության ցիկլերի հայեցակարգի բովանդակությունը: Բերե՞ք օրինակներ:
40. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի նորագույն ժամանակաշրջանում աշխարհաքաղաքական ցիկլերի և աշխարհատնտեսական (գետեկոնոմիկական) ցիկլերի միջև: Այդ կապը ի՞նչ ազդեցություն է ունենում ամբողջ աշխարհակարգի զարգացման վրա:

41. Զ. Մոդելսկու և Վ. Թոմպսոնի մոդելի համաձայն որո՞նք են այն գլխավոր գործոնները, որոնցով պայմանավորվում է տնտեսության, հետևապես և քաղաքականության ոլորտում համաշխարհային լիդերությունը:
42. Զ. Մոդելսկին և Վ. Թոմպսոնը 16-րդ դարից սկսած համաշխարհային քաղաքականության զարգացման քանի՝ Երկարաժամկետ ցիկլեր են առանձնացնում: Որո՞նք են դրանք:
43. Վ. Կոլոսովը ինչպես է վերլուծում ու գնահատում համամոլորակային աշխարհաքաղաքական զարգացման ցիկլայնության ու համաշխարհային հեգենոնիաների փոփոխության կապերն ու փոխադեցությունները:
44. Ինչո՞վ է պայմանավորված Համաշխարհային օվկիանոսի միջազգային ջրերը միավորող նեղուցների ու ջրանցքների՝ որպես Երկրագնդի ընդհանուր աշխարհաքաղաքական իրադրության վրա ազդող հզոր գործոնի դերը:
45. Առանձնացրե՛ք և բնութագրե՛ք աշխարհաքաղաքական հատկապես մեծ նշանակություն ունեցող միջազգային ջրանցքներն ու նեղուցները:
46. Ինչո՞ւ է կայանում Բոսֆոր և Դարդանել նեղուցների աշխարհաքաղաքական և ռազմաստրատեգիական նշանակությունը: Ինչպիսի՞ն է դրանց միջազգային ռեժիմը, Ե՞րբ և ի՞նչ միջազգային պայմանագրով է այն հաստատվել:
47. Որո՞նք են ծովային և ցամաքային միջազգային ուղիների՝ որպես աշխարհաքաղաքական գործոնների գլխավոր տարրերությունները:
48. Բնական ռեսուրսներով ապահովվածությունը ինչպես սկարող է ծառայել որպես աշխարհաքաղաքական գործոն:
49. Ինչպիսի՞ն են համաշխարհային քաղաքական կենտրոն հանդիսացող պետությունների ապահովվածությունը ստրատեգիական նշանակության հումքային ռեսուրսներով և կախվածությունը դրանց ներմուծումից:
50. Ինչո՞ւ շատ հետազոտողներ համարում են, որ նավեն այն գլխավոր առանցքն է, որի շուրջ պտտվում է ներկայիս միջազգային քաղաքականությունը: Բերե՛ք այդ կարծիքը հիմնավորող փաստեր: Պատմե՛ք ՕՊԵԿ-ի մասին:
51. Դարավագրական Ասիայում և մասնավորապես մեր տարածաշրջանում ո՞ր բնական ռեսուրսների՝ որպես աշխարհաքաղաքական գործոնի, նշանակությունն է հատկապես մեծ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԽԱՂԱՊՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

8.1 ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ: ԿԱՊԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՏ

Ժամանակակից քաղաքագիտությունը պատերազմը բնութագրում է որպես «սոցիալական երևույթ, որն իրենից ներկայացնում է պետությունների, ժողովուրդների, ազգերի, դասակարգերի և սոցիալական խմբերի միջև հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, ինչպես նաև ազգային, կրոնական, տարածքային և այլ հակասությունների լուծնան ձևերից մեկը, որն իրականացվում է գինված բռնության միջոցներով¹»:

Պատերազմները ծնվել են մարդկային հասարակության հետ մեկտեղ, բայց սոցիալ-քաղաքական երևույթ դարձել են ոչ միանգամից, այլ երկարատև պատճական էվոլյուցիայի շնորհիվ:

Պատճական զարգացում են այրել նաև պատերազմի եռթյան, պատճառների, հասարակական կյանքում նրա տեղի ու դերի մասին պատկերացումներն ու գիտական հայացքները:

Առանձնացվում են այն հատկանիշները, որոնք պատերազմը տարրերում են մյուս սոցիալ-քաղաքական երևույթներից: Պատերազմի համար գլխավոր են համարվում հետևյալ հատկանիշները.

1. Այն ծնվում է օրյեկտիվ-սուբյեկտիվ բնույթի խորքային քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատճառներից:

2. Նրա բովանդակությունը հաճապատասխանում է այն քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական նպատակներին, որոնց կարելի է հասնել գինված բռնության եղանակով:

3. Պատերազմը հանգեցնում է հասարակական կյանքի բոլոր՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, հոգևոր ոլորտների վիճակի որակական փոփոխությունների, անխուսափելի է դարձնում դրա վերակառուցումը և ռազմական պահանջներին հաճապատասխանեցումը:

4. Պատերազմը վարելու գլխավոր միջոցը գինված ուժերն են, լայնամասշտաբ գործողություններ կատարելու նրանց կարողությունը: Եվ վերջապես, մի կարևոր տարրերից գիծ ևս.

¹ Политология. Энциклопедический словарь, М., 1993. с. 51

5. Պատերազմը հանգեցնում է մեծաքանակ մարդկային զոհերի, նյութական և հոգեւոր արժեքների կորստի, քայլայիչ ազդեցություն և ունենում ամրող հասարակության վրա:

Հատուկ կարևորություն է ներկայացնում պատերազմի բովանդակության բացահայտումը, որը պահանջում է այդ բովանդակությունը պայմանավորող բոլոր, հաճախ հակասական ու իրարամերժ գործոնների համալիր հաշվառում: Ներկա ժամանակաշրջանում այդպիսի գործոններ են աշխարհի «ուժային կենտրոնների», պետությունների ու նրանց միավորումների հակասությունները, այդ հակասությունների բնույթը և կողմերի նպատակները, երկրների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարգերը, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման մակարդակը, տիրապետող գաղափարախոսությունը, ժողովրդի հոգեբանական կերտվածքը, բարոյական ոգին:

Միշտ չէ, որ վճռորոշ են եղել հենց այդ գործոնները: Պատմական զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում դրանք տարբեր են եղել:

Տարբեր են եղել նաև պատերազմների նպատակները: Օրինակ, նախնադարյան համայնական հասարակարգում տոհմերի միջև զինված բախումները պայմանավորված էին սնունդ, նոր որսատեղի, նոր արոտավայր ձեռք բերելու անհրաժեշտությամբ: Ավելի ուշ հանդես եկան նոր գործոններ, մասնավորապես հարևան ցեղերին իրեն ենթարկելու, նրանց հարստությանը տիրանալու նղումը, նոր տարածքներ զավելու, տարածաշրջանում, իսկ ներկայում նաև աշխարհում տիրապետող դիրք գրավելու, լիդեր դառնալու ցանկությունը:

Ուզմական տեսությունը մեծ նշանակություն է տալիս պատերազմների դասակարգմանը, որը հիմնվում է դրանց սոցիալ-քաղաքական հատկանիշների վրա: Տարբերում են մասնավորապես արդարացի և ոչ արդարացի պատերազմներ: Արդարացի են համարում այն պատերազմները, որոնք ժողովուրդները նղում են օտար ճնշումից ու շահագործումից ազատագրվելու, ազգային անկախության և հայրենիքը արտաքին ագրեսիայից պաշտպանելու համար: Ոչ արդարացի են այլ տարածքներ նվաճելու, այլ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ճնշելու, սեփական կամքը ուրիշին պարտադրելու նպատակով նղվող պատերազմները:

Գիտնականները հաշվել են, որ նարդկային հասարակությունն իր հինգուկես հազարամյա պատմության ընթացքում ընդամենը 292 տարի է ապրել առանց պատերազմների, լիարժեք խաղաղության պայմաններում: Այդ թիվն անհավատալի է թվում, բայց դա, իրոք, այդպես է:

Մարդկության պատմության ընթացքում գրանցված պատերազմների թիվը հասնում է 15 հազարի: Նկատվում է նի այսպիսի օրինաչափություն. ժամանակի ընթացքում պատերազմների հաճախականությունը նվազում է, բայց մեծանում է դրանց ընդգրկումը. պատերազմները դառնում են ավելի կործանարար, արյունալի ու դաժան: Օրինակ, Ալեքսանդր Սակետոնացին իր արևելյան արշավանքները (թ.ա. 334-325 թթ.) սկսեց՝ ունենալով ընդամենը 35 հազարանոց զորք: Նապոլեոն Բոնապարտի 1812թ. Ռուսաստանի վրա հարձակվելու համար ստեղծած «Մեծ բանակը» բաղկացած էր 610 հազ. զինվորից: Բայց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արդեն զենքի էին կոչվել 74 մլն մարդ, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 110 մլն մարդ:

Գիտնականները նշում են, որ սկզբում պատերազմները գնում էին ցեղապետերի, ապա թագավորների միջև, ավելի ուշ, **ազգային պետությունների ծևավղորումից հետո՝ ժողովրդների միջև**: 20-րդ դարում բնորոշ է դառնում այն, որ պատերազմում են գաղափարախոսությունները: Պատերազմ գնում էր, օրինակ, ֆաշիզմի ու լիբերալ դեմոկրատիաների, կոմունիզմի ու լիբերալ դեմոկրատիաների, կոմունիզմի ու ֆաշիզմի միջև: Պետությունները խնճավորվում էին ըստ գաղափարախոսությունների:

Այժմ նկատելի է դառնում այն միտումը, որ համաշխարհային հակասություններն առավել սրվում են քաղաքակրթությունների միջև

Մի առանձնահատկություն ևս. իին ժամանակներում սովորաբար պատերազմում էին երկու թշնամի պետություններ, որոյ և նորագույն ժամանակներում՝ պետությունների խմբավորումներ:

Նորագույն ժամանակների ծնունդ են համաշխարհային պատերազմները, որոնք իրենց արյունոտ հործանութի մեջ ներքաշում են ամբողջ աշխարհը, գրեթե բոլոր պետություններին:

Ուզո՞ւ ական փորձագետների կարծիքով նոր համաշխարհային պատերազմը, եթե այն սանձագերծվի, անպայման կլինի միջուկային պատերազմ և դրա բոցերում կոչնչանա մարդկային քաղաքակրթությունն ընդհանրապես:

Սարդկությունը նոտեցել է այն գիտակցությանը, որ պատերազմը որպես միջազգային հարցերի լուծման միջոց պետք է բացառվի.

Այդուհանդեռ, ժամանակակից աշխարհի քաղաքական բաժանումը հիմնականում ծևավորվել է արյունահեղ պատերազմների հետևանքով, և այսօր էլ, շատ հաճախ հակասությունները պատերազմի են վերածվում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմ: 20-րդ դ. սկզբին, երբ հիմնականում ավարտվել էր աշխարհի բաժանումը, ուժերի որոշակի հավասարակշռություն էր հաստատվել: Սակայն Եվրոպայի արագ զարգացող որոշ պետություններ դժգոհ էին այդ բաժանումից: Դասունանում էր աշխարհի վերաբաժանումը (դրան նվիրված է գրքի գլուխ 5-ը):

Նախօրոք պարզ էր, որ հասունացող պատերազմը սովորական պատերազմ չի լինելու, այն ընդգրկելու է տասնյակ պետություններ ու ժողովուրդներ և ամբողջ աշխարհսկանաեր:

Պատերազմը սկսվեց 1914թ. հուլիսին Սերբիայի վրա Ավստրո-Հունգարիայի և Ռուսաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումով: Այն տևեց 4 տարի ու 4 ամիս և ավարտվեց 1918թ. նոյեմբերին, երբ մեկը նյութի հետևից անճնատուր եղան Գերմանիայի դաշնակիցները (Բուլղարիան՝ սեպտեմբերին, Թուրքիան՝ հոկտեմբերին, Ավստրո-Հունգարիան՝ նոյեմբերի սկզբին), ապա և ինքը՝ Գերմանիան, պատերազմի գլխավոր մեղավորը:

Պատերազմին մասնակցեց 38 պետություն՝ 1.5 մլրդ բնակչությամբ: Դա աշխարհի այն ժամանակվա բնակչության 87%-ն էր: Սպանվածների թիվը կազմեց 10 մլն., վիրավորներինն ու խեղվածներինը՝ ավելի քան 20 մլն.:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ: Ինչպես նշել ենք գլուխ 6.3-ում, Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած խաղաղ ժամանակաշրջանը տևեց 21 տարի: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նույնպես սանձագերծեց Գերմանիան: Պատերազմի սկզբում նրան հաջողվեց զավել գրեթե ամբողջ ցամաքային Եվրոպան՝ Աստլանտյան օվկիանոսից մինչև Կոլֆա: ճապոնիան իր հերթին զավեց Չինաստանի հյուսիս-արևելյան մասը (Մանջուրիա), Մալայզիան, Ինդոնեզիան, Ֆիլիպինները, Բիրման: Գերմանա-իտալա-ճապոնական առանցքի դեմ կամգնած էին «Սեծ դաշնակիցները»՝ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը, Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և դրանց հարող այլ մեծ ու փոքր շատ երկրներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշված էր արդեն 72 երկիր, որտեղ բնակվում էր 2.4 մլրդ. մարդ՝ աշխարհի բնակչության ավելի քան 95%: Զինված ուժերի ընդհանուր թիվը գերազանցում էր 110 մլն.: Պատերազմի գոհերի թիվը կազմեց 55 մլն մարդ:

Պատերազմն ավարտվեց, պատերազմի հանցագործները միջազգային դատարանի կողմից ստացան իրենց արժանի պատիժը, աշխարհի քաղաքական բաժանման մեջ կատարվեցին նոր փոփոխություններ: Դիմնադրվեց Միավորված ազգերի կազմակերպությունը

(ԱՍԿ), որն իր գլխավոր նպատակը հոչակեց խաղաղության պահպանումը և դատապարտեց պատերազմը որպես միջազգային հարցերի լուծման միջոցի:

Թվում էր, որ եկել էր ժամանակը, որպեսզի ժողովուրդներն իւկապես իրաժարվեն այդ միջոցից, բացառեն այն պետական քաղաքականությունից ու միջազնության հարաբերություններից: Իրականության մեջ դա հաջողվում է նաև միայն: Ենթադրությունը կարողանում է խուսափել նոր համաշխարհային պատերազմից, բայց տեղական պատերազմները դեռևս չեն վերացել: 1945թ. ի վեր աշխարհի տարբեր մասերում տեղի են ունեցել **առնվազն 80 տեղական պատերազմներ, որոնց ընթացքում գործել է մինչև 30 միլիոն մարդ:**

Դատկապես տևական ու արյունահեղ են եղել քաղաքի դաշտական պատերազմը Չինաստանում, որը տևեց 17 տարի և ա. յրտվեց 1949թ., Կորեական պատերազմը (1952-1953 թթ.), ԱՄՆ-ի պատերազմը Վիետնամում (1964-1973 թթ.), պատերազմները Հնդկաստանի ու Պակիստանի, Խորայելի ու արաբական երկրների, Իրանի ու Իրաքի միջև, խորհրդային ներխուժումը Աֆղանստան, որը տևեց ավելի քան 9 տարի, Իրաքի ազրեսիան Բուլվերի դեմ, Արևմտյան տերությունների ռազմական միջանտությունը Սերբիայում (Կոսովո), ամերիկյան գործերի ներխուժումը Աֆղանստան և Իրաք: Քաղաքացիական արյունահեղ պատերազմներ տեղի ունեցան Կոլումբիայում, Նիգերիայում, Ուգանդայում, Անգոլայում, Սոմալիում, Տաջիկստանում, Կրաստանում, Մոլդովայում, Աղբեջանում, Յուսիսիային Կովկասում, նախկին Հարավսլավիայում: Դրանց մի մասը շարունակվում է մինչև այժմ:

Մարդկության պատմության ընթացքում գրանցված պատերազմների թիվը՝ 15 հազար

ՀԱՍՏԵՐԱԳՐԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Առաջին

Երկրորդ

Տևողություն՝ 1914-1918 թթ.

Տևողություն՝ 1939-1945 թթ.

Մասնակցած պետությունների

Մասնակցած պետությունների

թիվը՝ 38

Մասնակից

թիվը՝ 72

պետությունների բնակչության

պետությունների բնակչության թիվը՝ 2 4 մլրդ

թիվը՝ 1.5 մլրդ

Զոհերի թիվը՝ 55 մլն

Զոհերի թիվը՝ 20 մլն

1945թ. ի վեր աշխարհի տարբեր մասերում տեղի է

ունեցել առնվազն 80 տեղական պատերազմ:

որտեղ գործել է 30 մլն մարդ:

Դեռևս չի հաջողվում պատերազմները ժողովուրդների կյանքից ամբողջովին արմատախիլ անել: Դրանք շարունակում են մնալ

Երկրների միջև հակասությունների լուծման միջոց: **Այդ դեպքում հրամայական է դառնում պահպանել պատերազմ վարելու որոշ օրենքներ ու սովորությներ,** որոնք անրագրված են միջազգային իրավունքով և նպատակ ունեն ինչ-որ չափով նեղմելու պատերազմի պատճառած մարդկային տառապանքները:

Պատերազմական օրենքներն ու սովորությները միջազգային պայմանագրերի ու այլ փաստաթղթերի տեսքով սահմանում են պատերազմական գործողություններ սկսելու, վարելու և ավարտելու կարգը, գործի քաղաքացիական բնակչության, վիրավորների, ռազմագերիների, բժշկական անձնակազմի իրավական վիճակը, ինչպես նաև դրանց խախտման համար նախատեսվող պատիժները:

Ռազմական գործողությունները կարող են ագրեսիայի ձև ընդունել: **Ագրեսիա է կոչվում պետության կողմից զինված ուժի գործադրումը մի այլ պետության ինքնիշխանության (սովերենիստության), տարրածքային անձեռնմխելիության կամ քաղաքական անկախության դեմ:**

Ագրեսիա են որակվում հարձակումը ուրիշի տարածքի վրա, ներխուժումն այլ տարածք, ռմբակոծումը, նավահագիստների շրջափակումը զինված ուժի միջոցով: Ագրեսիա է հանարվում նաև այն դեպքը, երբ պետությունն իր տարածքը կամ ռազմական հենակետերը տրամադրում է մի ուրիշ պետության՝ երրորդի վրա հարձակվելու համար:

Ագրեսիան արգելված է միջազգային իրավունքով և կարող է միջազգային հանրության պատժիչ գործողությունների տեղիք տալ, ինչպես դա եղավ Իրաքի հետ, որն ագրեսիա էր կատարել Քուվեյթի դեմ:

Օկուպացիա է կոչվում այն դեպքը, երբ մի պետության զինված ուժերը ժամանակավորապես նվաճում են այլ պետության տարածքը և հաստատում են նվաճված տարածքների զինվորական վարչություն (աղմինիստրացիա):

Օկուպացված տարածքների ծակատագիրը սովորաբար որոշվում է պատերազմից հետո երկողմ կամ բազմակողմ բանակցությունների միջոցով: Այդպես եղավ, օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ հաղթող 4 պետությունների կողմից օկուպացված Գերմանիայի տարածքների (4 օկուպացիոն գոտիների) ապագա կարգավիճակը որոշվեց հաղթող պետությունների միջև կայացած համաձայնությամբ: Մինչ այդ Գերմանիայի կողմից օկուպացված Ֆրանսիայի, Դարավալավիայի, ԽՍՀՄ, Եվրոպական մյուս պետությունների տարածքներն ազատագրվեցին ռազմական ուժով:

Անեքսիա է կոչվում ուրիշի պետական տարածքի բռնակցումը,

անօրինական միացումը իր տարածքին: Օրինակ, 1990 թվականին Իրաքը մի քանի օրվա ընթացքում օկուպացնելով Քուվեյթը, փորձեց անեքսիայի ենթարկել այն, հայտարարելով, որ Քուվեյթը Իրաքին միացված է «լիովին և ընդմիշտ»՝ որպես վերջինիս 19-րդ նահանգ:

ՍԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը մի քանի բանաձևերով դատապարտեց Իրաքի գործողությունները, պահանջեց անհապաղ դուրս բերել զորքերը Քուվեյթից: **Քուվեյթի միացումը Իրաքին ճանաչվեց անօրինական:** Իրաքը չենթարկվեց այդ պահանջներին: Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց նոր որոշում, որի հիման վրա միջազգային գինված ուժերը 1991թ. հունվարին լայնածավալ ուազմական գործողություններ սկսեցին Իրաքի դեմ, ազատագրեցին Քուվեյթը և վերականգնեցին դրա պետական անկախությունը և օրինական կառավարությունը:

Անեքսիա է հանարվում նաև 1939թ. Գերմանիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի հիման վրա Սերծբալյան պետությունների միացումը ԽՍՀՄ-ին: Այդ պայմանագրիը հայտնի է *Մոլոտով-Ռիբենտրոպ պակտ* (Երկու երկրների արտաքին գործերի նախարարների) անունով:

8.2 ԿԱՍԸՆԴԱԾՈՒՐ ԽԱՂԱՊՈՒԹՅԱՍ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱԼՎՏԱԸՆԳՈՒԹՅԱՍ ԴԻՄԱԱԽՆԱՇԴԻՐԸ

Քաղաքագետներից մեկն այն միտքն է հայտնել, որ պատերազմը սկսում են, երբ ցանկանում են, բայց ավարտում են, երբ կարողանում են:

Պատերազմական գործողություններն սկսելը դժվարին ու պատասխանատու վճիռ է պահանջում, բայց եթե վճիռը կայացվել է, արդեն հեշտ է գտնել որևէ առիթ առաջին քայլն անելու համար¹: Դրան հակառակ, շատ դժվար է գտնել ռազմական գործողությունները դադարեցնելու հարմար պահը և վայրը, որ ձեռնտու լինի պատերազմող Երկու կողմերին էլ և հանգեցնի կայուն հրադադարի ու խաղաղության:

¹ Չպետք է շիտել պատերազմի առիթը պատճառի հետ. Օրինակ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի առիթ ծառայեց Ավստրո-Հունգարիայի բազմատանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը Սերբիայի Սարաևո քաղաքում, մինչդեռ պատճառներն աշխարհի վերաբաժանման համար պետությունների միջև խորացող հակասություններն ին:

Պետությունների միջև պատերազմ սկսելու անմիջական առիթը դիվանագիտության մեջ կոչվում է «կազու բելի» (լատ. *catus bellum* – պատերազմի առիթ, պատրվակ):

Եթե որևէ պատերազմ ավարտելն ու հրադադար հաստատելը դժվար է, ապա կրկնակի դժվար է համբնդիանուր խաղաղություն հաստատելն ու պահպաննելը.

Համբնդիանուր խաղաղություն պահպանելու գլխավոր պայմանն այն է, որ ամեն մի պետություն վստահ լինի, որ իր անվտանգությունն ապահով է:

Սարդկության օարգացման ընթացքում այնպես է եղել, որ յուրաքանչյուր պետություն իր անվտանգությունը փորձել է ապահովել բացառապես սեփական միջոցներով, սեփական ռազմական ուժով: Իսկ դա, ինչպես հայտնի է, միշտ չէ, որ հաջողվել է:

Աշխարհում ստեղծված նոր իրադրությունը, հատկապես միջուկային պատերազմի վտանգն անհրաժեշտ դարձրեց մտածել միջազգային անվտանգության համակարգ ստեղծելու մասին:

Միջազգային անվտանգությունը միջազգային հարաբերությունների այն վիճակն է, երբ բացառվում է ընդհանուր խաղաղության ամեն մի խախտում և ժողովուրդների անվտանգության որևէ սապոնալիք:

Ինչպես ստեղծել միջազգային հարաբերությունների այդպիսի վիճակ: Ինչքան պարզ ու դյուրիին է թվում ինքը՝ հարցադրումը, այնքան բարդ ու խրբին է հարցի լուծումը: Սարդկությունը մշակել է միջազգային անվտանգության պահպաննան կայուն սկզբունքներ: Դրանք ամրագրված են Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Կանոնադրության մեջ և մի շարք այլ միջազգային փաստարդերում: Այդ սկզբունքներից առանձնացնենք մի քանի առավել կարևորները:

- Միջազգային մակարդակի կոլեկտիվ միջոցառումներ, որոնք կոչված են թույլ չտալու խաղաղության խախտում և դրա սպառնալիք, վերականգնել խաղաղությունը, եթե այն խախտված է, ինչպես նաև ճնշել ագրեսիվ գործողությունները:
- Ուժի և սպառնալիքի ցանկացած ձևի գործադրումն բացառում, եթե դրանք անհանատեղելի են ՍՍԿ-ի նպատակներին:
- Միջազգային վեճերի լուծում խաղաղ միջոցներով:
- Միջազտական բարեկամական հարաբերությունների զարգացում ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման իրավունքի հարգման հիմքի վրա:
- Միջազգային համագործակցություն տարբեր ազգային, տարրածաշրջանային ու համամոլորակային հիմնախնդիրների լուծման համար:

Թվարկված սկզբունքների մի մասն ավել կամ պակաս չափով ընդունված են եղել նաև նախկինում, մասնավորապես, Ազգերի լիգա-

յի կողմից: Սակայն դրանք, ըստ եռթյան, *չեն գործել, որովհետև դրանց կիրառման միասնական մեխանիզմները բացակայել են:* Ներկայունս միջազգային հանրության կողմից փորձեր են արվուն մշակել այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք կարող են գործել և ապահովել միջազգային անվտանգության սկզբունքների իրագործումը կյանքում:

Դրան կարող են նպաստել, օրինակ, *Վստահության միջոցների կիրառումը:* Վստահության միջոցներ կոչվում են պետությունների այն միակողմ և բազմակողմ գործողությունները, որոնք ուղղված են ռազմական դիմակայման և լարվածության բուլացմանը:

Միջազգային անվտանգության կարևոր միջոցներից են ապագամականացումը, ինչպես նաև միջուկագերծ և խաղաղության գոտիների ստեղծումը.

Առավել հաճախ ապառազմականացումը կիրառվում է սահմանամերձ գոտիներում: Պետական սահմանի կամ հաշտության գծի երկու կողմում որոշակի լայնության տարածք հայտարարվում է ապառազմականացված: Կա տարաբաժանում է հակամարտող կողմերին և նվազեցնում է դրանց ռազմական շփման հնարավորությունը:

Ապառազմականացումը կարող է տարածվել նաև միջազգային նեղուցների ու ջրանցքների, կղզիների և ամբողջ տարածաշրջանների վրա: Այդպիսիք են, օրինակ, Պանամայի ջրանցքը, Ալանդական ու Շահումբերդեն կղզիախմբերը, ամբողջ Անտարկտիդա մայրցանաքը և դրան հարող շրջանները (Իր.լ. 60° գրադադարձությունը հարավ):

Խաղաղության գոտի հասկացությունը սովորաբար կիրառվում է տարրեր պետություններ ընդգրկող ընդարձակ տարածաշրջանի նկատմամբ: Գոտու մեջ մտնող պետությունները պարտավորվում են, օրինակ, փոխադարձաբար նվազեցնել սեփական սպառագինությունների մակարդակը, վերացնել ռազմական հենակետերը և իրականացնել այլ ռազմական ու քաղաքական միջոցառումներ, որոնք պետությունների միջև կստեղծեն փոխադարձ վստահության մթնոլորտ:

Միջուկագերծ գոտի հայտարարվում է այն տարածքը, որտեղ հատուկ միջազգային պայմանագրերով արգելվում է միջուկային գենքի տեղաբաշխումը:

Միջուկագերծ գոտի ստեղծելու դեպքում միջուկային տերությունները պարտավորվում են միջուկային գենք չտալ գոտու որևէ պետության և չօժանդակել այդպիսինի ստեղծմանը, միաժամանակ այդ պետության դեմ չկիրառել միջուկային գենք կամ այդպիսին կիրառելու սպառնալիք:

Միջազգայինորեն սահմանված է, որ միջուկագերծ գոտու ստեղծ-

մաճ ամեն մի պայմանագիր պետք է ապահովի միջուկային գենքի լրիվ և անվերապահ արգելումը, չթողնելով պայմանը խախտելու և ոչ մի ծեղը, որոշի գոտու ծշգրիտ սահմանները և երաշխավորի գոտու բոլոր պետությունների անվտանգությունը.

1967թ. միջազգային պայմանագրով ամրող Հատինական Ամերիկան հայտարարված է միջուկազերծ գոտի:

Միջուկային անվտանգության և համընդիանութ խաղաղության պահպանման գործում բացառիկ մեծ է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության դերը: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության համապատասխան միջազգային անվտանգության և խաղաղության պահպանման գյխավոր պատասխանատվությունը դրված է Երա հասուկ մարմնի՝ Անվտանգության Խորհրդի վրա (ՄԱԿ-ի նասին ավելի նանրամասն տե՛ս ստորև):

Անվտանգության Խորհրդող օժնոված է ամենալայն իրավունքներով, այդ թվում՝ այնպիսի գործողությունների իրավունքով, որոնց համար օգտագործվում են գինված ուժեր կամ գինվորական դիտորդներ: **Այդպիսի գործողությունները ստացել են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ գործողություններ պաշտոնական անվանումը:**

ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերը, որոնք հայտնի են նաև «Երկնագույն սահավարտներ» անունով (նրանք կրում են Երկնագույն գլխարկներ), բաղկացած են ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների ստորաբաժանումներից և ֆինանսավորվում են ՄԱԿ-ի կողմից: Այդ ուժերը սովորաբար կատարում են 4 տիպի գործողություններ՝ խաղաղության պահպանման (եթե այն չի խախտված), խաղաղության հաստատման (եթե պատերազմը դեռ շարունակվում է), կանխիչ (նախազգուշական), դիվանագիտական և խաղաղ շինարարական (ուազմական կոնֆլիկտի ավարտից հետո):

ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողությունները մինչև այժմ ընթացել են 2 գլխավոր ուղղությամբ.

- 1) ուազմական միջոցառումներ,
- 2) քաղաքացիական միջոցառումներ:

Ուազմական միջոցառումներին են վերաբերում ապառազմականացված գոտու պարեկությունը, մարդասիրական քարավաններին ուղեկցող պահակախմբերի պաշտպանությունը, իրադադարի և դրա պայմանների կատարման վերահսկողությունը:

Քաղաքացիական միջոցառումների մեջ նշնում են քվեարկությունների ու հանրաքենների ընթացքի զննումը, մարդու իրավունքների պահպանության ստուգումները, մարդասիրական օգնության կազմակերպումը, ուազմական կոնֆլիկտի ավարտից հետո ժո-

դովրուական տնտեսության ենթակառուցվածքի վերականգնմանն ու ստեղծմանն օժանդակելը:

Ներկայում ՍԱԿ-ի խաղաղապահ ուժեր կան Եվրոպայի, Աֆրիկայի, Հարավ-Արևմտյան Ասիայի շուրջ 2 տասնյակ երկրներում: Դրանց թվում են Բունիան, Հարավլավիան, Խորվաթիան, Կիպրոսը, Սոմալին, Ռուանդան, Ռէգանդան, Վրաստանը, Աֆղանստանը, Իրաքը:

ՍԱԿ-ի տարբեր անդամ երկրներ տարբեր մասնակցություն են ունենում միջազգային խաղարարար գործողություններին. դա կատարվում է կամավորության հիմնունքներով: 1945թ. ի վեր ՍԱԿ-ի այդ գործողություններին մասնակցել է 81 երկիր: Ներկայումս առավել ակտիվ են Կանադան (մասնակցում է 15 գործողության), Ավստրիան (12), Շվեյչարիան (11), ԱՄՆ-ը (10), Ռուսաստանը (7): Հայաստանի Հանրապետությունը սահմանափակ զորախմբեր ունի Կոսովոյում (Հարավլավիա) և Իրաքում:

8.3 ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՍՏԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ակնհայտ է, որ ներկայումս երկրի վրա կուտակված բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնք համամարդկային ու համամոլորակային ընդգրկում ունեն, կարող են լուծվել միայն **միջազգային հանրության համատեղ ջանքերով**:

Քիչ չեն հակամարտության բնույթ ունեցող այն հիմնախնդիրները, որոնք ընդգրկում են երկրագնդի ամբողջ տարածաշրջաններ և որոնց լուծնան համար պահանջվում է այդ տարածաշրջանի երկրների բարի կանքի և ջանքերի միավորում:

Միջազգային համագործակցությունը միաժամանակ միջազգային խաղաղության պահպաննան կարևորագույն նախադրյալն է: Դա ժողովուրդներին նոյնում է բոլոր տեսակի վեճերը լուծելու բանակցությունների միջոցով:

Աշխարհի ժողովուրդների ու պետությունների համագործակցության զարգացման գործում առանձնահատուկ դեր ունեն միջազգային կազմակերպությունները.

Միջազգային կազմակերպությունները երկու տիպի են՝ **կառավարական և ոչ կառավարական:** Բազմազան են դրանց նպատակներն ու գործունեության ողղությունները:

Առանձնացվում են միջազգային կազմակերպությունների գոր-

ծունեռության մի քանի գլխավոր ուղղություններ. 1. Խաղաղության և անվտանգության պահպանում, 2. տնտեսական համագործակցություն, 3. բնապահպանություն և բնօգտագործում, 4. տրանսպորտ, 5. գիտություն, մշակույթ, առողջապահություն, սպորտ:

Միջազգային կառավարական կազմակերպությունները պետությունների միավորումներ են, որոնք ստեղծվում են բազմակողմ միջպետական պայմանագրերի միջոցով՝ միջազգային իրավունքի պահանջներին համապատասխան:

Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունները ստեղծվում են առանց միջկառավարական համաձայնագրերի: Այդպիսի կազմակերպությունների անդամ կարող են լինել ինչպես ազգային (կամ այլ միջազգային) կազմակերպությունները, այնպես էլ անհատ անձիք:

Ամենահեղինակավոր, ամենազանգվածային ու առավել լայն իրավունքներով օժտված միջազգային կազմակերպությունը արդեն հիշատակված **Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունն է՝ ՍՍԿ-ը:** Այն ստեղծվելով Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո (1945թ.), հոչակեց իր գլխավոր նպատակը՝ **միավորել ինքնիշխան պետությունների ջանքերը հանուն միջազգային խաղաղության ու անվտանգության ապահովման, նպաստել ժողովուրդների միջև համագործակցության գարգացմանը.**

Սկզբում միավորվեցին աշխարհի 51 պետություններ, դրանք ՍՍԿ-ի **հիմնադիր անդամներն են:** Դետագայում ընդունվեցին նոր պետություններ, և այժմ ՍՍԿ-ի անդամների թիվը հասնում է 192-ի:

ՍՍԿ-ի գլխավոր կենտրոնը՝ Շտաբ-բնակարանը Նյու-Յորքում է, որտեղ նրա գրասենյակներն ու օժանդակ շինությունները մի ամբողջ թաղամաս են գրադարձնում: Գլխավոր շենքի առջև այբենական հերթականությամբ շարված են և մշտապես ծածանվում են ՍՍԿ-ի անդամ պետությունների դրոշները: Դրանց շարքում 1992 թվականից ծածանվում է նաև Հայաստանի Հանրապետության եռագույնը:

ՍՍԿ-ի գլխավոր փաստաթուղթը նրա Կանոնադրությունն է, որը սահմանում է ՍՍԿ-ի անդամ պետությունների հիմնական իրավունքներն ու պարտականությունները և միջազգային հարաբերությունների կարգավորման գլխավոր սկզբունքները: Այդտեղ շարադրված են նաև ՍՍԿ-ի նպատակները:

ՍՍԿ-ի նպատակները բազմաբնույթ են և ընդգրկում են միջազգային կյանքի բոլոր բնագավառները: Դիշատակենք ՍՍԿ-ի նպատակներից մի քանիսը:

Ամենից ավելի ընդհանուր նպատակը, ինչպես արդեն ասվել է, միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանումն է: Մյուս բոլոր նպատակները բխում են ընդհանուր նպատակից և ավելի կոնկրետ են: Դրանք են՝

- պատերազմի վտանգի կանխումը և ազրեսիայի ճնշումը,
- միջազգային վեճերի լուծումը խաղաղ միջոցներով,
- ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը, որը պետք է հենվի ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքի հարգման վրա,
- միջազգային համագործակցության հաստատումը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և հումանիտար բնագավառներում,
- մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտպանությունն անկախ ռասայից, սեռից, լեզվից և կրոնից:

ՍԱԿ-ի կենտրոնական մարմինը Գլխավոր ասամբլեան է: Այն բաղկացած է ՍԱԿ-ի բոլոր անդամ պետություններից, քննարկում է միջազգային համագործակցության և խաղաղության ու անվտանգության պահպանության ընդհանուր սկզբունքները և հանձնարարականներ է մշակում տարբեր հարցերի մասին:)

ՍԱԿ-ի կառուցվածքը պատկերված է սխեմայում (էջ 247):

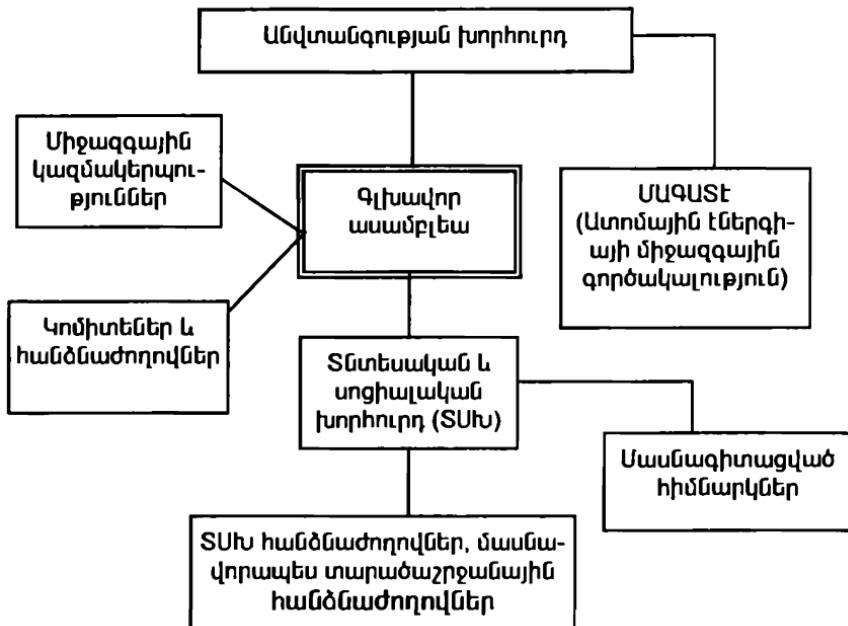
Ըստ կարևոր ու պատասխանառու մարմին է Անվտանգության խորհուրդը, որը կոչված է քննարկելու և լուծելու միջազգային խաղաղության և անվտանգության հետ առնչվող բոլոր հրատապ հարցերը:

Անվտանգության խորհուրդը բաղկացած է 15 անդամ երկրներից: Դրանցից իմնը՝ ԱՍԵ-ը, Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու Չինաստանը մշտական անդամներ են և միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանության համար հատուկ պատասխանատվություն են կրում: Ներկայում օրակարգում է մշտական անդամների թիվը մեծացնելու հարցը: Մյուս 10 անդամներն ընտրվում են Գլխավոր ասամբլեայի կողմից և պարբերաբար փոխվում են:

Անվտանգության խորհրդի որոշումները ընդունված են համարվում, եթե ստանում են ծայների մեծամասնություն այն պայմանով միայն, որ մշտական անդամներից ոչ մեկը դեմ չէ, այսինքն՝ չի օգտվում վետոյի¹ իր իրավունքից:

¹ Վետո (լատ. veto - արգելում են) - դա վճիռներ ընդունելիս միաձայնության սկզբունքն է: Որոշումը չի ընդունվում, եթե նույնիսկ մեկ դեմ է լինում:

ՄԻԱՎՈՐՎԱԾ ԱԶԳԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԱԿ)

ՄԱԿ-ի կառուցվածքում հատուկ տեղ են գրավում մասնագիտացված հիմնարկները. Դրանք այն միջկառավարական կազմակերպություններն են, որոնք ՄԱԿ-ի հետ հատուկ համագործակցության մեջ են գտնվում: Այդ կազմակերպությունները մասնագիտացված են որոշակի՝ տնտեսական, սոցիալական, նշակութային և այլ բնագավառներում միջազգային համագործակցություն հաստատելու մեջ: Դրանցից են, օրինակ, **Միջազգային արժութային հիմնադրամը (IMF)**, **Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկը (IBRD)**, **ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ծ (UNESCO)**, **Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը (ILO)**, **Պարենամբերդի ու գյուղատնտեսության հարցերի կազմակերպությունը (FAO)**, **ՍԱԳԱՏ (IAEA)** և **ուրիշներ (դրանց ընդհանուր թիվը 16 է):**

ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հիմնարկների, ինչպես նաև մյուս կազմակերպությունների հետ համագործակցության կարիքը հատկապես խիստ զգում են **նոր զարգացող և հետխորհրդային երկրները**:

Օրինակ, մեր հանրապետությունն աղետի գոտու վերականգն-

ման, Եներգետիկայի ու գյուղատնտեսական ռողոգման զարգացման, ազգային դրամի կայունացման, բնակչության սոցիալական վիճակի թերևացման ու աղքատության վերացման և անցումային շրջանի բազմաթիվ այլ խնդիրներ լուծելու համար վերջին տարիներին այդ կազմակերպություններից գգալի օգնություն է ստացել և շարունակում է ստանալ:

(ՍԱԿ-ի կարևորագույն կազմակերպություններից է **Միջազգային դատարանը**: Այն բաղկացած է 15 դատավորներից, որոնք ընտրվում են անձնական հատկանիշների հիման վրա, անկախ այն բանից, թե որ պետության քաղաքացի են: Միակ պայմանն այն է, որ նույն պետությունից 2 անդամ չկին: Միջազգային դատարանի անդամները ընտրվում են ՍԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի և Անվտանգության Խորհրդի կողմից ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ՝ 9 տարի ժանանակով:)

Միջազգային դատարանի գլխավոր խնդիրն է՝ պետությունների միջև ծագած վեճերի լուծումը միջազգային իրավունքի հիման վրա: Կարևոր պայման է, որ այն իրավունք ունի զբաղվել որևէ վիճելի հարցով միայն այն դեպքում, եթե կա վեճի մասնակից երկու կողմի համաձայնությունը:

Միջազգային դատարանի վճիռը վերջնական է, բողոքարկման ենթակա չէ և պարտադիր է վեճի մասնակից կողմերի համար: Վճիռը չկատարելու դեպքում Անվտանգության Խորհրդը կարող է պարտադրող քայլեր կատարել:

ՍՊԱՏԵ - Ասոմային Եներգիայի միջազգային գործակալություն - ՍԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակերպություն է, որն օժանդակում է ատոմային Եներգիայի օգտագործմանը խաղաղ նպատակներով: Դրա գործունեության մեջ հատուկ տեղ են գրավում միջուկային անվտանգության և գործող ու կառուցվող ասոմային էլեկտրակայանների վերահսկողության հարցերը: Հայկական ասոմային էլեկտրակայանի աշխատանքը նույնպես գտնվում է ՍՊԱՏԵ-ի մասնագետների մշտական վերահսկողության տակ:

Ժամանակակից աշխարհում լայն տարածում ունեն **միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունները**: Իրենց բնույթով ու նպատակներով սրանք խիստ բազմազան են: Կան այնպիսին ները, որոնք ծևափորվել են նախկին կայսրությունների փլատակների վրա: Այդպիսին են, օրինակ, Համագործակցությունը (մինչև 1947թ. կոչվում էր Ազգերի բրիտանական համագործակցություն), Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը (ԱՊՀ), Ֆրանսիական Ընկերակցությունը, որի անդամներն են Ֆրանսիան՝ իր անդր-

ծովյան տարածքների հետ միասին և Աֆրիկայի նախկին ֆրանսիական գաղութերու:

Պազմաքաղաքական թերում ունեցող ամենահզոր տարածաշրջանային կազմակերպությունը՝ Հյուսիս-աշուանույան պայմանագրի կազմակերպությունն է՝ ՆԱՏՕ-Ը: Այն միավորում է Հյուսիսային Ամերիկայի և Եվրոպայի 16 երկրներ, իհմնվել է 1949թ. և ուղղված էր գլխավորապես Խորհրդային Միության դեմ: ՆԱՏՕ-ի իհմնադիր անդամներն են ԱՄՆ-ը, Բելգիան, Դանիան, Իսլանդիան, Իտալիան, Կանադան, Լյուքսեմբուրգը, Սեռ Բրիտանիան, Նիդեղլանդները, Նորվեգիան, Պորտուգալիան և Ֆրանսիան: Ավելի ուշ կազմակերպության անդամնարձան Թուրքիան, Արևմտյան Գերմանիան և ԽՍՀՄ-ին (1982թ.):

Հզոր տնտեսական կազմակերպություն է Եվրոպական Միությունը (Ակզրում կոչվում էր Եվրոպական տնտեսական ընկերակցություն, օգտագործվում էր նաև «Ընդհանուր շուկա» անունը), ստեղծված 1958թ.: Այն ընդգրկում է Արևադարձային, Յուրասիային, Կենտրոնական ու Հարավային Եվրոպայի երկրների մեծ մասը՝ թվով 25 պետություն և նպատակ ունի աստիճանաբար հասնելու Եվրոպական բոլոր երկրների լիակատաք տնտեսական համախմբմանը: Ավելին, կոնկրետ քայլեր են արվում նրա ազդեցության ոլորտի մեջ ընդգրկել Եվրոպա մայրցամաքին սահմանակից երկրները նույնպես, այդ թվում Հարավային Կովկասի երեք երկրները: Ստեղծված է այնպիսի տարածք, որտեղ չկա առևտորի, քաղաքացիների, կապիտալի, ծառայությունների ազատ տեղաշարժի որևէ արգելք, որտեղ ձևավորվել է միասնական տնտեսական դաշտ և գործում է միասնական դրամական միամուր՝ Եվրո:

Մեր սահմաններին անմիջապես մոտիկ ստեղծված միջազգային կազմակերպություններից նշենք Երեքը: **Արաբական պետությունների լիգա**, որը հիմնվել է դեռևս 1945թ. և միավորում է 21՝ պետություն: **ԽՍՀԱՀԱԿԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆԸ**, ստեղծվել է ավելի ուշ՝ 1972թ. և միավորում է մահմեդական բնակչություն ունեցող 50 պետություններ: Եվ երրորդը **ՕՊԵԿ-ը**՝ նաև արտահանող ենթաների կազմակերպություն:

| Յայաստանի Յանրապետությունն անդամ է ոչ միայն ԱՊՀ, այլև համեմատաբար վերջերս ստեղծված **Անծովյան երկրների համագործակցություն** կազմակերպության և ակտիվացնում է իր համագործակցությունը նաև Եվրամիության և ԱԱՏՕ-ի հետ: |

Քեռավոր Արևելքի ամենախոշոր կազմակերպությունը ԱՍԵԱՆ-
Ե՝ Հարավ-Արևելյան Ասիայի պետությունների ասոցիացիան (այն
միավորում է Բրունեյ, Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Սինգապուր, Թաի-

լանդ և ֆիլիպիններ պետությունները»)

Արևածագ կիսագնդի հզոր միջազգային կազմակերպություններ են **Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը** և **Ամերիկյան տնտեսական ընկերակցությունը** (Դյուսիսամերիկյան «Ընդհանուր շուկան»): Վերջինս միավորում է ԱՄՆ-ը, Կանադան և Մեքսիկան: Այն կոչված է այնպիսի խնդիրներ լուծելու, ինչպիսիք լուծում է Եվրամիությունը Եվրոպայում:

Դրան հակառակ, Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը **բացահայտ ռազմաքաղաքական ուղղվածություն ունի**: Այդտեղ միավորված են ԱՄՆ-ը և Լատինական Ամերիկայի ու Կարիբյան ավազանի 30 պետություններ: Ամերիկյան պետությունների կազմակերպությունը որպես գլխավոր նպատակ հոչակել է Արևածագ կիսագնդի խաղաղության ու անվտանգության պահպանությունը, անդամ պետությունների վեճերի կարգավորումը և ագրեսիայի դեմ հանատեղ գործողությունների կազմակերպումը:

ԱՄՓրիկյան խոշորագույն միջազգային կազմակերպությունն **ԱՄՓրիկյան միասնության կազմակերպությունն է**, որը հիմնվել է 1963թ., միավորում է ավելի քան 50 պետություն և նպատակ ունի զարկ տալ աֆրիկյան երկրների քաղաքական ու տնտեսական բազմակողմանի համագործակցությանը:

8.4 ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախորդ բաժնում մենք տեսանք, որ պատերազմների բովանդակությունը և նպատակները կարող են շատ տարբեր լինել, բայց գլխավոր նպատակը եղել և մնում է աշխարհագրական տարածքի ընդարձակումը, **պետական սահմանների փոփոխումը**:

Այդպիսին են եղել առաջին և երկրորդ աշխարհամարտերը, այդպիսին է եղել նաև «սառը պատերազմը», թեև արտաքնապես այն շղարշված էր զաղափարական բովանդակությամբ:

Այդ համաշխարհային պատերազմները և դրանց արդյունք հանդիսացող պետական տարածքների ու սահմանների վերաձևումներն ավարտված են, բայց այժմ էլ աշխարհում հաշվվում է **300 վայր**, որոնց շուրջը բորբոքվող վեճերը **տարածքային հակամարտություններ են**: Դրանցից 100 աշխարհի, այսպես կոչված «թեժ կետեր» են, որտեղ հակամարտությունը գինված բախումների տեսք է ստացել:

Տարածքային հակամարտությունների մեջ մասը տեղի է ունենում, ինչպես ասում եմ՝ «դեմառդեմ», երբ վիճելի տարածքը գտնվում

Ե պետությունների սահմանագլխին: Այդպիսիք են, օրինակ, Հնդկաստանի ու Պակիստանի տարածքային վեճը Կաշմիր նահանգի համար, Իրաքի ու Իրանի վեճը Պարսից ծոցի կղզիների համար, աֆրիկյան պետությունների միջև եղած սահմանային վեճերը: Հատկանշական է, որ Աֆրիկայի տարածքի 20% վիճելի տարածքներ են համարվում, իսկ պետական սահմանների 40% մինչև այժմ դեմարկացված չեն:

Կան նաև այնպիսի դեպքեր, երբ վիճելի տարածքը գտնվում է հակամարտող երկրներից շատ մեծ հեռավորության վրա: Օրինակ, Ֆուկլենդյան (Սալվինյան) կղզիներն Արևմտյան կիսագնդի ծայր հարավում, որոնք հակամարտող կողմերից մեկից՝ Արգենտինայից, հեռու են շուրջ 500 կմ, մյուսից՝ Մեծ Բրիտանիայից, ավելի քան 10 հազ. կմ: Նման դեպքերն ավելի շատ են եղել գաղութատիրական ժամանակներում, երբ մետրոպոլիտանները պատերազմ են մեծ իրենցից հազարավոր կմ-եր հեռու ընկած գաղութների համար:

Տարածքային հակամարտություններն ըստ իրենց **բնույթի կարելի է բաժանել 2 խմբի**.

հակամարտություններ պետությունների միջև,
հակամարտություններ պետությունների ներսում:

Դակամարտության վերը բերված օրինակները միջպետական հակամարտություններ են, որոնք լուծվում են միջազգային իրավունքի նորմերի հիման վրա, թեև լուծնան միջոցները տարբեր են: Դրանց մեծ մասը լուծվել ու լուծվում են այստերազմի միջոցով, հաղթողի իրավունքով: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ պատերազմի արդյունքից անկախ վեճն իր լուծումը չի գտնում և տասնամյակներ ու հարյուրամյակներ արնածոր վերջի նման հանգիստ չի տալիս ժողովուրդներին, փչացնում է հարևան պետությունների հարաբերությունները:

Եվրոպայում վիճելի տարածքներ են եղել Սաարի մարզը՝ Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև, Տրանսիլվանիան՝ Շունգարիայի ու Ուկրաինայի միջև, Սակեղոնիան՝ Բուլղարիայի, Շունաստանի ու Սերբիայի միջև, Տրիեստը՝ Իտալիայի ու Ջարավլավիայի միջև, Սիլեզիան՝ Գերմանիայի ու Լեհաստանի միջև և շատ այլ տարածքներ: Ներկայունս տարածքային վեճերի մի մասը համարվում է վերջնականապես լուծված, մյուսը դեռևս ծխում է ու ցանկացած պահին կարող է բորբոքվել:

Պատմությանը ծանոթ են նաև այնպիսի դեպքեր, երբ տարածքային վեճերը լուծվել են խաղաղ ճանապարհով՝ երկողմ ու բազմակողմ բանակցությունների միջոցով կամ էլ Միջազգային դատարանի վճռով:

Դետաքրքրական է, օրինակ, աֆրիկյան *Լիբիա և Զադ պետու-*

թյունների սահմանի վրա գտնվող Առևու կոչվող տարածքի պատմությունը, որն ավարտվեց միայն Վերջերու: Դա 114 հազ. քկն մակերես ունեցող մի գոտի է (Հայաստանի Հանրապետության տարածքի գրեթե քառապատիկը), որն անցնում է Սահարայի անմարդաբնակ անապատով և զգվում է ամբողջ պետական սահմանի երկայնքով: Որոշ տվյալներով, Առևու գոտու ընդերքը հարուստ է նավթի և ուրանի պաշարներով: 1970-ական թվականների սկզբին Լիբիան օկուպացրեց այն: Չափի բազմից փորձերը՝ վերադարձնել կորցրած տարածքը զինված ուժով, արդյունք չտվին:

Ի վերջո, հակամարտությունը լուծվեց խաղաղ ճանապարհով: Հակամարտող կողմերը որոշեցին դիմել Հաազայի Միքազզային դատարան, նախօրոք հայտարարելով, որ կընդունեն նրա ցանկացած վճիռը: 1994թ. սկզբին դատարանը վճռեց, որ Առևուն պատկանում է Չաղին: Լիբիան իր գորքերը դուրս բերեց (գորքերի դուրս բերումը վերահսկում էին միջազգային դիտողները), որից հետո կատարվեց սահմանի դենարկացիա: Հարևան պետությունների լիդերները հանդես եկան հայտարարությամբ և տարածքային հակամարտության խաղաղ կարգավորումը գնահատեցին որպես երկու ժողովուրդների բարի կամքի հաղթանակ և օրինակ աֆրիկյան մյուս երկրների համար:

Եվրոպայում տարածքային վեճի խաղաղ լուծնան օրինակ է **Տրիեստը:**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Տրիեստին հավակնում էին Խոտալիան ու Հարավսլավիան: Երկարատև բանակցություններից հետո հակամարտող կողմերը համաձայնվեցին բաժանել այդ տարածքը: Արևմտյան՝ փոքր մասը Տրիեստ նավահանգստով, անցավ Խոտալիային, իսկ արևելյան մեծ մասը, Հարավսլավիային:

Խաղաղ սահմանային փոխությունների միջոցներն ու պատճառները կարող են տարբեր լինել: Երկու պետությունների միջև կարող է կատարվել համարժեք տարածքային փոխանակում: Կամ մի պետություն հաշվի առնելով վիճելի տարածքի բնակչության կամքը, կարող է այն գիտել հարևան պետությանը և փոխարենը դրամական կամ որևէ այլ հատուցում ստանալ: Կան նաև տարածքը վաճառելու դեպքեր, օրինակ, Ռուսաստանի կողմից Ալյասկայի վաճառքը ԱՄՆ-ին 1867թ.:

Տարածքային փոխանակում կատարվեց Թուրքիայի և Իրանի միջև: Դա 1920-ական թվականների սկիզբն էր, երբ ռուս-թուրքական պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի կողմից Կարսի մարզի և Սուլմալուի գավառի անեքսիան, ինչպես նաև պաշտոնապես

ծևակերպվեց Նախիջևանի Դանրապետության ստեղծումն Ադրբեյջանի հովանավորության ներքո: Այդ ժամանակ Իրանի պետական սահմանն անցնում էր այնպես, որ Նախիջևանը անջատված էր Թուրքիայից, մինչդեռ Թուրքիան ծայրաստիճան շահագրգոված էր Նախիջևանի և Ադրբեյջանի հետ ընդհանուր սահման հաստատելու հարցում:

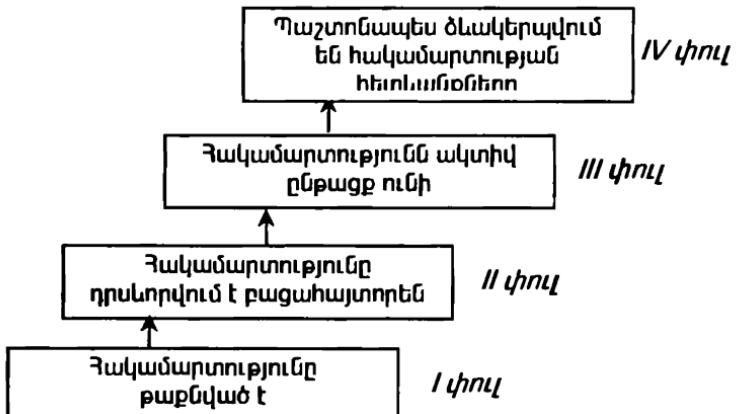
Բանակցություններն ավարտվեցին նրանով, որ կատարվեց տարածքների փոխանակում: **Թուրքիան ստացավ իրեն Նախիջևանից բաժանող իրանական տարածքը, փոխարենը զիջելով ավելի հարավ ընկած համարժեք տարածություն:**

Տարածքային հականարտությունների պատճառները, դրանց հիմքում ընկած հակասությունները տարբեր ծագում ու տարբեր բնույթ ունեն: Առավել տարածված են էթնիկական (ազգային) հակասությունները: Դրանք նոր ուժով բռնկվեցին հատկապես ԽՍՀՄ-ի և Դարավալավիայի փլուզումից հետո (մանրանասն տե՛ս ստորև):

Ներպետական տարածքային - էթնիկական հականարտությունների համար բնորոշն այն է, որ դրանք բոլորն էլ ծավալվում են նույն օրինաչափություններով և անցնում են զարգացման նույն փուլերը.

Քաղաքագետները հականարտությունների գարգացման չորս փուլ են առանձնացնում՝ բարնված, բացահայտ դրսնորման, ակտիվ ընթացքի և հետևանքների (տե՛ս սխեման): Մասնագետները դա նմանեցնում են նարդու հիվանդության փուլերին: Բժիշկը գիտի, որ այդ փուլերի առանձնացումը խիստ կարևոր է, որովհետև յուրաքանչյուրի համար հատուկ բուժում է նշանակվում:

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԴԱԿԱՍՄԱՐՑՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈԽԼԵՐԸ

Հակամարտությունները նույնպես հիվանդության տեսակներ են, ընդ որում խիստ վտանգավոր հիվանդության տեսակ, որովհետև այն սպառնում է ոչ թե մեկ անհատի, այլ ամբողջ հասարակությանը, հազարավոր ու միլիոնավոր անհատների: Այդ հիվանդությունը նույնպես բուժման կարիք ունի, և ճիշտ բուժելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչքան է այն խորացել, զարգացման ո՞ր փուլում է գտնվում:

1. Հակամարտության բաքնված փուլ: Որևէ բազմազգ, նույնիսկ իրեն ժողովողավարական համարող, պետությունում ազգային փոքրանասնության մոտ կարող է ծևավորվել այն կարծիքը, թե իր նկատմամբ թույլ է տրվում անարդարություն, խորականություն: Այս փուլը հակասության խորացում թույլ չտալու լավագույն ժամանակն է: Ազգային մեծամասնությունը, որը պետության մեջ իշխող ազգն է, պետք է ընդունի և իրականացնի այնպիսի պետական որոշումներ, որոնք բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչների համար ապահովեն միասնական և լիակատար քաղաքացիության սկզբունքը, թույլ չպետք է տրվի որևէ խորականություն:

Այն դեպքում, եթե փոքրանասնությունն ունի իր պետական տարածքային կազմավորումը, օրինակ, նախկին ԽՍՀՄ հանրապետության, մարզի, ինքնավար մարզի, ազգային օկրուգի դեպքում, պետք է խստագույնս պահպանվեն կամ նույնիսկ ընդլայնվեն դրա սահմանադրական իրավունքները:

2. Հակամարտության բացահայտ դրսևորման փուլ: Այս փուլի առաջին տագնապալի ազդանշանները բացահայտ փոխադարձ մեղադրանքներն են, լուրերի տարածումն այն մասին, թե մի կողմը մյուս կողմի նկատմամբ չարամիտ մտադրություններ ունի, կատարել է անօրինական գործողություններ, սպանություններ ու գազանություններ, արտաքսում մշտական բնակության վայրից ու բոնի վերաբնակեցում:

Այս փուլում գրեթե անկարելի է կանխել հակամարտության հետագա խորացումը և արյունահեղությունը: Իշխանություններից պահանջվում է վճռականորեն կանխել բոնությունները, բացահայտել ու պատճել անօրինական գործողություններ նախաձեռնողներին ու դեկավարներին, թույլ չտալով կանխակալ վերաբերմունք կողմերից որևէ մեկի նկատմանը:

3. Հակամարտության ակտիվ ընթացքի փուլ: Այս փուլը հակամարտության բորբոքման վիճակն է, եթե նախորդ փուլերում չի հաջողվել հակամարտությունը կարգավորել, և այն վերաճել է ապստամբության և կազմակերպված մարտական գործողությունների: Այս փուլում սովորաբար հակամարտող կողմերին բացահայտ օժան-

դակություն են ցույց տալիս իրենց հայրենակիցներն արտասահմանից: Դաճախ հականարտությունը «միջազգայնացվում է», այսինքն դրա անմիջական նաևնակիցները, ի վիճակի զինելով կրակը նարել սեփական ուժերով, դիմում են միջազգային հանրության օգնությանը, որը և միջամտում է հականարտությանը:

Ինչպես միջազգային կազմակերպությունների, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության գլխավոր նախատակն է՝ ցանկացած միջոցներով դադարեցնել մարտական գործողությունները, հաստատել զինադադար, որից հետո բանակցությունների միջոցով ձեռնամուխ լինել հականարտության քաղաքական լուծնամը:

4. Հականարտության հետևանքները: Վաղ թե ուշ ուզմական գործողությունները դադարուն են և հրադադար է հաստատվում: Դրանից հետո էլ մի տևական ժամանակ է պահանջվում, որպեսզի վերականգնվի կայուն խաղաղությունը և հականարտող կողմերի միջև փոխադարձ վստահություն հաստատվի:

Հականարտության քաղաքաշխարհագրական հետևանքները կարող են լինել **2 տեսակի. առաջին՝ վերադարձ հականարտության ելակետային վիճակին** և պետության ներսում քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների անցկացում: Այդ դեպքում պետության տարածքային ամրողականությունը պահպանվում է: Կարևորագույն պայմանն այն է, որ բարեփոխումները ընդունելի լինեն հականարտող կողմերի համար և բացառեն նոր հականարտությունը: Այդ բարեփոխումները կարող են նախատեսել նաև փոքրամասնություն կազմող ազգային համայնքին պետության ներսում քաղաքական ինքնորոշման իրավունք տրամադրելը կամ իրավունքների ընդլայնումը: Դա նշանակում է, որ կարող է ստեղծվել նոր տարածքային քաղաքական միավոր՝ ինքնավար տարածք կամ կարող է բարձրացվել արդեն եղած միավորի կարգավիճակը, ինչպես կատարվեց հետխորհրդային Ռուսաստանյան Դաշնությունում: Այստեղ բոլոր նախկին ինքնավար հանրապետություններն ու ինքնավար մարզերը ստացան հանրապետության կարգավիճակ և դարձան դաշնության սուբյեկտներ: Այդպես եղավ նաև Մոլդովայում, որի իշխանությունները պաշտոնապես ճանաչեցին Գագառցյան Դանրապետության ստեղծումը Մոլդովայի կազմում:

Երկրորդ, փոքրամասնություն կազմող ազգային համայնքի անջատումը մեծամասնության պետությունից և սեփական ինքնիշխան պետության ստեղծումը: Տարածքային-երնիկական հականարտության այդպիսի հետևանքի նորագույն օրինակ են **Նամիրիան**

(անջատվեց Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետություններից) և Երիտ-րեան (անջատվեց Եթովպիայից), որոնք դարձան անկախ պետություններ, պաշտոնապես ճանաչվեցին միջազգային հանրության կողմից և ընդունվեցին ՍՍԿ-ի անդամ:

Նման օրինակ է նաև հետխորհրդային տարածքում ինքնահոչակ, դե ֆակտո պետությունների ստեղծումը, որոնք չեն ճանաչվել միջազգայնորեն, ինչպես նաև այն պետությունների կողմից, որոնցից անջատվել են: Հարավկովկասյան տարածաշրջանի այդ դեպքերը կըննարկվեն գրքի հաջորդ բաժիններում:

8.5 ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ակնհայտ է, որ բոլոր տեսակի միջատական տարածքային հականարտություններն ամրողագործությամբ վերաբերում են միջազգային քաղաքականության ոլորտին: Դնչ վերաբերում է ներպետական հականարտություններին, ապա ինչպես տեսանք վերևում, դրանք ևս կարող են իրենց զարգացման որոշակի փուլում «միջազգայնացվել» և դադարել պետության ներքին հարցը լինելուց: Դա նշանակում է, որ ներպետական հականարտությունների լուծումը ևս որոշակի պայմաններում պետք է փնտրել միջազգային հարաբերությունների ոլորտում:

Իսկ միջազգային հարաբերությունները կարգավորվում են միջազգային իրավունքով:

Միջազգային իրավունքը վճռորոշ է դառնում հատկապես այն դեպքում, եթե հականարտության արդյունքում փոքրանասնություն կազմող ազգը որոշում է անջատվել և ստեղծել իր սեփական ինքնիշխան պետությունը: Ասում ենք՝ միջազգային իրավունքը վճռորոշ է դառնում, ոյնովհետև, եթե նորաստեղծ պետությունը չկարողանա ապացուցել, որ իր ծնունդը օրինական է, այսինքն, որ իր ստեղծումը չի հակասում միջազգային իրավունքի նորմերին, ապա այն միջազգային ճանաչման չի արժանանա: Իսկ եթե միջազգային հանրությունը չճանաչի նորաստեղծ պետական կազմավորումը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և չընդունի իր շարքերը, ապա այն կմնա մեկուսացված և որպես ինքնիշխան պետություն չի կայանա:

Իսկ ո՞րմ է միջազգային իրավունքի հայուցած սկզբունքային ոժվարությունը. «Նորածին մանուկը» ինչպես պետք է հաղթահարի այն:

Այդ դժվարությունը կայանում է նրանում, որ ամեն մի կոնկրետ դեպքում հակասության մեջ են մտնում միջազգային իրավունքի երկու սկզբունքներ՝ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքը և պետության տարածքային ամրողականության պահպանման սկզբունքը: Որպես կանոն նորանկախ պետությունը հենվում է առաջին սկզբունքի վրա: Դրան հակառակ, արդեն գոյություն ունեցող և ճանաչված պետությունը, որից պետք է անջատվի նորը, պահպանում է երկրորդ սկզբունքի կիրառումը:

Ներկայումս մասնագետների, հասարակական ու պետական գործիչների շրջանում բուռն քննարկում է գնում այն հարցի շուրջ, թե արդյո՞ք անհայթահարելի է միջազգային իրավունքի այդ երկու սկզբունքների հակասությունը: Ավելի ու ավելի հիմնավոր են դառնում այն կարծիքները, որ այդ սկզբունքների միջև անանցանելի վիի գոյություն չունի (և դա կարելի է հաղթահարել, եթե բազմակողմանիորեն հաշվի առնվեն ամեն մի կոնկրետ հակամարտության բոլոր յուրահատկությունները և հակամարտող կողմերը փոխհամաձայնության հասնելու բարի կամք դրսնորեն):

Միջազգային հանրության տրամադրությունների փոփոխության արտահայտություն կարելի է գնահատել այն փաստը, որ միջազգային բարձր մակարդակի գիտաժողովներում արձանագրվում է, օրինակ, այն միտքը, որ «Ակնհայտ է հետխորհրդային, գուցե և ավելի լայն՝ հետկոմունիստական տարածքում առկա հակամարտությունների բուռն մոտեցման ռեվիզիայի ստիպողական անհրաժեշտությունը»: Խելամիտ չենքաղրել, որ պետությունների թիվը աշխարհում մշտապես աճնափոխ է մնալու միայն այն պատճառով, որ գոյություն ունի տարածքային ամրողականության սկզբունք: Նաև իրատեսական չէ ժողովուրդներին կախման մեջ դնել այն պետությունների կառավարությունների բարի կամքից, որոնց կազմում նրանք գտնվում են»¹: Հետևություն է արվում, որ ինասունացել է տարածքային հակամարտությունների լուծման նոր սկզբունքների ու քաղաքակիրք եղանակների մշակման ժամանակը:

Ամերիկյան ճանաչված կոնֆլիկտաբաններ Ս. Ջալպերինը և Դ. Շեֆերը, ընդհանրացնելով ինքնորոշման և պետական սահմաններ-

¹ Александр Искандарян, Генезис посткоммунистических этнополитических конфликтов и международное право (на примере Закавказья). В сб научных статей «Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения». Центр международного размежевания и конфликтологии. Мерилендский университет Мериленд (США). 1997. с. 80.

ոի անձեռնմխելիության հիմնախնդրի մասին առկա նոտեցումները, նշում են, որ ներկա՝ «սառը պատերազմին» հաջորդող միաբներ աշխարհում «... այլև անհնար է պնդել, որ գոյություն ունեցող ամեն մի պետություն պետք է մնա միասնական, և պետական սահմանների ոչ մի փոփոխություն չպետք է տեղի ունենա»¹, որ նոր պայմաններում անհրաժեշտ է վարել այնպիսի «ստեղծագործ քաղաքականություն, որը հաշվի կառնի իրադրության առանձնահատկությունները», որ ինքնորոշման պահանջը կարող է լինել օրինական ծգոտումների արտահայտություն և այն չպետք է անտեսվի: Կարող է նոր պետություն ստեղծելու անհրաժեշտություն ծագել, ուստի պետք է գտնել անքայլաման խաղաղ ճամապարհ:

(Նույն հերենակները առկա հարուստ նյութի ընդհանրացման հիման վրա կատարել են ինքնորոշման պահանջների դասակարգում և առանձնացրել են դրանց 7 կատեգորիա: Մենք հասուն ընդգծենք հետևյալ 3-ը, որոնք ներառում են ամենատարածվածները, դրանց թվում և մեզ առավել հետաքրքրող հարավկովկասյան ինքնորոշումները:

Դակագաղութային ինքնորոշում. դա վերաբերում է նախկին զաղութային երկրների անկախացմանը, որը միջազգային հանրության միանշանակ հավանությանն էր արժանանում:

Ենթապետական ինքնորոշում. երբ գոյություն ունեցող պետության ներսում որոշակի երնիկական խումբ (ազգային փոքրամասնություն) ծգուում է անջատվել և ստեղծել սեփական պետություն: Այս կատեգորիային են պատկանում, օրինակ, Տայվանի ու Տիբեթի (Չինաստան), Փենչարի (Չինկաստան), Բրդուսանի (Թուրքիա), Բվերեկի (Կանադա), Մերձանեստրյան (Մոլդովա) հիմնախնդիրները:

Անդրապետական ինքնորոշում. այս կատեգորիային է վերաբերում այն երնիկական խնբերի (ազգերի) ինքնորոշման ծգումը, որոնց բնակության արեալը տարածվում է երկու և ավելի պետությունների սահմաններում, երբ ազգի մի հատվածը ծգուում է միավորվել մյուս հատվածների (հատվածի) հետ: Այդպիսի օրինակները նույնպես շատ են. Մոլդովայի ռումինները, Չինկաստանի քաշմիրցիները, Վրաստանի հարավուները, Ուկրաինայի մաս համարվող Ղրիմի ռուսները:

Միջազգային հանրությունը անդրապետական ինքնորոշման դասական օրինակ է համարում Լեռնային Ղարաբաղի հայության պայ-

¹ Halperin M., Scheffer D., "Self-Determination in the New world Order". Washington. D. C 1992, էջ 71. Սեցեսիոնը ըստ Ն. Պովհանմիայանի: Տե՛ս նրա հոդվածը հիշատակված «Շոկո-պոլիտические конфликты в Закавказье ...» ժողովածուում, էջ 107:

Բարը Դայաստանին միանալու համար:

Ուշագրավ են ազգային հարցի և մասնավորապես ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիների և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի երնոտարածքային հականարտությունների և դրանց շուրջ ծավալվող իրադարձությունների գիտակ և մասնակից, Ռուսաստանի պետդումայի պատգամավոր Գալինա Ստարովյուսովայի գիտական մշակումներն ու եզրակացությունները, նվիրված քննարկվող հիմնախնդրին: Նրա բազմամյա հետազոտությունների խտացված անփոփում եղավ իր մահից հետո (տեռորի ենթարկվեց վարձու մարդասպանի կողմից) հրատարակված «Ազգային ինքնորոշում»: Մոտեցումներ և դեպքերի ուսումնասիրություն» աշխատությունը¹, քննարկելով ԽՍՀՄ փլուզմանը ուղեկցող ազգամիջյան հարաբերությունների ընթացքը ազգերի ինքնորոշման համատեքստում, նա առանձնացնում է այն պայմաններն ու հատկանիշները, որոնք նրա կարծիքով կարող են բավարար հիմք ծառայել ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև անկախ պետության իրավունքի կիրառման համար: Առաջին անհրաժեշտ պայմանը նա համարում է այն, որ իր բնակեցրած տարածքի գտնվելը մի պետության տիրապետության տակ անտանելի է դարձնում ինքնորոշման գատող ազգերի գոյությունը:

Որպես առանձին հատկանիշ առանձնացվում է երնիկական խմբի «պատմական իրավունքը» իր գրաղեցրած տարածքի նկատմամբ: Ընդունելով այդ պայմանի «խոցելի» լինելը, հեղինակը իր այդ դրույթը ամրապնդում է 2000 տարվա ընդմիջումից հետո պատմական հայրենիքի նկատմամբ հրեաների իրավունքի ճանաչման փաստը միջազգային հանրության և ՍԱԿ-ի կողմից: Վերջինս ընդունեց հատուկ բանաձև, որի հիման վրա 1948 թ. ստեղծեց Խորայել պետությունը: Նույն չափանիշն օգտագործվեց նաև Պաղեստինի արաբական պետության ստեղծման համար:

Անհրաժեշտ չափանիշ է համարվում բնակչության ազգային կազմը: Ըստ որում նոր, կայուն պետական միավորի կազմավորման համար նախընտրելի նախադրյալ համարվում է համայնքի երնիկական միատարրությունը, մինչետ բազմատարրությունը գնահատվում է որպես լրացուցիչ խոչընդոտ:

Նաջորդ հատկանիշը ժողովրդի կամքի ազատ արտահայտությունն է, որի արդյունքում համաժողովրդական քվեարկության միջո-

¹ Г Старовойтова, Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. Санкт-Петербург, 1999г.

ցով ծայնի իրավունք ունեցող քաղաքացիների ոչ պակաս քան 2/3 համաձայն է ինքնիշխան պետության կարգավիճակին:

Եվ վերջին անհրաժեշտ հատկանիշը՝ **պատասխանատվություն ապագա վիճակի համար**: Դա նշանակում է, որ ազգային ինքնորոշման գծող հանրությունը պետք է հիմնավորված վատահություն ունենա, որ ապագա պետությունը ի վիճակի կիրակի ստեղծել կենսունակ տնտեսություն, վերահսկել իր տարածքն ու սահմանները և չխախտել տարածաշրջանի կայունությունը:

Վերադառնալով միջազգային իրավունքին և դրա շրջանակներուն երնոտարածքային հակամարտությունների կարգավորնանը և մասնավորապես ինքնորոշման իրավունքի ու պետական սահմանների անխախտելիության **սկզբունքների հակասությանը**, ընդգծենք, որ նույն այդ միջազգային իրավունքը պահանջում է, որ ինչպես բոլոր հակամարտություններն ու հակասությունները, **այդ երկու սկզբունքների հակասությունը նույնպես լուծվի խաղաղ ծանապարհով, բանակցությունների միջոցով**. Եվ բանակցությունները հակամարտող կողմերի միջև պետք է շարունակվեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ ընդիանուր համաձայնություն չի կայացել: Այդուհանդեմ, ներկայում միջազգային հանրությունը վկա է մեկ տասնյակից ավելի տարածքային-էթնիկական հակամարտությունների, երբ կողմերի բանակցությունները թեև շարունակվուն են, ընդիանուր համաձայնությունը շատ հեռու է:

Վերցնենք թեկուզ Բալկաններից մինչև Կովկաս ընկած տարածաշրջանը, որտեղ վերջին տարիներին իրենց անկախ են հոչակել մի անբողջ շարք ազգային փոքրամասնություններ: Դրանք պետություններ են «դե ֆակտո», իրականում գոյություն ունեն, ծեռք են բերել պետականության հատկանիշները և ամրապնդուն են իրենց պետականությունը: Բայց այդ պետությունները գոյություն չունեն «դե յուրէ», որովհետև միջազգային իրավունքի **տեսակետից չեն ապացուցել իրենց օրինական լինելը** և միջազգային ճանաչման չեն արժանացել:

Այդ պետություններն են Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը, որ անջատվել է Կիպրոսի Հանրապետությունից, Մերձենեստրյան Հանրապետությունը՝ Մոլդովայից, Աբխազական Հանրապետությունը՝ Վրաստանից, Ղարավ-օսեթական Հանրապետությունը՝ Վրաստանից, ԼՂՀ՝ Ալբերժանից (ԼՂՀ թվարկվում է այս շարքուն պայմանականորեն: Այդ մասին տես ստորև):

Իրենց անկախ հոչակած պետություններից յուրաքանչյուրը յուրովի է փորձում լուծել «դե յուրէ» ճանաչում ստանալու հիմնա-

Խնդիրը: Բայց բոլորի անցմելիք ճանապարհը մի կետում ընդհանուր է՝ միջազգային ճանաչում ստանալու համար ինքնահոչակ պետությունը սկզբում պետք է ընդունվի ու ճանաչվի այն պետության կողմից, որից անջատվել է: Եթե այդ տեղի ունենա, ապա հակամարտությունը կիամարվի կարգավորված և նորաստեղծ պետությունը կկայանա նաև «ոյե յուրե»:

Այժմ քննարկենք Հարավ-Արևմտյան Ասիայի ՝ Հանրապետությանը հարող տարածաշրջանում հակամարտության մի քանի օրինակներ մանրամասնորեն:

Կիարոսի հիմնախնդիրը. Քսան տարուց ավելի է, ինչ Կիարոսի Հանրապետությունը բռնի ուժով բաժանվել է 2 նասի: Դրա տարածքը 37% օկուպացված է Թուրքիայի կողմից, որտեղ և ստեղծվել է ինքնահոչակ ՝ յուսիսային Կիարոսի թուրքական հանրապետությունը. Կիարոս պետությունը և մեծամասնություն կազմող տեղաբնիկ հույն բնակչությունը, հետևապես և միջազգային հանրությունը չի ճանաչում ինքնահոչակ թուրքական պետությունը: Բաժանման գժի վրա այժմ տեղափորված են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ զինված ուժերը, որոնք թույլ չեն տալիս զինված բախումներ:

Կղզու բաժանումով մեծապես տուժել է Երկրի էկոնոմիկան, կատարվել է բնակչության «քրնիկական զտում»՝ Երկրի հյուսիսային մասում բնակվող կիարոսի հույները, դրանց հետ մեկտեղ նաև մյուս քրիստոնյաները վտարվել են իրենց բնակավայրերից և տեղափոխվել հարավ, իսկ հարավի կիարոսի թուրքերը տեղափոխվել են հյուսիս: Ներկայումս Կիարոսի օկուպացված թուրքական մասում ապրում է 180 հազ. մարդ. (ամբողջ կղզու բնակչության 20%) հիմնականում թուրքեր, որոնց մի մասը կիարոսի հեր չեն, այլ վերաբնակեցվել են Թուրքիայից:

Հ. Կիարոսյան հակամարտությունը կիարոսի թուրքերի և կիարոսի հույների միջև է, որոնց թիկունքում կանգնած են համապատասխանաբար թուրքիան և Շունաստանը:

Ե՞րբ և ինչպես է ծագել կիարոսյան հակամարտությունը:

Ընդունված է ասել, թե Կիարոսը դատապարտված է իր սեփական աշխարհագրական դիրքի գոհը լինելուն: Դրա ծշմարտությունը հաստատող փաստերը շատ են: Գտնվելով Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի սահմանագլխին, Կիարոսը խոշոր պետությունների համար հաճախ կրվախնձոր է եղել և անցել է ծերքից ծեռք: 16-րդ դ. կողմին նվաճել են թուրքերը, և այն օսմանյան տիրապետության տակ մնացել է մինչև 19-րդ դարի վերջը, երբ անգլո-թուրքական հատուկ

պայմանագրով մտել է բրիտանական տիրույթների կազմի մեջ և 1925թ. դարձել է Անգլիայի գաղութը:

Կիպրոսի անկախությունը հռչակվել է 1960 թ.: Այն ժամանակ արդեն կղզու հյուսիսային մասում ծևավորվել էր թուրք կիպրոսցիների ոչ մեծ համայնք՝ երկրի ամբողջ բնակչության 18%: (1974թ. հույն կիպրոսցիների որոշ ազգայնական խմբեր փորձեցին պետական հեղաշրջում կատարել և «Հնողիս» իրականացնել, այսինքն՝ կղզին միացնել Շունատամին: Սահմանադրական կարգերի վերականգնման և թուրք կիպրոսցիների պաշտպանության պատրվակով Թուրքիան գործ մտցրեց Կիպրոս և օկուպացրեց երկրի հյուսիսային մասը: Երկիրը կիսվեց երկու մասի, կիսվեց նույնիսկ մայրաքաղաք Նիկոսիան:

Միջազգային հանրությունը այդ բաժանումը չճանաչեց:

Կիպրոսի պետական ամբողջականության վերականգնմանն ուղղված ՍԱԿ-ի ջանքերն առաջմ ապարդյուն են: Արդյունք չեն տալիս նաև հակամարտող կողմերի բանակցությունները: Առաջմ հաջողվում է բաժանման գժի վրա տեղաբաշխված ՍԱԿ-ի խաղաղապահ գորքերի օգնությամբ լոկ գինադադար պահպանել: Թուրքիան միակ երկիրն է, որ ճանաչել է Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական Դանրապետությունը:

Քրդական հարցը: Քրդերը հնդեվրոպական ծագման հնագույն ժողովուրդներից են, բայց երեք իրենց պետականությունը չեն ունեցել: Ըստ պատմական աղբյուրների, նրանք շարժվելով արևելքից, մեր թվարկության առաջին հազարամյակի վերջերին թափանցել են Միջագետք և Հայկական լեռնաշխարհ:

Այժմ քրդերի կոմպակտ բնակության մոտավորապես 600 հազ. քմ տարածքը բաժանված է Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Սիրիայի միջև: Մոտավոր գնահատականներով նրանց թիվն ավելի քան 20 մլն մարդ է, որի կեսից ավելին բաժին է ընկնում Թուրքիային, 20-ական %՝ Իրանին ու Իրաքին, 5%՝ Սիրիային: Սնացածք ցոված են աշխարհի տարբեր երկրներում, այդ թվում Լիբանանում, ԱՊՀ, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայի որոշ երկրներում:

20-րդ դարի սկզբներից քրդերը պայքարում են իրենց ազգային անկախության համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քրդական հարցը քննարկման դրվեց նույնիսկ միջազգային բանակցություններում, և ինչպես արդեն ասվել է, Սկրի պայմանագրով նախատեսվում էր քրդական ինքնավարության ստեղծումը:

Քրդերի պայքարը նոր փուլ մտավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ փորձեր արվեցին միավորել տարբեր

Երկրություն սկիզբ առած քրդական ազգային ազատագրական շարժումները:

(Քուրդ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի առաջին նկատելի արդյունքը եղավ այն, որ 60-ական թվականներին **Իրաքի հյուսիսում ստեղծվեց առաջին քրդական տարածքային քաղաքական կազմավորումը՝ Քրդական ինքնավար շրջանը**¹:

(Ներկայումս քրդական ազգային ազատագրական պայքարի կենտրոնը տեղափոխվել է Թուրքիա, որտեղ 1984 թվականից քրդերը մարտական գործողություններ են վարում Թուրքական պետության դեմ: Նրանք պայքարում են անկախ Քրդատան ստեղծելու համար: Վերջերս քրդական ապստամբության քաղաքական դեկազարները հայտարարում են, որ **համաձայն են Թուրքիայի կազմում Քրդական ինքնավարություն ստեղծելու տարրերակին նույնպես և առաջարկում են այդ պայմաններով քրոքական իշխանությունների հետ բանակցություններ սկսել**:

Թուրքական պաշտոնական շրջանները երկար ժամանակ չեին ընդունում Թուրքիայում քրդերի՝ որպես առանձին ազգի գոյությունը, նրանց հանարելով «լեռնային թուրքեր»: Դետագայում ստիպված եղան ճանաչել քրդերի և «քրդական հարցի» գոյությունը: Այժմ միջազգային հանրությունը ի պատասխան Եվրամիության անդամ դառնալու Թուրքիայի ցանկության, նրանից պահանջում է ազգային փոքրանասնությունների իրավունքների ընդլայնում: Ներկայումս քրդերին թույլ է տրված խոսել քրդերեն, ունենալ քրդական դպրոցներ, ուսուցիչ և հեռուստահաղորդումներ: Դրանով հանդերձ, քրդական ազատագրական շարժումը համարում են անօրինական, քուրդ ապստամբներին՝ ահարեկիչներ: Թուրքական պետությունը իսկական պատերազմ է վարում քուրդ ժողովրդի դեմ, նպատակ ունենալով գինված ուժով ճնշելու ազգային փոքրանասնության ազատագրական պայքարը:

Արաք-իսրայելական հակամարտությունը. Արաքա-իսրայելական հակամարտությունը հակամարտություն է Իսրայել պետության և Պաղեստինի արաբ բնակչության միջև, որում ներքաշվել են Իսրայելին անմիջական հարևան արաբական պետությունները՝ Հորդանանը, Սիրիան, Եգիպտոսը, Լիբանանը:

Հակամարտությունը սկսվել է 1947 թվականից, երբ ՄԱԿ-ի

¹ 1920-ական թվականներին Սիրիական կազմում, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Դայաստանի Դանրապետությունից անջատող տարածքում ստեղծեց մի այդպիսի ինքնավար շրջան Կարմիր Քրդատան անունով: Սակայն մի քանի տարի անց այն վերացվեց:

Գիշավոր ասամբլեան որոշում կայացրեց Անգլիայի մանդատի տակ գտնվող Պաղեստինի տարածքում Երկու՝ հրեական և արաբական պետություններ ստեղծելու մասին: Հրեական պետությունը՝ Խրայելը, հիմնվեց 1948թ. մայիսին: Դրա և հարևան արաբական պետությունների միջև սկսված պատերազմի արդյունքում Խրայելը օկուպացրեց Պաղեստինի արաբներին հատկացված տարածքների մի մասը, ավելի ուշ, 1967թ. «Վեցօրյա պատերազմի» միջոցով նվաճեց տարածքներ նաև Հորդանանից, Սիրիայից ու Եգիպտոսից:

ՄԱԿ-ի հաստատած Խրայելի տարածքը 14.1 հազ. քկմ է: Մոտավորապես այդքան էլ կազմում են գրավված տարածքները: Վերջիններիս թվում են Հորդանան գետի արևատյան ափը (Արևելյան Երուսաղեմի հետ միասին), Գազայի հատվածը՝ Երկրի հարավարևմուտքում և Սիրիայի Գոլանի բարձունքները:

Պաղեստինյան արաբներն արտասահմանում ստեղծեցին իրենց կառավարման մարմնները, որոնք դեկավարում են ժողովրդի զինված պայքարը Պաղեստինի արաբական պետության ստեղծման համար:

Մերձավոր Արևելքում խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով, միջազգային միջնորդների օգնությամբ, հակամարտող կողմերի բանակցություններ են ընթանում: Սկզբում համաձայնություն ծեռք բերվեց այն մասին, որ արաբները դադարեցնում են զինված պայքարը, իսկ Խրայելն իր կազմում ստեղծում է պաղեստինյան արաբների ինքնավար տարածքային միավոր՝ ինքնակառավարման լայն իրավունքներով: Սիհամանակ հաշտություն հաստատվեց մի կողմից՝ Խրայելի և մյուս կողմից՝ Հորդանանի ու Սիրիայի միջև: Եգիպտոսի հետ հաշտության պայմանագիր կնքվել էր ավելի վաղ (1979թ.):

Այժմ սկզբունքային համաձայնություն է ծեռք բերված Պաղեստինի ինքնիշխան պետություն ստեղծելու մասին: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ մոտ ապագայում Պաղեստինի արաբ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը կավարտվի լիակատար հաղթանակով և վերջ կտրվի ամբողջ Մերձավոր Արևելքի խաղաղության ու կայունության համար տասնամյակներ անընդհատ մեծագույն վտանգ հանդիսացող արաբա-խրայելյան հակամարտությանը:

Ստորև ավելի մանրամասն կվերլուծվեն հարավկովկասյան, այդ թվում աղրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությունները:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է պատերազմը: Ի՞նչ հատկանիշներով է այն տարբերվում նյուև սոցիալ-քաղաքական երևույթներից: Որո՞նք են այն գործոնները, որոնցով պայմանավորված է պատերազմի բովանդակությունը:
2. Պատմության ընթացքում ինչպես են փոխվել պատերազմների քանակը, բնույթը, նաևնակիցների ու գործորի թիվը:
3. Ի՞նչ է նշանակում պատերազմ վարելու օրենքներ ու սովորություններ:
4. Բնութագրե՞ք ագրեսիան, օկուպացիան, անեքսիան: Ընդգծե՞ք դրանց տարբերությունները:
5. Ի՞նչ է միջազգային անվտանգությունը: Որո՞նք են դրա գլխավոր սկզբունքները:
6. Թվարկե՞ք և նկարագրե՞ք միջազգային անվտանգության առավել կարևոր միջոցները:
7. Ի՞նչ է միջազգային համագործակցությունը, ինչո՞վ է պայմանավորված ներկա ժամանակաշրջանում դրա անհրաժեշտությունը:
8. Որո՞նք են միջազգային կազմակերպությունների տիպերը: Կերպութեք դրանց նպատակների և գործողությունների կազմակերպման ձևերի տարբերությունները:
9. Ո՞րն է ամենազանգվածային և առավել լայն իրավունքներով օժնված միջազգային կազմակերպությունը: Թվարկե՞ք նրա նպատակները և նկարագրե՞ք կառուցվածքը:
10. Ինչպես է կրչվում ՄԱԿ-ի այն նարմինը, որի վրա դրված է միջազգային անվտանգության ու խաղաղության պահպանան գլխավոր պատասխանատվությունը: Ինչպիսի՞ իրավունքներով է այն օժնված:
11. Որո՞նք են ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողությունների գլխավոր ուղղությունները:
12. Թվարկե՞ք ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերի գործողություններին առավել նաևնակցություն բերող պետությունները: Հայաստանի Հանրապետությունն արդյո՞ք նաևնակցում է այդպիսի գործողությունների, եթե այո, ապա որտե՞ղ:
13. Զեզ ի՞նչ է հայտնի միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունների մասին: Թվարկե՞ք դրանցից առավել խոշորները:
14. Ո՞ր միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպությունների անդամ է Հայաստանի Հանրապետությունը:

15. Ո՞րն է եղել այն գլխավոր նպատակը, իանում որի սկսվել են աշխարհում տեղի ունեցած պատերազմների մեջ մասը:
16. Ի՞նչ են տարածքային հականարտությունները: Ըստ բնույթի ի՞նչ խմբերի են բաժանվում:
17. Որո՞նք են հականարտությունների գարգացման 4 փուլերը: Թվարկե՛ք և բնութագրե՛ք: Ինչպիսի՞ք կարող են լինել հականարտության քաղաքաաշխարհագրական հետևանքները:
18. Ներկա ժամանակաշրջանում ակտիվ ընթացքում գտնվող ինչպիսի՞ հականարտություններ գիտեք:
19. Որո՞նք են եթուարածքային հականարտությունների լուծման միջոցները:
20. Եթուարածքային հականարտությունների լուծման հարցում միջազգային իրավունքի ո՞ր սկզբունքներն են հակասության մեջ մտնում:
21. Որո՞նք են այն պայմանները, որոնք գ. Ստարովոյտովան անհրաժշտ է համարում ինքնորոշման և սեփական ազգային պետություն ստեղծելու համար:

ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

9.1 ԿՈՎԿԱՍՅ ԷԹԱՆԻԿԱԿԱՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐԴԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԾԱՅԵՐԻ ԲԱԽՍԱՆ ԴԱՍԳՈՒՑԱԿԵՏ:

ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՏՎԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հատուկ քննության նյութ են նախկին ԽՄՀՄ տարածքի և հատկապես նրա Կովկասյան տարածաշրջանի հակամարտությունները, որոնք բռնկվեցին միասնական պետության մայրամուտին և նրա փլուզումից հետո:

Գիտնականները կանխատեսում են, որ ԽՄՀՄ տարածքում հնարավոր են շուրջ 30 տարածքային հակամարտություններ, որոնցից 10-15-ը հատկապես սուր ու անհաշտ բնույթ կունենան: ԽՄՀՄ փլուզումից հետո պարզվեց, որ դրանց ընդհանուր թիվը շատ ավելի մեծ է: Դրանք գլխավորապես գտնվում են 19-րդ դարում Ռուսաստանին անցած Կովկասում և Միջին Ասիայում: Այդտեղ Ռուսական կայսրության, ապա և ԽՄՀՄ կազմում գտնվելու տարիներին տեղի են ունեցել բնակչության ակտիվ տեղաշարժեր և ազգային կազմի արագ փոփոխություններ: Այդ տեղաշարժերն ու փոփոխությունները կատարվում են պետական մակարդակով: Ռուս բնակչությունը միլիոններով Եվրոպական տարածքից տեղափոխվում էր Ղազախստան ու Միջին Ասիա՝ խոպանք և բնական մյուս ռեսուրսները յուրացնելու համար: Իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից առաջ Հյուսիսային Կովկասից դեպի այդ շրջանն աքսորվեցին ամբողջ ժողովուրդներ (չեչեններ, ինգուչեններ, կալմիկներ և ուրիշներ): **Այս ամենի հետևանքով խախտվել են դարերի ընթացքում ծևակիրված երնիկական սահմանները:**

Բացի այդ, խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին, երբ կատարվեց ժողովուրդների սահմանաբաժանում, երկրում ստեղծվեցին անհավասար իրավունքներով օժնված 4 մակարդակի քաղաքական տարածքային միավորներ՝ միութենական հանրապետություններ, ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր և ազգային օկրուզներ: Դրանց ստորակարգությունը, ինչպես նաև

սահմանները որոշելիս միշտ չէ, որ սկզբունքային մոտեցում է դրսնորվել, հաճախ հաշվի չի առնվել բնակչության կարծիքը և թույլ են տրվել կանայքանություններ ու կոպիտ սխալներ:

Արդյունքում ստացվել էր, որ **միջանց հետ ընդհանուր սահման ուսնեցող 24 գույց հանրապետություններից 22-ն ունեին սահմանային անհամաժայնություններ**: Միայն երկու դեպքում էր, որ այդպիսիք չկային: Մեկ գույցը Լիտվան ու Հատկիան էին, մյուսը՝ Ռուսաստանն ու Բելոռուսը:

Քսաններկու դեպքերից 13-ի դեպքում տարածքային հակակնությունը երկարողմանի էր, իսկ 9-ի դեպքում միակողմանի:

Սասնագետները հետխորհրդային տարածքում արդեն հաշվեցին ոչ թե 30, այլ առնվազն 160 հակամարտություն: Նաև պարզ դարձավ, որ այդ հակամարտությունները երկակի բնույթ ունեն: **Ծագելով ԽՄԴԱ-ի օրոք որպես ներպետական հակամարտություններ**, այսինքն հակամարտություններ հանայնք և իշխանությունների միջև, **ԽՄԴԱ փլուզումից հետո դրանք վերածվեցին միջակետական հակամարտությունների**: Օրինակ, Էստոնական իշխանությունների և Ռուսական համայնքի հակամարտությունը Էստոնիայի անկախացումից հետո վերածեց Էստոնիայի և Ռուսաստանի հակամարտության: Կամ, Մոլդովայի ու տեղի ռուսական (Մերձմեստրյան շրջանի) համայնքի հակամարտությունը վերածվեց Մոլդովայի ու Ռուսաստանի, Ղարաբաղի հայության և Աղրբեջանի հակամարտությունը՝ Դայաստան -Աղրբեջան հակամարտության և այլն:

Հետխորհրդային տարածքային հակամարտություններին շատ նման են հարավսլավական հակամարտությունները: Այստեղ նույնպես գլխավոր պատճառը էրնիկական հակասություններն էին:

Հետխորհրդային տարածքային հակամարտությունների մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Վերլուծվել են դրանց խորքային պատճառները, հիմնական բաղադրիչները, արտաքին գործոնները, զարգացման փուլերը, տրվել են հակասական գնահատականներ, առաջարկվել են տարբեր լուծումներ: Չի կարելի չհամաձայնվել ուս պատճառան, միջազգայնագետ Վ.Ֆ.Պրյախինի այն մտքի հետ, որ հետխորհրդային տարածքի «...յուրաքանչյուր հակամարտության մեջ նկատվում են տարբեր բաղադրիչներ՝ քաղաքական, ստրատեգիական, տնտեսական, էրնիկական, ժողովրդագրական, գաղափարական, կրոնական, պատմական, լեզվական, աշխարհագրական, քուեածին: Դրանք իրենց անբողջության մեջ որոշում են այս կամ այն

հակամարտության յուրահատկությունը¹»:

Դրա հետ մեկտեղ ակնհայտ են այն առանձնահատկությունները, որոնք հետխորհրդային տարածքային հակամարտությունները միավորում են մեկ ընդհանուր խմբի մեջ։ Մասնավորապես կարևորվում են երկու ընդհանուր առանձնահատկություն. 1.դրանք բոլորը հանատեղ անցել են հակամարտությունների զարգացման վերը նշված առաջին և երկրորդ փուլերը և այժմ գտնվում են երրորդ՝ *ակտիվ ընթացքի փուլում*, և 2.խորհրդային ոեժինի 70 տարիների ընթացքում իշխանական տարբեր լժակների կիրառմամբ այդ հակամարտությունները պահպում են սառեցված վիճակում։

Նախկին ԽՍՀՄ տարածքի, այժմյան՝ հետխորհրդային ժամանակաշրջանի հակամարտությունների շարքում առանձնահատուկ սրությամբ ու փոխադարձ անհանդուժողականությամբ առանձնանում են Դարավկովկասյան տարածաշրջանի երեք հակամարտությունները։ Դրանց համար ընդհանուր է այն, որ բոլոր երեք դեպքերում էլ հակամարտող կողմերից մեկը նախկին միութենական հանրապետության մեծամասնություն կազմող (տիտուլային) ազգն է, այն եթիկական ընդհանրությունը, որի անունով կոչվում է այժմ անկախացած պետությունը (Վրաստան, Ադրբեյջան), իսկ մյուս կողմը՝ այդ նույն միութենական հանրապետությունում փոքրամասնություն կազմած, բայց ինքնավար միավորի քաղաքական կարգավիճակ ունեցած ազգն է։ Վրաստանի դեպքում դա արխազներն ու հարավային օսերն են, Ադրբեյջանի դեպքում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը։

Հակամարտությունների համար ընդհանուր է նաև այն, որ հակամարտող կողմերը շուրջ երկու դար գտնվելով Ռուսաստանի (սկզբում Ռուսական կայսրության, ապա ԽՍՀՄ) կազմում, ենթարկվել են միևնույն պետական իշխանությանը, գտնվել են միևնույն իրավական ու սոցիալ-տնտեսական դաշտում և միջյանց հետ հարաբերվել են միևնույն պետական օրենքներով կարգավորվող սկզբունքներով ու խաղի կանոններով։ Մասնագետները հարավովկասյան հակամարտությունները պայմանավորող գործուների ընդհանրություններ տեսնում են նաև նրանց պատմական զարգացման նախորդ ժամանակաշրջանների մեջ։

Ներկայում Դարավային Կովկասը և ընդհանրապես Կովկասյան տարածաշրջանը մասնագետների մեծ մասի կողմից գնահատվում է

¹ Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве. Абхазия. Южная Осетия. Нагорный Карабах. Приднестровье, Таджикистан. М., 2002. с. 205

որպես աշխարհաքաղաքական առումով չափազանց բարդ, անկայուն ու պայթյունավոտանգ գոտի, որտեղ առկա են հետխորհրդային տարածքի հականարտությունների վերը թվարկված բոլոր բաղադրիչները, որոնցից շատերի արնատները գնում են պատմության խորքերը:

Պատմագիտությանը հայտնի հազարամյակների ընթացքուն Կովկասը եղել է Արևելքը Արևմուտքին և Դյուսիսիը Դարավիխ կապող ուղիների խաչմերուկ։ Նրա տարածքուն շփվել են տարբեր մշակույթներ ու քաղաքակրթություններ կրող բազմաթիվ ցեղային խմբեր, ժողովուրդներ ու ազգություններ, որոնց մի մասը մնացել է տեղում և ծովվել տեղաբնիկների հետ կամ գրավել է նրանց տեղը։

Կովկասը հարակից շրջանների հետ մեկտեղ մրցակցության ու ուազմական ընդհարումների օրինակ է եղել Եվրասիա մայրցամաքի զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող ու տարբեր քաղաքակրթությունների պատկանող բազմաքանակ քոչվոր ցեղերի, ժողովուրդների, աշխարհակալ տերությունների միջև։ Այս եղել է «ժողովուրդների մեջ գաղրի» ճանապարհներից մեկը, այսուեղ բախվել են Հռոմեական կայսրությունն ու Պարսկաստանը, Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը, Արաբական Խալիֆայությունն ու Բյուզանդիան, Արաբական Խալիֆայությունն ու Պարսկաստանը, Ուկե Յորդան ու Պարսկաստանը, Օսմանյան Կայսրությունն ու Պարսկաստանը, Օսմանյան Կայսրությունն ու Ռուսաստանը, Պարսկաստանն ու Ռուսաստանը։ Մինչ այդ այստեղով անցել են թաթար-մոնղոլները, թուրք-սելջուկները, Չինգիզ Խանն ու Լենկիենուրը։ Նման լայնածավալ ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնա-քաղաքակրթական իրադարձությունները չեին կարող տարածաշրջանի և տեղաբնիկ ժողովուրդների համար ճակատագրական նշանակություն չունենալ։ Մանրատվել են միասնական պետական կազմավորումներ, փոխվել են ազգաբնակչության եթերիկական ու կրոնական կազմը, վիթխարի չափերի են հասել բնակչության միգրացիոն տեղաշարժերը, տեղաբնիկների արտագաղթը և օտարների ներգաղթը։

Այդ երևույթները բնորոշ էին Կովկասի և ամբողջ Արածավոր Ասիայի համար¹։

Ինչ վերաբերում է Հարավային Կովկասին, ապա այն նույնպես

¹ Կովկասի և մասամբ «Դինգ ծովերով շրջապատված տարածքի» քաղաքաշարհագրական հանգամանալի վերլուծություն տվել են հայ հետազոտողներ Ս. Շովիաննիսյանը և Դ. Պետրոսյանը արդեն հիշոտակված «Ուազմակալական և Ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի» հրատարակած «Արmenia. Европа. Азия: Корицторы и перекрестки», Е., 2001 մենագրությունում։

գտնվելով վերը նկարագրված իրադարձությունների հործանուսում, չեր կարող եապես տարբերվել Մերժավոր Արևելքի իրեն հարող շրջաններից: Այդ պատճառով էլ «Դարավային Կովկաս» հասկացությունը քաղաքաշխարհագրական բովանդակություն չի ունեցել: Դարավային Կովկաս աշխարհագրական հասկացությունը ծեղը բերեց որոշակի տարբերիչ գծեր և ընկալվեց որպես *միասնական քաղաքաշխարհագրական ու աշխարհաքաղաքական տարածքային միավոր* 19-րդ դարի սկզբին միայն, երբ հայտնվեց Ռուսական կայսրության կազմում:

Չի կարելի չհամաձայնվել Դարավային Կովկասի այն բնութագին, որ տվել է ոռու ճանաչված քաղաքագետ Կ.Ս.Գաջինը, նկատի ունենալով նրա իրավիճակը մինչև Ռուսաստանին միանալը: Գլխավոր բնութագրիչներ նա համարում է ազգերի ու եթնիկական խնբերի խառը խճանկարային տեղաբաշխությունը, նրանց «...անջատողականությունը (պարտիկուլյարիզմը), դինաստիական տրամադրություններն ու կրոնական կոնֆլիկտները, միասնական հայրենիքի կամ միասնական ժողովրդի ապակրոնական, տարածքային-քաղաքական կամ եթոնմշակութային զգացմունքների բացակայությունը»²:

Իսկ դրանք զգացմունքներ են, որոնք, ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, տասնամյակների և նույնիսկ հարյուրամյակների ընթացքում չեն կարող ծևավորվել ու դառնալ դոմինանտ թեկուզ և մեկ միասնական պետության կազմում և մեկ միասնական գաղափարախոսության ինտենսիվ տարածման ու ներդրման պայմաններում, այսինքն սկզբում Ռուսական կայսրության, ապա և ԽՍՀՄ կազմում: Իսկ այլ եթնիկական խնբերի հետ խճանկարային տեղաբաշխությունը, դինաստիական տրամադրություններն ու կրոնական տարբերությունները առանձին ազգի ու եթնիկական հանրության հոգեբանական վիճակը կանխորշող գործոններ են, որոնք սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական համապատասխան նախադրյալների առկայության դեպքում կարող են հանգեցնել անհաղթահարելի հակամարտությունների ու բախումների:

Այդուհանդեմ, Գաջինը համարում է, որ կարելի է խոսել միասնական «կովկասյան մշակութա-պատմական հանրության մասին, որը բնութագրվում է բազմաթիվ թե՛ փոխկապակցված և թե՛ ինչ-որ առումով միմյանց հետ հակասության մեջ գտնվող և նույնիսկ հակամարտող ենթամշակույթների առկայությամբ: ...Այդ առումով այն տարբեր-

² К.С.Гаджиев, Геополитика Кавказа, М., "Международные отношения" 2003. с. 28

վում է մերձավորարևելյան և կենտրոնաասիական մշակութա - պատմական հանրությունից և ըստ Երևանյին պետք է բնութագրվի ավելի շուտ ֆրազմենտային ու կոնֆլիկտային, քան միասնական ու ամբողջական: Ի տարբերություն արևմտաքրիստոնեականի, որը հիմնվում է միասնական պատմամշակութային ու կրոնական ենթակառուցվածքի վրա, կովկասյան մշակութա-քաղաքակրթական շրջանի բազմազանությունն ու բեկվածքները պայմանավորված են հենց իր ենթակառուցվածքով: Ըստ Երևանյին դրանով է օգալի չափով բացատրվում կոնֆլիկտային, կենտրոնախույս, դեգինտեգրացիոն և անջատողական սկզբունքների գերակշռությունը փոխհամաձայնության ու միասնացման ծգութանքների նկատմամբ¹:

Խոսելով հարավկովկասյան հակամարտությունների պատմական արմատների մասին, չի կարելի աչքաթող անել խորհրդային սոցիալիզմի օրոք պետական իշխանության վարած ազգային քաղաքականության առանձնահատկությունները: Դայտնի է, որ այդ քաղաքականության անկյունաքար էր հոչակվում մի այնպիսի հիմնարար սկզբունք, ինչպիսին ազգերի հավասարությունը և ինքնորոշման իրավունքը էր: Այդ սկզբունքը արմագրվում էր բոլոր պետական ու կուսակցական փաստաթրերում որպես պարտադիր սկզբունք: Բայց դժբախտաբար միայն հոչակվում էր ու ամրագրվում:

Պրակտիկ քաղաքականության ոլորտում այդ սկզբունքը այլ մեկնաբանություն էր ստանում և կիրառվում էր յուրովի: Դա դրսևորվում էր հատկապես միութենական հանրապետությունների սահմանները, նրանց վարչատարածքային կառուցվածքը, կառուցվածքային միավորների քաղաքական կարգավիճակն ու սահմանները որոշելիս:

Պաշտոնապես հոչակված սկզբունքների անհետևողական կիրառումը, իսկ հաճախ էլ դրանց բացահայտ ոտնահարումը ԽՍՀՄ կուսակցական ու պետական դեկապարության կողմից հիմնավորվում էր «միասնական պետության ամրապնդման անհրաժեշտությամբ»: Ազգամիջյան, սոցիալ-տնտեսական ու էքոնոմշակութային հիմնարար նշանակության հարցերի արդարացի ու սկզբունքային լուծումը փոխարինվում էր պահի և «քաղաքական նպատակահարմարության» թեկադրամքով ծնկած վճիռներով.

Խորհրդային միասնական պետության և տոտալիտար ռեժիմի պայմաններում քաղաքական տարածքային միավորների սահմաններն ընդամենը վարչական սահմաններ էին, իսկ քաղաքական կար-

¹ Նույնը, էջ 41

գավիճակը բացառիկ կենտրոնացված պետական կառավարման պայմաններում շատ հաճախ՝ կախված իրադրությունից, սկզբունքային նշանակություն չեր ունենում: Բայց, ինչպես ակնհայտ դարձավ ավելի ուշ, ԽՍՀՄ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության ամի և վերջին տարիներին հասարակական կյանքի սկզբած ազատականացման շնորհիկ այդ խնդիրները ստացան նոր բովանդակություն և քաղաքական նոր հնչեղություն:

Իսկ ԽՍՀՄ միասնական պետության փլուզման հետ մեկտեղ տասնամյակներ սառեցված հակամարտությունները պայթեցին նոր ուժով, և այժմ ավելի քան մեկուկես տասնամյակ է, ինչ Կովկասը վերածվել է գարգացման ակտիվ փուլում գտնվող հակամարտությունների մի վիրխարի բատերաբնմի:

Միաժամանակ դանդաղորեն, բայց կայուն ծևով ամրապնդվում է այն գիտակցությունը, որ ինչպիսին էլ լինեն հակամարտությունները, որանք ծնող պատճառներն ու դրսնորման ձևերը, ապագան պետք է կառուցվի տարածաշրջանում խաղաղության վերականգնման և ժողովուրդների խաղաղ գոյակցության և համագործակցության զարգացման սկզբունքի վրա: Իրավացի է Գաջիկը, երբ ընդգծում է, որ «Կովկասյան ժողովուրդների միասնության մասին ոչ նրանց ծանր պատմական անցյալում, ոչ էլ ներկայումս խոսք լինել չի կարող: Ինչ վերաբերում է ապագային, ապա այդ ոլորտում ինչ-որ կարդինալ տեղաշրերի համար ըստ երևույթին կպահանջվեն տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական, երո-ազգային, տարածքային-քաղաքական, քաղաքա-մշակութային, աշխարհայացքային պայմանների արմատական փոփոխություններ: Բայց կասկածից վեր է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների համար պատմության, աշխարհագրության ու աշխարհաքաղաքականության և ժամանակակից աշխարհի իրողություններով կանխորոշված է ապրել հանատեղ: Այդ իսկ պատճառով նրանք, բնական է, պարտավոր են փնտրել հանատեղ գոյության և համագործակցության օպտիմալ ձևեր¹:»:

Ինչպես հակամարտող կողմերը, այնպես էլ շահագրգիռ միջազգային կառույցները իմք ընդունելով հակամարտությունները խաղաղ, քաղաքական եղանակով կարգավորելու իմնարար և չվիճարկվող որույթը, պարտադիր են համարում նաև այն մոտեցումը, որ յուրաքանչյուր հակամարտության վերջնական կարգավորման և կողմերի միջև կայուն խաղաղություն հաստատելու համար պետք է ըստ

1 Նույնը, էջ 96-97

ամենայնի հաշվի առնվեն նրա առանձնահատկությունները: Իսկ այդպիսի առանձնահատկությունները ու տարբերիչ գծեր ունի յուրաքանչյուր հարավկովկասյան հականարություն.

Այժմ հանառոտակի քննարկենք Դարավային Կովկասի երկու՝ վրաց-արխազական և վրաց-օսեթական հականարտությունները, նկատի ունենալով, որ Ետոնային Դարաբաղի հիմնախնդրին հատուկ անդրադարձ կլինի գործի առանձին գլխով։

9.2 ՎՐԱՑ-ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դայտնի է, որ վրացիների ու աբխազների՝ կովկասյան այդ երկու ավտոխտոն (տեղաբնիկ) ժողովուրդների շփումների ու հարաբերությունների պատմությունը գնում է դարերի խորքը։ 8-10-րդ դարերում Վրացական պետության անմիջական հարևանությամբ գոյություն է ունեցել անկախ Արխազական թագավորություն։ Աբխազիան 10-13-րդ դարերում Վրաստանի և Խներեթիայի հետ կազմել է մեկ միասնական պետություն, 13-րդ դարի վերջին նվաճվել է մոնղոլների կողմից, իսկ 16-րդ դարից սկսած գտնվել է Թուրքիայից կախյալ վիճակում։ 19-րդ դարի սկզբին այն մտել է Ռուսական կայսրության կազմի մեջ սկզբում որպես Արխազական ինքնավար իշխանություն (կոյակետո), ավելի ուշ՝ Սուխումի օկրուգ։

Ռուսաստանի հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած առաջին տարիներին Աբխազիան վերածվել էր արյունալի կոյփների թատերաբեմի։ Բախվում էին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակը, սպիտակ գվարդիական դենիլինյան բանակը և մենշևիկյան Վրացական Դեմոկրատական Դանրապետության զինված ուժերը։ 1921թ. մարտին Աբխազիան հռչակվեց որպես անկախ Սովետական Սոցիալիստական Դանրապետություն, բայց նույն թվականի դեկտեմբերին արդեն **դաշնակցային պայմանագրով** միավորվեց մինչ այդ խորհրդայնացված Վրաստանի հետ։ **Երկու իրավահավասար պետական կազմակորումների միջև հաստատվեցին հորիզոնական կապեր։** Այդպիսի հավասար իրավիճակով էլ Վրաստանը և Աբխազիան Դայաստանի ու Աղրբեջանի հետ միասին 1922թ. դեկտեմբերին մտան նորաստեղծ Անդրկովկասի Խորհրդային Սոցիալիստական Դաշնակցային Դանրապետության (Անդրֆեղերացիայի) մեջ։

Աբխազիայի հորիզոնական կապերը դարձան ուղղաձիգ, այսինքն Ենթակարգային, 1931թվից սկսած, երբ Աբխազական Խորհրդային

Սոցիալիստական Հանրապետության կարգավիճակը իջեցվեց ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակի վրաստանի կազմում¹:

Սասնագետների վկայությամբ Արխագիայի քաղաքական կարգավիճակի իջեցումը տեղի ունեցավ արխազների կանքին հակառակ և ըստ էության սկիզբ դրեց վրաց-արխազական ներկա հակամարտության խորացմանը²:

Վրաստանի կազմում նոր, ենթակա կարգավիճակը և հատկապես Հայրենական պատերազմին հաջորդած տարիները արխազների «ճնշված ազգ» լինելու գգացողության խորացման նոր առիթներ տվեցին: 1945թ. Վրաստանում ընդունվեցին կուսակցական որոշումներ, որոնք նրանց կողմից ընկալվեցին որպես արխազական ազգային դարոցը վերացնելու և դրա միջոցով արխազներին «մշակութային ասիմիլացիայի» ենթարկելու փորձ: Նոր նշանակություն ծեռք բերեց հակամարտության նյութ բաղադրիչը ևս՝ ժողովրդագրականը: Բանն այն է, որ դեռևս ցարական իշխանության կողմից Արխագիան քրիստոնիաներով բնակեցնելու հետևողական քաղաքականություն է վարվել: Բնակչության ազգային կազմի փոփոխությունը շարունակվել է նաև խորհրդային տարիներին: Դրա արդյունքում հակամարտության ակտիվ փուլի նախօրյակին, 1980-ական թթ. վերջին արխազները կազմել են Արխազիայի բնակչության ընդամենը 17.5 %:

Վրաց-արխազական հակամարտությունը գինված ընդիհարումների բնույթ ստացավ այն բանից հետո, երբ 1990թ. անխուսափելի դարձավ խորհրդային իշխանության անկումը և ԽՍՀՄ միասնական պետության լուծարումը, երբ Արխազական Ինքնավար ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը քվեարկեց Արխազիայի անկախության օգտին, իսկ 1992թ. հուլիսին ընդունեց օրենք խորհրդային սահմանադրությունը չեղյալ հայտարարելու և անկախ Արխազիայի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության 1925թ. սահմանադրությունը գործո-

¹ Ուշագրավ է Արխազիայի քաղաքական կարգավիճակի այդպիսի արագ փոփոխմանը Պրյախինի տված զնահատականը: Դրա վրա՝ «աստավիշյան ազգային քաղաքականության ազենցույրում ավելի պակաս չէ», - գրում է Պրյախինը: - քան Լեռնային Ղարաբաղի դնապում եր՝ Ավելին, որոշ առողման վրաց-արխազական խմբերը ավելի բարդ եր, որովհետև Լեռնային Ղարաբաղի պարագայուն հայերը սերմակած լինելով քննանական թուրքիային, պատճական ընտրություն չունեին: Կրացիներն ու արխազները դեպի ծով եց ունեին Դա մանրովեռու որոշակի ազատություն եր՝ տայիս ոչ միան նրանց, այլև արխազների հետ ազգակաց Հյուսիսային Կովկասին: Դենց այդ պատճառով է Սուակինը հասնելով նրան, որ Վրաստանը մտնի ԽՍՀՄ կազմի մեջ, իսկ Արխազիան՝ Վրաստանի մեջ: Ուսասատան հաշունության սուրբեկուների համար ստեղծված դեպի Ալ ծով տանող «որոների» վրա կախեց կրկնակի «կողման» (Ալեք հիշառակալ աշխատությունը, էջ 173-174)

² Կերվոննա Տ.Մ. Աբխазия 1922: Посткоммунистическая грузинская Ванадея М., Мосгорпечатъ, 1993, с. 180

դրսքան մեջ դնելու մասին:

Անկախություն հռչակած Աբխազիայի և Վրաստանի միջև առաջին լայնամասշտար ռազմական գործողությունները սկսվեցին 1992թ. օգոստոսին, երբ 2000-անոց վրացական զորախումբը մտավ Աբխազիա: Սեպտեմբերին Մոսկվայում կայացած Եռակողմ (Աբխազիա, Վրաստան, Ռուսաստան) բանակցությունների արդյունքում արյունահեղությունը դադարեցվեց, հաստատվեց գինադադար, որը սակայն հետագայում բազմից խախտվեց:

Այդ ժամանակներից ի վեր վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման խնդրով զբաղվել են և այժմ էլ զբաղվում են այնպիսի միջազգային կազմակերպություններ. ինչպիսիք են ԱԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպությունը (ԵԱԴԿ), ՆԱՏՕ-ն: Ներկայումս հակամարտող կողմերի միջև խաղաղ բանակցությունների հիմնական միջնորդի պատասխանատվությունը դրված է ԵԱԴԿ-ի վրա, իսկ հակամարտության գոտում խաղաղապահ գործողությունները հակամարտության մասնակիցների համաձայնությամբ իրականացնում են ռուսական զինված ուժերը.

Հակամարտության կարգավորման հեռանկարը շատ մշուշուտ է: Վրացական կողմը պնդում է պետական տարածքի ամբողջականության պահպանման սկզբունքի վրա և պատրաստակամություն է հայտնում Աբխազիայի հետ միավորվել դաշնակցային հիմունքներով. Աբխազական կողմը պնդում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման սկզբունքի և դե ֆակտո գոյություն ունեցող ինքնիշխան Աբխազական Հանրապետությունը Վրաստանի կողմից դե յուրե ճանաչելու վրա:

9.3 ՎՐԱՑ - ՀԱՐԱԿՈՍԵԹԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մի շարք անկողմնակալ հետազոտողների, ինչպես նաև միջազգային դիտորդների, մասնավորապես Վրաստանում ԵԱԴԿ ներկայացուցչության առաջին դեկավարի կարծիքով վրաց-հարավոսեթական հակամարտության բորբոքման մեջ ավելի մեծ դեր, քան մյուս հակամարտություններում է, **ունի քրեական բաղադրիչը**. Դա դրսևորվել է այն փաստով, որ հակամարտությունն առաջինը իրակել են միացյալ վրաց-օսեթական քրեական խմբավորումները և բոլոր միջոցներով խանգարել են դրա խաղաղ կարգավորմանը: Մյուս բաղադրիչ-

ները ավելի թույլ են արտահայտված եղել կամ ընդհանրապես բացակայել են: Բացակայել է, օրինակ, կրոնական բաղադրիչը, հակամարտող կողմերը դավանում են միևնույն՝ ուղղափառ քրիստոնեությունը:

Հակամարտության արնատները քննարկելիս մասնագետներն առանձնացնում են դրա **պատմական և ազգագրական բաղադրիչները**. Ներկա օսերի նախնիները՝ ալանները, սեփական պետություն ունեցել են դեռևս 9-րդ դարում: Մինչև 18-րդ դարի վերջ երկիրը գտնվել է Թուրքիայի տիրապետության տակ: Ուստատանին անցել է մաս առ մաս 1774թ. (Դյուսիսային Օսերիան) և 1801թ. (Դարավային Օսերիան):

Դոկտեմբերյան Հեղակոխությունից հետո ինչպես հյուսիսային, այնպես էլ հարավային օսերը չեն ճանաչել անկախացած մենշևիկյան Վրաստանի գերիշխանությունը և զինված պայքար են նդել նրա դեմ: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո մինչ այդ միասնական Օսերիան Ուստատանի 11-րդ կարմիր բանակի օգնությամբ Կովկասյան լեռնաշղթայի ջրաժանով տրոհվել է Երկու մասի: Դյուսիսում, Ուստատանի Դաշնության կազմում ստեղծվել է Դյուսիս-օսերական Ինքնավար մարզը (1936թ.-ից՝ Ինքնավար Դաշնապետություն), իսկ հարավում՝ Վրացական ԽՍՀ կազմում՝ Դարավայսեթական Ինքնավար մարզը (3.9 հզ կմ² տարածքով):

Հատ հետազոտողների կարծիքով խորհրդային իշխանության տարիներին ԽՍՀՄ կազմում գտնվող ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության աճի շնորհիվ հասարակության մեջ զարգացող տրամադրությունները գորքաչովյան «պերեստրոյկայի» տարիներին վերափոխվեցին ազգայնականության ու շովինիզմի¹:

Այդունահներեծ, կա նաև այն տեսակետը, որ Օսերիայի Երկու մասի բաժանված վիճակը բնակչության մեծ մասի մոտ ցավագին տրամադրություններ չեն ստեղծում: Բաժանարար գիծը՝ Ուստատանի և Վրաստանի միջև սահմանը, ըստ եռթյան ծևական էր: Այն վարչական սահման էր և ժողովրդի Երկու հատվածների շփումների համար որևէ խոչընդոտ չեր հարուցում: Բայց 1980-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ փլուզման և Վրաստանի անկախացման հեռանկարը իրա-

¹ Ընդունված է «ազգայնականություն» համարել իրենց անհավասար, ճնշված վիճակում զգացող ազգային փոքրամասնությունների մեջ հասունացող տրամադրությունները, իսկ «շովինիստական» բազմազգ հանրապետությունների (Վրաստան, Ադրբեյջան, Ուստատան) մեծամասնություն կազմող (միտուպային) ազգի և բաղադրական ուեկավարության տրամադրությունները, որոնք ուղղված էին փոքրամասնություն կազմող ազգերի բարակական իրավունքների սահմանափակմանը, նրանց կարգավիճակի նվազեցմանը և ի վերջո՞ ծովանը:

դրությունը փոխեց արմատապես. բաժանարար գիծը կարող էր վերածվել (և վերացվել) պետական սահմանի՝ դրանից բխող օսերի համար անցանկալի հետևանքներով:

Դրան զուգահեռ, Վրացիների մոտ տարածում էր ստանում այն մտայնհեթյունը, որ Յարավային Օսերիայի ինքնավարությունը հիմնավորված չէ, հետևապես անօրինական է և պետք է վերացվի: Որպես հիշյալ տրամադրությունների արձագանք Յարավային Օսերիայի Մարզային Խորհուրդը որոշում ընդունեց ինքնավար մարզը Վրաստանի կազմում ինքնավար հանրապետության վերակազմելու մասին: Սի քանի ամիս անց ինքնահոչակ հանրապետության գերագույն խորհրդի ընտրություններ անցկացվեցին: Եթև ևս Վրաստանի պատասխան քայլը նրա Գերագույն Խորհուրդը, որի նախագահն այդ ժամանակ Զվիադ Գանսախուրդիան էր, ընդունեց օրենք Յարավախուրական Ինքնավար մարզը լուծարելու մասին: Մարզի տարածքի մի մասում մտցվեց արտակարգ դրություն: Այդ ամենին հաջորդեցին մի շարք զինված բախումներ, եղան մեծաքանակ զոհեր, հազարավոր խաղաղ բնակիչներ դարձան փախստականներ ու բռնի վերաբնակներ: Ակնհայտ դարձավ Վրաստանի կազմից դուրս գալու և Ռուսաստանի կազմում գտնվող Հյուսիսային Օսերիա-Ալանիա հանրապետությանը միանալու հարավային օսերի մտադրությունը:

Ռուսաստանի միջնորդությանք սկսված (և այժմ էլ շարունակվող) երկկողմ և քառակողմ (Յարավային Օսերիա, Վրաստան, Շյուսահային Օսերիա, Ռուսաստան) բանակցությունների շնորհիվ վրացհարավախուրական հակամարտության ակտիվ փուլը լայնածավալ զինված ընդհարումների չվերածվեց: Այժմ գործում են Ռուսաստանի, Վրաստանի և Յարավային Օսերիայի միասնական խաղաղապահ ուժեր, որոնք վերահսկում են իրադրությունը: Ստորագրվել են փաստաթերթ, որոնք հաստատում են կողմերի հավատարմությունը հիմնախնդիրը խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծելու և լարվածությունը չխորացնելու սկզբունքին: Այդուհանդերձ, հակամարտության գլխավոր հարցի՝ Յարավային Օսերիայի ապագա կարգավիճակի շուրջ կողմերի դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ: Վրաստանը վճռականապես պնդում է իր տարածքային ամբողջականության պահպաննան վրա և հակված է ընդունելու Յարավային Օսերիայի ինքնավարության իրավունքը Վրաստանի դաշնային պետության կազմում:

Յարավային Օսերիան պնդում է ինքնորոշման և Վրաստանից անկախ իր բախող տնօրինելու իրավունքի վրա, թեև վերջին ժամա-

նակներս նկատվում են Վրաստանի կազմում պետականության բարձր՝ Արխագիային հավասար կարգավիճակով լինելու տարբերակը քննարկելու տրամադրություններ, պայմանով, որ Արխագիայի հարցը նույնպես լուծվի Վրաստանի ապագա դաշնության կազմում մնալու տարբերակով:

ԻՆՔՍԱՍՏՈՒԳՍԱՍ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋՄԱՐԱՍԹԵՐ

1. Ի՞նչ ընդհանուր հատկանիշներ են բնորոշ հետխորհրդային տարածքային հակամարտություններին:
2. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում Կովկաս ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանը ծեղը բերեց էթնոմշակութային, ապա և քաղաքաաշխարհագրական տարածաշրջանի հատկանիշներ:
3. Վերլուծե՞ք և բնութագրե՞ք Կովկասյան տարածաշրջանի քաղաքաաշխարհագրական զարգացման առանձնահատկությունները Ռուսական կայսրության և ԽՍՀՄ կազմում գտնվելու ժամանակներում:
4. Ինչպե՞ս և ի՞նչ հիմքի վրա է ծագել վրաց-արխազական հակամարտությունը: Կարգավորման ի՞նչ հեռանկար գոյություն ունի:
5. Որո՞նք են վրաց-հարավօսեթական հակամարտության պատճական արմատները: Ինչպե՞ս են դրանք ազդում հակամարտության կարգավորման հեռանկարի վրա:
6. Վրաց-արխազական և վրաց-հարավօսեթական հակամարտությունների ի՞նչ ընդհանուր և տարբերիչ գծեր կարող եք առանձնացնել: Ինչպիսի՞ն է վրացական կողմի դիրքորոշումը հակամարտություններից յուրաքանչյուրի նկատմամբ:

ՀԱՅ-ԱԴՐԵՖԱՆԱԿԱՆ (ԱԴՐԵՖԱՆԱ - ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ) ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

10.1 ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԵՐԸ, ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ ԱՆԱՏՈՄԻԱՆ

Վրաց-աբխազական ու վրաց-հարավոսեթական հակամարտությունների օրինակով մենք տեսանք, որ Հարավկովկասյան տարածաշրջանում, որտեղ խաչաձևկում են տարբեր մշակույթներ ու քաղաքակրթություններ, որտեղ բախվում են տարբեր ազգերի ու եթնիկական խմբերի, ռեգիոնալ ու հանաշխարհային ուժային կենտրոնների շահեր, հակամարտություններն աչքի են ընկնում **բազմաշերտ ու բազմաբաղադրիչ կառուցվածքով**. Բացառություն չի կազմում նաև հայ-ադրեֆանական (ադրեֆանա-դարաբաղյան) հակամարտությունը, որը միջազգային փաստաթղթերուն հաճախ օգտագործվում է «Ղարաբաղյան հիմնախնդիր» անվան տակ:

Հաստ փորձագետների ու հետազոտողների գնահատմամբ այն **իր բովանդակությամբ, հակասությունների խորությամբ ու կարգավորման հեռանկարով ամենաբարդն է տարածաշրջանում**: Թեև կան նաև տրամագծորեն դրան հակառակ կարծիքներ: Ուշագրավ է, օրինակ, հայ քաղաքագետներ Ս. Զոյսանի և Գ. Միրզոյանի գնահատականը: Քենվելով կոնկրետ փաստերի վերլուծության վրա և վկայակոչելով ակադեմիկոս Ա. Դ. Սահարովին և ոռւս այլ անկողմնակալ գործիչների, որոնք հակամարտության սկզբնական փուլից սկսած խաղաղարար նպատակներով ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հաշտեցման գործընթացին, նրանք այն կարծիքն են հայտնում, որ «Ղարաբաղի հիմնախնդիրի բարդությունը, որն այդքան հաճախ կրկնում են այժմ, ակնհայտորեն մտացածին է: Ղարաբաղի ժողովրդի արդարացի պահանջի ծայրաստիճան պարզ ու հասարակ լինլու պատճառվ էր, որ պահանջվեց Ղարաբաղյան հիմնախնդիրի շուրջը կառուցել բոլորովին այլ կարգի հիմնախնդիրների մի բաստիոն՝ ցեղասպանությունը Սումգայիթում, այնուհետև Բաքվում ու Կիրովաբադում, Ղայաստանի և ԼՂԻՄ շրջակակունք, քաղաքական հալածանքները, չդադարող պրովակացիաները: Երկրի (նկատի ունեն ԽՍՀՄ Լ. Կ.)

բարձրագույն քաղաքական դեկավարությունը բոլոր միջոցներով ձգտում էր, և ոչ առանց հաջողության, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը նենգափիսել «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» մեծաքանակ հիմնախնդիրներով¹:

Իսկ ո՞ր է ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության ներքին բովանդակությունը, իրական անատոմիան:

Պատմագիտությունն ընդունում է, որ գրեթե ողջ Արևելյան Անդրկովկասը, նրա կազմում և ներկայիս Ղարաբաղ կոչվող աշխարհագրական տարածքն իր թե՛ լեռնային և թե՛ դաշտավայրային մասով անհիշելի ժամանակներից բնակեցված է եղել տեղաբնիկ հայերով և կազմել է հայկական պետական տարածքի, իսկ պետականության վերացումից հետո՝ *հայկական երնուժակութային տարածքի մի մասը*. Ըստ «Աշխարհացույցի» մեր թվարկության առաջին դարերից սկսած այն ընդգրկված է եղել *Սեծ Յայքի Արցախ և Ուսիր նահանգների սահմաններում*²:

Յայկական միասնական պետականության բացակայության ժամանակներում Սեծ Յայքի հիշյալ արևելյան նահանգները կիսել են մյուս՝ կենտրոնական և արևմտյան նահանգների ճակատագիրը և գտնվել են տարբեր նվաճողների՝ Հոռոմեական կայսրության, Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Արաբական Խալիֆայության, Բուրջ-սելջուկների, մոնղոլների, Օսմանյան Թուրքիայի գերիշխանության տակ:

Տարբեր ժամանակներում գոյություն են ունեցել նաև անկախ ու կիսաանկախ կարգավիճակ ունեցող հայկական իշխանություններ: Յատկանշական է, որ պատմության նոր ժամանակաշրջանում, ընդհուպ մինչև 18-րդ դարի վերջերը, այդպիսի իշխանությունները (մելիքությունները) գոյատել են հիմնականում Լեռնային Ղարաբաղում, որն անբողջ Արևելյան Յայաստանի հետ միասին գտնվում էր Պարսկաստանի կազմում:

Միջին Ասիայից Պարսկաստան թափանցած թուրքական քոչվոր ցեղերը քրոնիկ հետ միասին, անցներկ նստակյաց կյանքի, Արևելյան Անդրկովկասում և ներկայիս Իրանի հյուսիսում սկսել են աստիճանաբար մեծանասնություն կազմել:

¹ Нагорный Карабах и вокруг него... Глазами независимых наблюдателей (сборник материалов). Составители С.Т.Золян, Г.К.Мирзоян, Е., Луис, 1991. с.3

² Ղարաբաղ անոնց առաջին անգամ հանդիպում է պարսկի պատմիչների աշխատություններում: Յայ պատմագրության մեջ Ղարաբաղը սկզբում օգտագործվել է նաև «Ան այգի» քառագի թարգմանությամբ: Յայերենում ներկայում Ղարաբաղ (հարակից տարածքների հետ միասին) անվան գուգընթաց օգտագործվում է Արցախ անվանումը:

Ենավորվել է տեղաբնիկներից ու Եկվորներից բաղկացած ազգաբնակչության երիկական կազմի մի խայտաբղետ խճանքար: Բավական է ասել, որ Արևելյան Կովկասում մինչև Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելը հաշվում էր **միմյանց հետ հակամարտությունների** մեջ գտնվող մինչև 15 վարչա-քաղաքական կազմավորումներ՝ խանություններ: Այդ 15-ի շարքում ամենախոշորներից էր **Ղարաբաղի խանությունը**: Այն մի քանի այլ խանությունների (Գանձակի, Շիրվանի, Բաքվի, Թալիշի և մի քանի ուրիշների) հետ միասին Ռուսաստանի կազմում միավորվեցին **Շեմախիի նահանգի մեջ**: Ավելի ուշ 1867թ. ցարական իրովարտակով Անդրկովկասը բաժանվեց 5 նահանգների: Երևանի ու Նախիջևանի գավառները և Օրդուբաղի մարզը **միավորվեցին Երևանի նահանգի մեջ**, իսկ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Գանձակի և այլ հարակից շրջանների հետ միասին կազմեցին **Ելիզավետապոլի նահանգը**, որտեղ Ղարաբաղի լեռնային հատվածում առանձնացվեց **Շուշիի գավառը**:

Այդ վարչական բաժանումը պահպանվեց մինչև 1917թ.: Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո, 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում ստեղծված երեք անկախ պետությունների՝ Վրաստանի, Աղրբեջանի և Ղայաստանի միջև սահմանային վեճեր բռնկվեցին: Ղարաբաղի բնակչությունն իրեն հայտարարեց Ղայաստանի Ղանրապետության բաղկացուցիչ մաս: Ղայաստանը ընդունեց դա, Աղրբեջանը մերժեց և փորձեց զենքի ուժով Ղարաբաղը ենթարկել իրեն: Աղրբեջանին պաշտպանում էին Թուրքիան և Անգլիան, որոնք այդ ժամանակ Անդրկովկասում գործուի ունեն: Սակայն ղարաբաղցիներին օնկի բերել չհաջողվեց: Նրանք զենքով պաշտպանում էին իրենց անկախությունը և պատմական հայրենիքում մնացած հայության հետ նույն՝ հայկական պետության մեջ ապրելու իրավունքը:

Ղակամարտությունը հայտնվեց **միջազգային հարաբերությունների ոլորտում և դարձավ Ազգերի լիգայի քննարկման նյութը**: Ազգերի լիգան Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց «**վիճելի տարածք**», որի հարցը պետք է լուծեր հատուկ ստեղծվելիք հանձնաժողովը:

1920թ. ապրիլին 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ Աղրբեջանում հոչակվում է խորհրդային իշխանություն, և Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով սկսում են գրադաւել Խորհրդային Ռուսաստանի և բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությունը: Դրա արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղը հանձնվում է Աղրբեջանական ԽՍՀ, որի կազմում էլ և 1923թ. հայաբնակ տարածքի մի մասում ստեղծվում է **Լեռնային Ղարաբաղի հնքավար Սարգը (ՂՄՍ)**:

Ուշագրավ է հակամարտության զարգացմանը Վ.Ֆ.Պրյախինի տված գնահատականը: Նրա կարծիքով «Հակամարտության գենեզիսի բոլոր հակասական ու զգացմունքային մեկնաբանություններից պարզ է դառնում մի բան՝ նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Աղրբեջանական ԽՍՀ կազմում ամբողջովին հանդիսանում է Համբ(բ)Կ և անձամբ Ստալինի ազգային քաղաքականության պտուղ»: Նա հիշատակում է Ստալինի հեռագիրը Օքզոնիկիծեին, որտեղ ասվում է «... չի կարելի անվերջ խուսանավել կողմերի միջև.. տվյալ դեպքում պետք է պաշտպանել Աղրբեջանին Թուրքիայի հետ միասին: Ես խոսել եմ Լենինի հետ, նա չի առարկում»:¹ Ստալինի այդ ոիքորոշումը Պրյախինը, հետևելով այլ վերլուծաբանների, հաճարում է շարունակությունը քեմալիստական Թուրքիայի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի այն քաղաքականության, որի արդյունքում հանուն Անդրկովկասում Թուրքիային դաշնակից ունենալու, նրան գիտեց նախկինում Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Կարսի, Սարդուամիշի, Կաղզվանի, Իգդիրի շրջանները, իսկ նախկինանը դրեց Աղրբեջանի գերիշխանության տակ: Եվ դա այն դեպքում, եթե խորհրդային դեկավարությունում կար նաև այնպիսի տեսակետ (Չիչերին և ուրիշներ), որ Անդրկովկասի պետական սահմանագատումը պետք է կատարվի ոչ թե «քաղաքական նպատակահարմարության», այլ պետական սահմանների և ազգությունների բնակության աշխարհագրական սահմանների համապատասխանության սկզբունքով: Ակնհայտ է, որ այդ սկզբունքի կիրաօնան դեպքում Լեռնային Ղարաբաղն իր տեղաբնիկ հայ բնակչությանը միացված կլիներ Խորհրդային Հայաստանին, և չէր լինի ներկայիս հակամարտությունը:

«Քաղաքական նպատակահարմարության» սկզբունքի կողմնակիցները Լեռնային Ղարաբաղը Աղրբեջանին հանձնելու միջոցով ծգտում էին այնտեղ ուժեղացնել պրոռուսական ու պրոբուլշկիկյան տրամադրությունները, որը համապատասխանում էր Ստալինի և նրա համախոհների կայսերական նկրտումներին: Միաժամանակ նրանք համարում էին, որ երկու հակամարտող կողմերի՝ Ղարաբաղի հայության և Աղրբեջանի հանրապետական իշխանության միջև հանձինս բոլշկիկյան կուսակցության և խորհրդային տոտալիտար իշխանության, մշտապես գոյություն կունենա այն «երրորդ ուժը», որը թույլ չի տա հակամարտության բորբոքում:

¹ В.Ф.Пряхин. հիշյալ աշխատությունը, էջ 90

Եվ իրոք, խորհրդային իշխանության 70 տարիների ընթացքում հակամարտության ակնհայտ սրում տեղի չունեցավ. այն գտնվում էր սառեցված վիճակում. Բայց դա չէր նշանակում, որ գտնված է հակամարտության վերջնական լուծնան ճշմարիտ ուղի: Դակամարտություն ծնող պատճառները շարունակում էին գոյություն ունենալ, թեև հաճախ ծևափոխված վիճակում:

Դակամարտության երնիկական, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքակրթական, կրոնական, վարչաքաղաքական բաղադրիչներն իրենց խտացված արտահայտությունը գտել էին մեկ ընդհանուր ոլորտում: Դև ուղղածից պետական կառավարման տուսալիուր ծևն էր, որն Աղրբեջանի գլխավոր (տիտուլային) ազգի կողմից վարպետորեն օգտագործվում էր ինքնահաստատման ու կոնսոլիդացման և փոքրամասնություն կազմող տեղաբնիկ ազգերին, դրանց թվում և հայերին ծնշելու և ծովելու համար:

Այդ նպատակին միտված քաղաքականությունը տալիս էր իր արդյունքը: Արևելյան Անդրկովկասի բազմաթիվ տարածքի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծված միասնական պետական կազմավորումն իր վրա վերցրեց Աղրբեջան անվանումը, որը հետագայում դարձավ պաշտոնական և ընդունվեց միջազգային հանրության կողմից: Պահանջվեց բավականին երկար ժամանակ, որպեսզի պետության Աղրբեջան անվանումը տարածվի մեծամասնություն կազմող ազգության վրա նույնպես: «Աղրբեջանցիներ», «աղրբեջանական ազգ» տերմինները պաշտոնականություն ստացան **30-ական թվականներից միայն**, փոխարինելով «կովկասյան բարարներ» կամ «մահեդականներ», «թուրքեր» տերմիններին:

Դաջորդ տասնամյակներում Աղրբեջանի պաշտոնական վիճակագրությունն ամեն մի նոր մարդահամարի ժամանակ «գրանցում էր» հանրապետության բնակչության ազգային կազմի նոր փոփոխություն հօգուտ «աղրբեջանցիների» տեսակարար կշռի բարձրացման և ազգային փոքրամասնությունների նվազման:

Դայերին վերաբերող տվյալներն ունեն հետևյալ պատկերը:

Լեռնային Ղարաբաղի այն հատվածում, որը տրամադրվեց նորաստեղծ ինքնավար մարզին, 1923թ. տվյալներով բնակվում էր 158 հազ. մարդ, որի 94.4 % հայեր էին: Ընդգծենք, որ մինչ այդ եղած վարչատարածքային բաժանումով Լեռնային Ղարաբաղի մեջ են եղել նաև Ինքնավար մարզի սահմաններից դուրս թողնված այն տարածքները, որտեղ հետագայում ստեղծվել են Շահումյանի, Քելբաջարի և Լաշինի վարչական շրջանները (վերջին երկուսը ստեղծվել են

հիմնականում Կարմիր Քրդատան անունը կրող վարչական շրջանի սահմաններում, որը 30-ական թվականների սկզբում լուծարվեց):

Լեռնային Ղարաբաղի Խնճնավար Մարզը Անդրկովկասի 8 վարչաքաղաքական տարածքային միավորներից (3 միութենական հանրապետություն, 3 ինքնավար հանրապետություն և 2 ինքնավար մարզ) միակն էր, որի բնակչության ընդհանուր թիվը 1923-1979թթ. ընթացքում չէր աճում, և դա այն դեպքում, երբ Ադրբեյջանական ԽՍՀ-ում ամբողջությամբ վերցրած այդ ցուցանիշը գրեթե եռապատկել էր, իսկ Նախիջևանի Խնճնավար Հանրապետությունում աճել էր 2.5 անգամ¹:

Դրան զուգահեռ Ադրբեյջանի բնակչության ընդհանուր թվում կայուն ձևով նվազում էր հայերի և մյուս ազգային փոքրամասնությունների (հատկապես քրդերի, լեզգիների, թալիշների) տեսակարար կշիռը: Առավել նկատելի էր Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության թվի ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ նվազումը: Բացարձակ նվազումը տեղի էր ունենում հայ բնակչության արտագաղթի, իսկ հարաբերական նվազումը, որի տեմպերը շատ ավելի բարձր էին, նաև ադրբեյջանցիների թվի արագ, հիմնականում մեխանիկական աճի հետևանքով: Եվ, «ինտերնացիոնալ Խորհրդային Ադրբեյջան» իշխանությունների կողմից «լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կիրառման» շնորհիվ տեղաբնիկ հայ բնակչության բաժինը մարզի բնակչության ընդհանուր թվում հականարտության ակտիվ փուլի նախօրյակին նվազել էր մինչև 75%-ի: Տեղին էին զգուշացնում վերլուծաբանները, որ այդ միտումի հետագա զարգացումը չկանխելու դեպքում Լեռնային Ղարաբաղը կհայտնվեր հայաբափնան վտանգի առջև և կկրկներ Նախիջևանի ճակատագիրը, որտեղ ժամանակին մեծանանություն կազմող հայ բնակչության և ոչ մի ներկայացուցիչ այժմ չկա:

Սիհ այդ հեռանկարն էր, որ Ղարաբաղի հայության մոտ մշտապես բարձր էր պահում օտար ճնշումից ազատվելու, սեփական բախուղ ինքնուրույնաբար տնօրինելու և հարևան ժողովրդների հետ իրավահավասարության պայմաններում ապրելու բնական ծգությունը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերից Խորհրդային Սիությունում սկսված սոցիալ-քաղաքական բարեփոխումները, տոտալիտարիզմի թուլացումը և ազատական զա-

¹ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական ցուցանիշների մանրամասն վելլուծությունը տե՛ս Լ.Ա. Վալեսյան, Յ.Ա. Մուրալյան Օ некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха. ԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989թ. N 5

ղափարների տարածումը չէին կարող անփոփոխ թողնել նաև տասնամյակներ անընդհատ տոտալիտար եղանակներով պարտադրվող «ազգամիջյան խաղաղ հարաբերությունները»: Եվ այդ հարաբերությունները, ինչպես և սպասվում էր, դուրս եկան կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունից և դարձան անկառավարելիք: Իսկ ազգամիջյան հարաբերությունները, հայտնի է, ուղղակիորեն առնչվում են դաշնային սկզբունքներով կառուցված բազմազգ պետության, ինչպիսին ԽՍՀՄ-ն էր, վարչաքաղաքական կառուցվածքին:

Ուստի պետք է օրինաչափ համարել, որ Խորհրդային Միությունում բոնկված ազգամիջյան առավել խոշոր հակամարտությունները միանգամից ընդունեցին նաև տարածքային հակամարտության բնույթ:

Չենավորվեցին հակամարտության երկու մակարդակներ: **Բարձր մակարդակում** հակամարտությունը ընթանում էր մի կողմից ԽՍՀՄ տերության (կայսրության), նրա տարածքային միասնության դիրքերից հանդես եկող կենտրոնական իշխանության և, մյուս կողմից, միութենական հանրապետությունների, նրանց գլխավոր (տիտուլային) ազգերի միջև:

Ստորին մակարդակում հակամարտությունը զարգանում էր միութենական հանրապետության (ԽՍՀՄ վիլուգումից հետո՝ անկախ պետության) և նրա կազմում ինքնավարություն ունեցող վարչատարածքային միավորների, նույն է թե միութենական հանրապետության տիտուլային ազգի և փոքրամասնություն կազմող, բայց քաղաքական կարգավիճակ ունեցող ազգի միջև:

Առաջին մակարդակի հակամարտություններն իրենց միանշանակ լուծումը գտան միջազգային իրավունքի հիման վրա, առանց գինված բախումների: ԽՍՀՄ-ը ինքնական պարագաներու հոչակվեցին ինքնիշխան պետություններ և ստացան միջազգային ճանաչում դե յուրե:

Երկրորդ մակարդակի հակամարտությունների միասնական (ստանդարտ) լուծումը զգտնվեց: Ուստաստանի Դաշնությունում հակամարտությունները կարգավորվեցին պետության վարչաքաղաքական տարածքային կառուցվածքի բարեփոխման, մասնավորապես ազգային-տարածքային միավորների քաղաքական կարգավիճակի բարձրացնան և իրավունքների ընդլայննան միջոցով, և արդյունքում կանխվեցին ռազմական բախումները (բացառությամբ Չեչենական հանրապետության): Մյուս հանրապետություններում, դրանց թվում և Ադրբեյջանում, հակամարտությունները մտան զարգացման ակտիվ

փուլ և վերածվեցին ռազմական առճակատման.

Ինչպես սկսվեց և ինչպես գարգացավ հայ-ադրբեջանական (ադրբեջանա-դարաբաղյան) հակամարտության ակտիվ փուլը.

Ընդունված է որա սկիզբը համարել 1988թ. փետրվարի 20-ը, երբ ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց խնդիր՝ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդներին քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դրւու գալու և Դայաստամին միանալու հարցը։ Դա նշանակում է, որ ԼՂԻՄ իշխանությունները գտում էին խնդիրը լուծել օրինական կարգով, իհմք ունենալով ԽՍՀՄ սահմանադրությունը։

Ի պատասխան այդ քաղաքական դիմումի, Ադրբեջանի իշխանությունները, ինչպես հետագայում պարզվեց Մոսկվայի ինացությանք, սկսեցին բռնություններ մարզի սահմաններից դրւու բնակվող հայ բնակչության նկատմամբ։ Մարզային խորհրդի որոշումից ընդամենը մի քանի օր անց Սումգայիթում սկսվեց հայերի կոտորածը։ Ավելի ուշ հայ խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդեր կազմակերպվեցին Կիրովարադում, Շամխորում, Բաքվում։

Ադրբեջանական իշխանությունների պաշտոնական պատասխանը ծևակերպվեց Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հունիսի 13-ի որոշումով, որով մերժվում էր ԼՂԻՄ մարզային դիմումը։ Մինչ այդ, նույն թվականի մարտի 23-ին մերժողական որոշում էր ընդունել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը։

Ադրբեջանական կողմի պաշտոնական մերժումից երկու օր անց, հունիսի 15-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում է ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ԽՍՀՄ սահմանադրության 70-րդ հոդվածի հիման վրա տալ համաձայնություն ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ հետ միավորվելու։

Այս որոշումներին հաջորդեցին իրադարձություններ, որոնք հակամարտության գարգացման նոր փուլ նշանավորեցին։ 1988թ. սեպտեմբերի 21-ին միութենական իշխանությունը ԼՂԻՄ-ում հայտարարեց արտակարգ իրավիճակ և գործ մտցրեց Ստեփանակերտ։ Դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում ծերբակալվեցին «Դարաբաղ» կոմիտեի՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ հետ միավորման համաժողովրդական պայքարը ղեկավարելու համար հասարակական իինունքներով ստեղծված կազմակերպության, անդամները, իսկ հաջորդ տարվա հունվարին ստեղծվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Հաստուկ Կոմիտե՝ ԼՂԻՄ տարածքում պետական-վարչական վերահսկողության ամենալայն իրավունքներով։ Բաքվում նոր թափ առան հանրահավաքներն ու

փողոցային ցուցերը, սկսվեց Դայաստան և ԼՂԻՄ եկող երկարուղու և գազամուղի շրջափակումը: 1989թ. աշնանը Աղրբեջանի դեկավարության ճնշման տակ ԼՂԻՄ Դատուկ կոմիտեի գործունեությունը դադարեցվեց: **Ակնհայտ էր դառնում ինքնավար մարզի հայ բնակչության վրա կախված վտանգի ահազնացումը:**

Որպես պատասխան քայլ 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդ, որը և ընդունեց հոչակագիր ԼՂԻՄ Խորհրդային Դայաստանի հետ միավորելու մասին.

Աղրբեջանական իշխանությունների հաջորդ քայլը եղավ այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի դեն սկսեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ, փորձելով գենջի ուժով ճնշել Արցախի հայության՝ իր պապենական հողի վրա ազատ ապրելու արդարացի ձգությը: **Ղարաբաղի հայ բնակչությունը գենջին պատասխանեց գենջով:** Ղարաբաղցիների պայքարը ստացավ կազմակերպված ինքնապաշտպանության բռույթ:

Այդպիսին էր վիճակը, երբ սկսվեց ԽՍՀՄ-ի անկասելի փլուզումը: 1991թ. օգոստոսի 30-ին Աղրբեջանը հոչակեց 1918թ. իր կորցրած անկախության վերականգնումը և դուրս եկավ ԽՍՀՄ-ի կազմից: ԽՍՀՄ օրենքի համսմանը Աղրբեջանի այդ քայլը չըր նշանակում, որ 1923 թ. Խորհրդային Աղրբեջանի Ենթակայությանը հանձնված ԼՂԻՄ ինքնաբերաբար նույնպես դուրս է գալիս ԽՍՀՄ կազմից: **Երկու օր անց՝ 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նաև աշրջանը հենվելով ԽՍՀՄ օրենքի վրա, հոչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Դանրապետության ծնունդը:** Դա 1990թ. ապրիլի 3-ին ընդունված ԽՍՀՄ օրենքն էր: Այն վերնագրված էր «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի որոշման կարգի մասին»: Դրանով կարգավորվում էր այն մեխանիզմը, որը պետք է ապահովեր ԽՍՀՄ սահմանադրության 70-րդ հոդվածով նախատեսված միութենական հանրապետության ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու իրավունքի իրագործումը. Օրենքը նախատեսում էր դուրս գալու հարցը լուծել հանրաբեկի միջոցով, ավելին՝ ինքնավար հանրապետություններում, ինքնա: Իր մարզերում և ինքնավար օկրուգներում հանրաքվե պետք է անցկացվեր միութենական հանրապետությունից անկախ: **Աղրբեջանը հոչակեց իր անկախությունը առանց հանրաքվեի:** Նորաստեղծ ԼՂԴ իր պետական անկախությունը և ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալը հոչակեց 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին անցկացրած հանրաքվեի հիման վրա:

Վերը թվարկված իրադարձությունները, որոնք արմատական փո-

փոխություններ մտցրին խորհրդային տարածքի քաղաքաշխարհագրական կառուցվածքում, իրավական առումով նոր բովանդակություն հաղորդեցին նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրին:

Մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը, որը պաշտոնապես հռչակվեց 1991թ. դեկտեմբերի 25-ին, Ղարաբաղյան հիմնախնդրը հանդիսանում էր միևնույն աբովության ներքին խնդիր. ինքնավար մարզի քաղաքական կարգավիճակ ունեցող սուբյեկտը (ԼՂԻՄ) սահմանադրական մերությունով ձգտում էր, մնալով նույն պետության կազմում (ԽՍՀՄ), դուրս գալ մեկ միութենական հանրապետության (Ադրբեյջանական ԽՍՀ) կազմից և միավորվել մի այլ միութենական հանրապետության (Դաշկական ԽՍՀ) հետ: Սակայն ԽՍՀՄ փլուզումով և Ադրբեյջանի ու Դաշկականի անկախացումով հակամարտությունը ազգային ազատագրական շարժման հատկանիշների հետ միասին միջազգային հանրության ընկալումով ծեղոք բերեց նոր՝ միջազնական հակամարտության հատկանիշը. Ըստ որում անտեսվեց այն հանգամանքը, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք անկախ Ադրբեյջանի կազմում չի եղել և նրա անկախության հռչակումը իրավական առումով լիովին հիմնավորված էր:

Հիմնախնդրը միջազգայնացվեց և նրա կարգավորման հարցով սկսեց գրադարձը այդ նպատակով ստեղծված միջազգային հատուկ մարմին՝ Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության կազմակերպության (ԵՄԿ) Մինսկի խումբը.

ԵՄԿ-ի միջնորդությամբ և Ռուսաստանի հատուկ ջանքերի շնորհիվ հակամարտության կողմերը 1994թ. մայիսի 12-ից դադարեցրին ուսազմական գործողությունները և հաստատեցին զինադադար, որը պահպանվում է առ այսօր: Զինադադարը ստորագրեցին Ադրբեյջանական Ղանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Ղանրապետությունը և Դաշկամատանի Ղանրապետությունը.

Նշենք, որ մինչ այդ անկախացած Լեռնային Ղարաբաղի իրարից անջատ գործող զինված ջոկատները, միավորվելով միասնական պաշտպանական բանակի մեջ, կարողացել էին հակահարված տալ Լեռնային Ղարաբաղ ներխուժած ադրբեյջանական կանոնավոր բանակին, նրան դուրս մղել նախկին ԼՂԻՄ սահմաններից, ազատագրել պատմականորեն Ղարաբաղին պատկանող զգալի տարածքներ և անրանալ իր հանար առավել անվտանգ բնագծերում: Ուզմական հաղթանակների շնորհիվ Լաշինի հատվածում բացվել էր Ղարաբաղը Դաշկամատանին կապող միջանցք, հայկական բանակը զբաղեցրել էր նաև մարզից արևմուտք (մինչև Դաշկամատի սահմանը) և հարավ (մինչև Իրանի սահմանը) ընկած շրջանները: Դրա շնորհիվ մի քանի

անգամ կրծատվել էր ռազմաճակատի գիծը և մեծացել էր ինքնորոշված Դարաբաղի Դանրապետության տարածքը պաշտպանելու հնարավորությունը, նրա շուրջը ծևավորվել էր ներկայիս անվտանգության գոտին.

Կրակի դադարեցումից հետո անցել է ավելի քան 11 տարի: Այդ ընթացքում ԵԱՀԿ աջակցությամբ շարունակվում են հակամարտության կարգավորման շուրջ տարփող երկկողմ ու բազմակողմ բանակցությունները: Սակայն դրանք առ այսօր որևէ արդյունք չեն տվել: **Դակամարտության կողմերից յուրաքանչյուրը շարունակում է առաջ մղեց իր նախնական կարծր դիրքորոշումը:** Ադրբեջանը միանշանակ պնդում է տարածքի ամբողջականության պահպանման և սահմանների անխախտելիության սկզբունքի վրա: Դայլական կողմը (ՀՀ և ԼՂՀ) նախապատվությունը տալիս է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառմանը և դա հիմնավորում՝ է ելեկով **LՂ հայության ֆիզիկական անվտանգության պահպանման և նրա կայուն ժղովրդավարական գարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման սկզբունքից.**

10.2 ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԴԻՄԱԿԱՆ ԼՈՒԾՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴԻՄԵՐԸ ԵՎ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Փորձագետների որոշ մասի կարծիքով հայ-ադրբեջանական (ադրբեջանա-դարաբաղյան) հակամարտության կարգավորման հարցում ստեղծվել է **փակուղային վիճակ**. Կողմերից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական հաշվարկերն ու հիմնավորումները, որոնք և ներկայացնում ու պաշտպանում են բանակցային գործնթացում, ծգտելով դրանք առավելագույն հարմարեցնել սեփական շահերին: Բայց քանի որ հակամարտող կողմերն այժմ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտներ են, այդ շահերը կարող են քննարկվել **միջազգային իրավունքի դիրքերից և միջազգային իրավունքի շրջանակներում միայն**: Այստեղ է, որ դեռևս փոխադարձ ընդունելի լուծումներ չեն գտնվում:

Ինչպես արդեն ասվել է (գլուխ 8), եթուտարածքային հակամարտությունը եթե որևէ **աետության ներսում է**, ապա միջազգային իրավունքի նորմերին ուղղակիորեն չի ենթարկվում և կարգավորվում է տվյալ պետության օրենքներով: Որպես հակամարտող կողմեր հանդես են գալիս **տիտուլային ազգը ի ղեմս կենտրոնական իշխանության և ինքնորոշման ծգուղ ազգային փոքրամասնությունը**:

Միջավետական հակամարտության դեպքում հակամարտող կող-

մեր են ինքնիշխան պետությունները, որոնց փոխհարաբերությունները որոշվում են **միջազգային իրավունքով**:

Ղարաբաղյան հակամարտությունը, ինչես տեսանք, ծագել է և սկզբնական շրջանում զարգանում էր որպես ներպետական հակամարտություն Ադրբեյջանի և նրա մասը կազմող ԼՂԻՄ միջև: Այն վերածվեց միջապետական հակամարտության խորհրդային միութենական պետության լուծարումից հետո միայն, և հակամարտող կողմերը՝ Ադրբեյջանական Հանրապետությունը և Լեռնային Ղարաբաղի շահերը ներկայացնող Հայաստանի Հանրապետությունը սկսեցին հանդես գույք ու ս միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ: Դա նշանակում էր, որ այս տապես փոխվեցին հակամարտության կարգավորման իրավական հիմքը: Դրանք նուան միջազգային իրավունքի ոլորտ:

Դայտնի է, որ միջազգային իրավունքը դեռևս չի նշակել այն սկզբունքներն ու մեխանիզմները, որոնք կարող են միանցանակ և հատակ պատասխան տալ երնոտարածքային հակամարտություններին վերաբերող հարցերին:

Բանն այն է, որ երնոտարածքային հակամարտությունների կարգավորման հիմք հոչակված երկու՝ տարածքային ամբողջականության պահպանման և ազգի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքները գործնականում հանդես են գալիս որպես մինյանց հակասող, իրարամերժ սկզբունքներ: Միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առայժմ չի հաջողվում գտնել այդ սկզբունքների փոխհամաձայնության արդյունավետ մեխանիզմները (տե՛ս գլ. 8.5):

Ազգերի ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև ինքնիշխան պետության ստեղծման սկզբունքը որպես միջազգային իրավունքի սկզբունք պաշտոնական ձևակերպում ստացավ 1960թ. դեկտեմբերին Միավորված Ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Սսամբիւայի ընդունած գաղութային երկրներին ու ժողովուրդներին անկախություն տրամադրելու նաև ինքան դեկլարացիայում: Բայց այդ նույն դեկլարացիայով ընդունվեց մի կետ ևս, որը նպատակ ուներ հավասարակշուել ինքնորոշման սկզբունքը, բայց գործնականում հակասության մեջ նուազ վերջինիս հետ: Դեկլարացիայի 1-ին հոդվածը հոչակում է.

«Բոլոր ժողովուրդներն ունեն ինքնորոշման իրավունք. այդ իրավունքի շնորհիվ նրանք ազատ են որոշելու իրենց քաղաքական կարգավիճակը և ազատ են իրականացնելու իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացումը»:

Մինչդեռ 6-րդ հոդվածը ամրագրում է.

«Ազգային միասնությունը կամ երկի ամրողականությունը մաս-

Նաևիորեն կամ ամբողջությամբ խախտելու ամեն մի փորձ անհանատեղելի է Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կանոնադրության նպատակների ու սկզբունքների հետ¹:

Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ աշխարհաքաղաքական տարբեր իրադրություններում և տարբեր գործոնների ազդեցության տակ միջազգային հանրությունը փոխում է իր վերաբերնունքը ինքնորոշան իրավունքի և տարածքային ամբողջականության սկզբունքների նկատմամբ, առավելությունը տալով մեկին կամ մյուսին. ՄԱԿ-ի 1960թ. դեկարացիան իիմնականում աչքի առաջ ուներ աշխարհում, հատկապես Աֆրիկա նայրցանաքում թափ առած ապագաղութացումն ու նոր ինքնիշխան պետությունների ստեղծումը: Դեկարացիան օրինականացնում էր տարերայնորեն սկսված գործընթացը և նպաստում էր դրա իրավական կարգավորմանը: Այդ ժամանակներում էր, երբ աշխարհի քաղաքական քարտեզում գրեթե միաժամանակ հայունվեցին մի քանի տասնյակ նոր պետություններ, որոնք ճանաչվեցին դե յուրէ և դարձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ:

Գաղութային երկրների անկախացունը և նոր պետությունների ստեղծումը, որը կարող էր տեղի ունենալ նաև գոյություն ունեցող պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը խախտելու միջոցով, արժանանում էր միջազգային հանրության հավանութանը ընդհուած մինչև 70-ական թվականների կեսերը, երբ ծայրատիճան սրբեց «Արևելք»-«Արևմուտք» հակասությունը և խորացավ «սառը պատերազմը»: Երկրեւո աշխարհի հարաբերական կայունությունը պահպանվում էր ուժեղի հաստատված հավասարակշռությունը և ստատուս քվին պահպանելու միջոցով: Ամեն մի սահմանային փոփոխություն սկսեց վտանգավոր համարվել հականարսող այս կամ այն կողմի համար:

70-ական թվականների սկզբին Եվրոպայի 33 պետություններ, ԱՄՆ-ը և Կանադան միջազգային նոր իրադրության պայմաններում ստորագրեցին, այսպես կոչված Դելիմնյան հոչակագիրը անվտանգության և համագործակցության մասին: Այդ միջազգային փաստաթուրուն ամրագրվում էր ուազմաստրեգիական ու քաղաքական հավասարակշռությունը ՆԱՏՕ-ի ու Վարչակայի պայմանագրի կազմակերպության միջև և Եվրոպայի պետական սահմանների անխախ-

¹ Уфедрերումը ըստ «Этнopolитические конфликты в Закавказье: их источники и пути решения»: Изд. Центра международного развития и конфликтологии Мерилейского университета. Мерилей, США, 1997, с. 74

սելիությունը: Դա նշանակում էր, որ ստեղծված կոնկրետ իրավիճակում գերակայությունը տրվեց պետությունների տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքին:

Սիրազգային իրավունքի այդ ուղղվածությունը պահպանվեց մինչև 80-ական թվականների վերջը, 90-ականների սկիզբը. Եթե լուծարվեց Կարչավայի պայմանագրի կազմակերպությունը, քանովեց Բեռլինյան պատը, Վերամիավորվեց Գերմանիան և սկսվեց ԽՍՀՄ փլուզումն ու միութենական հանրապետությունների անկախացումը: Դա նշանակում էր «սառը պատերազմ» ավարտ և միջազգային նոր իրադրության հաստատում: Սիրազգային հանրությունը առանց որևէ դժվարության ընդունեց և օրինականացրեց Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի բոլոր սահմանային փոփոխությունները և դե յուրէ ճանաչեց բոլոր նոր անկախ պետություններին: Դա էլ իր հերթին նշանակում էր, որ լույսային կրկին **առաջնությունը տրվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքին:**

Ինչպես ասվել է, ԽՍՀՄ ու Չարավսլավիայի Դաշնային պետության փլուզումով և նրանց հանրապետություններն անկախացան ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով: Այդ նույն իրավունքից փորձեցին օգտվել նոր անկախացած պետությունների սահմաններում գտնվող ազգային փոքրանասնությունները ևս: Էթուտարածքային հակամարտությունները մտան ակտիվ զարգացման փուլ և դարձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտ:

Դա արդեն նոր երևոյթ էր, որի հետագա տարածումն ու խորացումը շատ փորձագետների կարծիքով կարող էր դառնալ անկառավարելի և սպառնում էր աշխարհի առանց այդ էլ խարիսկած կայունությանը, որը հենվում էր ստատուս քվոյի պահպանման վրա:

Ստեղծված նոր պայմաններում միջազգային հանրությունը կրկին **փոխեց իր վերաբերմունքը** պետությունների տարածքային ամբողջականության և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ: Այժմ ոչ տեսականորեն և ոչ էլ գործնականում չի ընդունվում այդ սկզբունքներից մեկի գերակայությունը մյուսի նկատմամբ, բայց և ակնհայտ է, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառնանը մոտենում են շատ ավելի մեծ գուշակությամբ ու բարյացականությամբ (տես գլ. 8.5): **Դա հակամարտող կողմերի համար ազատ դաշտ է ստեղծում, որպեսզի նրանք բանակցային գործնքացում առաջ քաշեն նոր սկզբունքներ ու հիմնավորումներ, որոնք, իրենց կարծիքով, կարող են լավագույնս ապացուցել սեփական դիրքորոշման «արդարացի լինելը», հետևապես և առավելագույնս հանապատասխանել միջազգային իրավունքի**

սկզբունքներին ու սեփական պետության շահերին:

Ինչպիսի՞ն են հայ-ադրբեջանական հակամարտության կողմերի պաշտպանած սկզբունքներն ու հիմնավորումները:

Ադրբեջանի դիրքորոշումը կառուցված է հետևյալ, իր կարծիքով, հիմնավոր, հիմնգործությունը վրա:

Դրույթ 1. Հակամարտության հիմքում ոչ թե Ղարաբաղի հայ համայնքի ինքնորոշման, այլ տարածքային հարցն է, որը ծագել է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Հայաստանն իրականացրել է ագրեսիա Ադրբեջանի նկատմամբ, հետևապես հարցը պետք է լուծվի «օկուպացված» շրջանները Ադրբեջանին վերադարձնելու միջոցով և նրա տարածքային անբողջականությունը պահպանելու սկզբունքով:

Այդ դրույթի սնանկությունը հաստավում է համբահայտ փաստերով: Եթե հակամարտությունը սկսվեց, ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս հայկական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներ չկային: Դրանք հայկական վերահսկողության տակ հայտնվեցին այն բանից հետո, եթե համաձայնություն ծեռք չբերվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի, որպես ԽՍՀՄ քաղաքական տարածքային սուբյեկտի կարգավիճակի շուրջ: Ադրբեջանը ընդունեց օրենք ԼՂԻՄ լուծարման մասին և պատերազմական գործողություններ սկսեց մարզի և հարակից շրջանները հայաբափելու նպատակով: Այդ իսկ պատճառով հակամարտության «լուծումը,-ինչպես ծևակերպում է ՀՀ արտաքին հարաբերությունների գերատեսչության դեկավարը,- ԼՂ կարգավիճակի սահմանման մեջ է, իսկ ԼՂ սահմաններից դուրս վերոհիշյալ տարածքների վերահսկողությունն ապահովում է Լեռնային Ղարաբաղի հայերի անվտանգությունը»:

Դրույթ 2. Հարցը խաղաղ ճանապարհով կարող է լուծվել ՍԱԿ-ի կողմից ընդունված պետությունների տարածքային անբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքի հիման վրա միայն:

Իրականում, ինչպես տեսանք, այդ սկզբունքը նույն ՍԱԿ-ի ընդունած մյուս սկզբունքի՝ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ գերակայություն չունի: Դրանք գործում են հավասար իրավունքներով:

Կա մի սկզբունքային նշանակություն ունեցող փաստ ևս, որը անբողջովին հերքում է տարածքի անբողջականության սկզբունքի կիրառելիությունը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում, և որի հիշատակումից Ադրբեջանը բանակցային գործընթացում խուսափում է: Դա այն է, որ Ադրբեջանը 1991թ. ընդունած պետական անկախության հոչակագրում ամրագրել է, որ ինքը 1918-1920 թթ. գոյություն ունե-

ցած Աղրբեջանի Ղեմոկրատական Հանրապետության, բայց ոչ Աղրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավահաքրողն է: Բացի այդ, Լեռնային Պարաբաղը ԽՍՀՄ օրենքին հաճապատասխան, ինչպես ասվեց, դուրս է եկել Աղրբեջանի կազմից մինչև վերջինիս անկախացումը, այսինքն՝ երբ նա ԽՍՀՄ մի մասն էր, բայց ոչ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ուստի տարածքային ամբողջականության սկզբունքը նրա վրա տարածվել չէր կարող:

Դա նշանակում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք չի գտնվել միջազգային սուբյեկտ հանդիսացող անկախ Աղրբեջանի կազմում. նա ինքը ԽՍՀՄ միասնական պետության սուբյեկտ է եղել Աղրբեջանական ԽՍՀ հետ մեկտեղ: Դա նշանակում է, որ Աղրբեջանական պետության տարածքային ամբողջականության խախտում տեղի չի ունեցել, և Աղրբեջանի նկատմամբ միջազգային իրավունքի այդ սկզբունքը ընդհանրապես կիրառելի չէ: Իրավական այս խառնաշփորի հանգուցալուծումը դժվարանում է այն պատճառով, որ չնայած վերևուն նկարագրված պատճական իրողությանը, անկախացած Աղրբեջանական պետությունը միջազգային ճանաչում ստացավ Խորհրդային Աղրբեջանի սահմաններում:

Դրույթ 3. Աղրբեջանցիներն սպառնում են պատերազմով, եթե իրենց առավելագույն պահանջները չբավարարվեն:

Այդ դրույթի անարդյունավետ լինելն ակնհայտ է: Նման բարդ և միջազգային կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում գտնվող որևէ հակամարտության վերջնական լուծումը ռազմական ճանապարհով հնարավոր չի եղել և չի լինի: Ամեն մի ռազմական գործողություն կիանոյիպի միջազգային հանրության կտրուկ դիմադրությանը: Բացի այդ, միայն աղրբեջանական ռազմական ուժը բավարար չէ Լեռնային Ղարաբաղի հայության դեմ, որը պաշտպանում է սեփական կյանքը, օջախը, պատճական հայրենիքը, միջազգային ճանաչում ունեցող ինքնորոշման և ազատ ապրելու իրավունքը:

Աղրբեջանն իր «տարածքային ամբողջականությունը» պահպանելու համար պետք է հայերի երնիկ գտում իրականացնի: Իսկ դա նույնպես ներկա միջազգային պայմաններում հնարավոր չէ: Յայտնի է, թե Սերբիայի համար ինչ ողբերգական հետևանք ունեցավ իր տարածքում գտնվող Կոսովոյի մարզում երնիկական գտում անցկացնելու փորձը: ԱՄՆ և Եվրախորհրդի մի շարք երկրների միացյալ զինված ուժերի լայնամասշտար պատժիչ գործողությունները ստիպեցին սերբերին իրամարվել իրենց մտադրությունից և պաշտպանեցին Կոսովոյի ալբանական բնակչության անվտանգությունը:

Դրույթ 4. Աղրբեջանի մյուս հույսը ժամանակն է: Աղրբեջանական իշխանությունների համոզմամբ ժամանակն աշխատում է իրենց օգտին, ժամանակի ընթացքում նավթի գործոնի շնորհիվ Աղրբեջանը տնտեսապես ու ռազմական առումով կիզորանա և հակամարտությունից դուրս կգա հաղթանակով:

Այս հարցը ևս խստ վարկածային է և բավարար իիմնավորում չունի: Նախ այն պատճառով, որ նավթային ռեսուրսների բացակայությունը ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական զարգացմանը խանգարող վճռական գործոն չէ: Արդի պայմաններում էլ նրանք կարողանում են տնտեսական կայուն զարգացում ապահովել: Բացի այդ, այժմ ակնառու է այն միտումը, **իսկ ռառաջիկայում, ժամանակի ընթացքում կարող է ավելի խորանալ**, որ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը միջազգային հասարակական կարծիքի կողմից ավելի բարյացակամ վերաբերնունքի է արժանանում:

Դրույթ 5. Աղրբեջանցիները վստահ են, որ եթե ուժեղացնեն «իրենց քարոզչական գործունեությունը», հակառակորդին (հայկական կողմին) միջազգային հանրությանը ներկայացնեն որպես «ագրեսոր» և դա արտացոլեն միջազգային կազմակերպությունների տարրեր բանաձևերում, ապա հայերին կստիպեն հանձննել:

Այս վստահությունը ևս ռեալ հիմք չունի: Դականարտությամբ գրադպու կազմակերպությունների և անկողմնակալ փորձագետների մոտ կա այն հաստատ համոզմունքը, որ **Աղրբեջանի ներկա վիճակը իր իսկ կողմից սկսած ռազմական գործողությունների և իրականացրած ագրեսիայի հետևանք է**, որ **Աղրբեջանն իր սեփական ագրեսիայի գոհն է:**

Դայկական կողմի դիրքորոշումը խարսխվում է հետևյալ դրույթների վրա:

1.Եթոնային Ղարաբաղը ինքնորոշման և Աղրբեջանի կազմից դուրս գալու գործընթացը սկսեց այն ժամանակ գործող սահմանադրությանը և այլ պետական օրենքներին ու իրավական ակտերին լիովին համապատասխան, այսինքն **իրավապատշաճ և խաղաղ եղանակով** (դրա նանրանամերը շարադրված են Վերևում): Նա չի խախտել նաև միջազգային իրավունքի որևէ սկզբունք:

2.Եթոնային Ղարաբաղի Դանրապետությունն իր գոյության մեկուկես տասնամյակի ընթացքում **ապացուցել է իր կենսունակությունը որպես ինքնիշխան պետություն, արծանագրում է տնտեսական հաջողություններ և ընթանում է ժողովրդավարության ու արևմտյան արժեքային համակարգը ընդունելու և ներդնելու ուղիով:**

3. Հակամարտության վերջնական կարգավորումը հնարավոր է միայն խաղաղ ճանապարհով՝ փոխզիրումների հիման վրա: Հայկական կողմը սկզբունքային գիշում է համարում այն փաստը, որ ՀՀ դեռ չի ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Եվ դա բարի կանչի դրսնորում է ԵԱՀԿ Սինսկի շրջանակներում խաղաղ կարգավորման գործնքացին սատարելու նպատակով:

Նոր գիշումները, որոնց հայկական կողմը կարող է գնալ, չպետք է հակասեն արդեն քաղաքական ազատություն ու անկախություն ձեռք բերած և սեփական պետականությունը կերտող Լեռնային Ղարաբաղի հայության շահերին:

4. Չնայած այն հանգամանքին, որ Ղարաբաղի ժողովուրոջ դեռևս 1991թ. դեկտեմբերի սկզբին միջազգային դիտորդների վերահսկմամբ անցկացրել է հանրաքվե. միահամուռ արտահայտվել է անկախության օգտին և որպես ժողովրդավարական պետություն արդեն կայացել է, հնարավոր է համարում որոշակի պայմաններում լրացուցիչ հանրաքվեի անցկացման հարցի քննարկումը:

5. Աղբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության վերջնական կարգավորումը և տարածաշրջանի կայուն գարգացումը տևական խաղաղության պայմաններում պետք է հենվի հետևյալ սկզբունքների վրա.

- Աղբեջանին Լեռնային Ղարաբաղի ենթակայության անհնարինություն,
- Լեռնային Ղարաբաղի անկավային գոյության անհնարինություն (ՀՀ հետ ընդհանուր ցամաքային սահմանի առկայություն),
- պատերազմի չվերսկսման և հարևանների հետ ազատ և իրավահավասար գոյակցության միջազգային հատուկ երաշխիքների ապահովում:

6. Հայաստանի Հանրապետությունը պարտադիր պայման է համարում այն, որ հակամարտության ցանկացած լուծում կարող է վերջնական համարվել, եթե ստանա Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հավանությունը.

Ինչպես տեսնում ենք հայ-աղբեջանական հակամարտության կարգավորման հարցում կողմերի դիրքորոշումները ծայրաստիճան հակաղիք են ու իրարամերժ: Ավելի քան մեկ տասնամյակ տևող բանակցությունները, որոնց մասնակցում են նաև միջազգային կազմակերպություններ, որոնց մասնակցում են նաև միջազգային կազմակերպություններ, որոնք արդյունք չեն տվել: Չեն գտնվում փոխհամաձայնության եղբեր: Միակ սկզբունքային փոխհամաձայնությունն այն է, որ գինադադարը չպետք է խախտվի, իսկ հակամարտության քաղաքական կարգավորման ուղիների որոնումը և դրա շուրջ տար-

Վող խաղաղ բանակցությունները պեսք է շարունակվեն:

Քաղաքագիտական միտքը և հակամարտության խաղաղ կարգավորմամբ շահագրգուված միջազգային կազմակերպությունները ներկայացնում են փոխզիջումային տարրեր առաջարկներ, որոնք հեղինակների կարծիքով, կարող են ընդունելի լինել հակամարտող կողմերից թե մեկի, թե մյուսի համար:

Ինչպես արդեն ասվել է, տարածքային հակամարտություններ եղել են նաև նախկինում, և դրանցից շատերը ի վերջո լուծվել են խաղաղ բանակցությունների և փոխզիջումների միջոցով։ Դրանց դրական փորձի վերլուծությամբ զբաղվել են մեծաթիվ մասնագետներ։¹

Նման բնույթի ուսումնասիրություններ են կատարել նաև հայ պատմաբաններն ու քաղաքագետները։

Ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական լուծման մի քանի հնարավոր տարրերակների հետաքրքիր համեմատական վերլուծություն կատարել է պատմական գիտությունների դոկտոր, Դակամարտությունների լուծման Դայկական կենտրոնի տնօրեն Նիկոլայ Շովիհաննիսյանը։²

Ներկայացնելով Ադրբեյջանի, ԼՂՀ և Դայկաստանի մոտեցումները, նա վերլուծում է հակամարտությունների կարգավորման մի քանի տարրերակներ, որոնք միջազգային հանրության կամ առանձին հետազոտողների կողմից առաջարկվում են որպես Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման հնարավոր նախատիպեր։ Ն. Շովիհաննիսյանը քննության է առնում մասնավորապես շրջանառության մեջ գտնվող «տարածքային փոխանակման», «միասնական պետության», «անկախության», «համադրման» տարրերակները, ինչպես նաև «Կիպրոսյան նոդելը»։

Ուշագրավ է այն փաստը, որ 2005թ. հուլիսի սկզբին Նյու Յորքում կայացած ԵԱՀԿ վերհաժողովի նիստում այդ կազմակերպության նախագահի գեկույցում առաջին անգամ պաշտոնապես հնչեց այն կարծիքը, որ Ղարաբաղյան հակամարտության լուծումը կարող է գտնվել «Լեռնային Ղարաբաղը Դայկաստանին միացնելու» միջոցով։

¹ Արժանի է ուշադրության հատկապես ԱՄՆ Սերիենի համայարանի քաղաքագիտության պրֆեսոր Զ. Կվեստերի ընդհանացնող հետազոտությունը՝ «Со существованием этинических групп: оптимистические уроки прошлого. В кн. «Отикополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения». Мериленд (США), с. 45-69.

² Ընթերցողը այդ տարրերակների բովանդակությանը կարող է ծանոթանալ Հնոկալ Օգանիսյան, «Կարաբահский конфликт. этапы, подходы, варианты решения» գրքում: Е., 1997.

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՍԱՆ ԴԱՐՁԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ փաստերով է պացուցվում, որ Ղարաբաղը հայկական պատմական էթնոմշակութային տարածք է:
2. Ղարաբաղի ներկայիս տարածքը Մեծ Հայքի ո՞ր նահանգների սահմաններում է գտնվել:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանցներում են Արևելյան Անդրկովկասում ու Ղարաբաղում հայտնվել ոչ հայկական էթնիկական խմբեր:
4. Ինչպիսի՞սին է եղել Ղարաբաղի վարչաքաղաքական բաժանումը Ռուսաստանին միանալու և նրա կազմում գտնվելու ժամանակներում:
5. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում էթնոմշակութային հակամարտությունը Ղարաբաղում վերածվեց էթնոտարածքային հակամարտության և առաջին անգամ դարձավ Ազգերի լիգայի քննարկման առարկա:
6. Ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանցներում Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց Խորհրդային Ազգբեջանի կազմում: Ի՞նչ սկզբունքով առաջնորդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան դեկավարությունը հարցին նման լուծում տալիս:
7. Որո՞նք են հակամարտության բաղադրիչները: Խորհրդային իշխանության տարիներին ինչպե՞ս էր դրսևորվում հակամարտությունը, ի՞նչ միջոցներով էր այն պահպում սառեցված վիճակում:
8. Խորհրդային Ազգբեջանի իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում: Վերլուծե՞ք ու գնահատե՞ք փաստերով:
9. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում ԽՄՀՄ-ում առկա էթնիկական հակասությունները ստացան էթնոտարածքային բացահայտ հակամարտության բնույթ: Որո՞նք էին հակամարտության երկու մակարդակները: Վերլուծե՞ք յուրաքանչյուրի բովանդակությունը:
10. Ե՞րբ և ինչպե՞ս աղրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտությունը թևակոխնեց զարգացման ակտիվ փուլ:
11. Աղրբեջանի անկախացումը և ԽՄՀՄ փլուզումը ի՞նչ նոր հատկանիշներ ավելացրին աղրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության բովանդակությանը:
12. Ինչո՞վ է հիմնավորվում փորձագետների այն կարծիքը, որ աղրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի սկզբունքներով մտել է փակուդի: Դուք կիսո՞ւմ եք այդ կարծիքը:
13. Ինչո՞ւմ է կայանում պետության ներսում առկա էթնոտարածքային հակամարտության և միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող պետությունների միջև էթնոտարածքային հակամարտության

տարբերությունը:

14. Միջազգային իրավուքի Ի՞նչ սկզբունքներ են դրվում եթե նոտարածքային հակամարտությունների կարգավորման հիմքում: Ինչո՞ւմ է արտահայտվուն այդ սկզբունքների հակասությունը: Որո՞նք են դրա լուծման ուղիները:
15. Որո՞նք են եթե նոտարածքային հակամարտության կարգավորման միջազգային իրավունքի նորմերը: Դամեմատե՞ք և վերլուծե՞ք:
16. Միջազգային իրադրության փոփոխությունը ինչպե՞ս է ազդել ինքնորոշման իրավունքի և պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունքների նկատմամբ միջազգային հանրության վերաբերմունքի վրա: Վերլուծե՞ք օրինակներով:
17. Դայ-ադրբեջանական եթե նոտարածքային հակամարտության կարգավորման հարցում ո՞րն է ադրբեջանական կողմի դիրքորոշումը: Ի՞նչ դրույթների վրա է այն կառուցված:
18. Ինչպիսի՞ն է հայկական կողմի դիրքորոշումը: Որո՞նք են դրա ելակետային դրույթները:
19. Զեր կարծիքով, հայկական կողմը ինչպիսի՞ փոխգիծումների կարող է գնալ հանուն հակամարտության խաղաղ կարգավորման և հիմնախնդրի արդար լուծման:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹՅԱՎԻՐԾ

11.1 ՔԱՂԱՔԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ:

ԱՅՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱԼՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Արդեն ասվել է (գլուխ 3), որ ամեն մի երկիր-պետություն, ինչպիսին է և Հայաստանի Հանրապետությունը, աշխարհագրական (քաղաքաշխարհագրական) օբյեկտ է և միաժամանակ, ինչը տվյալ դեպքում մեզ հանար հատուկ կարևորություն ունի, միջազգային իրավունքի սուբյեկտ է: Այն ունի իր առանձնահատկություններն ու բնութագրինները և դրանց ամբողջությունը կազմող անհատական քաղաքաշխարհագրական բնութագիրը: Այդ բնութագիրը կարող է լական փոփոխություններ կրել կախված ոչ միայն երկրի զարգացման ներքին պայմաններից, այլ նաև, և ոչ պակաս չափով, արտաքին՝ համաշխարհային և տարածաշրջանային իրադրությունից:

Հայաստանը բազմադարյան ընդմիջումից հետո վերականգնեց իր քաղաքական անկախությունը և դրա շնորհիվ կրկին դարձավ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ 1918թ. մայիսին և որպես այդպիսին գոյատևեց ընդամենը 2.5 տարի (պայմանականորեն այն անվանում են Առաջին հանրապետություն): Արտաքին ծայրահեղ աննպաստ գործոնների ազդեցությանք այն կորցրեց իր անկախությունը, ստացավ այլ պետության նաև կազմող տարածքային-քաղաքական միավորի՝ ԽՍՀՄ միութենական հանրապետության կարգավիճակ (Երկրորդ հանրապետություն) և դադարեց միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ լինելոց:

Ներկայիս՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետության (Երրորդ հանրապետության՝ որպես միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի, անհատական բնութագիրը որոշող բնութագրինների ու հասրանիշների շարքում բացառիկ տեղ ունի քաղաքաշխարհագրական դիրքը, մասնավորապես նրա մակրոնակարդակը¹:

¹ Աշխարհագրական դիրքի 3 մակարդակները՝ ճակարո, մեզո և միկրո, ընդհանուր են նրա բոլոր տարատեսակների հանար, բայց սոցիալ-տնտեսաշխարհագրական և քաղաքաշ-

Հայտնի է, որ աշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական գիտության հիմնարար հասկացություններից է: Քաղաքաշխարհագրական դիրքը դրա հիմնական տարատեսակներից է: (Մյուս տարատեսակներն են՝ համաշխարհագրականը կամ նույնն է, թե մաքեմատիկաշխարհագրականը, ֆիզիկաաշխարհագրականը, սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրականը):²

Դժվար չէ կռահել, որ հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի, ամեն մի երկիր-պետության քաղաքական գործընթացների վրա այդ տարատեսակներից առավել մեծ և աննշական ազդեցություն ունի քաղաքաշխարհագրական դիրքը: Ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա դրանց ազդեցությունը դրսնորվում է միջնորդված ձևով, քաղաքաշխարհագրական դիրքի միջոցով, որը սերտ փոխազդեցության մեջ է գտնվում աշխարհագրական դիրքի մյուս տարատեսակների հետ:

Երկիր-պետության քաղաքաշխարհագրական դիրքը սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական դիրքի հետ միասին, ի տարբերություն դրա համաշխարհագրական և ֆիզիկաաշխարհագրական տարատեսակների, դիմամիկ են և հասարակական կյանքի զարգացման համեմատ կարող են արտագրեն փոխիվել, ստանալ նոր կոնկրետ բովանդակություն, հետևապես փոխել հասարակության զարգացման վրա իրենց հակադարձ ազդեցության ինչպես ուղղությունը, այնպես էլ ուժը:

Այդ օրինաչափությունը հատկապես ցայտուն արտահայտվում է միջազգային հարաբերությունների և երկիր-պետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում:

Յիշենք, որ արտաքին քաղաքականությունը պետության այն գործունեությունն է միջազգային ասպարեզում, որը կարգավորում է հարաբերություններն արտաքին քաղաքական գործունեության այլ սուբյեկտների հետ, որոնք են՝ պետությունները, արտասահմանյան կուսակցություններն ու այլ հասարակական կազմակերպությունները, համաշխարհային և տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունները:

Մասնագետներն այն կարծիքի են, որ այդ սուբյեկտներից որի՝

հարհագրական տարատեսակների դեպքում վերջին ժամանակներս «մակրոորիգ» տերմին հետ միասին ավելի հաճախ օգտագործվում է «աշխարհատնտեսական» (գնուկոնոմիկական) և «աշխարհաքաղաքական» (գեոպոլիտիկական) դիրք տերմինները: Ինչ առանձին դեպքերում կ ընդհանրապես «քաղաքաշխարհագրական դիրքը» փոխարինվում է «աշխարհաքաղաքական դիրքով». ընդհանուր երևոյթը արտահայտող հասկացությունը («քաղաքաշխարհագրական դիրք») նույնազնություն է երա մեկ քաղաքորիչի մեկ ասպեկտի («աշխարհաքաղաքական դիրք») հետ, որը կորեկտ համարել չի կարողի:

² Յիշենք, որ «աշխարհագրական դիրք» գիտական հասկացության առավել տարածված սահմանման համաձայն աշխարհագրական դիրքը աշխարհագրական օբյեկտի հարաբերությունն է դրանից դուրս գտնվող այն օբյեկտների նկատմամբ, որոնց հետ գտնվում է փոխազդեցության մեջ:

Նկատմամբ ի՞նչ վերաբերմունք ունենալ, ծգտել համագործակցե՞լ, բարեկամական կապեր հաստատե՞լ, իսկ հակառակորդների ու թշնամիների հետ ինչպե՞ս հարաբերվել հարցերի վրա ազդող գործոնների շարքում պատմական գերակշռությունը պատկանել **և քաղաքաշխարհագրական դիրքին:**

Դայաստանի Դանրապետության հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության 9-րդ հոդվածում ամրագրված է. «Դայաստանի Դանրապետության արտաքին քաղաքականությունը իրականացվում է միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան՝ բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական, փոխահավետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով»:

Դայտնի է, որ Դայաստանն իր երկուսուկես հազարամյակների պատմության ընթացքում մշտապես բախվել է այդ հիմնախնդրին: Նրա զարգացման բոլոր բեկումնային ու շրջադարձային իրադարձությունները պայմանավորված են եղել նրա աշխարհագրական դիրքի, միջազգային քաղաքական իրադրության, վերջինիս այն սուբյեկտների փոփոխություններով, որոնց հետ նա ստիպված է եղել հարաբերվել:

Ինչպիսի՞ն է Դայաստանի Դանրապետության **ներկայիս քաղաքաշխարհագրական (աշխարհաքաղաքական) դիրքը և ինչպե՞ս տարրությունը պահպանվության վրա:**

Արդի վիճակը և դրա հարուցած հիմնախնդրները ճիշտ հասկանալու ու գնահատելու համար հարկ է նախ պատասխանել այն հարցին, **թե ինչպիսի՞ն էր ստացած ժառանգությունը և արդյո՞ք այն կարող է ազդել ներկա իրադրության վրա:**

Զափազանցություն չի լինի, եթե ուղղակիորեն ասենք, որ անկախացած Դայաստանի Դանրապետությունը «քաղաքաշխարհագրական դիրքի» (նկատի ունենալով նրա մակրոմակարդակը) որևէ ժառանգություն չի ստացել: Նա անմիջականորեն բախվեց «քաղաքաշխարհագրական դիրք» կոչվող իրողությանը միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ դառնալուց հետո միայն և ստիպված եղավ ըստ ամենայնի հաշվի նստել նրա՝ որպես հզոր արտաքին գործոնի հետ:

Դա երկրի համար նոր, նախորդից որակապես տարբերվող իրադրություն էր, բոլորովին նոր մարտահրավեր, որը կարող էր **անհաղթահարելի վտանգների աղբյուր ծառայել, կարող էր նաև զարգացման ու բարգավաճման նոր հորիզոններ բացել:**

Մինչև անկախացումը Ուսւական կայսրության, ապա և ԽՍՀՄ կազմում Դայաստանը, ինչպես և ընդամենը «ամբողջի մասի» կարգավիճակ ունեցող մյուս ազգային տարածքները, պետության քա-

դաքանչարիագրական դիրքի դրական ու բացասական ազդեցությունն իրենց վրա կրում էին ոչ ուղղակիորեն, այլ «ամբողջով» (Ուսական կայսրություն, ԽՍԴՄ) միջնորդված։ Նրանք լիովին օգտվում էին այն դրականից, ինչը առկա էր «անբողջի» քաղաքապետական դրական դիրքը «նպաստավոր» դարձնող հատկանիշների շնորհիվ, բայց և միաժամանակ կիսում էին այն դժվարություններն ու անհարմարությունները, որոնք ծնվում էին «աննպաստ» հատկանիշներից։

Որո՞նք էին ԽՍԴՄ քաղաքապետական դիրքի՝ խորհրդային Դայաստանի համար նպաստավոր կողմելու ։ Ըստ 7 տասնամյակ հանդիսանալով գերիզոր տերության բաղադրիչ մասը, Դայկական ԽՍԴ կարողացավ ապահովել իր անվտանգությունը, ըստ եռթյան չեզոքացնել հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման իրական վտանգը, որ 20-րդ դարի բուռն պատմության բոլոր շրջադարձային պահերին կախված է եղել նրա վրա, և պահպանել ու անրապնդել այն նվազագույնը, որ ժառանգություն էր ստացել պատմությունից։

Միաժամանակ պետք է ի նկատի ունենալ, որ ծիշտ չեր լինի ԽՍԴՄ կազմում, հետևապես նրա պաշտպանության տակ գտնվելու դրական նշանակությունը բացարձականացնել, առավել ևս, երբ ԽՍԴՄ մի տևական ժամանակ լինելով աշխարհի երկու ուժային կենտրոններից մեկը, բոլոր առումներով (գաղափարական, տնտեսական, ռազմատրատեգիական, քաղաքակրթական և այլն) իրեն հակադրում էր մնացած աշխարհին և անզիջում մրցակցության մեջ էր գտնվում մյուս, շատ ավելի հզոր ուժային կենտրոնի հետ։ Գնալով սաստկանում էր աշխարհի ուժային կենտրոնների գլխավորած երկու հզորագույն ռազմական միավորումների՝ ՆԱՏՕ-ի և Վարչական պակտի առնակատում։ Իրական էր դառնում դրանց ռազմական բախման վտանգը, որը նշանակում էր և երրորդ համաշխարհային պատերազմի վտանգ, մի պատերազմի, որը աշխարհի քաղաքական քարտեզից կզնօթեր բազմաթիվ պետությունների ու ժողովուրդների։ Կասկածից վեր է, որ եթե նկատի առնենք անմիջականութեն մեզ շրջապատող աշխարհում տիրող անհանդուժականության ու թշնամնի մթնոլորտը, այդ ժողովուրդների շարքում կլիներ և հայ ժողովուրդը։

Բարեախտաբար հերթական համաշխարհային պատերազմը չպայթեց, այն ծևափոխվեց «սառը պատերազմի», որի հայտնի արդյունքում երկրեւո աշխարհը վերածվեց միաբեւո աշխարհի, փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը, մարդկության գարգացման ուղենիշը, հետևաբար և միջազգային հարաբերությունների բովանդակությունը,

նրա որակն ու քանակը: Իսկ դա բերեց, չեր կարող չբերել, երկիր-պետությունների՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտների: քաղաքաշխարհագրական դիրքի որակական փոփոխությունների:

Մինչև Հայաստանի Հանրապետության արդի քաղաքաշխարհագրական դիրքի բնութագրմանն անցնելը նշենք մի հանգանաք ևս, որը կարող է օգնել գերհզոր տերության կազմում գտնվելու նրա համար նպաստավոր և ոչ նպաստավոր կողմերի մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու հարցում: Դա վերաբերում է Երկրորդ հանրապետության՝ Հայկական ԽՍՀ աշխարհագրական դիրքի միկրոմակարդակին, այսինքն՝ դիրքին ԽՍՀՄ կազմում:

Հայաստանը գտնվելով ԽՍՀՄ ծայր հարավ-արևմուտքում, անմիջական սահմանակից էր նրա գլխավոր ռազմաստրատեգիական հակառակորդին՝ ԽՍՀՕ-ին նրա անդամ հանդիսացող, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ին թշնամաբար տրամադրված Թուրքիայի միջոցով: Այդպիսի հարևանությունը շատ ավելի էր մեծացնում աշխարհի երկու հակադիր ճակատների ռազմական բախման հնարավոր կործանարար հետևանքները Հայաստանի համար: Ճիշենք, որ Թուրքիայի բանակը, որ անձնակազմի քանակով երկրորդն էր ԽՍՀՕ կազմում, իր գլխավոր ուժերը պահում էր Հայաստանի սահմանի մոտ և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար առիթն օգտագործել նրա վրա հարձակվելու համար¹:

«Սառը պատերազմում» Արևմուտքի հաղթանակը բերեց աշխարհի քաղաքական քարտեզի և ուժերի բալանսի փոփոխության, որի արտահայտություններից մեկը անդրկովկասյան նախկին խորհրդային հանրապետությունների անկախացումն էր: Իսկ դա նշանակում էր դրանց աշխարհագրական դիրքում նոր՝ քաղաքաշխարհագրական բաղադրիչի հայտնելը: Հայաստանը նույնպես ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորություն ստացավ, բայց և վերածվեց արտաքին քաղաքաշխարհագրական ազդեցություններն ուղղակիորեն և միայնակ իր վրա կրող օբյեկտի (պասիվ սուբյեկտի):

Համառոտակի վերլուծենք ստեղծված իրադրությունում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները և դրանց ազդեցությունը արտաքին քաղաքա-

¹ Հատկանշական է, որ այդ հրավիճակը նման էր Երկորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին ստեղծված լիավիճակին, եթե Թուրքիան ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցն էր: Մշակված էին Հայաստանի (և Անդրկովկասի) վրա թուրքական բանակի հարձակման բոլոր մանրամասները այն դեպքի համար, եթե գերմանացիներին հաջողվեր գրավել Ստալինգրադը, որ սակայն, ինչպես հայտնի է, տեղի չունեցավ:

կանության վրա:

Առաջին համամոլորակային, այլ կերպ՝ աշխարհաքաղաքական մակարդակում Հայաստանի Հանրապետության դիրքի թերևս գլխավոր առանձնահատկությունը պետք է հաճարել նրա գտնվելը համաշխարհային նշանակության բաժանարար գծերի վրա: Այդպիսին են, մասնավորապես Երկիր մոլորակի քաղաքակրթական, կրոնական (դավանական), մշակութային, աշխարհաքաղաքական, աշխարհատնտեսական մակրոշրջանացումների առաջին կարգի միավորների սահմանները (նանրամասն տես գլ. 7):

Արդեն ասվել է, որ նասնազետների կողմից աշխարհի քաղաքական մակրոշրջանացման տարբեր սխեմաներ ու աշխարհաքաղաքական տարրեր մոդելներ են մշակվել (Մաքինոների, Հառլուհիների և ուրիշների): Հատկանշականն այն է, որ գրեթե բոլոր սխեմաներում ու մոդելներում Մերձավոր Արևելքի կենտրոնական տարածքները, Կովկասը և Հայաստանը (ինչպես պատմական, այնպես էլ ներկայիս ՀՀ) գտնվում են բաժանարար գծերի վրա: Իսկ բաժանարար գծերը միաժամանակ շփման գծեր են: Այդտեղ է, որ տեղի է ունենում քաղաքակրթությունների, մշակույթների, դավանանքների, քաղաքական, տնտեսական ու ռազմաստրատեգիական միավորների անմիջական ու առավել ակտիվ փոխչփումներ ու նաև՝ բախումներ:

Հայաստանի Հանրապետությունը աշխարհի այն փոքրաբիկ երկրներից է, որտեղ շփվում, գոյակցում, համագործակցում կամ մրցակցում, հակադրվում ու բախվում են տարբեր քաղաքակրթություններ, մշակույթներ, կրոններ ու դավանանքներ, և այդ ամենը աշխարհի հզորների տնտեսական, քաղաքական, ռազմաստրատեգիական, գաղափարական շահերով հանդերձ:

Սարդկության պատմական զարգացման տարբեր փուլերում այս տարածաշրջանը Հայաստանի հետ մեկտեղ շփումների, փոխափականցման, մրցակցության ու բախումների ասպարեզ է եղել եվրոպական ու ասիական քաղաքակրթությունների, քրիստոնեական, զրադաշտական ու մահմեդական կրոնների միջև: Այստեղ են բախվել Եվրոպայի, Կենտրոնական ու հարավ-արևմտյան Ասիայի ժամանակի խոշորագույն պետությունների շահերը:

Ներկա ժամանակաշրջանում այստեղ բախվում են ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Եվրամիության առաջատար երկրների շահերը: Տարածաշրջանի նկատմամբ աճող հետաքրքրություն են ցուցաբերում Զինաստանը, ճապոնիան, Չինկաստանը:

Չնայած մեզ արդեն ծանոթ աշխարհաքաղաքական մոդելների

տարրերություններին, բոլոր այդ մողելներում Հայաստանը գտնվում է Հարթականի՝ Երկրագնդի քաղաքաշխարհագրական «միջուկի» հարավային սահմանագլխին (տե՛ս գլ. 7.2):

Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական շրջանացնան երկրորդ՝ **տարածաշրջանային մակարդակում** Հայաստանով ու Հարավային Կովկասի մյուս Երկրներով առավել շահագրգոռված են նրանց հետ ուղղակի սահմանակից Երկու հզորագույն, նույն մահմեդական կրոնը դավանող, բայց տարրեր մշակույթների պատկանող, տարրեր գաղափարախոսություն քարոզող ու քաղաքական կողմնորոշում ունեցող, հետևապես և մրցակից **Թուրքիան և Իրանի հսկամական Հանրապետությունը**: Տարածաշրջանի հետ ընդհանուր սահման և պատմականորեն ձևավորված տնտեսական, քաղաքական ու ռազմաստրատեգիական շահեր ունի նաև **Ուստաստանը**, որի լուրջ դերակատարումն ակնհայտ է նաև շրջանացնան առաջին մակարդակում:

(Երրորդ՝ **տեղական մակարդակում** իրադրությունը հետևյալն է: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի պետական սահման միջազգայնորեն ճանաչված (դե յուրէ) 4 և ինքնահօքակ (դե ֆակտո) 1 պետության հետ: Սահմանների ընդհանուր Երկարության 1430 կմ-ից Վրաստանին բաժին է ընկնում 196 կմ, Թուրքիային 280 կմ, Իրանին 42 կմ, Աղրբեջանին՝ մինչև ԼՂՀ անջատումը 912 կմ, իսկ այժմ մոտավորապես 400 կմ: Մնացած շուրջ 500 կմ ընդհանուր սահման է ԼՂԴ հետ: Վերջինս իր իրավական ձևակերպումը դեռևս չի ստացել և, պետք է Ենթադրել, դարաբաղյան հականարտության հանգուցալուծումով կարող է փոփոխության ենթարկվել:

Հստակորեն ճշգրտված ու ամրագրված են, այսինքն Ենթարկվել են ինչպես **դելիմիտացիայի**, այնպես էլ **դեմարկացիայի** հայ-թուրքական և հայ-իրանական սահմանները, որոնք նախկինում պետական սահման են ծառայել ԽՍՀՄ-ի համար: Հայ-վրացական սահմանը, որ ունեցել է ԽՍՀՄ Ենթադրին սահմանի կարգավիճակ, դելիմիտացված է: Ներկայում կատարվում է նրա դեմարկացիա: Իրավական առումով անորոշ վիճակ է տիրում հայ-աղրբեջանական սահմանում: Մինչև ԽՍՀՄ լուծարումը այն նույնպես դելիմիտացված էր: Սակայն, կապված դարաբաղյան իրադրության հետ, այս դելիմիտացված սահմանը բազմաթիվ տեղերում խախտված է, իսկ Աղրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի անջատման հետևանքով այն կրճատվել է գրեթե 2.5 անգամ:

ԼՂՀ հետ սահմանի Երկարությունը, կոնկրետ գծագրությունը և իրավական կարգավիճակը կորոշվի հայ-աղրբեջանական հակա-

մարտության վերջնական կարգավորումից և դրա արդյունքների միջազգային ճանաչումից հետո միայն:

Հայաստանի Դանրապետությունն իր անմիջական հարևաններից միայն իրանի և Վրաստանի հետ է, որ ունի դիվանագիտական հարաբերություններ:

1 Իրանի հետ Հայաստանի բարիդրացիական հարաբերությունները հաջողությամբ գարգանում են բոլոր ոլորտներում՝ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային: Իրանի հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունները հիմնավորվում ու նյութականանում են նաև այն իրողությամբ, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջի դեր է կատարում նոյն Իրանի և Եվրոպայի՝ որպես քաղաքակրթական, մշակութային, կրոնական ու գաղափարախոսական տարբեր շրջանների միջև:

Հայաստանի այդ դերը ակնհայտ է նաև երկրորդ բարեկամ երկրի՝ Վրաստանի պարագայում: ճիշտ է, Վրաստանը անմիջական սահման և բարեկամական հարաբերությունների տեր Ադրբեյջանի ու Թուրքիայի հետ, այնուհանդերձ Իրանի և տարածաշրջանի մի քանի այլ երկրների հետ կապեր զարգացնում է «հայկական կամուրջի» միջոցով, ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանը Ռուսաստանի հետ՝ «Վրացական կամուրջի» միջոցով:

Չնայած հայ-Վրացական դարավոր բարեկամությանը, որը հիմնված է նաև կրոնական, մշակութային ու պատմական ճակատագրի ընդհանրության վրա, որը բարձր է գնահատվում երկու հարևան երկրների ժողովուրդների ու պետական իշխանությունների կողմից, նրանց հարաբերություններում առկա են նաև լուծում պահանջող հիմնախնդիրներ: Դա վերաբերում է հատկապես Վրաստանի տարածքում բնակվող հայ փոքրանամության անքավարարվածությանը իր սոցիալտնտեսական ու քաղաքական վիճակով, ինչպես նաև Հայաստանի և Ռուսաստանի ռազմաստրատեգիական համագործակցության և դրա միջոցով Հարավային Կովկասում Ռուսական ազդեցության պահպանման առկա խնդրին:

Իրանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի բարեկամական հարաբերությունները ապագայում խաթարող որևէ լուրջ գործոն գոյություն չունի, թեև Հայաստանն ու Իրանը պատկանում են տարբեր կրոնների և տարբեր կերպ են գնահատվում ու տարբեր վերաբերմունքի են արժանանում ներկայիս համաշխարհային լիդերի համարում ունեցող ԱՍՍ-ի կողմից:

Որակապես այլ իրավիճակ է Հայաստանի մյուս երկու՝ արևմտյան և արևյան հարևանների՝ Թուրքիայի ու Աղրբեջանի հետ, որոնք հրաժարվում են դիվանագիտական հարաբերություններ հաստիել Հայաստանի հետ և շարունակում են նրա նկատմանք թշնամական քաղաքականությունը:

Դանրահայտ է, որ Հայաստան պետության և հայերի նկատմանք այդպիսի վերաբերմունքի պատճական արմատները խորն են, որոնք սնվում են ծագումնաբանական (ռասխատական), քաղաքակրթական, մշակութային, ազգային-էթնիկական, կրոնական, գաղափարախոսական տարրերություններից: Դրանք ներկայումս էլ շարունակում են վիրիսարի ներուժ ունեցող քաղաքական գործոնի դեր կատարել: Այդ տարրերություններով պայմանավորված պատճական զարգացումները վերջին ավելի քան ութ հարյուրամյակի ընթացքում ունեցել են **ուժեղի ու բոլորի, հաղթողի ու պարտվողի, նվաճողի ու նվաճվողի, դահիճի ու գորի փոխարաբերությունների բնույթ**: Դրա արդյունքում ձևավորվել է տարածաշրջանի արդի էթնոաշխարհագրական և քաղաքական քարտեզը: Հայերը և երկու հայկական պետական տարածքային կազմավորումները (ՀՀ և ԼՂՀ) պահպանվել են իրենց բնօրրանի՝ պատճական տարածքի 1/10 մասի վրա միայն, այն մասի, որը ներկայումս Թուրքիան բաժանում է Աղրբեջանից: Մնացած 9/10 մասը հիմնականում բնակեցված է իրենց **մեկ միասնական էթնիկական միավոր համարող թուրքերով ու աղրբեջանցիներով** և գրադեցված է երկու ռազմավարական դաշնակից համարվող Թուրքիա ու Աղրբեջան պետություններով:

Դզոր գաղափարախոսական և հոգեբանական գործոն է նաև այն, որ այդ պետությունների պաշտոնական քաղաքականությունը շարունակում է **ազգաբնակչությանը սրսկել պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի գաղափարախոսություն**: Այդ գաղափարախոսության համաձայն Միջերկրականի ափերից մինչև Զինաստան ձգվող Թուրքանը այն պատճական տարածքն է, որտեղ ապրել են և այժմ էլ ապրում են թուրքալեզու ծողովուրդները: Նրանց «պատճական առաքելությունն է» միավորվել և այդ տարածքի վրա ստեղծել **թուրքական միասնական գերտերություն**: Ըստ այդ գաղափարախոսության հայկական անկախ պետությունն իր գոյությանք ու աշխարհագրական դիրքով խախտում է այդ միասնությունը: Այն քաղաքաշխարհագրական և էթնիկական սեպ է, որը Մեծ Թուրքանի և Թուրքական գերտերության արևմտյան և արևելյան մասերը և թուրքալեզու ցեղերին անջատում է իրարից:

Պատմականորեն ծևավորված այդպիսի վերաբերմունքի նորօյա արտահայտություն է նաև այն, որ Թուրքիան և Ադրբեյջանը Դայաստանի նկատմամբ կիրառելով տրանսպորտային շրջափակման կոչտ քաղաքականություն, գտում են բոլոր միջոցներով մեկուսացնել նրան Արևոտքը Արևելք և Հյուսիս Դարավ միջազգային տրանսպորտային համակարգից (որի մասին խոսվեց Գլ.7.4-ում) և այդ եղանակով խիստ աննպաստ դարձնել նրա տնտեսաաշխարհագրական (տրանսպորտային-աշխարհագրական) դիրքը: Իսկ դա նշանակում է Դայաստանի Դանորավետության նաև քաղաքաաշխարհագրական դիրքի ոչ նպաստավոր փոփոխություն, որը չի կարող Դայաստանի հաճար բացասական հետևանքներ չունենալ:

Մեկ անգամ ևս կրկնենք. Եթե մինչև անկախացումը այս և նման տիպի այլ աշխարհաքաղաքական նարտահրավերներին դիմակայում էր նախկին գերիզոր ԽՍՀՄ-ը, ապա նրա վիլուզման արդյունքում Դայաստանը և մյուս նոր անկախացած պետությունները այդ նարտահրավերի դեմ դիմաց հայտնվեցին միայնակ:

Կանխատեսելի էին բոլոր այն հիմնախնդիրները և դրանց լուծման դժվարությունները, որոնց անխուսափելիորեն պետք է բախվեր Դայաստանը անկախացման և միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ դառնալու արդյունքում:

Դայաստանում ինքնիշխան պետության վերստեղծումը և դրանով պայմանավորված սեփական արտաքին քաղաքականություն վարելու անխուսափելիորեն, քաղաքաաշխարհագրական դիրքը որպես երկրի զարգացման պարտադիր առաջնակարգ գործոն հանդես գալը արմատապես փոխեցին աշխարհաքաղաքական իրադրությունը տարածաշրջանում և Դայաստանի շուրջ:

Դա ծնեց ոչ միայն վերը քննարկված հիմնախնդիրները, որոնցով ուղղակիորեն պայմանավորված է արտաքին քաղաքականությունը, այլև նոր բովանդակություն հաղորդեց մի շարք այլ խնդիրների ևս: Այդպիսի խնդիրներից են երկրի տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունների և դրանցից կախված՝ աշխատանքի միջազգային բաժնանման համակարգում նրա տեղի ու դերի որոշումը, հասարակական կյանքի, մասնավորապես նրա տնտեսական ոլորտի նոր պահանջներին բավարարող տարածքային կազմակերպումը, հասարակական կյանքի ինտերնացիոնալացման և միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու հետ կապված խնդիրները:

Այս բոլորը, թեև հիմնականում վերաբերում են երկրի ներքին քաղաքականությանը և պահանջում են ինքնուրույն լուծումներ, չեն

կարող սերտ կապի մեջ չգտնվել արտաքին քաղաքականության հետ:

Մասնագետների միահանուռ կարծիքով այս բնույթի խնդիրների շարքուն առկա է մեկը, որն արտաքին քաղաքականության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի, ավելին՝ նրա անբաժան տարրն է: Կա բնակչության ինքնությունը, ինքնազնահատումը, նույնականությունն է, այսինքն նրա ընդհանրական պատկերացումն այն մասին, թե ո՞վ է ինքը, ինչպիսի՞ն են ազգային հատկանիշները, որոնք մեկ ամբողջություն են դարձնում ազգը, ժողովրդը և տարբերում են նրան մոտիկ ու հեռու հարևաններից: Կա այդ ինքնության, նույնականության ծիչտ գնահատումն է և զարգացման ուղղության որոշումը:

Նայսնի է, որ երկրի ազգաբնակչության, ժողովրդի նույնականությունը որպես սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, այլ կերպ ասած՝ նրա ազգային, սոցիալ-էքնիկական ինքնության օգացնունքը, ինքնաճանաչողությունն ու ինքնազնահատումը ծևավորվում է մեծաթիվ գործունեութի ազեցությամբ: Դրանցից են, օրինակ, պատմական հիշողությունը, պետական տարածքն ու սահմանները, իրական և պոտենցիալ դաշնակիցները, արտաքին սպառնակիքի աղբյուրները, «մենք» ու «նրանք», «յուրայիններ» ու «օտարներ» հասկացությունների կոնկրետ բովանդակությունը, «քարեկամների» ու «քշնամինների» կերպարն ու նկարագիրը: Այդ բոլորը Նայաստանի քաղաքական կարգավիճակի և աշխարհագրական դիրքի կտրուկ փոփոխության արդյունքում իրենք նույնպես եական փոփոխություններ կրեցին: Պատմական զարգացման արդի փոկում ծևավորվում է Նայաստանի ազգաբնակչության, հավանաբար նաև աշխարհասկյուռ հայության նոր նույնականությունը, որն էապես տարբերվում է այն նույնականությունից, որը տիրապեսող էր ազգային պետականության բացակայության պայմաններում:

Պատասխանի են սպասում այն հարցերը, թե Նայաստանի Նանրապետության քաղաքաշխարհագրական դիրքը, նրա վերը նկարագրված առանձնահատկությունները, իհարկե նաև ժողովրդի նոր նույնականությունը ի՞նչ չափով են պայմանավորում նրա արտաքին քաղաքականությունը: Արդյո՞ք մեր արտաքին քաղաքական դրկտրինան ճիշտ է արտացոլում քաղաքաշխարհագրական դիրքից բխող ընդհանուր իրադրությունը և կոնկրետ հիմնախնդիրները: Մրանք հարցեր են, որոնք հատուկ գիտական ուսումնասիրության կարիք ունեն և իրենց պատասխանը կարող են ստանալ հասարակագիտության տարբեր ճյուղերի ու բնագավառների ներկայացուցիչների հետազոտական ջանքերի միավորման և դրանք պրակտիկ քաղաքականության մեջ կիրառելու արդյունքում:

Առայժմ սահմանափակվենք մի քանի ընդհանուր դատողություններով:

Ամեն մի քաղաքականություն, ինչ ոլորտի էլ այն վերաբերի, գիտական հիմնավորվածության և ծշմարտացիության մեկ չափանիշ ունի: Դա նրա արդյունավետությունն է, գործնական արդյունքները.

Դժվար չեն պատկերացնել, թե հերոսական ու ողբերգական դրվագներով լի պատճական անցյալով, բայց վերջին հարյուրամյակներում սեփական պետականություններու գրկված ժողովրդի համար դրա վերականգնումը և արտաքին քաղաքականության ճշշտությամբ ինչպիսի դժվարությունների հետ է կապված: Դայ ժողովրդի պարագայում այդ դժվարությունները բազմապատկում են տարածաշրջանում տիրող քաղաքապետական այն բացառիկ բարդ իրադրության պատճառով, որի մասին խոսվեց վերևում:

Դիշենք, որ արտաքին քաղաքականությունը պետության գործունեությունն է միջազգային ասպարեզում, որի միջոցով այն կարգավորում է իր հարաբերությունները արտաքին քաղաքական գործունեության այլ սուբյեկտների՝ պետությունների, արտասահմանյան կուսակցությունների ու հասարակական կազմակերպությունների, համաշխարհային և տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունների հետ: Արտաքին քաղաքականությունը հենվում է երկիր-պետության տնտեսական, ժողովրդագրական, ռազմական, գիտատեխնիկական ու մշակութային ներուժի վրա, որը որոշվում է ամբողջ ներսում դրանց գուգակցումով և հարաբերակցությամբ: Այդ ներուժն է, որ ի վերջո ապահովում է պետության արտաքին քաղաքականության նպատակների ու խնդիրների իրականացումը, առաջնությունների ենթակարգությունը:

Դայաստանի դեպքում պետության ընդհանրական ներուժի թվարկված բաղադրիչներին պետք է ավելացնել ևս մեկը: Դա արտասահմանյան ավելի քան յոթ տասնյակ պետություններում բնակվող և նրանց քաղաքացիներ համարվող մեր հայրենակիցներն են՝ հայ սփյուռքը՝ 7-8 մլն մարդ: Դա այն իրողությունն է, որ ինքնիշխան պետության կարգավիճակ ստացած Դայաստանի Դանրապետությունում առնվազն 2,5 անգամ ավելի քիչ հայ է բնակվում, քան Սփյուռքում¹: Սա ծևական առումով ժողովրդագրական քաղադրիչ է, բայց

¹ Միջև վերջերս հայրենաբնակ և արտասահմանում բնակվող հրեաների քանակական հարաբերակցությունը նույնպես բացասական է եղել, 2005 թ. տվյալներով այն հավասարակշոված է՝ մոտավորապես 50-ական տոկոս:

դժվար չենկատել, որ որոշակի լրացուցիչ լիգը է հաղորդում մշակութային, տնտեսական ու նաև քաղաքական բաղադրիչներին:

Դայ սփյուռքի առկայությունը որպես ինքնուրույն գործոն ազդում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կոնկրետ դրսնորումների և ուղղվածության վրա, և դա՝ **համայնքների աշխարհագրության միջոցով**: Իսկ դժվար չենկատել, որ հայ Սփյուռքի աշխարհագրությունը, համայնքների տեղաբաշխումը, վերջին հաշվով, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաշխարհագրական դիրքը որոշող բաղադրիչ է: (Չիշենք, որ երկրի աշխարհագրական դիրքը նրա հարաբերությունն է իրենից դուրս գտնվող օրեւկտների նկատմամբ, որոնց հետ նա կարող է փոխազդեցության մեջ գտնվել): Ակնհայտ է, որ հայկական համայնքի առկայությունը, նրա կշիռը որոշակի երկրում լրացուցիչ և ոչ երկրորդական գործոն է այդ երկրի և Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների բնույթի և մակարդակի որոշման համար:

Արտաքին քաղաքական գործունեության պարտադիր և ամենից ավելի արդյունավետ եղանակը այլ պետությունների հետ ողիվաճագիտական հարաբերությունների հաստատելն է, միջազգային կազմակերպություններին անդամագրվելը և արտասահմանյան կուսակցությունների ու կազմակերպությունների հետ շփնան մեջ գտնվելը:

Առ այսօր Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական ուղղակի հարաբերություններ ունի աշխարհի պետությունների մեծ մասի, այդ բվում առաջատար ութնյակի (ԱՄՆ, Ռուսաստան, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, ճապոնիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Կանադա), Չինաստանի, Ճնդկաստանի, Եվրոպայի, Ասիայի ու Ամերիկայի մյուս խոշոր պետությունների հետ, անդամակցում է ՄԱԿ-ին, նրա բոլոր կառույցներին, Առևտուրի համաշխարհային կազմակերպությանը, Անկախ պետությունների համագործակցությանը (ՄՊՀ), Եվրախորհրդին, սերտ համագործակցության մեջ է համաշխարհային և տարածաշրջանային բազմաթիվ այլ կազմակերպությունների հետ:

Նաև խոշոր հայ համայնքների առկայության շնորհիվ է, որ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները առավել բարձր մակարդակի վրա են, օրինակ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Լիբանանի, Սիրիայի, Իրանի հետ, որտեղ հայ համայնքը գգալի ուժ է ներկայացնում:

Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առջև սկզբից ևեր որպես կարևորագույն առաջնահերթ

հարց ծագեց գերակայությունների որոշումը, որն ամեն մի պետության արտաքին քաղաքական դրվագների առանցքային խնդիրն է:

Դայտնի է, որ խորհրդային գերտերության վիլուգնան հետևանքով բոլոր նորաստեղծ պետությունների առջև այդ հարցը ծագել էր և հրատապ լուծում էր պահանջում: Նրանք պետք է որոշեին իրենց վերաբերմունքը նախկին ԽՍՀՄ առաջատար, առանցքային անդամի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ: Մերձբալթյան երեք հանրապետությունները (Էստոնիա, Լատվիա, Լիտվա) առանց վարանման հայտարարեցին իրենց արևմտամետ կողմնորոշնան և Ռուսաստանի Դաշնության հետ նախկին սերտ հարաբերությունները սահմանափակելու մասին:

ԽՍՀՄ մյուս 11 հանրապետությունների դիրքորոշումն այլ էր: Դայտարարելով միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու օգտին իրենց կողմնորոշումը, նրանք համաձայնեցին Ռուսաստանի հետ միասին ստեղծել նոր տիպի միություն՝ Անկախ պետությունների համագործակցություն (ԱՊՀ), որի ներսում հնարավորություն կունենան շարունակել տնտեսական ու մշակութային համագործակցությունը և միասնական դիրքերից հանդես գալ այլ պետությունների հետ հարաբերություններում: ԱՊՀ ներկա վիճակը ցույց է տալիս, որ այդ կազմակերպության հետ կապված սպասումներն արդարանում են ոչ լիովին և նրա բոլոր անդամները չեն, որ շահագրգռվածություն են դրսնորում դրա հետագա ամրապնդման ու զարգացման հարցում:

Դայաստանի Դանրապետությունն այն երկրներից է, որ ԱՊՀ-ի և նրա շրջանակներում, ինչպես նաև երկկողմանի կարգով Ռուսաստանի Դաշնության հետ զարգացնում է սերտ հարաբերություններ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Դժ այդպիսի կողմնորոշումը պատճառաբանվում է ոչ միայն հայ-ռուսական պատմական կապերով ու տնտեսական նպատակահարմարությամբ: Առաջնային նշանակություն է ծեռք բերում թուրք-ադրբեջանական թշնամական միջավայրում պետության անվտանգության ապահովման խնդիրը: Այդ խնդրի առկայությամբ է պայմանավորվում նաև այն, որ Դայաստան-Ռուսաստան ներկայիս հարաբերություններն ուժեմ ստրատեգիական ուղղվածություն: Դաջողությանք զարգանում է ռազմատեխնիկական համագործակցությունը, և Դայաստանի տարածքում այսօր առկա են ռուսական ռազմական հենակետ և զորախմբեր, որոնք մեր երկրի անվտանգության երաշխիք են:

Դայաստանի Դանրապետությունը Ռուսաստանի հետ ռազմավարական համագործակցությունը դիտելով որպես իր արտաքին քա-

դաքականության գերակայություն, միաժամանակ իրականացնում է աշխարհի բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնելու և համագործակցելու հավասարակշռված փոխլրացնող քաղաքականություն, որը մասնագիտական լեզվով ընդունված է անվանել կոմպլեմենտար (լատ.- complement- լրացնել, փոխլրացնել, համալրել բառից) քաղաքականություն: Դրա հիմնարար սկզբունքն այն է, որ միջազգային հարաբերություններում հանուն սեփական անվտանգության ու ռազմավարական շահերի, պետությունը հենվում է համաշխարհային կամ տարածաշրջանային մակարդակի ոչ թե մեկ ուժային կենտրոնի վրա և հակադրվում է մյուսներին, այլ տարրեր ուժային կենտրոնների նկատմամբ դրանորում է հավասարակշռված վերաբերմունք: Այդ սկզբունքին հետևող պետությունը ձգտում է արտաքին քաղաքականության ոլորտի իրեն համար հետաքրքրություն ներկայացնող ամեն մի կոնկրետ հարցի լուծմանը մասնակից դարձնել տարրեր ուժեր, որոնք կարող են փոխլրացնել միջանց:

Կոմպլեմենտարության սկզբունքին հարազատ, Դայաստանի արտաքին քաղաքականությունը պահպանելով ու խորացնելով Ռուսաստանի հետ ռազմավարական գործակցությունը, միաժամանակ ակտիվորեն համագործակցում է Եվրամիության և Անդրիկայի Միացյալ Նահանգների հետ: Եթե մինչև վերջերս այդ համագործակցությունը ներառում էր միայն տնտեսական ու մշակութային ոլորտները, ապա այժմ այն տարածվում է նաև ռազմական ոլորտի վրա: Դրա օրինակ է, մասնավորապես կապերի ընդլայնումն ու խորացումը այնպիսի հզոր ռազմա-տնտեսական միավորման հետ, ինչպիսին է ՆԱՏՕ-ն: Այժմ Դայաստանի ռազմական ստորաբաժանումները այդ կազմակերպության գինված ուժերի կազմում մասնակցում են Կոսովոյում և Երաբում իրականացվող խաղաղապահ միջոցառումներին: Դայաստանը ներդրում ունի նաև «... ահաբեկչության դեմ պայքարում և խաղաղ ու ժողովրդավարական Երաբի կայացման հարցում, որի հաճար Միացյալ Նահանգները երախտապարտ է» նրան,- նշել է ԱՄՆ-ի նախագահը հայոց Եղեռնի 90-ամյակին նվիրված իր հայտարարության մեջ:

11.2 ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ ԵՎ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՍԱԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Ամեն մի երկիր-պետության քաղաքաշխարհագրական բնութագիրը չի սպառվում նրա արտաքին դիմագծերով՝ տեղով ու դիրքով ժամանակակից աշխարհում, հարաբերություններով հեռու և մոտիկ հարևանների՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտների հետ, արտաքին քաղաքականությամբ։ Այն ունի իր ներքին՝ բովանդակային մասը։ Երկրի ներքին քաղաքաշխարհագրական բնութագիրը ամենից առաջ նրա պետական կառուցվածքն է՝ պետական կարգը և քաղաքական ռեժիմը, իհարկե նաև տարածքային կազմակերպումը, քաղաքական ուժերի դասավորությունը պետության տարածքում, ներքին քաղաքական գործընթացները պետությունում ամբողջությամբ վերցրած և տարածքային կառուցվածքային միավորներում։ Այս ամենը երկրի ներքին քաղաքականության վրա ազդող հզոր գործուներ են, միաժանանակ անհրաժեշտ բովանդակային քաղադրիչներ։

Արդեն նշել ենք (գլ. 5.2), որ պետության ներքին քաղաքականությունը պետության՝ որպես հասարակական կառույցի այն անբողջական գործունեությունն է, որն ուղղված է գոյություն ունեցող սոցիալ-քաղաքական կարգերի ամրապնդմանը և բարեփոխմանը։ Գործունեության այդ միասնական համակարգն ունի իր ուղղությունները, բաղադրիչները։ Դրանք են՝ տնտեսական, ժողովրդագրական, սոցիալ-ինտեգրման (միասնացման), սոցիալ-մշակութային, ռեպրեսիվ (պատժի-ճնշողական), հասարակական կյանքի մուս բնագավառներին վերաբերող գործողությունները։ Դրանցից յուրաքանչյուրը մի բարդ համակարգ է իր ներքին կառուցվածքով ու սեփական գործառույթներով։

Քաղաքագիտական - փիլիսոփայական ընթունան համաձայն քաղաքականությունը և իշխանությունը անբաժան են ու փոխապայմանափորված։ Տիրապետող տեսակետն այն է, որ քաղաքականությունը և իշխանությունը կապված են փոխադարձ պատճառա-իետևանքային կապերով, գտնվում են փոխկախվածության մեջ։ Ավելի հակիրծ՝ ներքին քաղաքականությունը (և ընդհանրապես քաղաքականությունը) իրականացվում է իշխանության միջոցով և իշխանության շնորհիվ։

Ավելին՝ «իշխանություն» կոչվող ֆենոմենը իրենից ներկայացնում է հասարակական կյանքի առաջատար կազմակերպիչ և կար-

գավորող-վերահսկիչ ունիվերսալ սկզբունքը¹:

Այդ սկզբունքը կիրառվում է կյանքում առկա գործընթացների կառավարման ու ինքնակառավարման միջոցով։ Իսկ կառավարման ու ինքնակառավարման արդյունավետությունը մեծապես կախված է նաև նրանից, թե որո՞նք են, ի՞նչ որակական հատկանիշներ ունեն իշխանության (կառավարման) օբյեկտները և սուբյեկտները։ Պետական կառավարման ոլորտում դա կախված է երկրի պետական կառուցվածքից։

Հայաստանի Դանրապետության պետական կառուցվածքը սահմանված է Հայաստանի Դանրապետության Սահմանադրությամբ։ Այնտեղ ամրագրված է՝

Դոդված 1. Հայաստանի Դանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն է։

Դոդված 2. Հայաստանի Դանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին։ Ժողովուրդը իր իշխանությունն իրականացնում է ազատ ընտրությունների, հանրաքվեների, ինչպես նաև Սահմանադրությամբ նախատեսված պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց միջոցով։

Դա նշանակում է, որ ներկայիս հայկական ազգային պետության պետական կարգը՝ այսինքն կառավարման ծեր հանրապետականն է։ Հասարակական զարգացման ներկա փուլում այն համարվում է առավել առաջադիմականն ու առավել ժողովրդավարականը, որովհետև իշխանության նկատմամբ սուվերեն իրավունքները պատկանում են ժողովրդին (բոլոր աշխատունակ քաղաքացիներին կամ նրանց մեծամասնությանը)։

Երկրի պետական կարգը հանրապետական է համարվում անկախ այն բանից, թե ի՞նչ եղանակով են ընտրվում քաղաքացիների (ժողովրդի) անունից իշխանությունն իրականացնող մարմինները, ուղարկի ճանապարհով, թե՝ անուղղակի, մեծ մասամբ երկաստիճան, եղանակով (առաջին աստիճանում ընտրվում են ընտրողներ, որոնք էլ ընտրում են համապատասխան մարմինը)։ Հանրապետական կառավարման ծեր տարբեր պետություններում տարբերվում են նաև այնպիսի ցուցանիշներով, ինչպիսին են իշխանությունների վրա քաղա-

¹ Իշխանություն հասկացությունն առկա է հասարակության կենսագործունեության բոլոր, նաև «ոչ քաղաքական» (քաղաքական գործընթացներից դուրս գտնվող), ոլորտներում, ինչպիսիք են, օրինակ տնտեսությունը, կրթությունն ու դաստիարակությունը, ընտանիքը, միջանձնային հարաբերությունները (զարգացման օրինաչափություն, ընտանիքը, օրենքի իշխանություն, ենդինականության իշխանություն, ավանդույթի իշխանություն, ընտանիքի ավագի ու ծնողի իշխանություն և այլն)։ Իշխանություն իրականացնելիս առկա են սուբյեկտը և օբյեկտը կամ սուբյեկտը և եղկորո՞ պասսիվ, կրավորական սուբյեկտը։

բացիների ազդեցության կամ իշխանական կառույցներում նրանց նաև կանոնական չափը:

Պետական կառավարման սկզբունքների վրա ծևավորվում է քաղաքական իշխանության տիպը՝ գործող քաղաքական ռեժիմը. Դանրապետական կառավարման ծևին հաճապատասխանում է քաղաքական իշխանության ժողովրդավարական տիպը.

11.2.1 ՏԱՐՍԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Ասվեց, որ պետության ներքին քաղաքականությունը բաղկացած է գործունեության տարրեր բնագավառներից, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարդ հաճակարգ է: Ամեն մի հաճակարգի ու նրա բաղադրիչների կազմակերպունք իրականացվում է կառուցվածքային երկու հասուլով (կտրվածքով)՝ ծյուղային (ոլորտային, ըստ նաև նագիտացված ուղղությունների, գործառնային) և տարածքային:

Քաղաքական աշխարհագրությունը գործ ունի առաջին հերթին տարածքային հասուլով, այլ կերպ՝ տարածքային կառավարման հետ: Պետությունն իր տարածքային կառավարման պարտականություններն իրականացնելու համար կատարում է պետական տարածքի դիմերենցում, շրջանացում, ձևավորում և տարածքային կառավարման կառուցվածքը: Իսկ շրջանացումը, ինչպես հայտնի է, մի իմացական, մտավոր հետազոտական գործողություն է, որն աշխարհագրական գիտության առանցքային գործառություններից է: Երջանացման այս՝ քաղաքաշխարհագրական տեսակը մյուսներից առանձնանում է նրանով, որ չի սահմանափակվում դիմերենցման ենթակա տարածքի գիտաճանաչողական նպատակով միայն: Այն ունի իմաստ արտահայտված կոնսորտիում՝ կառուցողական ուղղվածություն, ուղղակիորեն ծառայում է տարածքային (ռեգիոնալ) քաղաքականությանը, որն իրականացվում է տարածքային կառավարման միջոցով: Իսկ այդ քաղաքականությունը և այն իրականացնող տարածքային սուբյեկտները (տարածքային բաժանման միավորները) պետք է լիովին հաճապատասխաննեն երկրի առջև ծառացած տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական, պաշտպանական, հաճապետական նշանակության այլ իննիրոների օպտիմալ լուծմանը:

Արդեն ասվել է, որ երկիր-պետության ներքին բաժանումը կարող է լինել երկու տիպի՝ տարածա-քաղաքական (եթե պետությունը դաշնային է) կամ վարչատարածքային (եթե պետությունը ունիտար է): Դայաստանի Դանրապետությունը ունիտար է, ուստի ներքին բաժա-

Առումն էլ վարչատարածքային է: Երկրի քաղաքական կարգավիճակի և հասարակարգի փոփոխության համենատ այն ևս փոփոխության է Ենթարկվում, քանի որ այդ բաժանումն ածանցյալ է Երկրի ներսում կատարվող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործնքացներից և կոչված է նպաստելու դրանց իրականացմանը:

Դայտնի է, որ Ուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը ՀՀ ներկա քաղաքական սահմաններում բաժանված է եղել Կովկասյան փոխարքայության մաս կազմող վարչատարածքային 4 միավորների՝ Երևանի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի նահանգների և Կարսի մարզի միջև։ Նահանգները բաժանված էին գավառների, գավառները՝ ուստիկանական տեղամասերի։

Ազգային պետականությունը վերականգնած Հայաստանի (Առաջին հանրապետության) առաջին քայլերից մեկը եղավ Երկրի վարչական բաժանման մասին օրենքի ընդունումը, որով հաստատվեց վարչատարածքային բաժանման նահանգ - շրջան - գյուղ համակարգը։

Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո չեղյալ հայտարարվեց նախկին բաժանումը և 1921թ. հուլիսի 20-ի «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Յանրապետության վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հաստատվեց գավառ - գավառնաս (գավառակ) - գյուղ համակարգը։ Այն պահպանվեց մինչև 1929թ., երբ առանձնացված էին 9 գավառ և 38 գավառակ։

1929-1930թթ. ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում անցկացվեց վարչատարածքային ռեֆորմ։ Այն նպատակ ուներ Երկրի վարչատարածքային բաժանումը հարմարեցնել նոր ծևավորվող սոցիալիստական հասարակարգի պահանջներին։ Տարածքային միավորների առանձնացման ու սահմանազատման գյուղավոր պայման էր համարվում տարածքի բնական, ժողովրդագրական, երնուժակութային, տնտեսական հատկանիշների, տրամապորտային ապահովածության բազմակողմանի հաշվառումը։ Հայտարարվել էր, որ ռեֆորմի հիմքում ընկած են դեռևս 1922թ. ԽՍՀՄ Պետական պլանային հանձնաժողովի (Պետպլան) մշակած տնտեսական շրջանացման մկրոնքները։ Հարցի լուծնան քաղաքական կողմը ապահովում էր վարչական միավորների չափերի և ընդհանուր քանակի կարգավորման միջոցով։ Գյուղավոր կարգախոս էր հոչազգած «իշխանությունը մոտեցմել տեղերին», ապահովել պետական-վարչական ապարատի առավելագույն ուղղակի ազդեցությունը բնակչության լայն զանգվածների վրա և դրա միջոցով՝ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների պետական կենտրոնական կառավարման միասնականությունը վարչատարածքային

միավորի սահմաններում: Նոր վարչատարածքային բաժանումը հետապնդում էր արդեն ծևավորվող վարչակուսակցական բյուրոկրատիայի իշխանության ամրապնդան նպատակներ: Այն հարմարեցված էր տուալիտար պետական ռեժիմին և լավագույնս ծառայում էր նրան:

Դայաստանի Դանրապետությունում այդ ռեֆորմը իրականացվեց երկու փուլով: Սկզբում Դայաստանի Կենտգործկոմի նախագահության 1929թ. հուլիսի 26-ի «Դայաստանի ԽՍՀ տերիտորիայի շրջանացման մասին» որոշման համաձայն հանրապետությունը բաժանվեց 5 գավառի (օկրուգի), 31 շրջանի և շրջանի կարգավիճակ ունեցող մեկ քաղաքի: Շրջանացման ստորին աստիճանը առանձին բնակավայրն էր (քաղաք, գյուղ): Երկրորդ փուլով, 1930թ. օգոստոսի 5-ի որոշմամբ գավառները վերացվեցին և հաստատվեց Վարչատարածքային բաժանման երկաստիճան համակարգ՝ շրջան - գյուղական (քաղաքային) ստվեռ:

Վարչատարածքային ռեֆորմի և շրջանացման նոր սխեմայի գիտական հիմնավորումը տվել էր հանրապետության Պետականին առընթեր ստեղծված Շրջանացման հանձնաժողովը, որը ղեկավարում էր ճանաչված աշխարհագետ Գ.Ա.Քոչարյանը: Կատարվեցին լայնածավալ արշավախնքային-հետազոտական աշխատանքներ, որոնց արդյունքները լուրջ ներդրում էին հանրապետության համալիր աշխարհագրական ուսումնասիրության բնագավառում ևս:

Այս համակարգը պահպանվեց ընդհուպ մինչև 1995թ.¹, երբ կատարվեց նոր ռեֆորմ և հաստատվեց Վարչատարածքային բաժանման ներկայիս կառուցվածքը:

Մինչ այդ ՀՀ վարչատարածքային բաժանումն ուներ հետևյալ պատկերը. **առաջին կարգի միավորները 58-ը** էին (37 գյուղական վարչական շրջան և իրավական առումով դրանց հավանարեցված հանրապետական ենթակայության 21 քաղաքը): Երկրորդ աստիճանի միավորներն էին գյուղխորհուրդները (թվով 479), շրջանային ենթակայության քաղաքները (6) և քաղաքատիպ ավանները (31), Երևանի (6) և Գյումրիի (2) քաղաքային շրջանները՝ ընդհանուր 524 միավոր (սես նկ. 14):

¹ Վարչատարածքային կառուցվածքի արճատական փոփոխությունների՝ 1950-60 թթ. փորձերը հաջորդություն չունեցան: 1952թ. նացվեց եռաստիճան հանրապետությունը լուսուցիչ բաժնեմեջ 3 օկրուգի: Սեկ տարի անց վերականգնվեց նախկին վիճակը: 1960-ական թվականների սկզբին վարչական շրջաններին զուգահեռ ստեղծվեցին գյուղատնտեսության ղեկավարման «Կոլխզային-սովորային տարածքային-արտադրական վարչություններ» (թվով 11) և արդյունաբերության ղեկավարման «Ալյունաբերական գոտիներ» (թվով 9): Սա վարչատարածքային կառուցվածքի արճատական փոփոխություն էր և խախտում էր պետության վարչատարածքային միավորների ներսում հասարակական կյանքի կառավարման միասնականության իմբնական սկզբունքը: 1965թ. այդ նորանուժությունից ևս հրաժարվեցին.

Անկախ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը, շուկայական հարաբերությունների և ժողովրդավարական վարչակարգի ու նոր քաղաքական ռեժիմի հաստատումը անխուսափելի դարձրին վարչատարածքային նոր ռեֆորմը¹: Բայց այն կարող էր հաջողություն ունենալ, եթե հստակեցվել էին երկրի քաղաքական կուրսի այն բաղադրիչները, որոնք պետք է ապահովեին նրա հեռանկարային զարգացումը: Որպես այդպիսի քաղադիչներ էին հոչակվել մասնակոր սեփականատիրության պետական խրախուսումն ու պաշտպանությունը, անհատի տնտեսական անկախությունը, տեղական ինքնակառավարման ծավալումը, պետության տնտեսական ֆունկցիաների աստիճանական սահմանափակումը և փոխանցումը տնտեսվարող սուբյեկտներին: Այդ բոլորից տրամաբանորեն բխում էր (և դա հաստատված էր համաշխարհային փորձով), որ ի թիվս այլ միջոցառումների պետք է կատարվի նաև երկրի վարչատարածքային կառուցվածքի արմատական փոփոխություն, որը կապահովի տարածքային կառավարման կատարելագործում, արդյունավետության բարձրացում, իշխանության ապակենորունացում ու ժողովրդավարացում:

Այդ նպատակին համելու գլխավոր միջոցը պետական կառավարման սուբյեկտների՝ վարչատարածքային բաժանման առաջին կարգի միավորների քանակի կտրուկ կրծառումն էր:

Հստակ պատասխանի էին սպասում նաև այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին. ո՞ր միավորը պետք է դիտել տարածքային կառավարման և ո՞րը տարածքային ինքնակառավարման սուբյեկտ, ինչպիսի՞ ենթակարգություն պետք է հաստատվի դրանցից յուրաքանչյուրի ներսում, ո՞ր աստիճանում ի՞նչ հարաբերակցությանը են ներկայացված լինելու պետական իշխանության երեք ճյուղերը՝ օրենսդիր, գործադիր, դատական:

¹ Հատկանշական է, որ 1980-ականներին ԽՍՀՄ-ում սկսված երկրի ներքին կյանքի ազատականացման գործընթացների («կերեստրոյկա» և այլն) աղեցության տակ իշխանության տարեք մակարդակներում հասունանում էր վարչատարածքային ռեֆորմի անհրաժեշտության զարգահարը, աշխուժանում է: Դիտական ուսումնասիրությունները: Դրա վկայությունն էր մասնակիրական Երևանում կայացած համամիուրենական գիտական կոնֆերանսը, որը լայն արձագանք զուտ այլ համբաւածություններուն նույնպես, իսկ նյութերը հրատարակվեցին առանձին գրուպ («Проблемы совершенствования и прогнозирования территории национальной администрации общеста и среды»). Ответ. редакторы Л. А. Валесян, Б. С. Хорев, «Азистам», Е., 1988»): Հայկական ՍՍՀ վարչատարածքային կառուցվածքի կատարելագործման հիմնախնդրին անդամադրած նաև Հայկական աշխարհագրական ընկերության և Երևանի պետական համալսարանի կազմակերպած գիտագործական կոմիտեամսը (1989թ.): Այն մշակեց համեմարտականներ և հատուկ գելուցագործ իր նկատառությունները ներկայացրեց համբաւության գերազույն իշխանություններին:

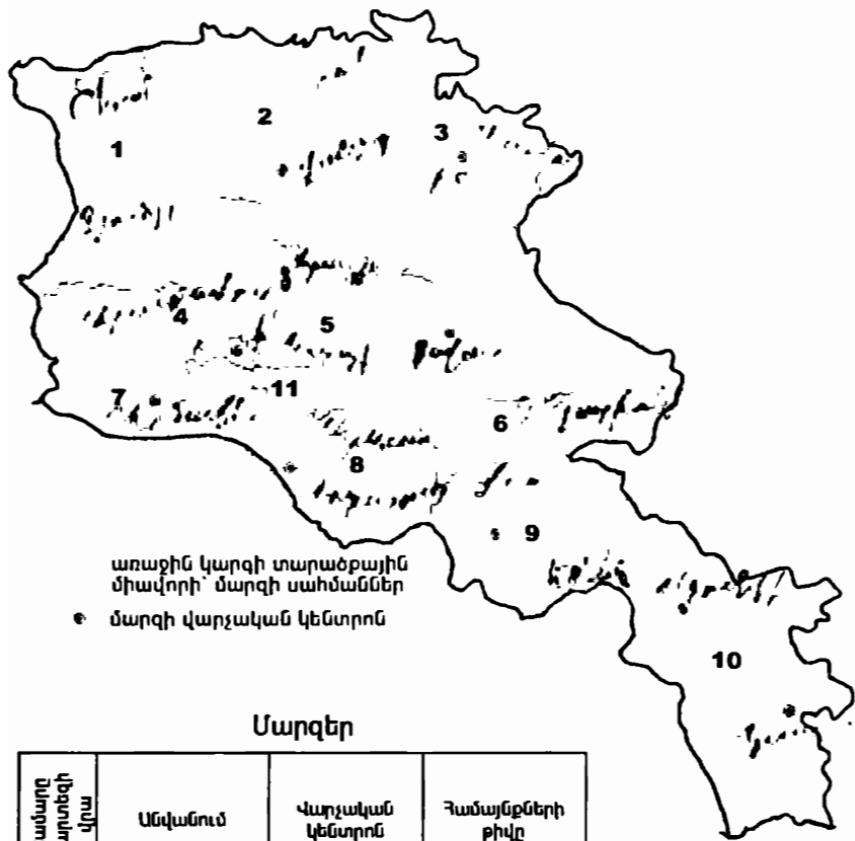
Վարչական շրջաններ

- 1 Ասասիայի
- 2 Դուկասյանի
- 3 Կափինյանի
- 4 Ստեփանավանի
- 5 Թումանյանի
- 6 Նոյեմբերյանի
- 7 Ախուրյանի
- 8 Սպիտակի
- 9 Գուգարքի
- 10 Իջևանի
- 11 Չամշդինի
- 12 Անիի
- 13 Կոթիկի
- 14 Լոռագավառի
- 15 Ազգարանի
- 16 Ջուղյանի
- 17 Սևանի
- 18 Կոտայքի
- 19 Թալինի
- 20 Աշուրաբակի
- 21 Նահիջի
- 22 Արուվանի
- 23 Կամոյի
- 24 Բաղրամյանի
- 25 Շիրակի
- 26 Էջմիածնի
- 27 Մասիսի
- 28 Արտաշատի
- 29 Լոռի
- 30 Մարտունիի
- 31 Վարդենիսի
- 32 Եղեգնաձորի
- 33 Աղգօբեկովի
- 34 Միսիանի
- 35 Գորիսի
- 36 Ղափանի
- 37 Սեղորիի

Երջանի կարգավիճակ ունեցող քաղաքներ

- 1 Ազգերի
- 2 Ստեփանավան
- 3 Միսիսակ
- 4 Լեռնասար
- 5 Կիրովական
- 6 Դիլիան
- 7 Մթիկ
- 8 Ջագատան
- 9 Զարենցավան
- 10 Աևան
- 11 Աշուարակ
- 12 Մրույան
- 13 Վան
- 14 Պոկտեմբերյան
- 15 Էրփարին
- 16 Արտաշատ
- 17 Արտավազ
- 18 Ջերմուկ
- 19 Գորիս
- 20 Ղափան
- 21 Երևան

Նկ. 14.37 Վարչատարածքային կառուցվածքը մինչև 1995թ. ռեֆորմը

Մարզեր

Համայնք ներկայաց ութիւնը	Անվանում	Վարչական կենտրոն	Համայնքների թիվը
1	Ծիրակ	Գյումրի	119
2	Լոռի	Վանաձոր	113
3	Տավուշ	Իջևան	62
4	Արագածոտն	Աշտարակ	114
5	Կոտայք	Գյաղողան	67
6	Գեղարքունիք	Գավառ	92
7	Արմավիր	Արմավիր	97
8	Արարատ	Արտաշատ	97
9	Վայոց Ձոր	Եղեգնաձոր	44
10	Սյունիք	Կապան	112
11	Երևան		12

Նկ. 15. ՀՀ վարչատարածքային կառուցվածքը

Անհրաժեշտ էր հստակություն մտցնել պետության վարչատարածքային կառուցվածքի համար հիմնարար նշանակություն ունեցող այն հարցում, թե ինչպիսի՞ն են նրա բարենորդման համար անհրաժեշտ պայմանները, և որոշել ելակետային դրույթները: Դրանք սովորաբար երկու բնույթի են լինում:

Առաջին. սոցիալքաղաքական ու պետական կառավարման նպատակի հատուկ սահմանում, որին պետք է ծառայի նոր վարչատարածքային բաժանումը: Տվյալ դեպքում այդ նպատակը համառոտակի ասած, հանգում էր ազատական շուկայական էկոնոմիկայի, բազմակուսակցականության վրա հենվող ժողովրդավարության և անհատի քաղաքական ու քաղաքացիական ազատությունների ապահովմանը, որոնց մասին խոսվեց վերևում:

Երկրորդ. շրջանացնան արդյունքում առանձնացվող օբյեկտի, այսինքն տարածքային միավորի բնական, ժողովրդագրական և տնտեսական պարամետրերի ընտրությունը: Քանի որ վարչական շրջանացումը ի տարբերություն բնական միջավայրի (ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների, կլիմայական, հողաբուսական ծածկի և այլն) և հասարակական (սոցիալական) ոլորտի (տարաբնակեցման, տնտեսական, ազգագրական և այլն) շրջանացումների, համալիր ինտեգրալ շրջանացում է, հատուկ նշանակություն է ծեռք բերում առանձնացվող տարածքային միավորի բոլոր հատկանիշների համադրումը: Դա է, որ հնարավորություն է տալիս այնպես սահմանել ապագա վարչատարածքային միավորի ենթակարգությունը և այնպես սահմանագծել այն, որ առավելագույնս բավարարի առաջին պայմանի պահանջներն և ապահովի նրա՝ որպես տարածքային կառավարման կամ տեղական ինքնակառավարման սուբյեկտի գործառնության բարձր արդյունավետությունը:

Դայաստանի Դանրապետության վարչատարածքային նոր բաժանման մասին օրենքն ընդունվեց 1995թ.՝ իհնքում ունենալով ՀՀ Սահմանադրությունը, որտեղ ամրագրված են բաժանման կառուցվածքը և տարածքային միավորների գործառնային հիմնական դրույթները: Սահմանադրության 7-րդ գլխում, որը վերնագրված է «Տարածքային կառավարումը և տեղական ինքնակառավարումը», կարդում ենք՝

Դոդված 104. Դայաստանի Դանրապետության վարչատարածքային միավորներն են՝ մարզերը և համայնքները: Մարզերը կազմված են գյուղական և քաղաքային համայնքներից:

Դոդված 105. Համայնքներում իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում:

Համայնքի սեփականությունը տնօրինելու, համայնքային նշանակության հարցեր լուծելու համար երեք տարի ժամկետով ընտրվում են տեղական ինքնակառավարման մարմիններ. համայնքի ավագանի՝ հինգից տասնինգ անդամով, համայնքի ղեկավար՝ քաղաքապետ, գյուղապետ:

Համայնքի ղեկավարը ձևավորում է իր աշխատակազմը:

Դոդված 106. Համայնքի ավագանին համայնքի ղեկավարի ներկայացմամբ հաստատում է համայնքի բյուջեն, վերահսկում բյուջեի կատարումը, օրենքով սահմանված կարգով սահմանում տեղական տուրքեր և վճարներ:

Դոդված 107. Մարզերում իրականացվում է պետական կառավարում:

Կառավարությունը մարզերում նշանակում և ազատում է մարզպետներ, որոնք իրագործում են կառավարության տարածքային քաղաքականությունը, համակարգում հանրապետական գործադիր մարմինների տարածքային ծառայությունների գործունեությունը:

Դոդված 108. Երևան քաղաքն ունի մարզի կարգավիճակ: Տեղական ինքնակառավարումը Երևանում իրականացվում է քաղային համայնքներում¹:

(1995թ. Օրենքով, որը գործողության մեջ մտավ 1996թ. հունվարի 1-ից, Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանվեց վարչատարածքային 11 միավորի՝ 10 մարզի և Երևան քաղաքի (տե՛ս Ակ.15):

Վարչաքաղաքական կառուցվածքի մակարդակները մնացին նույնը՝ առաջին և երկրորդ (երկաստիճան բաժանում): Հիմնական փոփոխությունը տեղի ունեցավ առաջին կարգի միավորների բաժեկում՝ նախակին 58 միավորի (37 գյուղական վարչական շրջան և 21 հանրապետական ենթակայության քաղաք) փոխարեն ստեղծվեց 11 միավոր (10 մարզ և մարզի կարգավիճակ ունեցող նայրաքաղաք Երևանը): Մարզերը ստեղծվեցին նախակին գյուղական վարչական շրջանների մեխանիկական միավորման միջոցով, որևէ սահմանային փոփոխություն չկատարվեց:

Երկրորդ մակարդակում կատարվեցին նաև նաև փոփոխություններ: Գյուղական բնակավայրերը, որոնք ունեին տեղական կառավարման մարմիններ (գյուղխորհուրդներ), չհաշված առանձին բացառություններ, պահպանվեցին գյուղական համայնքի կարգավիճակով:

¹ ՀՀ սահմանադրության փոփոխությունների նախագծում նախատեսվում է Երևան քաղաքը նույնպես համարել համայնք:

Նախկին հանրապետական Ենթակայության 21. շրջանային Ենթակայության 5 քաղաքներ և քաղաքային կարգավիճակ ունեցող այլ բնակավայրեր (քաղաքատիպ ավաններ) պահպանեցին քաղաք կոչվելու իրավունքը. 1 գյուղ (Եղվարդ) ստացավ այդպիսի իրավունք: Դրանք բոլորը ստացան մարզային Ենթակայության կարգավիճակ: Մնացած քաղաքատիպ ավանները իշեցվեցին գյուղի կարգավիճակի:

Նախկին գյուղական վարչական շրջանները դադարելով տարածքային վարչական միավոր և պետական կառավարման սուբյեկտ լինելուց, գրկվելով համալիր տարածքային կառավարման գործառույթներից, բնակչության գիտակցության ու հոգեբանության մեջ շարունակում են պահպանել իրենց երրեմնի վիճակի մնացորդները և ստացել են «տարածաշրջան» ոչ պաշտոնական անվանումը: Դրանց մի մասը պահպանել է որոշ գերատեսչական տարածքային կառավարման գործառույթներ:

Դայաստ: «Նի Դանրապետության վարչաքաղաքական բաժանման 1995թ. փոփոխությունները հասարակայնության կողմից միանշանակ չընդունվեցին: Շատերն այժմ էլ համարում են, որ լավագույն լուծումը չի գտնված և հասունանում է նոր բաժանման անհրաժեշտությունը: Դրա օգտին բերվող փաստարկները հանգում են հետևյալին.

- դժվարացել է հաղորդակցությունը մարզկենտրոնի և հանայնքների միջև, համայնքի բնակիչը մի սովորական տեղեկանք ստանալու կամ որևէ փաստաթուղթ հաստատելու համար ստիպված է մեծ ճանապարհ կտրել,
- փոքր, տնտեսապես թույլ համայնքները ի գորու չեն բավարարել բնակչության տարրական սոցիալական պահանջները,
- մարզի մեջ միավորված նախկին վարչական շրջանների բնակչության տարածքային նույնականության զգացմունքը միշտ չէ, որ համընկնում է ընդհանուր մարզային նույնականության զգացմունքի հետ, որի պատճառով երբեմն ներմարզային հակասություններ են գոյանում:

Այդ ամենով հանդերձ չի կարելի չընդունել, որ առկա հիմնախնդիրներից շատերի լուծումը գտնվում է ոչ թե մարզերի թվի մեծացման ու սահմանների փոփոխության, կամ համայնքների թվի կտրուկ կրծատման, ինչպես նաև ազետների մի մասն է կարծում, այլ օրենսդրության բարելավման, մասնավորապես տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ընդլայնման, մարզերի իրավասությունների որոշ մասը համայնքներին փոխանցելու մեջ:

Այդուհանդերձ, անցած տասնամյակը ցույց տվեց, որ հանրա-

պետության նոր վարչատարածքային կառուցվածքը հիմնականում բավարարել է անցումային ժամանակաշրջանի և նոր հասարակական հարաբերությունների մարտահրավերներին: *Միաժամանակ այսօր ակնհայտ է, որ այն կատարելագործման կարիք ունի:* Դա վերաբերում է վարչատարածքային բաժանման թե՛ կառուցվածքին, մասնավորապես տարածքային միավորների թվին ու ենթակարգությանը և թե՛ միավորների լիազորություններին ու գործառույթներին:

Այդ կատարելագործումը պետք է հենվի հանրապետության ինչպես Սահմանադրության, այնպես էլ հանապատասխան օրենքների նախատեսվող բարեփոխումների վրա:

Դայաստանի Դանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքի կատարելագործումը պետք է նպատակառության լինի առաջին հերթին այնպիսի համապետական համալիր խնդիրների օպտիմալ լուծնանը, ինչպիսիք են պետական տարածքային կառավարման ու ինքնակառավարման կատարելագործումը, իշխանության տարածաշրջանային մարմինների տեղաբաշխման բարելավումը և դրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացումը.

Սպասվող բարեփոխումն ուղղակի ազդեցություն է ունենալու նաև ճյուղային գերատեսչական մարմինների, քաղաքական կուսակցությունների, մեծաքանակ ու բազմաբնույթ հասարակական կազմակերպությունների տարածքային կառուցվածքի վրա, որովհետև դրանք բոլորը նույնպես տեղաբաշխվում և իրենց գործունեությունը կազմակերպում են ըստ վարչատարածքային միավորների:

11.2.2 ԲԱԶՄԱԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ: ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն գլխի սկզբում մենք թվարկեցինք երկիր-պետության ընդհանուր քաղաքաաշխարհագրական բնութագրի հիմնական քաղադրիչները: Ծանոթացանք Դայաստանի Դանրապետության այնպիսի բնութագրիչներին, ինչպիսիք են քաղաքաաշխարհագրական դիրքը, արտաքին քաղաքականության դրկտրինան, պետական կարգն ու քաղաքական ռեժիմը, վարչատարածքային կառուցվածքը, կառավարման ու ինքնակառավարման տարածքային կազմակերպումը:

Դրանք լինելով գլխավորը, հիմնականը, այդուհանդերձ չեն տալիս երկրի քաղաքաաշխարհագրական ամբողջական ու սպառիչ բնութագիրը: Կան այլ քաղադրիչներ ևս, որոնք ամբողջացնելով ընդհա-

նուր բնութագիրը, օգնում են ճիշտ ըմբռնել նրա առանձնահատկությունները ևս:

Տուալիտարիզմի սկզբունքներից հրաժարված և ժողովրդավարության միջազգային չափանիշները որդեգրած Դայաստանի Դանրապետության քաղաքաշխարհագրական բնութագրի համար այդպիսի բաղադրիչ է քազմակուսակցությունը. Դա հաստատվել է 1990 թվականից, երբ Վերջ դրվեց միակ՝ կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա միանձնյա իշխանությանը և հոչակվեց տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ունենալու իրավունքը:

Այժմ պաշտոնապես գրանցված են և ազատ գործում են մի քանի տասնյակ կուսակցություններ և քաղաքական-հասարակական կազմակերպություններ, որոնցից մի քանիսը ակտիվ դերակատարություն ունեն հանրապետության քաղաքական կյանքում:

Դայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցություններն ունեն իրենց տարածքային բաժանունքներ, որոնք տեղաբաշխված են մարզային կենտրոններում և շատ թե քիչ խոշոր քաղաքներում, որտեղ և կուսակցությունները կազմակերպում են իրենց ամենօրյա գործունեությունը: Դա նշանակում է, որ կուսակցական գործունեության տարածքային կառուցվածքը համբռկում է հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքին:

Միաժամանակ հայտնի է, որ պարբերաբար (Դայաստանի Դանրապետությունում 4-5 տարին մեկ), կապված հանրապետության նախագահի և պետության բարուղի օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի ընտրությունների հետ, կուսակցությունների քաղաքական գործունեության ակտիվությունը կտրուկ աճում է: Կուսակցության անդամներից ու հանախուններից բացի այդ գործունեության սուբյեկտ են դառնում ժողովրդական լայն զանգվածները ի դեմս ընտրելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների:

Երկիրը բաժանվում է ընտրատարածքների, որոնց քանակը որոշվում է գործող ընտրական համակարգի համապատասխան: Ընտրությունների կազմակերպման հարուստ ավանդույթներ ունեցող Արևմտյան երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ դրանց վրա ուղղակիորեն ազդող տարաբնույթ գործուների շարքում իր ոչ երկրորդական դերն ունեն աշխարհագրական գործուներ, որոնք լայնորեն օգտագործվում են ընտրություններին նաև նաև կցող քաղաքական ուժերի կողմից: Քաղաքական աշխարհագրության կազմում նույնիսկ ծնավորվել է հատուկ ենթակառությունը՝ ընտրությունների (էեկատորայ) աշխարհագրություն, որը մշակել է իր տեսությունը և հետազո-

տուրքունների մեթոդիկան:

Դանընդիանուր ճանաչում ունեն ընտրությունների աշխարհագործուն Ենթաճյուղի երեք գլխավոր ուղղությունները, որոնք ծևակերպել են նորզելանդական աշխարհագետ Ա. Սաքֆեյլը: Դրանք են՝

ա) քվեարկության աշխարհագրություն,

բ) քվեարկության արդյունքների վրա ազդող աշխարհագրական գործոնների ուսումնասիրություն,

գ) ներկայացոցության աշխարհագրություն:

Այդ շարքում առանձնացնենք աշխարհագրական գործոնների ազդեցության ուսումնասիրությամբ զբաղվող ուղղությունը: (Մյուս երկու ուղղությունների բովանդակությամբ կարելի է ծանոթանալ Р.Ф. Туровский, Политическая география, 1999, էջ 289-292):

Ակնհայտ է, որ ընտրությունների ընթացքի և արդյունքների հետ կապված բոլոր հարցերը չեն, որ կարելի է բացատրել պատճաճշակութային, սոցիալ-ժողովրագրական, տնտեսական ու հոգեբանական գործոններով: Դրանց ավելի խոր ու բազմակողմանի վերլուծության դեպքում անհրաժեշտ է լինում բացահայտել ու գնահատել նաև տեղական առանձնահատուկ պայմանները, որոնք իրենց խտացված արտահայտությունը գտնում են աշխարհագրական գործոնների մեջ և տեղից տեղի փոխվում են:

Ընդունված է առանձնացնել 4 հիմնարար աշխարհագրական գործոն:

ա) Բարեկամների և հարևանների էֆեկտ: Դա այն դեպքն է, երբ թեկնածուն լրացուցիչ ծայներ է հավաքում իր ծննդավայրում (գործում է վիզոր հայրենիքի էֆեկտը) կամ այն շրջանում, որի հետ կապված է նրա կյանքի ուղին: Նույն ծևով էլ քաղաքական կուսակցության օգտին տրված ծայները կարող են պայմանավորված լինել ո՞չ թե կուսակցության քաղաքական ծրագրով, այլ լիդերների ծագումով: Էֆեկտը կարող է լինել նաև ո՞չ թե հօգուտ, այլ ի վեհական քվեարկողի: Դայաստանի պայմաններում այս գործոնի դերը ուժեղ է արտահայտված:

բ) Դիմնախնդրային (պրոբեմային) քվեարկություն: Այս գործոնի ազդեցության արդյունքը կախված է նրանից, թե քվեարկվողը (անկախ թեկնածուն, կուսակցությունը) ինչքանո՞վ է ծանոթ ընտրատարածքի հիմնախնդիրներին, ինչպես և գնահատում այդ հիմնախնդիրները, ընտրողների վերաբերմունքը դեպի դրանք և ինչպիսի լուծումներ է առաջարկում դրանց համար: Մրա նշանակությունը հատկապես մեծ է այն երկրներում, որտեղ մեծ են տնտեսական,

Էկոլոգիական, սոցիալական ներքին տարբերությունները:

Դայաստանի Դամբապետության պայմաններում այս գործոնը դրսնորվում է հիմնակնում երկու կտրվածքով՝ մայրաքաղաքի ու մարզերի տարբերության, սահմանամերձ ու լեռնային և մնացած տարածքների տարբերության:

գ) Նախընտրական կամպանիայի էֆեկտ: Ընտրություններում ինչպես քաղաքական կուսակցության (դաշինքի), այնպես էլ անկախ թեկնածուի հաջողությունը շատ դեպքում կախված է այն բանից, թե ինչպես է կազմակերպվում նախընտրական կամպանիան: Բայց այն չի կարող հավասար հնտենսիվությամբ ու արդյունավետությամբ տարվել ամբողջ ընտրատարածքում: Եվ գիշավորապես այն պատճառով, որ տարածքի տարբեր հատվածներում տարբեր է տվյալ կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ցանցի հզորությունը, որոնց միջոցով տարվում է ընտրական կամպանիան: Դրա հետ կապված էլ լիդերների ու անհատ թեկնածուների ուղևորությունների և ընտրողների հետ հանդիպումների ու այլ միջոցառումների աշխարհագրությունն ու հաճախականությունը տարբեր են: Նախընտրական կամպանիայի արդյունավետությունը կախված է այն բանից թե այդ անենը նախատեսելիս ու պլանավորելիս ինչքանով են հաշվի առնվում ընտրատարածքի տարբեր հատվածների ու բնակավայրերի առանձնահատկությունները, «ընտրական ներուժը», այն իր կողմը գրավելու հնարավորությունները:

դ) Դարևանական էֆեկտ: Սա վերաբերվում է այն դեպքին, երբ որոշակի շրջաններում ավանդաբար ծայների բարձր տոկոս ունեցող կուսակցությունը տվյալ ընտրություններում ավելի շատ ծայներ է ստանում, քան սպասավում էր: Դա տեղի է ունենում շնորհիվ այն բանի, որ սովորաբար անտարբեր, չկողմնորոշված ընտրողները («ճահիճը») այս անգամ զանգվածաբար իրենց ծայնը տալիս են առավել համբավավոր, հանրաճանաչ ու մատչելի թվացող լիդերին կամ քաղաքական ուժին: Միատարր ու կոնյակու համայնքներում համբավը կարող է բազմապատկել «մոլուսիպիկացիայի էֆեկտի» շնորհիվ և փոխանցվել հարևան համայնքներին: Այդպիսի հնարավորության բացահայտումն ու ճիշտ օգտագործումը նույնպես ընտրվողներից պահանջում է հատուկ ուսումնասիրություն կատարել և որոշակի հնտություն դրսնորել արդյունքներն օգտագործելիս:

Նկարագրված աշխարհագարական գործոնները ընդհանուր են բոլոր երկրների համար և ուղղորդում են ամբողջ ընտրական գործընթացը: Բայց և ամեն մի երկիր ունի իր սեփական առանձնահատ-

կությունները, որոնք նույնպես ենթակա են հատուկ հետազոտության: Այդպիսի հետազոտությունները լայն տարածում ունեն բոլոր ժողովրդավարական երկրներում:

Եթե ընտրությունների աշխարհագրության ընդհանուր տեսությունը և վերը թվարկված ուղղությունները ժողովրդավարության հարուստ ավանդույթներ ունեցող երկրներում զարգացման բարձր նակարդակի են հասել, ապա ժողովրդավարության ուղին նոր բռնած երկրներուն միայն առաջին քայլերն են անում: Վերջիններիս թվում են նաև հետխորհրդային հանրապետությունները: Թեև պետք է նշել, որ այդ հանրապետությունների շարքում գիտության այս ենթաճյուղի զարգացման նակարդակով Ռուսաստանն առանձնանում է:¹ Այստեղ արդեն այնպիսի հետազոտություններ են կատարվում, որոնց արդյունքները պետական իշխանությունները լայնորեն օգտագործում են ընտրությունների նախապատրաստումն ու անցկացնան հանար:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա ընտրությունների, որպես քաղաքաշխարհագրական հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթի գիտական ուսումնասիրության ինչ-որ արդյունքի մասին խոսելը դեռևս վաղ է: Բայց արդեն ուրվագծվում են այն հիմնախնդիրները, որոնք ծառանում են գիտության այդ ճյուղի առջև և սպասում են իրենց հետազոտողներին: Դրանց աշխարհագրական ասպեկտների հետազոտությունն ունի ոչ միայն գիտաճանաչողական, այլև գիտագործական նշանակություն և կարող է լուրջ օժանդակություն լինել ժողովրդավարության խորացնանք, պետական կառավարման ժողովրդի լիարժեք մասնակցությանը և Հայաստանի հասարակական կյանքում եվրոպական արժեքների ներդրմանը:

Այժմ քավարարվենք ՀՀ-ում ընտրությունների ընդհանուր բնութագրի մի քանի ցուցանիշներով, որոնք ունեն նաև քաղաքաաշխարհագրական բովանդակություն: ՀՀ-ում գործում է խառը հանակարգը՝ պատճանավորների մի մասն ընտրվում է համամասնական, մյուս մասը՝ մեծամասնական (մաժորիտար) ընտրակարգով: Ազգային ժողովի ներկայիս՝ երրորդ գումարման կազմում 131 պատգամավորական տեղից 56-ը լրացվել են մաժորիտար և 75-ը համամասնական եղանակով:

¹ Ընտրությունների աշխարհագրության, որպես գիտության ինքնուրույն ճյուղի տեսական իմանների և Ռուսաստանի Դաշնությունում նախազահական և պատլամենտական ընտրությունների հանգամանայի աշխարհագրական վերլուծությունը տվել է Ռ. Ֆ. Տուրովսկին իր *Политическая география. Учебное пособие* գրքում, М.-Смоленск, 1999, էջ 287-380:

Հանրապետությունը բաժանված է 56 ընտրատարածքի¹: Յուրաքանչյուր ընտրատարածքից ընտրվել է ծայմերի մեծամասնություն ստացած մեկ պատգամավոր (նաժողիտար հանակարգով): Նա իր թեկնածությունը առաջարդել է՝ ունենալով որևէ կուսակցության պաշտոնական օժանդակությունը կամ հանդես է եկել որպես անկախ թեկնածու:

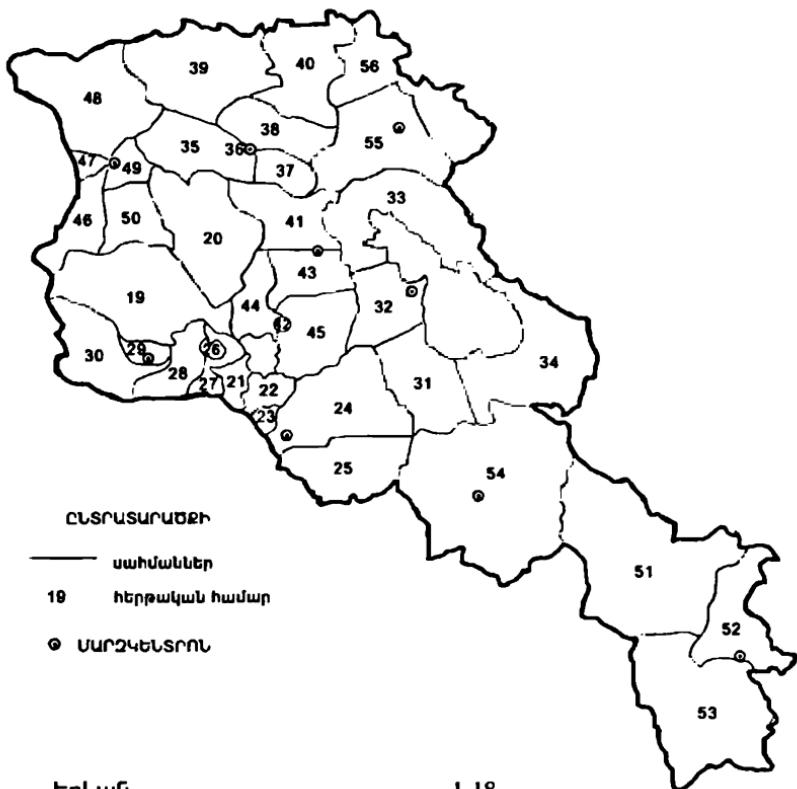
Համամասնականի դեպքում քվեարկվում են ոչ թե անհատ թեկնածուներ, այլ կուսակցություններ ու դաշինքներ: Վաստակած ծայմերի թվի համեմատ, այսինքն համամասնական կարգով տեղերը բաշխված են կուսակցությունների միջև: Ամեն մի կուսակցություն իրեն բաժին հասած տեղերը լրացնում է իր անդամների նախօրոք հաստատված ցուցակից: Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում արդեն **հանրապետության ամբողջ տարածքը ընդունվում է որպես մեկ ընտրատարածք (ընտրական օկրուզ)**, և ընտրողների ծայմերի ընդհանուր թիվը բաշխվում է կուսակցությունների միջև: ՀՀ Երրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները կազմակերպվել են 1-ից 56 համարի ընտրատարածքներում², որոնք ըստ մարզերի բաշխված են հետևյալ կերպ՝ ինչպես պատկերված է նկ. 16-ում:

Ընտրատարածքների որոշման ու սահմանազատման համար հիմք է ծառայել ընտրողների թվաքանակը, որը մեկ ընտրատարածքում տատանվել է մոտավորապես 35 հազ. և 50 հազ. միջև (միջազգային պրակտիկայում թույլատրելի է համարվում մինչև 15% տարբերությունը)³: Ընտրողների ամենամեծ թիվ ունեցել են 15-րդ (Կենտրոն) ընտրատարածքը Երևան քաղաքում (49,9 հազ. ընտրող) և 29-րդ ընտրատարածքը Արմավիրի մարզում (48,8 հազ. ընտրող), իսկ ամենափոքը՝ 52-ը Սյունիքի մարզում (33,7 հազ.) և 22-ը Արագածոտնի մարզում (34,3 հազ.): Ընտրատարածքների գերակշիռ մասում այդ թիվը գտնվում է 38 - 45 հազ. սահմաններում:

¹Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով» Երրորդ գումարում, Ե., 2004թ., էջ 201-218

²ՀՀ ընտրությունների մասին օրենքում կատարված վերջին փոփոխության համաձայն հաջորդ՝ չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորներից 90 ընտրվելու է համամասնական և 41 մեծամասնական եղանակով: Դրան համապատասխան է փոխվելու են ընտրատարածքների թիվը, հետևաբան և սահմանները:

³Որոշ արտասահմանյան երկրներում ընտրատարածքները սահմանագծելիս փորձում են հաշվի առնել ընտրողների սոցիալական, ազգային, կրոնական կազմը, վերաբերունքը այս կամ այն բաղաքական ուժի նկատմամբ և ըստ այդ ազդել ընտրությունների արդյունքների վրա: Հայաստանի Հանրապետությունում նման դեպքեր չեն արձանագրվել:

Երևան	1-18
Արագածոտն	19-20
Արարատ	21-25
Արմավիր	26-30
Գեղարքունիք	31-34
Լոռի	35-40
Կոտայք	41-45
Շիրակ	46-50
Սյունիք	51-53
Վայոց Ձոր	54
Տավուշ	55-56

Նկ. 16. ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի
ընտրատարածքները

Ընտրությունների աշխարհագրության հատուկ ուսումնասիրությունը թողնելով ապագային, փաստենք այն իրողությունը, որ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է հասարական կյանքի քաղաքական ոլորտի ժողովրդավարացման այն անցումնային փուլում, երբ ընտրական համակարգը նույնպես, հենվելով անցած տարիների ծեռքբերումների վրա, շարունակում է կատարելագործվել՝ զգտելով հասնել այն մակարդակին, երբ Հայաստանի Հանրապետության մասին նույնպես կարող են ասել, որ այն ժողովրդավարության չափանիշներով զարգացող պետություն է և կարողանում է ապահովել **ժողովրդի ամենալայն մասնակցությունը երկրի կառավարմանը ազատ, արդյար և բահանցիկ ընտրությունների միջոցով:**

ԴԴ Ազգային ժողովի 1995թ. ընտրությունների ժամանակ պատգամավորության սեփական թեկնածուներ առաջադրել էին 22 կուսակցություն և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություն: Ամենախոշորներն էին Հայկական համագօգային շարժումը (ՀՀՇ), որը Ազգային ժողովի առաջին գումարման կազմում ուներ մեծամասնություն, այնուհետև՝ Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ), Ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ), Հայաստանի հնչակյան կուսակցությունը, Ազգային ժողովրդավարական միավորումը (ԱԺՄ), Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը:

Ներկայիս՝ 3-րդ գումարման Ազգային ժողովում, որի ընտրությունները կայացան 2003 թ., ներկայացված են 11 քաղաքական կուսակցություններ: Պատգամավորական տեղերի (ընդամենը 131) հարաբերական մեծամասնությունը պատկանում է Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությանը (30 պատգամավոր), երկրորդ տեղում է Օրինաց երկիր կուսակցությունը (19), երրորդը՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը (7), այնուհետև՝ Միավորված Աշխատանքային կուսակցությունը (6), Ազգային Միաբանության կուսակցությունը (6), Հայաստանի ժողովրդավարական կուսակցությունը (5), Հանրապետություն կուսակցությունը (5): Հինգ կուսակցություն ներկայացված են 1-ական պատգամավորական տեղով:

*
* * *

Անփոփելով Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի քաղաքաշխարհագրական ընդհանուր բնութագիրը, անհրաժեշտ է առանձնացնել երկու կարևոր բնութագրին ևս: Առաջինն այն է, որ **Ճնապակել և հղոր ուժ**

Եղարձել հայկական ազգային բանակը՝ Երկրի պետական անկախության և տարածքային ամբողջականության կարևոր Երաշխիքը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի Հանրապետության բանակը, ինչպես ամեն մի ժողովրդավարական պետությունում, վեր է կանգնած կուսակցությունների ու քաղաքական ուժերի պայքարից և կոչված է պաշտպանելու համապետական ու համազգային շահերը.

Սյուս բնութագրին այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաաշխարհագրական դիմագծում ինքնուրույն տեղ ունի Հայ առաքելական եկեղեցին, թեև այն պետությունից անջատ է, և ամեն մի քաղաքացի ունի մտքի, խողի ու դավանաճքի ազատության իրավունք: Սակայն առկա է մի առանձնահատկություն, որի շնորհիվ նրա դերը ինչ-որ ինաստով բացառիկ է: Հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստանի ազգային պետականության ու տնտեսական անկախության բացակայության պայմաններում եկեղեցին եղել է մեր միակ համազգային հաստատությունը, որը կատարել է նաև պետական և քաղաքական գործառույթներ, ակտիվորեն մասնակցել է ազգային-ազատագրական պայքարին, գիտության ու մշակույթի զարգացմանը, կատարել է ազգամիավորիչ և ազգապահպան դեր: Ներկայում էլ, հատկապես հայ սփյուռքի առկայության պայմաններում, Հայ առաքելական եկեղեցին պահպանում է իր՝ որպես աշխարհագրական գործոնի հատուկ դերը հայության միավորման և հանազգային խնդիրների լուծման գործում:

ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳԱԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Երկիր-պետության հիմնական քաղաքաաշխարհագրական բնութագրիչները:
2. Ո՞րն է «աշխարհագրական դիրք» գիտական հասկացության բովանդակությունը: Թվարկեք և բնութագրեք աշխարհագրական դիրքի տարատեսակները: Տվեք «քաղաքաաշխարհագրական դիրքի» սահմանումը:
3. Ինչպես է դրսևովում Երկիր-պետության քաղաքաաշխարհագրական դիրքի ազդեցությունը քաղաքական գործնթացների վրա:
4. Որո՞նք են աշխարհաքաղաքական դիրքի 3 մակարդակները: Ո՞ր մակարդակի հանար է կիրառվում «աշխարհաքաղաքական (գեոպոլիտիկական) դիրք» տերմինը:
5. Ե՞րբ և ինչի՝ արդյունքում Հայաստանն աննիջականորեն բախվեց քաղաքաաշխարհագրական դիրք իրողությանը:

6. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Հայաստանի երկրորդ հանրապետության (ԽՍՀՄ կազմում) քաղաքաշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները:
7. Որո՞նք էին ԽՍՀՄ քաղաքաշխարհագրական դիրքի՝ նրա բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող Հայաստանի համար նպաստավոր կողմերը:
8. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաշխարհագրական մակրոդիրքը (աշխարհաքաղաքական դիրքը): Ինչպե՞ս է այն անդրադասում արտաքին քաղաքականության վրա:
9. Որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքաշխարհագրական դիրքի տարածաշրջանային և տեղական մակարդակների առանձնահատկությունները: Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք:
10. Ո՞րն է ժողովրդի, ազգի նույնականություն (ինքնություն) կոչվող սոցիալ-հոգեբանական երևոյթի եռթյունը: Ի՞նչ գործնների ազդեցությամբ է այն ծևափորվում և ինչպե՞ս է ազդում արտաքին քաղաքականության վրա:
11. Ի՞նչ է արտաքին քաղաքականությունը: Ինչո՞ւ է կայանում պետության արտաքին քաղաքականության ներուժը: Թվարկե՛ք և գնահատե՛ք ՀՀ արտաքին քաղաքականության ներուժի բաղադրիչները:
12. Ի՞նչ է արտաքին քաղաքական դոկտրինան: Ո՞րն է կոմպենսնար արտաքին քաղաքականության եռթյունը: Ինչպե՞ս է այն դրսնորվում ՀՀ-ում:
13. Ո՞րն է երկիր-պետության ներքին քաղաքականության բովանդակությունը: Թվարկե՛ք դրա ուղղությունները (բովանդակային բաղադրիչները):
14. Ի՞նչ է իշխանությունը: Ինչպիսի՞ն է քաղաքականություն իշխանություն կապի քաղաքագիտական-փիլիսոփայական ըմբոնումը:
15. Որո՞նք են երկրի ներքին քաղաքաշխարհագրական բնութագրիչները:
16. ՀՀ Սահմանադրության համաձայն ՀՀ ինչպիսի՞ պետական կառուցվածք ունի, ինչպիսի՞ն են պետական կարգը (կառավարման ձևը) և քաղաքական իշխանության տիպը (քաղաքական ռեժիմը):
17. Պետությունն ի՞նչ եղանակով է ապահովում իր ներքին քաղաքական գործունեության տարածքային ուղղվածությունը (ի տարբերություն ոլորտային, ճյուղային ուղղվածության):
18. Որո՞նք են երկիր-պետության ներքին տարածքային բաժանման տիպերը: Ինչպիսի՞ն է ՀՀ բաժանումը:

19. ՀՅ վարչատարածքային բաժանումը Ե՞րբ և ի՞նչ գործոնների ազդեցությամբ ինչպի՞սի փոփոխություններ է կրել:
20. Ինչպիսի՞ն էր ՀՅ վարչատարածքային կառուցվածքը մինչև 1995թ. ռեֆորմը: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում և ի՞նչ սկզբունքներով էր այն ձևավորվել:
21. ՀՅ Սահմանադրությամբ ամրագրված ո՞ր դրույթները հիմք ծառայեցին նոր վարչատարածքային կառուցվածքի և միավորների գործառույթների որոշման համար:
22. ՀՅ ներկա վարչատարածքային կառուցվածքը ինչպե՞ս է ապահովում տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման տարանջատումը:
23. Փորձեք վերլուծել, ՀՅ ներկայիս վարչատարածքային կառուցվածքը ինչքանո՞վ է համապատասխանում ժամանակի պահանջներին և ինչպի՞սի բարեփոխումների կարիք ունի:
24. Ինչո՞ւ է բազմակուսակցությունը համարվում պետության քաղաքաշիարհագրական բնութագրիչ: Ե՞րբ է այն ձևավորվել ՀՅ-ում: Թվարկեք ՀՅ առաջատար կուսակցությունները:
25. Ի՞նչ կապ գոյություն ունի քաղաքական կուսակցությունների գործունեության և երկրում պարբերաբար անցկացվող համընդհանուր ընտրությունների միջև:
26. Ո՞րն է ընտրությունների աշխարհագրություն կոչվող գիտության ենթաճյուղի բովանդակությունը: Ինչպիսի՞ ուղղություններ են նրանում ձևավորվել:
27. Ինչպիսի՞ն է ՀՅ-ում ընտրությունների աշխարհագրության՝ որպես գիտության ենթաճյուղի գարգացման մակարդակը:
28. Թվարկեք և բնութագրեք համընդհանուր ընտրությունների վրա ազդող աշխարհագրական գործոնները:
29. Զեր կարծիքով, աշխարհագրական գործոնների ճիշտ գնահատումն ինչպե՞ս կարող է նպաստել ՀՅ-ում ընտրությունների հետագա ժողովրդավարացմանը:
30. Վերլուծեք ու բնութագրեք ՀՅ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրության աշխարհագրությունը:
31. Ի՞նչ սկզբունքներով են որոշված ՀՅ ընտրատարածքների քանակը և սահմանները:
32. Քիմնավորեք, որ ՀՅ ընդհանուր քաղաքաաշխարհագրական բնութագրի հիմնական բաղադրիչների շարքուն հասուլ կարևորություն ունեն հզոր ազգային բանակը, Դայ առաքելական եկեղեցին և հայ սփյուռքը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աշխարհը և Հայաստանը. Աշխարհագրական ատլաս. Գիտ. խմբագիր Լ.Վալեյյան, Մակմիլան Արմենիա ԴՊ ՓԲԸ, Ե., 2003
2. Քայլան Խ., Թաճազյան Ա., Թումանյան Գ. և ուրիշներ, Քաղաքագիտության ներածություն. Ե., 2003
3. «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով» Երրորդ գումարում, Ե., 2004թ
4. Վալեյյան Լ., Աշխարհագրական սահմանները և տարածքը որպես գիտական կատեգորիա: Դրանորումը բնության մեջ և հասարակական կյանքում: Մատերիալы конференции, посвященной 70-летию географического факультета ЕГУ. Изд-во Ереванского университета, Е., 2005, с. 209-218
5. Վալեյյան Լ., Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ, Երևանի համալսարանի հրատարակչ., Ե., 2004
6. Վալեյյան Լ. Հասարակական աշխարհագրության ներածություն, Ե., «Լուս» հրատարակչ., 1999
7. Վալեյյան Ա., Վալեյյան Լ., Քաղաքական աշխարհագրության հիմունքներ, Ե., «Լուս» հրատարակչ., 1996
8. Аксенов К.Э. Понятие места в политической географии и особенности пространственной организации власти в США. «Известия ВГО», 1990, т. 122, вып. 1
9. Бабурин С., Территория государства. Правовые и geopolитические проблемы. М., 1997
10. Бжезинский Збигнев, Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М., 2005
11. Валесян Л.А., Мурадян Ю.А., О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха. ՀԱՍԴ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989. N 5
12. Витвер И.А., Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. Географиз. М., 1963 (второе издание)
13. Гаджиев К.С., Геополитика Кавказа, М., “Международные отношения” 2003
14. Геополитическое положение России: представления и реальность. Под ред. В.А. Колесова, Арт-Курьер, М., 2000
15. Дугин А., Основы геополитики. Геополитическое будущее России, М., 1997

16. Колосов В.А., Мироненко Н. С., Геополитика и политическая география, М., 2002.
17. Колосов В.А., Трейвиш А.И., Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов. "Полис" 1996, N2.
18. Маккиндер Х., Географическая ось истории. «Полис», 1995, N5
19. Маркедонов С., Непризнанные государства Кавказа: истоки проблемы. «Голос Армении», 24 сент., 2005
20. Михайлов Т., Эволюция геополитических идей. М. Изд-во «Весь мир», 1999
21. Модельский Дж, Томсон У., Волны Кондратьева. Развитие мировой экономики и мировая политика. Вопросы экономики, 1992, N10
22. Нагорный Карабах и вокруг него глазами независимых наблюдателей (сборник материалов). Составители: С.Т.Золян, Г.К. Мирзоян, Е., Луис, 1991
23. Нартов Н.А., Геополитика. Единство, Издательство политической литературы, М., 2003
24. Оганисян Николай, Карабахский конфликт. Этапы, подходы. варианты решения. Е., 1997.
25. Оганесян С., Петросян Д., Армения. Европа, Азия: Коридоры и перекрестки. Армянский Центр стратегических и национальных исследований, Е., 2001
26. Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Моск. коммерческого у-та, М., 1993
27. Проблемы совершенствования и прогнозирования территориальной организации общества и среды. Материалы конференции. Ответ. редакторы Л.А.Валесян, Б.С.Хорев, "Айастан, Е., 1988"
28. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве. Абхазия, Южная Осетия. Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан. М.. 2002
29. Ратцель Ф. Народоведение, т. 1, СПб., 1902.
30. Семенов Тянь-Шанский В.П., О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии, С. Петербург, 1915.
31. Сорокин К., Россия и игра геополитических интересов в ареале Великого океана. «Полис», 1994, N4

32. Старовойтова Г., Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев, Санкт-Петербург, 1999.
33. Страбон, География. Л., 1967
34. Тихонравов Ю.В., Геополитика, М., 1998
35. Туровский Р.Ф.. Политическая география. Учебное пособие, Москва-Смоленск, 1999.
36. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций?, Полис, 1994, N1
37. Циганков П., Геополитика: последнее прибежище разума?
Вопросы философии, 1994, N7-8
38. Червонная С.М. Абхазия- 1992: Посткоммунистическая грузинская Вандея. М., Мосгорпечатъ, 1993
39. Чубарьян А., Европейская идея в истории. Проблема войны и мира. М., 1987
40. Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Сб. научных статей. Центр международного развития и конфликтологии, Мерилендский университет, Мериленд (США), 1997
41. Яковенко И., От империи к национальному государству. «Полис», 1996, N6
42. Halperin M., Scheffer D., " Self-Determination in the New world Order", Washington, D. C., 1992
43. Hovhannisyan N., The Kharabakh problem. The thorny road to freedom and independence., National Academy of Science of Armenia, Yerevan, 2004
44. Mackinder H. Democratic Ideals and Reality, N.Y. 1962
45. Modelskey G., Thompson W., Seapower in Global Politiks 1494-1993, 1987
46. Spykman N. America's Strategy in World politics, Hamden, 1942
47. Toynbee A., A Study of History, v. 1-2, London, 1946-1957

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» իրատարակչության տպարանում:
Ֆորմատ 60x84 1/32, Թուղթ՝ օֆսեթ, Պատվեր՝ N:30
Ք. Երևան, Դ. Փարպեցի 26/26 (գրասենյակ)
Ավան, Դավիթ Մամյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am
www.asoghik.am